

აღმოსავლეთმცოდნეობა

Oriental Studies

№7 2018

ედვინება
აკადემიკოს სერგი ჯიქიას
ხსოვნას
(1898 – 1993)

*Dedicated to the Memory of
Academician Sergi Jikia
(1898 – 1993)*

Institute of Oriental Studies
Ivane Javakhishvili Tbilisi State University
Faculty of Humanities

Oriental Studies

№7 2018

Edited by Gotcha Djaparidze

Tbilisi 2018

ივანე ჯავახიშვილის სახელობის
თბილისის სახელმწიფო უნივერსიტეტი
ჰუმანიტარულ მეცნიერებათა ფაკულტეტის
აღმოსავლეთმცოდნეობის ინსტიტუტი

აღმოსავლეთმცოდნეობა

№7 2018

გოჩა ჯაფარიძის რედაქტორობით

უნივერსიტეტის
გამომცემლობა

სარედაქციო საბჭო: ზაზა ალექსიძე (არმენოლოგიის კათედრა), ნომად ბართაია (ირანისტიკის კათედრა), ნანა გელაშვილი (აღმოსავლეთის ისტორიის კათედრა), ნანი გელოვანი (აღმოსავლეთის ისტორიის კათედრა, პასუხისმგებელი მდივანი), ნინო ეჯიბაძე (არაბისტიკის კათედრა, პასუხისმგებელი მდივანი), ირინე ტატიშვილი (ასირიოლოგიის კათედრა), მარიამ ჩაჩიბაია (ებრაისტიკა-არამეისტიკის კათედრა), მარიკა ჯიქია (თურქოლოგიის კათედრა).

სარედაქციო საბჭოს უცხოელი წევრები: ჯორჯ გრიგორე (ბუქარესტის უნივერსიტეტი, რუმინეთი), ვასიმ მამედალიევი (ბაქოს სახელმწიფო უნივერსიტეტი, აზერბაიჯანი), აჰმეთ უნალი (მიუნხენის ლუდვიგ მაქსიმილიანის უნივერსიტეტი, გერმანია).

Editorial Board: Zaza Aleksidze (Chair of Armenian Studies), Nomad Bartaia (Chair of Iranian Studies), Mariam Chachibaia (Chair of Hebrew-Aramaic Studies), Gotcha Djaparidze (Chair of Oriental History, Editor), Nino Ejibadze (Chair of Arabic Studies, Executive Secretary), Nana Gelashvili (Chair of Oriental History), Nani Gelovani (Chair of Oriental History, Executive Secretary), Marika Jikia (Chair of Turkish Studies), Irine Tatishvili (Chair of Assyriology).

Foreign Members of the Editorial Board: George Grigore (University of Bucharest, Romania), Vasim Mamedaliev (Baku State University, Azerbaijan), Ahmet Ünal (Ludwig Maximilian University of Munich).

*გამოცემულია ივანე ჯავახიშვილის სახელობის თბილისის სახელმწიფო უნივერსიტეტის საუნივერსიტეტო საგამომცემლო საბჭოს გადაწყვეტილებით
Published by the decision of Ivane Javakhishvili Tbilisi State University Publishing Board*

© ივანე ჯავახიშვილის სახელობის თბილისის სახელმწიფო უნივერსიტეტის გამომცემლობა, 2018

© Ivane Javakhishvili Tbilisi State University Press, 2018

ISSN 2298-0377

შინაარსი
Table of Contents

რეპრინტი
Reprint

<i>სერგი ჯიქია</i> მე-18 საუკუნის თურქული დოკუმენტი ოქროს ციხის შესახებ <i>Sergi Jikia</i> A Turkish Document of the 18 th Century about Okros Tsikhe (Golden Fortress)	15
<i>გიორგი წერეთელი</i> სერგი ჯიქიას ცხოვრება და მოღვაწეობა <i>Giorgi Tsereteli</i> The Life and Creative Work of Sergi Jikia	41
<i>ცისანა აბულაძე</i> სერგი ჯიქია, 120 წელი <i>Tsisana Abuladze</i> Sergi Jikia, 120	49

ენა და ლიტერატურა
Language and Literature

<i>სერგი ჯიქია</i> ნიკო მარის თურქოლოგიური შრომების კრიტიკისთვის <i>Sergi Jikia</i> On the Criticism of the Turkological Works of N. Marr	59
<i>ცისანა აბულაძე</i> ოლთისის მეჩეთის წარწერები <i>Tsisana Abuladze</i> The Inscriptions of the Oltisi Mosque	71
<i>თამარ ალფენიძე</i> საბაჰათინ ალის პუბლიცისტიკა <i>Tamar Alpenidze</i> Sabahattin Ali and His Publicism	78

<i>ზურაბ ბარათაშვილი</i> სივრცობრივ პრეფიქსთა სინტაქსური ფუნქციები შუმერულ ენაში <i>Zurab Baratashvili</i> Syntactic Functions of Spatial Prefixes in the Sumerian Language	87
<i>მზისა ბუსკივაძე</i> ქალთა სახეები თურქი მამაკაცი მწერლების შემოქმედებაში (XIX-XX სს.) <i>Mzisa Buskivadze</i> Women's Images in the Turkish Men Authors Writings (19 th , 20 th Century)	120
<i>ნინო ეჯიბაძე</i> Some Remarks on the Functions of Derivative Forms in Modern Arabic <i>ნინო ეჯიბაძე</i> ზოგიერთი შენიშვნა ნაწარმოებ თემათა ფუნქციების შესახებ თანამედროვე არაბულში	131
<i>ქეთევან ლორთქიფანიძე</i> ოიკონიმები თურქულ ანდაზებში <i>Qetevan Lordkipanidze</i> The Oikonimes in Turkish Proverbs	146
<i>ნინო სამსონია</i> მდინარე ენგურის ეტიმოლოგიისთვის (შუმერული ლიტერატურული ტექსტების მიხედვით) <i>Nino Samsonia</i> For the Etymology of the River Engur (according to the Sumerian Literary texts)	153
<i>მარიამ ჩაჩიბაია, ირმა აბაშიძე</i> სირიული ლექსთწყობის ზოგიერთი თავისებურება <i>Mariam Chachibaia, Irma Abashidze</i> Certain Peculiarities of the Syriac Versification	159
<i>ასმათ ჯაფარიძე</i> ფრაგმენტები ქართულ-თურქული კულტურული ურთიერთობებიდან <i>Asmat Japaridze</i> Fragments of the Georgian-Turkish Cultural Relations	175

<i>მარია ჯიქია</i> თურქული მყარი სალექსო ფორმები ქართულ პოეზიაში <i>Marika Jikia</i> Turkish Set Verse Forms in the Georgian Poetry	194

ისტორია
History

<i>ნანა გელაშვილი</i> მონღოლთა ბატონობა ჩინეთში <i>Nana Gelashvili</i> The Mongol Rule in China	217

<i>ემზარ მაკარაძე, ბექა მაკარაძე</i> თურქეთ-ამერიკის ურთიერთობის ძირითადი ასპექტები თანამედროვე ეტაპზე <i>Emzar Makaradze, Beka Makaradze</i> The Main Aspects of Turkish-American Relations at the Modern Stage	229

<i>მირიან მახარაძე</i> თეთრბატკნიანთა მბრძანებლის, უზუნ ჰასანის, მესამე შემოსევა საქართველოში <i>Mirian Makharadze</i> The Third Invasion of Uzun Hassan, the White Sheep Ruler, in Georgia	237

<i>დიანა ტერ-ბაღდასაროვი</i> საქართველოს ხელნაწერთა ეროვნულ ცენტრში დაცული H-404 ხელნაწერის ანდერძი <i>Diana Ter-Baghdasarova</i> The Colophon of the Manuscript H-404 Preserved in the Georgian National Centre of Manuscripts	242

<i>ნოდარ შენგელია</i> მუჰიმე დავთრები <i>Nodar Shengelia</i> Mühimme Defteri	256

მანანა ჭირაკაძე
წმინდა მამა იოვანე ჭყონდიდელი და ერთიანი საქართველოს
პოლიტიკური ცხოვრება (თვალსაზრისი) 262

Manana Chirakadze
St. Ioane Chkondideli and the Polytical Life of the United
Georgian Kingdom (viewpoint)

მამუკა წურწუშია
სახარებისეული პაციფიზმიდან სამართლიანი ომის იდეამდე:
ადრეული ეკლესიის დამოკიდებულება ომის მიმართ 279

Mamuka Tsurtsumia
From the Pacifism of the Gospel to the Idea of the Just War:
The Attitude of the Early Church to the War

ირმა ხოსიტაშვილი
XVII საუკუნის სომეხი ავტორი იაკობ კარინელი
ერთი ისტორიული ფაქტის შესახებ 301

Irma Khositashvili
The Armenian Historian Jacob of Karin (17th c.)
on the One Historical Fact

თ ა რ გ მ ა ნ ი
T r a n s l a t i o n

მალექ მოჰამად რაჰიმი, ხოტბა ფერეიდუნშაჰრისა
თარგმანი სპარსულიდან ნომადი ბართაიასი 317
Malek Mohamad Rahim, A Praise of Fereydunshahr
Translated from Persian by Nomadi Bartaia

قصيدة النمر والجدع (الشعبية)
ترجمت من الجورجية أ.د. نينو إيجيبادزه
ლექსი ვეფხისა და მოყმისა (ხალხური)
თარგმანი არაბულად ნინო ეჯიბაძისა 318
The Verse of the Panther and the Youth (folk)
Translated into Arabic by Nino Ejibadze

სელჩუკ ალთუნი, ბიზანტიის სულთანი, ალფა (ნაწყვეტი)
თარგმანი თურქულიდან ნანა კაჭარავასი 320
Selchuk Altun, The Sultan of Byzantine, Alfa (extract)
Translated from Turkish by Nana Kacharava

აიშე ქულინი, სამი ბეის სული თარგმანი თურქულიდან მერი წიკლაურისა <i>Aishe Kulin, The Soul of Three Beys</i> <i>Translated from Turkish by Meri Tsiklauri</i>	333

რ ე ც ე ნ ზ ი ა
R e v i e w

<i>ჯემალ შარაშენიძე</i> მამუკა წურწუმია, შუა საუკუნეების ქართული ლაშქარი (900-1700): ორგანიზაცია, ტაქტიკა, შეიარაღება (თბილისი, 2016) <i>Jemal Sharashenidze</i> Mamuka Tsurtsumia, The Georgian Army of the Middle Ages (900-1700): Organization, Tactics, Armaments (Tbilisi, 2016)	341
<i>ნანა ხაზარაძე, ნანა ბახსოლიანი</i> ხეთური ლექსიკოლოგიის დიდი შენაძენი <i>Nana Khazaradze, Nana Bakhsoliani</i> A Great Attainment of Hittite Lexicology	349
<i>ბესიკ ხურცილავა</i> საყურადღებო და საჭირო ნაშრომი წმინდა მიწის ქართული სამონასტრო თემის წარსულის შესასწავლად <i>Besik Khurtsilava</i> An Important and Needed Work about the History of Georgian Monasteries in the Holy Land	353

რეპრინტი

Reprint

საგზი ჯიჰია

გე-18 საუკუნის თურქული დოკუმენტი ოქროს ხინის შესახებ¹

ქვემოთ გამოქვეყნებული მასალა შეიცავს ერთი თურქული დოკუმენტის ტექსტს, ქართულ თარგმანსა და შესაბამის ფილოლოგიური ხასიათის შენიშვნებს. დოკუმენტი დაცულია საქართველოს მეცნიერებათა აკადემიის ხელნაწერთა ინსტიტუტის თურქულ კოლექციაში Tur. d. № 270 შიფრით. ზომით საბუთი ძალიან დიდია: სიგრძე — 147 სმ., სივანე — 50,1 სმ. საბუთი დაწერილია უჭვირნიშნო და ოდნავ მოყვითალო ფერის სქელ ქალაღზე, რომელიც ამჟამად რესტავირებულია. Verso გვერდზე შუა ადგილას მოყვანილია საბუთის დაწერის შეჰდეგი თარიღი², რომელიც ნაწერია უნიშნო ნასხით:

تحريراً شهر رجب الفرد سنة احدى و سبعين و مائة و الف
ნაგს: „დაიწერა ათას ას სამოცდათერთმეტი წლის განხილოებული“ რეჯების თვეს³. ჩვენი წელთაღრიცხვით ეს არის დრო 1758 წლის მარტის 11-დან აპრილის 9-მდე (ამ შემთხვევაში თვის რიცხვი აღნიშნული არ არის; ჰიჯრის წელთაღრიცხვაში რეჯები VII თვეა, რომელიც 1171 წელს ჩვენი 1758 წ. მარტის 11-ს დაიწყო და გათავდა 9 აპრილს). ჩვენი საბუთის აგრეთვე verso გვერდზე მარჯვენა ბოლოში მოიპოვება კიდევ ასეთი მინაწერი: *حضرت حيدر على* და კიდევ იგივე თარიღი, უკვე რიცხვნიშნებით გამოხატული: 1171 წელი და საერთოდ — ნიშნით რომ აღინიშნება⁴ رجب - ის თვის, თითქოს, 9 რიცხვი. ე. ი., ქართულად რომ ვთარგმნოთ: „უფალი ჰაიდარის მოურავი ალნ. 1171 წლის 9 რეჯები“. ჩვენი წელთაღრიცხვით ეს იქნება 1758 წლის 19 მარტი. ამრიგად, საბუთის დაწერის თარიღი აქ უფრო დაზუსტებულადაა წარმოდგენილი,

¹ მოხსენდა სტალინის სახელობის თბილისის სახელმწიფო უნივერსიტეტის თურქოლოგიის კათედრის ღია სხდომას 1959 წლის 26 დეკემბერს.

² ცოტათი ქვემოთ მოგახსენებთ, რატომაა საბუთის დაწერის თარიღი verso გვერდზე და არა ტექსტში, რომელიც recto-ზე თავდება.

³ فرد (رجب الفرد) ამ შემთხვევაში თვის სახელის რეჯები-ის ნართაული სახელია, რომელსაც მე ქართულად „განხილოებულ“-ად ვთარგმნი. ამის შესახებ იხ. Fr. Kraelitz, *Osmanische Urkunden in türkischer Sprache aus der zweiten Hälfte des 15. Jahrhunderts*. ვენა, 1921, გვ. 32.

⁴ იხ. Fr. Kraelitz, იგივე ნაშრომი, იქვე; აგრეთვე: A. Zajaczkowski, J. Reychman, *Zarys dyplomatyki osmansko-tureckiej*, Warszawa, 1955, გვ. 70

რადგანაც ზემოაღნიშნულ დათარიღებაში თვის (რეჯების) რიცხვი ნაჩვენებია არ არის. ამავე verso გვერდზე მოყვანილი მინაწერის მარჯვნივ არის აგრეთვე ორი ხელრთვა (ერთი მათგანი საკმაოდ გადასულია), რომელთა გარჩევა ამჟამად არ მოხერხდა.

ამრიგად, წარმოდგენილი დოკუმენტი დაწერილია 1758 წლის 19 მარტს, მაგრამ თვით დოკუმენტის ტექსტში ჩვენ სხვა თარიღი გვაქვს. ჰიჯრის 1170 წლის რებე-ულ-ახირის მე-7 დღე, რაც ჩვენებურად უდრის 1756 წლის 30.XII-ს. საქმე ისაა, რომ სულთან ოსმან III-ს (1754-1757) ამ დროს, ე. ი. 1756 წლის 30.XII-ს, დოკუმენტში მოხსენებული მამული სამემკვიდრეოდ უბოძებია ვინმე სულეჰმან ეს'ადისათვის. მაგრამ ახლა ტახტზე ასულა ახალი სულთანი მუსტაფა აჰმედის-ძე (1757-1774), რომელმაც არსებული წესის მიხედვით უნდა განაახლოს ბოძების შესახებ ბერათი (თეჯდინდი ბერათ), ე. ი. ახალმა სულთნამ ახალი დოკუმენტით უნდა შემოუმტკიცოს აღნიშნულ ფეოდალს წინამორბედი სულთნის ნაბოძარი მამული. ამით აიხსნება ის გარემოება, რომ დოკუმენტის ტექსტში ნაჩვენებია თარიღი მამულის გარკვეული პირისადმი პირველადი ბოძებისა, ხოლო დოკუმენტის უკანა მხარეზე მოცემულია თარიღი ახალი სულთნის მიერ ამ ბოძების დამადასტურებელი განახლებული ბერათის გაცემისა.

როგორც ზემოთაც აღინიშნა, დოკუმენტი ძლიერ დიდი ზომისაა (147 × 50,1 სმ), შემკულია ნაირ-ნაირი ნახატებით და მხატვრული გაფორმების თვალსაზრისით იგი ამდაგვარი თურქული ძეგლების ბრწყინვალე ნიმუშია. საქ. სსრ მეცნიერებათა აკადემიის ხელნაწერთა ინსტიტუტის მეცნიერმა თანამშრომელმა ხელოვნებათმცოდნე ელენე მაჭავარიანმა ეს დოკუმენტი ასე დაახასიათა: „ტექსტი, რომელსაც recto გვერდის ნახევარი უკავია, დავვირგვინებულია სულთნის მონოგრამით (თულრით). ტექსტი შედგება 9 სტრიქონისაგან და ძირითადად დაწერილია ოქროთი. ტექსტის მე-4, მე-5 და მე-7 სტრიქონები დაწერილია შავი მელნით. შავი მელნითვე დაწერილი სიძაჯათის დამწერლობის შედარებით წვრილი ასოებით შესრულებული და სტრიქონებს შორის სწორკუთხედური ფორმის ჩარჩოში ჩაწერილი სია შემოსავლის ობიექტებისა. თითოეული სტრიქონის ფონი დაწინწკლულია ოქროთი; ოღონდ ოქროთი დაწერილ სტრიქონებში ქალაღი უფრო მეტად გამოსჭვივის (ოქროს ასოები რომ არ შეერწყას ოქროსავე ფონს), ხოლო შავი მელნით ნაწერ სტრიქონებში ოქროს მარმარილოსებრი დაწინწკლა უფრო მჭიდროა. ამდენად მთლიანი შთაბეჭდილება: სტრიქონები ზოლების სახით გამოყოფილია ქალაღის ფონზე. თითოეული სტრიქონი 4 მსხვილი ოქროს წერტილით თანაბარ ნაწილებადაა დაყოფილი, ეს ოქროს წერტილები შავი ასოებით დაწერილ სტრიქონებთან ერთად ერთგვარად უფრო მკვეთრადაა გამოკვეთილი ნაზ ოქროსა და ქალაღის ნაზ ფერთან შედარებით. ტექსტი, როგორც ზემოთ ითქვა, დავვირგვინებულია სულთნის თულრით, რომელიც სამკუთხედურ ჩარჩოშია ჩასმული. ჩარჩო შევსებულია ოქროთი დაწერილი ყვავილოვანი ორნამენტით. შინდისფერი, ლურ-

ჯი. ცისტერი და ნწვანე საღებავებით შესრულებული ეს მონოგრამა დოკუმენტის მხატვრულ ვაფორებაში ძირითად ფეროვან აქცენტს ქმნის“.

დოკუმენტის ფოტორეპროდუქცია შესრულებულია საქართველოს კულტურის სამინისტროს პოლიგრაფიული მრეწველობის მთავარ სამმართველოს ფოტოცენტრაში გ. გოგიჩაშვილის ხელმძღვანელობით (იხ. აქვე დანართი).

დოკუმენტი ძირითად ნაწილში შესრულებულია დამწერლობით დრეზან-ჯელნონ (سیدان جلیان). ეს ერთ-ერთი სახეობაა თურქული მდივანწიგნობრული (سیدان -- დრეზან) ხელისა. არაბული جلیان -- ჯელნონიწინავეს 'ლია', 'თვალსაჩინო', 'აშკარა'ს და მართლაც ამ დამწერლობის ასოები გამოირჩევიან საერთოდ სიდიდით, სიმაღლით და მსხვილი მოყვანილობით. ამასთან ერთად ეს ასოები ისეა ერთმანეთში გადახვეული, რომ ამოსაკითხავად მაინც დიდი სირთულე იქმნება. საერთოდ ამ დამწერლობით იწერებოდა განსაკუთრებული მნიშვნელობის სანეფო დოკუმენტები, რომლებიც გაცემული იქმნებოდა რაიმე სადღესასწაულო ვითარების გამო¹. ჩვენი დოკუმენტი სწორედ ასეთი ხასიათისაა: ის გამოცემულია სულთნის მიერ მისი ტახტზე ასვლასთან დაკავშირებით და აქედან გამომდინარე წესების შესასრულებლად. დოკუმენტის ძირითადი ტექსტის მეორე ნახევარში, სახელდობრ ორად გაყოფილი ნე-ნ სტრიქონის შუაში, მოთავსებულია სიძაჯათის ხელით შესრულებული ნაწერი, რომელიც საბუთით ბოძებული მამულების (სოფლების, სათვისელისა და სხვ.) ჩამოთვლასა და ამ მამულებიდან ასაღები შემოსავლის აღნუსხვას შეიცავს. სიძაჯათის დამწერლობის სირთულე მართო იმით არ არის განსაზღვრული, რომ აქ ასოთა მოხაზულობა ძალზე სტილიზებულია; ამ დამწერლობაში დიაკრიტიკული ნიშნები საერთოდ არაა მოცემული².

დოკუმენტს მნიშვნელობა აქვს ამ დროის სამხრეთ საქართველოს სოციალურ ურთიერთობათა, აგრეთვე საქართველო-თურქეთის ისტორიულ-პოლიტიკური ურთიერთდაზოკიდებულების საკითხების შესასწავლად. ძველი უსათუოდ წარმოადგენს ინტერესს თურქული პალეოგრაფიისა და დიპლომატიკის თვალსაზრისით. მნიშვნელოვანია იგი აგრეთვე როგორც მასალა თურქული ენის ისტორიისათვის. შრომას დართული აქვს შენიშვნები, რომელთა ნიხანია მკითხველს მიაწოდოს მკირე მოცულობის ახსნა-განმარტებანი ტექსტის სპეციფიკური სოციალ-ეკონომიკური ტერმინოლოგიისა და გეოგრაფიული ნომენკლატურის შესახებ.

---

¹ საერთო დახასიათება დრეზან-ჯელნონ დამწერლობისა იხ. L. Fekete, Einführung in die osmanisch-türkische Diplomatik der türkischen Botmässigkeit in Ungarn, ბუდაპეშტი, 1926, გვ. XX.

² ამის შესახებ: L. Fekete, Die Siyâqat-schrift in der türkischen Finanzverwaltung, I-II, ბუდაპეშტი, 1955.

ღოკუმიენტი სი ტიქტიტი:

- (1) هو الله العزيز الغنى المعنى المعين الفتح تفدست اسماؤه و
تتابعت نعمائه و ترادفت الاؤه
- (2) موجبتنجه عمل اولنه [წარწერა სულთნის თუღრის თავზე]
- (3) مصطفى خان بن احمد مظفر دائما [წარწერა თუღრის თავზე]
- (4) نشان شريف عاليشان سامى مكان سلطانى و طغراى غراى جهان
ستان خاقانى نفذ بالعمون الربانى حكى اولدر كه (5) چون خداوند واهب
المواهب جلّ شأنه و تعالى و جناب مفيض النوال و المراتب و مشتمل احسانه
و توالى كمال كرم و خودبدن عتبهٔ عليهٔ عزت دستكاهىمى مقسم
ارزاق كافهٔ امم قلدى فلاجرم شكراً على تلك النعم ذمت همت عليهٔ
شاهانهمه واجب و اهم اولديكه (6) عباد عنایت معتاد مدت مستحق
ارتفاع شان و مستوجب اعتلاء مكان اولنلر على الدوام حصول مقاصد و
مراملر يله بهيره مند و محصل الامال اولالر بنأ على ذلك تحت على بخت
عثمانى اوزره جياوس همايون سعادت مقرونم واقع اولوب عمومما تجديد
احكام و برات و فرمانم اولمغيين (7) التون قلعه و اوسخه و
اخسخه سنجاقلرنده التون قلعه و غيرى ناحيه لرده رباط التون قلعه
نام ديكر شوقه نام قريه و غيرنندن ابكيوك طقوزيوز اقچه بروجه يورتلق
و اوجاقلق مير لواء التون قلعه خاصه سنه سببعين و ماته و الف ربيع
الخيرينك بدنجى كونى تاريخيله (8) خداوندكار سابق براتيله متصرف
اولان رافع توقيع رفيع فرخنده فال شهرىارى و ناقل يرليغ بليغ مسرت
عنوان تاجدارى قدوه الامراء الكرام سليمان اسعد دام عزه سده سعادتسه
كلوب خاص مرقوم تاريخ مزبور دن برو اوزرنده اولمغله براتى تجديد
اولنمسي (9) بابنده استدعاى عنایت اتمكين ذكر اولنلان ابكيوك
طقوز يوز اقچه بروجه يورتلق و اوجاقلق مير لواء التون قلعه خاصى
موى اليه سليمان اسعد دام عزه يه توجيه اولنوب سده سعادتسندن لايق

و اولی و سزاوار و احرى (10) كوروب و پيردومكه ذكر اولسنور و شرح
و عديان و تفصيل و بيان قلنسور

درلواؤ اوسخه [۶] <u>خارجام تابع اوسخه</u> ۱۵۰۰۰	[۱] رباط التون قلعه نام ديگر <u>شوقه تابع التون قلعه</u> ۱۱۵۱۵
[۷] <u>كوره^۴ تابع اوسخه</u> ۱۸۶۰۰	[۲] <u>بلناره^۱ تابع التون قلعه</u> ۲۰۰۰۰
يكون — ۳۳۶۰۰ درلواؤ اخسجه [۸] <u>واليسون^۵ تابع اوده</u> ۱۶۵۰۰	[۳] <u>كليساء جولانام ديگر</u> <u>مزرعه^۶ جولانام [زبور]</u> ۱۲۰۰۰
[۹] <u>صومختوبان^۶ تابع م</u> ۱۳۷۰۰	[۴] <u>مزرعه جوجولازى نزد</u> <u>قرية^۷ كيكيبو^۲ تابع بلناره^۱</u> ۱۰۰۰
[۱۰] <u>موخى^۸ عليا مع موخى^۹ سفلا</u> <u>تابع اخسجه</u> ۳۰۰۰۰	[۵] <u>كورته تابع ازغور^۳</u> ۱۲۰۰۰
يكون — ۶۰۲۰۰	يكون — ۵۶۵۱۵

[۱] محصول بيت المال عامه غير از خاصه اون بيكدن اشغى مع
پوست و شق^۷ في سنه
۵۰۰۰

^۱ დედანში შეცდომით ბლნან-ი წერია.
^۲ საბუთში შეცდომით კილიო წერია.
^۳ აქაც შეცდომით აზგორს-არსი-აგორ ნაცვლად.
^۴ აქ უნდა იყოს კორე და არა კორთე, როგორც ეს დედანშია (იხ. შენიშვნა 13).
^۵ უნდა იყოს ვალისონ; დედანში შეცდომით ვალიონ.
^۶ დედანში აქაც შეცდომია: ვომხტობან - ი უნდა იყოს და არა ვომხტან (იხ. ქვემოთ შენიშვნა 15).
^۷ ამ გამოსაღების შესახებ იხ. შენიშვნა 19, გვ. 179.

۱۳۰۰۰	محصول بویه‌خانه ^۲ لواء ^۱ م[زبور]ه فی سنه
۴۰۰۰	محصول تمغای سیاه و احتساب لواء مزبوره فی سنه
۴۰۰۰	محصول جزیره ^۱ مرخصیه ^۱ کبران لواء ^۱ مزبور غیر از زعماء و تیمارها ^۲ سربست بهر خانه فی سنه
۴۰۰۰	محصول عادت اغنام خاصه ^۱ لواء ^۱ مزبور غیر از زعماء ^۲ و تیمارها ^۲
۵۰۰۰	سپاهیان و مردان قلاع فی سنه
۴۰۰۰	محصول بیلاقها ^۱ لواء ^۱ مزبور غیر از بیلاقها ^۱ زعامتها ^۲ زعماء و تیمارها ^۲ سپاهیان لواء ^۱ مزبور فی سنه
۴۰۰۰	محصول یوه و قحقیون و مال غایب فی سنه
۴۰۰۰	نصف باد هوا و عروسیه تیمارها ^۱ سپاهیان غیر از زعماء و تیمارها ^۲
۱۱۵۸۵	سربست فی سنه
۵۰۵۸۵	یکون

۲۰۰۹۰۰

و بیوردومکه بعد الیوم تحت یدنده اولوب تصرف قلوب شولکه وظایف خدمات مبرورده^۱ موفوره پادشاهی [11] و مساعی^۲ مشکوره عساکر منصوره^۱ شهنشاهیدر بر موجب دفتر خاقانی بیقصور مرعی و مؤدی قیله و لواء^۱ مزبورک قاضیلری و الایبکی و زعماء و ارباب تیماری و سائر اعیان و اشراف و بالجمله وضع و رفیعی و صغیر و کبیریری مومی الیهی سنجاق بکی بلوب سنجاقبکلکنه [12] متعلق امور و خصوصنده مراجعتی مومی الیهه ایدوب و احترامنده دقیقه فوت ایلمیهلر اول بابده هیچ احد مانع و دافع اولمیوب دخل و تعرض قلمیه شویله بلالر علامت شریفه اعتماد قبالر

بمقام

دار سلطنه العلیه

قسطنطنیه المحمیه المحروسه

^۱ دغداندی وخصیه وقریا، راجع لؤلؤل شعلدولمادا (ن. اقلق، شعلنلشعنا 23، عع. 182).

^۲ اقل شعلدولمادا؛ شعلدا نعلسا زعماء زعامتها^۱ (=خاقلنلما خاقلنلشعلل)، رولولرولق سل اارلس اقلق اقللول (مولمدلعلنل، مل-6 §-ش).

დოკუმენტის თარგმანი:

„იგია ალლანჰი, ყოვლად ძლიერი, აღსავსე, უხვი, ყოვლად შემწე, ძლევადოსილი; წმიდაა სახელნი მისნი, შეუწყვეტელია მისი მადლი და ერთიგეორგს ზედიზედ მოსდევნ კეთილი საქმენი მისნი.

(ხოხთქრის მიერ წარწერილია:) იმოქმედეთ შესაბამისად ამისა.

(თულრაზე:) მუსტათა ხან აჰმედის-ძე — მარადის გამარჯვებული¹.

პატიოსანი, მაღალღირსეული, ზეციური სამეფო ნიშნისა და ბრწყინვალე და ქვეყნისმპყრობელი, უზენაესი თულრის—თან ახლდეს მას ღირსება შეწვენითა უფლისათა—ბრძანება ის არის, რომ მადლის მომნიჭებელმა უფალმა—ბრწყინვალეა მისი საქმე და მაღალიმც არს იგი — რომლისგანაც უხვად მოედინება შეწყალება და აღზევება და რომელშიაც შერწყნულია საქმენი კეთილნი და განუწყვეტელი და სრულყოფილი სულგრძელობა, ძლიერების საყრდენი ჩემი უზენაესი კარიბჭე მთელი ერის საზრდოს განმანაწილებლად აქცია და, ეჭვს გარეშეა, მადლობა მას იმ სიკეთეებისათვის და მაღალი მფარველობისათვის, რაც უცილობლად და გარდაუვლად აღმოჩინა ჩემს მეუფებას; რათა იმ ქმნილებებმა, რომლებმაც შეწყალება უნდა მიიღონ და რომელთაც სათანადო დროის განმავლობაში დაიმსახურეს საქმიანობაში წარმატება და ღირსნი არიან აღზევებისა, მუდამ მიაღწიონ თავიანთ მიზნებსა და სურვილებს და განზრახულობათა განხორციელებას.

ვინაიდან ამჟამად მოხდა ჩემი სამეფო და ბედნიერებას მიღწეული აღსვლა ოსმალთა მადლ და სვიან ტახტზე და, რადგანაც ამასთან დაკავშირებით, საერთოდ მიმდინარეობს განახლება ჰუქმებისა, ბერათებისა და ფირმანებისა², ამიტომ კეთილშობილი ემირების წინამძღოლმა სულემან ესა'დ'ნა — ხანგრძლივი იყოს დიდებულება მისი — რომელიც ფურთლუკისა და ოჯაკლიკის წესით³ და ათას ას სამოცდაათი წლის რები'ულ-ნაბირის მეშვიდე დღით დათარიღებული⁴ ყოფილი ხონთქრის ბერათის⁵ საფუძველზე ფლობს ორი აუქი⁶ ტ'ცხრაასი ახრის შემოსავლიანსა და ალთუნ-კალ'ას⁷, ოცხისა⁸ და ახალციხის⁹ სანჯაყებსა და ალთუნ-კალ'ასა და სხვა ნაჰიჯეებში მდებარე — ალთუნ-კალ'ას რაბათს (მეორე სახელი სოფელ შოყა)¹⁰ და ალთუნ-კალ'ას სახასოში (შემავალ) სხვა მამულებს, მოვიდა ჩემს სვებედნიერ სასახლეში. წარმოადგინა უნეტარესი სამეფო თევკრ'ი¹¹, მჭევრი და სიხარულის მომნიჭებელი სახელმწიფო სიგელი და შემოგვხვეწა ბერათის განახლება აღნიშნულ სახასო მამულზე, რომელიც ზემოხსენებული თარიღიდან მასზე ირიცხება.

ამის გამო აღნიშნული ორი აუქი და ცხრაასახრინი ალთუნ-კალ'ას სახასო მამულები ფურთლუკისა და ოჯაკლიკის წესით ებოძოს ზემოხსენებულ სულემან ესა'დს — ხანგრძლივი იყოს მისი დიდებულება; ჩემი ბედნიერების ზღურბლიდან მე ის ვცანი ღირსეულად, შესაბამისად, ღირსპატივისცემად და

¹ = ჩვენი წელთაღრიცხვის 1756 წლის 30 - XII - ს.

² ბერათი — იხ. ქვემოთ შენიშვნა 2.

დანსახურებულად და მივეცი, რაც აქვე იხსენიება. ცხადდება და დაწვრი-
ლებითი ახსნა-განმარტებით იწერება:

1) ალთუნ-კალ'ას რაბნთი,
ნეორე სახელი შოკა: ექვემდებარება
ალთუნ-კალ'ას⁵

11.515

2) ბელნარა⁸
ექვემდებარება ალთუნ-კალ'ას
20.000

3) ქულე'ს⁹ ეკლესია, მეორე
სახელი ქულე'ს სათესველი
ექვემდებარება ხსენებულ (ნაჰიფეს)

12.000

4) جوجولازی -ს სათესველი¹⁰ სოფელ
კიკიბოსთან. ექვემდებარება ბელნარას¹⁰

1.000

5) ქორთა¹¹ ექვემდებარება აწყურ(ის ნაჰიფეს

12.000

ჯუმალი 56.515

ოცხის ლივან

6) ხარჯამი¹² — ექვემდებარება ოცხის(ნაჰიფეს)

15.000

7) გორა¹³ — ექვემდებარება ოცხეს

18.600

ჯუმალი — 33.600

ახალციხის ლივან

8) ვალისონი¹⁴ — ექვემდებარება უდეს

16.500

9) სუმუხთუბანი¹⁵ — ექვემდებარება ხსენებულ (უდეს)

13.700

10) ზემო მოხე ქვემო მოხეთურთ¹⁶

ექვემდებარება ახალციხეს

30.000

ჯუმალი — 60.200

[1] შემოსავალი სახალხო ბეთ-ალ-მალ'იდან ¹⁷ ; ათიათასზე ნაკლებ (შემოსავლიანი) საწასო თიშარების ¹⁸ გამოკლებით; ფოცხვერის ბეწვეულის ¹⁹ გამოსალეებიანად, წელიწადში	5.000
[2] შემოსავალი ხსენებული ლივას სამლებროდან წელიწადში	13.000
[3] შემოსავალი შავი დაბლისა ²⁰ და ხსენებული ლივას ბაზრის ზედამხედველობიდან (იპთისაბ) ²¹ , — წელიწადში	4.000
[4] შემოსავალი ხსენებული ლივას ჯიზაასა ²² და მურახხსიდედან ²³ — ზა'რმთა (ზი'ანმეთებისა) და თავისუფალ თიშართა გამოკლებით, თითო-თითო კომლიდან, წელიწადში	4.000
[5] შემოსავალი ცხვრის გამოსალეებიდან ხსენებული ლივას სახასოებზე გარდა ზა'რმთა (ზი'ანმეთებისა) ¹⁸ და სიფაპრებისა და მეციხოვნეთა თიშარებისა, წელიწადში	5.000
[6] შემოსავალი ხსენებული ლივას იალალებიდან — ზა'რმთა ზი'ანმეთებისა და სიფაპრების ¹⁸ თიშარების გამოკლებით, წელიწადში	4.000
[7] შემოსავალი უპატრონო და ნაპოვნი ცხოველებიდან და გაქცეულ და უკანმოყვანილ ყმებიდან და დაკარგული და კვლავ მოპოვებული ნივთებიდან, წელიწადში	4.000
[8] სიფაპრების თიშარების ბაღ-უ ჰაფას ²⁴ ნახევარი და საქორწინო, ზა'რმთა (ზი'ანმეთებისა) და თავისუფალი თიშარების ¹⁸ გამოკლებით, წელიწადში	11.585

ჯუმალი — 50.585

და ვბრძანე, რომ ამიერიდან მის ხელში იყოს და მის უფლებაში იყოს, ისე რომ საკეთილო და უხვი საფადიშაპო სამსახურებრივი მოვალეობანი და სამადლობლო სამსახური სამეფო და ძღვევამოსილი ჯარისადმი სახელმწიფო დავთრის შესაბამისად უნაკლოდ, პატივისცემითა და შესაფერისად შეასრულოს. ზემოხსენებული ლივას-ს ყაღდრ-ებთა და ალაბეგებთა და ზა'რმებთა და თიშარის პატრონებთა და სხვა რჩეულებთა და წარჩინებულებთა და ყველა მაღალმა და დაბალმა, დიდმა და მცირემ ზემოდასახელებული სანჯაყ-ბეგად იცნონ, სანჯაყ-ბეგის თანამფებობასთან დაკავშირებულ საქმეებსა და ვითარებებში ზემოხსენებულს მიმართონ და მისადმი პატივისცემაში ერთი წუთითაც არ დაყოვნდნენ. ამ საქმეში ნურავინ ხელშემშლელი და განმკიცხველი ნუ იქნება, ნურავინ ნუ ჩაერევა და წინააღმდეგობას ნუ გაუწევს. ასე იცოდეთ, პატიოსან ნიშანს ¹ ენდეთ.

მაღალი სამეფო სასახლის
კეთილად დაცული და კეთილდშენახული
კონსტანტინიძის რეზიდენციაში.

შენიშვნები

1. თულრა ეწოდება სპეციალურად შესრულებული და ოსპალთა სულთნის მიერ ვაცემული სიგელების ტექსტის წინ მოთავსებულ ნიშანს, რომელშიაც მონოგრაფიულად გამოყვანილია დოკუმენტის გამცემი სულთნის სახელი.

მამის სახელი და ფორმულა *مظفر داتا* — 'მარადის გამარჯვებული'. 'თულრა' (*tuğra*) სახელწოდება თურქული წარმომავლობისაა, სპარსულად მას ჰქვია ნიშანი (*نشان*), ხოლო არაბულად — თეკერ (*توقيع*). სამივე ეს სიტყვა იხმარებოდა ოსმალურში საერთოდ. ჩვენს დოკუმენტშიაც ერთდროულად ვხვდებით მათ სხვადასხვა ადგილას: მე-4 სტრიქონში *نشان شريف*, პატიოსანი... ნიშნის..., ამავე სტრიქონში — *طغرای غرای*, ბრწყინვალე თულრის..., და მე-8 სტრიქონში — *توقيع رفيع* 'მაღალი თეკერ' — მოყვანილი სამივე სიტყვა 'თულრა'ს აღნიშნავს. 'თულრა'ს ერქვა აგრეთვე *علامت* 'აღმეთ-ი, რომელიც იწერებოდა ჩვეულებრივად სიგელის ბოლოს *علامت شريف* -ის სახით (სხვათა შორის *شريف* მსაზღვრელი უნდა იყოს მდებარეობითი სქესის ფორმით *شريف*, მაგრამ ეს წესი არსად არაა დაცული). ოსმალეთის უმაღლეს საკანცელარიო ცხოვრებაში თულრა სახელმწიფო ბეჭდის მაგიერი იყო. თულრის გარდა სულთნის მიერ გამოცემულ ასეთი ხასიათის სიგელებზე არც ბეჭედი, არც არავითარი ხელმოწერა არ იყო. სულთნის სიგელებზე თულრის გამოყენებაზე ნუშაობდა მთელი შტატი თანამშრომლებისა, რომელთაც ნიშნჯი, თულრაქეში, თეკერ ან თეკერჯი ერქვათ. ჩვენ ამ შემთხვევისათვის თულრაზე ამ მოკლე ცნობებით დავაკმაყოფილდებით¹.

2. ჰუქმ-ი (არაბ. *حكم* → თ. *hüküm*, სპ. *hokm* → ქართ. ოქმი → 'სასამართლოს გადაწყვეტილების', 'განაჩენის' მნიშვნელობაც აქვს), ბერათ-ი (არაბ. *برات* → ბარათ-ი), ფირმან-ი (სპ. *فرمان*) უზენაესი ბრძანებებისა და განკარგულებათა შემცველი სიგელები, რომლებიც სულთნის მიერ გაიცემოდა სახელმწიფო საქმიანობის სხვადასხვა დარგში და რომლებიც გარეგნული გაფორმებით ერთმანეთისაგან გაირჩეოდნენ².

3. *يورتلق* (*yurtluk*) და *اوچاقلق* (*ocaklik*)-ის წესით ბოძებული ადგილ-მამული. *يورت* (*yurt*) თურქული სიტყვაა, ნიშნავს 'ქვეყანა', 'მხარე' 'ადგილი', 'საცხოვრებელი ადგილი', 'სამშობლო', 'სახლი', 'ნომადების კარავი' (ზღრ. რუს. *юрта* ← თურქ. *yurt* 'კარავი' (киргизская юрта) და სხვა;

¹ ლიტერატურა თულრაზე საკმაოდ დიდია: Fr. Kraelitz, *Osmanische Urkunden*.. გვ. 17-23; Fr. Babinger, *Die Grossherliche Tuğra. Ein Beitrag zur Geschichte des osmanischen Urkundeswesens. Jahrbuch der asiatischen Kunst*, II 2, Leipzig, 1925, გვ. 188-196; L. Fekete, *Einführung in die osmanisch-türkische Diplomatie*... გვ. XLII-XLIV. I. H. Uzunçarşılı, *Tuğra ve peñçeler ile ferman ve buyuruldulara dair*. T. T. K. Belleten. c. V, s. 17-18. Ankara. 1941, გვ. 101-157; P. Wittek, *Notes sur la tuğra ottomane. „Byzantion“*, t. XVIII, Bruxelles, 1948, გვ. 311-334; A. Zajackowski, J. Reychman, *Zarys dyplomatyki osmansko-tureckiej*, Warszawa, 1955, გვ. 80; M. Guboglu, *Paleografia si diplomatia turco-osmana, Studiu si album*. Bucuresti, 1958, გვ. 67-70.

² ლიტერატურა ასეთი დოკუმენტების შესახებ: Fr. Kraelitz, *Osmanische Urkunden*... გვ. 9 და შემდგომ; L. Fekete, *Einführung*... გვ. XXIX და შემდგ. A. Zajackowski, J. Reychman, *Zarys*... გვ. 73 და შემდგ. *Islām Ansiklopedisi*, c. 17, სტამბოლი, 1943, გვ. 523-524, იქვე, c. 35, გვ. 571-572; M. Pakalin, *Osmanli tarih deyimleri ve terimleri sözlüğü*, f. VII, f. IX და სხვა.

yurt + luk — 'საცხოვრებელი მიწის ფართობი', 'მამული', 'ფეოდალური სამფლობელო'; *واجاق* — *ocak* თურქ. 'კერა', 'ქურა', 'სახლი' 'გვარი'. 'დინასტია', 'ოჯახი' (შდრ. ქართ. 'ოჯახი', რუს., *очар*) და სხვა: ამ სიტყვათაგან არის ნაწარმოები სპეციალური ტერმინი *yurtluk ve ocaklık*, რომელიც საერთოდ ნიშნავს რაღაც 'საოჯახოს', 'საშინაო' (მფლობელობას), ამდენად 'საკუთარსა და სამემკვიდრეო' მფლობელობის მამულს. *ocak* — *lik* (სხვათა შორის) 'ადგილ-მამული' რომელიც ფეოდალურ ოსმალეთში სამხედრო და სხვა დამსახურებისათვის ებოძებოდა ვისმე სამემკვიდრეოდ — *سابقه ارضه* 'თანამდებობა და მამული, რომელიც საკუთრად და სამემკვიდრეოდ იყო ბოძებული'¹. ამ თვალსაზრისით საინტერესოა XVII საუკ. ცნობილი თურქი მოგზაურის ევლჰად ჩელების მიერ მოწოდებული განმარტება: *نصف لوانه* 'პორტუგალია', *شوشاد سنجاقلری* 'იორდანია' და *واجاق اولوب ملکت اوزره تصرف اولنور* ე. ი., ოსმალეთის ხელში გადასული ქართული პროვინციების — 'ფორთქრეკის (?)², ლივანას, ნახევარ ლივანასი და შავშეთის სანჯაყებს „ეურთლუქისა და ოჯაკლიქის“ წესით ფლობენ როგორც საკუთარ მამულს³. მამულის მფლობელობის ასეთი სახე, როგორც ვიცით, ოსმალთა სახელმწიფოს შიდა ვილანეთებს სინამდვილეში არ იყო ცნობილი. ამ წესით ადგილ-მამულის ბოძება ამა თუ იმ პირისათვის ოსმალეთში მიღებული იყო, როგორც ირკვევა, განაპირა და ახლად დაპყრობილ პროვინციებში. ცნობილია, მაგალითად, ეურთლუქისა და ოჯაკლიქის (*بروجه يورتلق و واجاقلق*) წესით მამულის ბოძება ბოსნასა და ჰერცეგოვინაში⁴ და სხვაგან. აქ წარმოდგენილი დოკუმენტის მიხედვითაც აღნიშნული წესით მამულის გაცემა ფეოდალზე ხდებდა ოსმალთა მიერ ახლად შეერთებული სამცხის ერთ უბანში. სამემკვიდრეო და საკუთრების წესით⁵ მამულის გაცემა ახლად შემოერთებულ

¹ *ش. سامی—قاموس ترکی*; В. Радлов, Опыт словаря турецких наречий, III; J. W. Redhouse, A Turkish and English Lexicon; Fr. Kraeiz, *Osmannische Urkunden...* გვ. 36-37. შენ. 3.

² ეს გეოგრაფიული სახელი უსათუოდ დამახინჯებული ჩანს. ევლჰად ჩელების თხზულებათა ხელნაწერის უქონლობის გამო ამჟამად ვერ ხერხდება ნამდვილი სახელის დადგენა.

³ *اوليا چلبی سياحتنامهسى* II, სტამბოლი, 1314 (= 1896 - 1897). გვ. 322 (ხაზი ჩემია), შდრ. ვ. გაბაშვილი, ქართული ფეოდალური წყობილება XVII-XVIII საუკუნეებში, თბილისი, 1958 წ., გვ. 343.

⁴ N. Eilipovič, *Odžakluk timari u Bosni i Hercegowini*. იბ. Prilozi za orijentalnu filologiju i istoriju jugoslavenskih naroda pod turskom vladavinom, ტ. V (გვ. 251-274). სარაევო, 1955.

⁵ შდრ. ვ. გაბაშვილი, ქართული ფეოდალური წყობილება XVI-XVIII საუკუნეებში, თბილისი, 1958, გვ. 343; პროფ. ვ. გაბაშვილი აქვე იმოწმებს შრომას: H. A. R. Gibb and H. Bowen, *Islamic society and the West*. Oxford, 1951, გვ. 163; აგრეთვე ვ. გაბაშვილის დასახელ. ნაშრომი, გვ. 258. სადაც სპარსული „მულქი-მოურუსი“-ს ოსმალურ შესატყვისად „ოჯაკლიკა“ მიჩნეული. ამ საკითხზე უფრო მეტი ცნობებია მოცემული ამიერკავკასიის ახლადგამოსულ საინტერესო შრომაში: მიწისმფლობელობის ფორმები აპკარაში, ბათუმი, 1960, გვ. 56 და შემდგ.

ზონებში იყო შემოღებული, როგორც ჩანს, დროებით და იმისათვის, რომ დაპყრობილი ქვეყნის დიდგვარიანი პირები გადმოეზიარებინათ და მიემხროთ. პროფ. ლ. ფეკეტეს მიხედვით მამულები, რომლებიც ოჯაკლიკის წესით რიგდებოდა, უკვე თიბარი აღარ იყო და ამ წესით გაცემული მამულის მფლობელი, როგორც თიმარის პატრონი, ჩვეულებრივ სამსახურს არ ასრულებდა¹.

4. **يوک** — **yük** — თურქული სიტყვაა, ზოგადად 'ტვირთს' 'საპალნე'ს ნიშნავს (შდრ. რუს. **вьюк** ← თ. **yük**). ძველ ოსმალურში აუქი აღნიშნავდა აგრეთვე რიცხვით ერთეულს 100.000-ის რაოდენობით. თურქული თვლის სისტემაში ძველად ეს უდიდესი ერთეული იყო. როცა საქმე ეხებოდა ფულის ანგარიშს, ერთი აუქი ახჩა უდრიდა. 100.000 ახჩას². ჩვენს დოკუმენტში სულეამან ესაღდ ემბოძება მამული, რომელიც პატრონს აძლევს შემოსავალს 2 აუქი და 900 ახჩის, ე. ი. ორასი ათას 900 ახჩის რაოდენობით.

5. ალთუნ კალა — ალთუნ-ი და კალა თურქული სიტყვებია და ქართული „ოქროს ციხეს თარგმანი (თ. **altun 'ოქრო', kal'a** არაბ.-თურქ. 'ციხე'³. ოქროს ციხე ან **Altun-kal'a** სახელია იმ ციხესიმაგრისა, რომელიც ადიგენის რაიონში სოფ. შოყა-ს ზემოთ მდებარეობდა (მისი კედლები დღესაც დაცულია). როგორც ჩვენს დოკუმენტში, ისე „გურჯისტანის ვილაჟეთის დიდ დავთარში“ ამ პუნქტის შემოსავალი 11.515 ახჩით არის განსაზღვრული, ისევე როგორც ეს პუნქტი ერთნაირი ორმაგი სახელით იხსენიება: **كلسه شوقه**, ოქროს ციხის რაბათი, მეორე სახელი — შოყა⁴. ე. თაყაიშვილით: К северо-востоку от Чүлеби находятся развалины некогда сильной крепости Окросцихе или Алтун-кала, которая построена на отдельной вулканической возвышенности⁵. მ. ბროსესთან ეს პუნქტი იხსენიება როგორც **citadelle d'Altun-Qala**⁶. კ. ზისერმანი სამცხის ამ სექტორში ასახელებს 8 კომლიან სოფელს **Шока-ს**⁷. ამჟამად ადიგენის რაიონში სოფ. შოყა, ფხერო და ზემო ენთელ სოფლებთან ერთად, ფხეროს სასოფლო საბჭოში შედის⁸.

6. ოცხე (**اوسخه**) იგივე ისტორიული ოძრახეა, რომელიც ტერიტორიულად დღევანდელ კურორტ აბასთუმანს ემთხვევა. „დავთარის“ დროს

¹ L. Fekete. Die Siyāqat-schrift... I. გვ. 105 (შენიშვნა 57). ბუდაპეშტი, 1955, გვ. 105 (შენიშვნა 57).

² **وفاق باشا — لهجة عثمانی** — В. Радлов. Опыт словаря тюркских наречий, III; L. Fekete. დასახელებული შრომა. გვ. 37.

³ ამაზე აგრეთვე: Л. Исарлов. Письма о Грузии, თბილისი, 1899, გვ. 9.

⁴ „დავთარი“, I—9, 109; II—10, 112; III—153, 154.

⁵ Е. С. Такайшвили. Зарэмский монастырь, его реставрация... Окросцихе, СМОМПК, 35, თბილისი, 1905, გვ. 109, 110.

⁶ M. Brosset. Rapports sur un voyage archéologique dans la Géorgie et dans l'Arménie... II, პეტერბურგი, 1850, გვ. 113, 137.

⁷ Сборник материалов для описания Тифлисской губернии, под редакцией правителя оной К. Л. Зиссермана, т. I, вып. 1, თბილისი, 1870, გვ. 14.

⁸ საქ. სსრ ადმინისტრაციულ-ტერიტორიული დაყოფა. თბილისი, 1949, გვ. 14.

ოცზე ნაჰიფეს ცენტრია, ამ დოკუმენტში ოცზე სანჯაყად (ლივანდ) და ნაჰიფე-
ედაც იხსენიება (იხ. ქვემოთ). ოცზეზე ვრცელი ცნობები მოცემულია „დავთ-
ორის“ III წიგნში, გვ. 162-167.

7. ახალციხეს თურქულად **اخسح** (ახისხა) ჰქვია. აქ სანჯაყად იხსენიება. სულეიმან ეს'ადისადმი ბოძებული სახასო მამული ძირითადად ოქროს ციხის მიდამოებშია (თვით ოქროს ციხე — ალთუნ-კალ'ა-შოყა, ბელნარა, ჭულე), მაგრამ ამ სახასოში შემავალი სხვა მამულები სხვადასხვა ნაჰიფეებშია გაფანტული და მათ შორის ახალციხის სანჯაყშიც. მაგალითად, სოფ. ქორთა აწყურის ნაჰიფეს ტერიტორიაზეა, სოფ. ხარჯამი და გორა ოცებს ვანეკუთვნება, სოფ. კიკიბოსთან ნაჩვენები „ჯუჯულადის“ სათესველი, რომელიც შეცდომით ბელნარასადმი დაქვემდებარებულადაა აღრიცხული, ქვაბლიანის ნაჰიფეში შედის (იხ. „დავთარი“, III, გვ. 119) და სხვ, საერთოდ უნდა შეენიშნოთ, რომ ეს დოკუმენტი დაწერილია სტამბოლში აქედან წარდგენილი ოფიციალური ცნობების საფუძველზე და ჩანს, რომ ამ ცნობებში გადამწერი ვერ გარკვეულა და ზოგან იგი აურევია (იხ. ქვემოთ ზოგიერთი გადასახადისა, მაგ **مرخصيه** და სოფლის სახელებიც — იხსენიება აწყურის ნაჰიფესათვის სოფ. ქორთა; ოცხესაც ამავე სახელის სოფელი აქვს მიწერილი სოფ. გორას ნაცვლად). ახალციხეზე ცნობები იხ. „დავთორის“ III წიგნში, გვ. 42-50.

8. ბელნარა „დავთარში“ ალთუნ-კალ'ა-ს ნაჰიფეში მე-15 პუნქტად აღწერილია სოფ. ბელნარა, რომელიც დაბეგრალია 20.000 ახჩით¹. მისი ამოკითხულობა „დავთარში“ არავითარ ეჭვს არ იწვევს; მისი მოხაზულობა სიმაკათის ხელით ასეთი სახისაა — **ارسان**². ამდენად უდავო ამბავია ისიც, რომ ჩვენს დოკუმენტზე ამ სოფლის სახელის მოხაზულობა უთუოდ შეცდომითაა მოცემული. ამ დოკუმენტზე აგრეთვე სიმაკათის ხელით შესრულებული **ارسان** (= „ბელნან“) ი, რომელშიაც ბოლოკიდური (რ) და „ჰე ჰავეს“-ით გამოხატული ასოები (შერწყმულად დაწერილი სიმაკათის დამწერლობის თავისებურებათა მიხედვით) შეცდომით მიღებულია **ن** (ნ) ასოდ. ამიტომ ჩვენ სავსებით დაჯერებულად ვასწორებთ ამ დოკუმენტის **ارسان**-ს **ارسان**-ით. ეს იგივე „დავთორის“ ბელნარა ა, სადაც მას აქვს შეწერილი იმდენივე გამოსაღები (20.000 ახჩა), რამდენიც ამ დოკუმენტში.

ბელნარა ან, თანამედროვე ადგილობრივი წარმოთქმით, ბენარა ახალციხე-აბასთუმნის გზაზე მდებარეობს, ახალციხიდან დაახლოებით 17 კილომეტრზე³. სოფ. ბენარა დღეს ხევაშენ, უნწა და ნაქურდევ სოფლებთან ერ-

¹ „დავთარი“, I—9, 115; II—10, 117.

² იხ. „დავთარი“ს დედანი, გვ. 108.

³ Е. С. Такайшвили, Зарэмский монастырь, его реставрация и фрески... СМОШК, 35. თბილისი, 1905, გვ. 1.

თად აღიგენის რაიონის ხევაშნის სასოფლო საბჭოში შედის¹. სახელწოდება „ბენარა“ ჩვენ გაანალიზებული გვაქვს „დავთარში“².

9. ქულე. „დავთარშია“ ამ პუნქტის სახელი ზუსტად ასეა ჩაწერილი: „ჭულის ეკლესია, მეორე სახელი ქულის სათესველი“³. „ქულე“-დ წოდებული პუნქტის ამ დოკუმენტში ნაჩვენებია შემოსავალი 12.000 (ახჩა) სავსებით ემთხვევა „დავთარში“ ქულეზე შეწერილ გამოსაღებს⁴. „დავთარსა“ და ჩვენს დოკუმენტში ამ პუნქტის სახელად ჩვენ გვაქვს ქულე. მაგრამ ნ. ბროსეს (და სხვების) მიხედვით მას „ვულგარულად“ „ჭულეები“ და „ჭულევი“ც რქმევა. არაქართულ ტრანსკრიფციაში „ქულე“ ასეა წარმოდგენილი: Чүлэ, Дчулэи, Dchoula, Dchouléi ou Dchoulewi⁵. ქულე. მდებარეობს ქვაბლიანის ხეობაში, დღევანდელი აღიგენის რაიონში, სარაიონო ცენტრიდან დაახლოებით ერთი კილომეტრის მანძილზე.

10. ეს სათესველი جوجولازي „დავთარშიც“ არის აღწერილი ალთუნ-კალაჰს მომიჯნავე ქობლიანის ნაპიჯეში მე-17 ნომრად⁶. „დავთარში“ ამ დაწერილობას დიაკრიტიკული ნიშნები დასმული აქვს⁷ — جوجولازي, მაგრამ მისი ზუსტად ამოკითხვა მაინც ჭირს: შეიძლება ეს იყოს „ჭუჭულაძე“, „ჯუჯულაძე“, (სათესველის მფლობელი?) და სხვ. შეცდომით უნდა იყოს ამ დოკუმენტში რომ ეს სოფელი მიწერილია ბენარასადმი („ექვემდებარება ბენარას“). ასეთი სანაპიჯო (ვთქვათ „სარაიონო“) ადმინისტრაციულ პუნქტად ბენარა საერთოდ არასოდეს არ ყოფილა. მას უნდა ეწეროს „ექვემდებარება ქობლიანის ნაპიჯეს“. რომ „დავთარისა“ და ამ დოკუმენტის جوجولა ერთი და იგივე პუნქტია იქიდანაც ჩანს, რომ, ჯერ ერთი, ორივეგან მას უწერია „(მდებარეობს) სოფელ კიკიბოხსთან“⁸, ხოლო კიკიბოხ იმავე „დავთარში“ სწო-

¹ საქართველოს სსრ ადმინისტრაციულ-ტერიტორიული დაყოფა, თბილისი, 1949, გვ. 14.

² „დავთარი“, III, გვ. 158, 159; აგრეთვე სცია, ფ. 77, ს. 45, გვ. 10v; К. Зиссерман. Сборник материалов для описания Тифлисской губернии. т. I, вып. I. 1870, გვ. 15.

³ გურჯისტანის ვილ. დ. დ., I—9, 113; II—10, 115; III—156 (№ ყველგან 8).

⁴ იხ. იქვე.

⁵ ამისათვისაც და საერთოდ ქულეზე იხ. შემდეგი ლიტერატურა: Граф. Уварова. Кавказ—Абхазия, Аджария, Шавшетия. Посховский участок. Путевые заметки, ч. II, Москва, 1891, გვ. 251-253; მისივე, Христианские памятники. Материалы по археологии Кавказа (МАК). IV, Москва, 1894, გვ. 60; Д. Баградзе. Археологическое путешествие по Гурии и Аджаре. Петербург, 1878, გვ. 134 (შენიშვნა); მისივე, Кавказ в древних памятниках христианства, გვ. 51; М. Brosset. Rapports sur un voyage archéologique dans la Georgie... II, გვ. 137; Е. С. Такайшвили. Зарэмский монастырь... Монастырь Дчулэи и остатки его стеной росписи, СМОМПК, 35, გვ. 104-109; ვ. ბერიძე, სამცხის ხუროთმოძღვრება XI-XVI საუკუნეებში, თბილისი, 1955, გვ. 142; აღ. ფრონელი, დიდებული მესხეთი, გორი, 1914, გვ. 142.

⁶ „დავთარი“ I—8, 85; II—9, 88; III—119.

⁷ იხ. „დავთარის“ დედანი, საქ. სსრ მეცნ. აკადემიის ხელნაწერთა ინსტიტუტის თორმეტეული ფონდი № I, გვ. 81.

⁸ „დავთარი“, იქვე.

რედ ამავე ქობლიანის ნაჰიჯეშია აღრიცხული მე-II სოფლად¹: მეორე—როგორც „დავთარში“, ისე ამ დოკუმენტში მას შეწერილი აქვს გამოსაღები 1.000 ახჩის რაოდენობით². ამ პუნქტის ლოკალიზებას ხელს შეუწყობს ქობლიანის ხეობაში დღევანდლამდე ცნობილი ადგილი კიკიბო, რომელთანაც ახლო მდებარედა იგი ნაჩვენები³.

11. ქორთა. „დავთარში“ აწყურის ნაჰიჯეს სოფელთა შორის 35-ე პუნქტად აღწერილია სოფ. كوراء⁴, რომელიც ამ დოკუმენტის იმავე აწყურის كوراء-ს უდრის. ეს იდენტიფიკაცია იმიტომაც უნდა იყოს სწორი, რომ „დავთარში“ და აქაც შემოსავალი ამ სოფლიდან ზუსტად 12.000 ახჩია. „დავთარის“ დროს ამ სოფელში სამი კომლია აღწერილი (ქოჩია, მახარობელი და ბატატა). ამჟამად ასეთი პუნქტი არ არსებობს. დაწერილობა كوراء ძალიან მაცდუნებელი იყო იმისათვის, რომ ჩვენ „დავთარის“ მეორე წიგნში (გვ. 10. 105) ამ სოფლის სახელი ამოგვეკითხა ქორთა-დ, რაც შემდგომში მოპოვებულმა არქივისეულმა ნასალამაც დაადასტურა — Кора⁵. (ქორთა შდრ. სოფლის სახელს ჩხიკვთა⁶). ჩვენ ეს სოფელი დაუკავშირეთ აგრეთვე გრ. ხანძთელის „ცხოვრებაში“ ნახსენებ ქორთა-ს („მაშინ თვთ წარვიდა ქორთას“ და „ვითარცა მიიწია ცქირი ქორთას“)⁷.

12. ხარჯამი ცნობილი სოფელი იყო ჯერ კიდევ „გურჯისტანის ვილნაეთის დიდი დავთარის“ შედგენის დროს (XVI საუკ.) და ახლაც არის ადიგენის რაიონში. ვარხან, აბასთუმან, საბუზარა და სალრძე სოფლებთან ერთად ხარჯამი ვარხნის სასოფლო საბჭოში შედის⁸. სოფ. ხარჯამი „დავთარის“ მიხედვით ახალციხის ლივან-ს ოცხის ნაჰიჯეში შედის და ისევე, როგორც ამ დოკუმენტში, დაბეგრულია 15.000 ახჩით⁹. „დავთარის“ დროის ხარჯამში 5 კომლია, ხოლო 1870 წ. მასში 24 კომლი ირიცხება¹⁰.

13. გორა. ჩვენს დოკუმენტში აღნიშნული მე-7 სოფლის სახელწოდებების მოხაზულობა ისეთივეა, როგორც მე-5 სოფლისა, რომელიც აწყურის ნაჰიჯეში მდებარედ არის აქაც აღრიცხული და „დავთარის“ მიხედვითაც დადასტურდა აწყურის სანახების სოფ. ქორთად¹¹. ეს მე-7 სოფელი ოცხე-

¹ „დავთარი“, I—8, 83; II—9, 86; III—115.

² იქვე.

³ იხ. „დავთარი“ III, გვ. 115, № 11.

⁴ იხ. „დავთარი“ I—9, 103; II—10, 105; III—138-139.

⁵ სცია, ფ. 47, ს. 20, გვ. 9 და სცია, ფ. 77, ს. 23, გვ. 10v; აგრეთვე ჩვენი „დავთარი“ III, გვ. 138-139.

⁶ ა. შანიძე, ქართული გრამატიკის საფუძვლები, გვ. 61, 80.

⁷ გ. მეორეული, ცხოვრება გრიგოლ ხანძთელისა, დედანი აღადგინა და გამოკვლევა დაურთო პ. ინგოროყვამ, თბილისი, 1949, გვ. 119; „დავთარი“, III, იქვე.

⁸ საქართველოს სსრ ადმინისტრაციულ-ტერიტორიული დაყოფა, თბილისი, 1949, გვ. 14.

⁹ იხ. „დავთარი“ I—9, 124; II—11, 125; III—171.

¹⁰ К. Зиссерман, დასახლებული ნაშრომი, გვ. 14.

¹¹ იხ. აქვე ზემოთ, შენიშვნა 11.

შია აღნუსხული, იგი „ექვემდებარება ოცხეს“, ხოლო ოცხის ნაჰიჯეში **كوره** (=ქორთა)ს სახელით სოფელი არ არის. ამიტომ მე ვფიქრობ, ეს მოხაზულობა **كوره** (ქორთა) კი არა, **كوره** (გორა) უნდა ყოფილიყო. და მართლაც, „დავთარში“ ოცხის ნაჰიჯეში მე-4 სოფლად აღწერილია სოფ. გორა (**كوره**), რომელსაც ზუსტად იმდენივე, 18.600 ახჩა, გამოსაღები აქვს შეწერილი. რამდენიც ჩვენი დოკუმენტის **كوره**-ს¹. ცხადია, რომ ამ შემთხვევაშიაც ჩვენ საქმე გვაქვს გადაწყვერის უნებლიეთ შეცდომასთან; აქ უთუოდ სოფ. გორა იგულისხმება. ეს გორა სოფელი და აგრეთვე „დიდ დავთარში“ ახავე ოცხის ნაჰიჯეში მე-16 ბუნქტად აღნიშნული სოფ. ზადენი² „ქართლის ცხოვრების“ მიხედვით ერთი სოფელია ორმაგი სახელით: „ხოლო ვითარცა შთავლო ხევი ოძრახისა და მოვიდა საზღურთა სამცხისათა, დაივანა სოფელსა, რომელსა ეწოდების ზადენ-გორა“³. სოფ. გორას ჩვენ დრომდე არ მოუღწევია. XIX საუკუნეში შედგენილ რუსულ მსხვილმასშტაბიან რუკებზე აღნიშნულია P[азвалины] D[еревни] Гора, Ур[очище] Гора. არქივის მასალებში გორა ზემოთ (აქვე შენიშვნა 12) აღნიშნულ სოფ. ხარჯამთან იხსენიება⁴. ერთ საბუთში გორა-ზე წერია: „Участок под названием—пустошь „Гора“, спорный ранее между казною и Атабековым Коблианским, ныне находится, по решению суда, в исключительном владении последнего“⁵.

14. ვა ლ ი ს ო ნ ი. ჩვენი დოკუმენტის მე-8 სოფლად აღრიცხული სოფ. ვა ლ ი ს ო ნ ი ახალციხის ლივან-ს უდის ნაჰიჯესადმი დაქვემდებარებული ბუნქტია. სწორედ ასეთ ადმინისტრაციულ ჩარჩოშია მოქცეული „დავთარის“ ვა ლ ი ს ო ნ ი ც, რომელსაც როგორც ამ დოკუმენტში, ისე „დავთარშიც“ შეწერილი აქვს 16.500 ახჩა⁶. სოფ. ვალისონს ჩვენამდე არ მოუღწევია. იგი ნასოფლარია ადიგენის რაიონში მოხე და დერცელ სოფლებს შუა⁷. არქივის მასალიდან ჩანს, რომ... пустошь Валисон владения Атабекова Коблианского⁸. ჩვენს დოკუმენტში **واليسون** სიტყვის დაწერილობაში მეხუთე ს ასო გამოტოვებულია, მისთვის ხაზი სრულებით არაა გაგარძელებული (იხ. აქვე ფაქსიმილეში). მაგრამ ეს უთუოდ სტამბოლელი გადაწყვერის შეცდომაა და როგორც დაწერილობის ზოგადი მოხაზულობა, ისე სხვადასხვა მონაცემი მის სწორ ამოკითხულობაში არავითარ ეჭვს არ ტოვებს.

14. ს უ მ უ ხ თ უ ბ ა ნ ი. ჩვენი საბუთის მე-9 სოფლის სახელი **صحان**-ია, რომელიც შეგვეცდო **صحستان** (სუმუხთან)-ად ამოგვეკითხა. მაგრამ აქ მოხ-

¹ „დავთარი“, I—9, 120; II—11, 121.

² იქვე, I—9, 126; II—11, 128; III—173.

³ ქართლის ცხოვრება, ს. ყაუხჩიშვილის რედაქციით, ტ. I. გვ. 39.

⁴ სცია, ფ. 77, ს. 47, გვ. 4r.

⁵ იქვე, ფ. 223, ს. 5, გვ. 33v; იქვე, ფ. 47, ს. 75, გვ. 22v; უფრო ვრცლად ამის შესახებ იხ. „დავთარი“, III, გვ. 108.

⁶ „დავთარი“, I—7, 65; II—5, 69; III—95.

⁷ „დავთარი“, III—95.

⁸ სცია, ფ. 223, ს. 2, გვ. 8v.

სენებული უდის ნაჰიჯეში ასეთი რამ არ არის. სამავიეროდ სწორედ უდეს დაქვემდებარებულ სოფლებს შორის „დავთარში“ 27-ე სოფლად აღწერილია სოფელი, რომლის სახელწოდების დაწერილობა ძლიერ ჰგავს აქ წარმოდგენილს. „დავთარში“ ამ ადგილას ჩვენ გვაქვს დიაკრიტიკულ ნიშნებიანი *صومختوبان*¹, რომელიც მეორე წიგნში სომეხთუბან-ად ამომიკითხავს², მაგრამ III წიგნზე ბუშაობის დროს შემხვედრია ერთი თურქული ნასყიდობის საბუთის რუსული თარგმანი, სადაც ამ პუნქტის სახელად დადასტურებულია *Сумухтубань*³. უეჭველია, რომ თურქმა მოხელემ, რომელსაც შეიძლება ცუდად და გაურკვეველად დაწერილი მასალა ჰქონდა, აქაც შეცდომა დაუშვა. ამ მოსახრებას ამბავებს ის გარემოებაც, რომ დოკუმენტისა და „დავთარის“ ამ სახელწოდების პუნქტს ორივეგან ერთი და იგივე რაოდენობის შემოსავალი აქეთ—13.700 ახჩა.

16. ზემო მოხე ქვემო მოხეთურთ. ექვემდებარება ახალციხეს. „ახალციხეში“ აქ ივულისხმება ახალციხის ლივან და უდის ნაჰიჯე; ასეა აღწერილი ეს სოფლები „დავთარშიაც“, სადაც მათგან შემოსავალი განსაზღვრულია 30.000 ახჩით, ე. ი. როგორც ჩვენს დოკუმენტში⁴. სოფელი მოხე აწინდელ ადიგენის რაიონში სასოფლო საბჭოს ცენტრია, რომელიც დერცელ, კეხოვან, კიკიბო, ნაშნაურ და ციხისუბან სოფლებს აერთიანებს⁵. ერთდროსიან რუკაზე *Moxe* გვაქვს. მ. ბროსესთანაც ამ სოფლის სახელი წარმოდგენილია ზუსტი ტრანსკრიფციით—*Mokhe*⁶. მოხე სახელწოდების შესახებ შემდეგი მინდა ვთქვა: ამ სიტყვის ბოლოკიდური ე ხმოვანი ამ დოკუმენტში ც-ით არის გამოხატული — *مـوخيـة*⁷ და ასეთი წაკითხულობა სრულ შესაბამისობაშია სოფლის თანამედროვე სახელთან (არაბულ დამწერლობაში ძალიან ხშირად ე ხმოვანი ც-ით გამოიხატება). ახლა ჩვენ ვეთქვით, რომ „დავთარის“ ძირითად ტექსტში მოხე-ს იგივე ე ხმოვანი გადმოცემულია ა — ასოთი (როგორც ეს აგრეთვე ჩვეულებრივად მიღებულია) და ამ ხ-ს შემდეგ სხვა რომელიმე ასო აქ არ ჩანს⁷. რაც შეეხება „დავთარის“ ე. წ. სიას, აქ კი უნდა იყოს *مـوخيـه* — მოხერა⁸, მაგრამ ეს მწერლის დაუდევრობასა და შეცდომას უნდა მიეწეროს. ამდენად „დავთარში“ გამოთქმული მოსაზრება: „მოხერა“. ასეა „დავთარის“ მიხედვით. როგორ მივიღეთ თანამედროვე „მოხე“ „მოხერა“-საგან ძნელი სათქმელია⁹ უნდა მოიხსნას. ჩანს, რომ ამ სოფლის სახელი ისტორიულადაც მოხე იყო.

¹ იხ. „დავთარის“ დედანი-ხელნაწერი (ხელნაწერთა ინს-ტის თურქული კოლექცია, № 1, გვ. 6², აგრეთვე „დავთარი“, I—69.

² „დავთარი“. II—8, 72.

³ სცია, ფ. 223, ს. 8, გვ. 12; „დავთარი“, III—97.

⁴ იხ. „დავთარი“ I—7, 71; II—8, 74; III—98, 99.

⁵ საქართველოს სსრ ადმინისტრაციულ-ტერიტორიული დაყოფა, თბილისი, 1949, გვ. 14.

⁶ M. Brosset, Rapports sur un voyage... II, გვ. 136.

⁷ შდრ. დედანი, გვ. 68.

⁸ შდრ. დედანი, გვ. 13, სტრიქონი, 6, № 31.

⁹ III, 93, 99.

17. ბეათ-ალ-მალ'ი თავდაპირველად სახელმწიფო ხაზინის დანიშნულე-ლების დაწესებულება იყო ისლამურ სახელმწიფოებში (არაბ. ბეათ بيت 'სახლი', მალ مال 'ქონება', 'სიმდიდრე', 'საკონელი', 'ფული'; بيت المال 'სახლი სიმდიდრისა' 'საუნჯე' 'ხაზინა'). სახელმწიფოს ხელში მოხვედრილი ყოველგვარი სიმდიდრე (ზექნათი—1/40 ყველა მუსლიმის წლიური შემოსავ-ლისა, ნადავლი, დაპყრობილი ქვეყნების ადგილ-მამულისა და ტყვეთაგან შე-მოსავალი და სხვ.) ბეათ-ალ-მალ"ში იყო დაცული. შემდეგში, როდესაც ოს-მალური ხაზინა თავისი ფუნქციების მიხედვით დაუახლოვდა სახელმწიფო სა-ფინანსო დაწესებულებას, ბეათ-ალ-მალის (თურქ. ბეათ-ულ-მალ) ფუნქციები შემოიფარგლა უმემკვიდრეოდ გარდაცვალებულთა და საერთოდ რაიმე მიზე-ზით უპატრონოდ დარჩენილ ქონებათა შემნახველ ორგანიზაციად.

სწორედ ასეთი დანიშნულების ინსტიტუტის გამოძახილია უთუოდ ქარ-თულში ხმარებული „ბაითალმან-ი — ოხერი, ტიალი, უპატრონო“¹, ე. ი. ბაითალმან-ი იყო დაწესებულება, რომელიც უპატრონოდ დარჩენილ ქონებას იბარებდა და უვლიდა; აქედან „უპატრონო, ოხერი“. „ბაითალმან“-ში ბოლოკი-დური ბაათ-ალ-მალ-ის ლ თანხმოვანი ქართულში ნ-ს გვაძლევს ისევე, როგორც ზაჰრ-უ-ნარ (სპ. زهر — 'შაში' და სპ. مار 'გველი' — مار زهر) შესიტყვებამ ქართულში მოგვცა ზაჰრ-უ-ნან-ი 'გველის შაში'.

ოსმალეთის სინამდვილეში ბეათ-ულ-მალ-ი ორნაირი იყო: ბეათ-ულ-მალ-ი ჰასსა და ბეათ-ულ-მალ-ი 'ამე'—ე. ი. ბეათ-ულ-მალ-ი სამეფო, სახელმწიფო და ბეათ-ულ-მალ-ი სახალხო, საზოგადო. ჩვენს დოკუმენტში ნახსენებია بيت المال عام, ე. ი. სახალხო ბეათ-ულ-მალ-ი. ეს იმას ნიშნავს, რომ სახალხო ბეათ-ულ-მალის შემოსავალი განეკუთვნება აქ დასახლებულ მემ-ამულეს სულემან ეს'ადს².

18. ჰასსა (خاص), ჰასსა (خاص), ზა'რ-ი (زهر), ზე'ამეთ-ი (زعامت), თიმარი (تيمار), თავისუფალი თიმარი (سر بست تيمار), სიფაჰი (سپاهی)— ფეოდალურ ოსმალეთში სამხედრო-ლენური სისტემის სამიწათმფლობელო ტერ-მინებია. ოსმალთა იმპერიაში მიწა სახელმწიფო საკუთრებად ითვლებოდა. იგი ეძლეოდა დროებით მფლობელობაში ფეოდალებს, რომლებიც ვალდებული იყუ-ნენ სამხედრო თუ სხვა ხასიათის სამსახური გაეწიათ სახელმწიფოსათვის. სახელ-მწიფოს მიერ სათანადო წესების დაცვით ფეოდალისათვის ბოძებულ ადგილ-მამულს საერთოდ თიმარი ერქვა (تيمار-ს Redhouse-ი თვლის სპარსულ სი-ტყვად, რომელიც ნიშნავს 'მოკლას', 'მზრუნველობას', 'მომსახურებას' და სხვ.). თიმარი რამდენიმე სახეობისა იყო: თ ი მ ა რ ი ვიწრო მნიშვნელობით ეს არის მცირე მოკულობის მამული, რომლის წლიური შემოსავალი არ აღემატება 20.000 ახასს. უფრო მაღალი კატეგორიის მამულს ერქვა ზ ე ' ა მ ე თ - ი (ან ზი'ამეთი). ზე'ამეთის წლიური შემოსავალი 20.000 ახაზე მეტი იყო. ზე'ამეთზე უფრო დიდ

¹ ქართული ენის განმარტებითი ლექსიკონი, I, თბ., 1950, გვ. 953.

² იხ. Osmanlı tarih deyimleri ve terimleri Sözlüğü, I; L. F e k e t e, Die siyāqat-schrift... I, გვ. 80-81.

ადგილ-მამულს ერქვა ხანს-ი (სახასო), რომელსაც თავისი მფლობელისათვის შემოჰქონდა წელიწადში 100.000 და ნეტი ახჩა. ამ სახეობის ადგილ-მამულე-ბიდან საკუთრივ თნმარი (აქ თნმარი ვიწრო გაგებით—20.000 ახჩა და ნაკ-ლები შემოსავლიანი მამული) ებოძებოდა სიფშა-ებს (სპ. سیاهی), რომელ-თაც უპირატესად საჭიროების დროს ცხენოსანი ლაშქრის გამოყვანა ევალე-ბოდათ. ზეწმეთი ეძლეოდა უფრო მაღალი თანამდებობის პირებს—ალაჰ-ბე-გებს, თნმარის დეფთეუდარებსა და ქეთხუდებს და სხვ. ზეწმეთის მფლო-ბელს საერთოდ ზა-იმი — حمىج ერქვა. ხანს ი (სახასო) მამული სულთნების, სამეფო დინასტიის წევრების, უფლისწულების, ვეზირების, ბეგლარ-ბეგების, სინჯაყ-ბეგებისა და სხვათა მფლობელობაში იყო. ჩვენს დოკუმენტში იხსენი-ება აგრეთვე თავისუფალი თნმარი (სერბესთ თნმარ). თავის-უფალი თნმარის მთელი შემოსავალი და გადასახადები მხოლოდ მისი მფლობელის განკარგულებაში იყო და ხაზინაში ასეთი თნმარიდან გადასახა-დი არ შედიოდა¹.

19, გამოსაღები پست و شق (post-i vaşak), რომელიც აქ სახალხო ხა-ზინის შემოსავალთან ერთად მიწერილი აქვს სახასო მამულის პატრონს, უნდა გააზრიანდეს ასე: „გამოსაღები ფოცხვერის ბეწვეულზე“, ან „ფოცხვერის ქურქზე“. გურჯისტანის ვილაჟეთის დიდ დავთარში² ერთ-ერთ გვიანდელ (1786 წ.) მინაწერში გვხვდება სწორედ ასეთი გამოსაღები, რომელიც მე მა-შინ ნაწილობრივ და ისიც კითხვითი ნიშნით მქონდა ამოკითხული (იხ. „დავ-თარი“, I, გვ. 262₃₄ და II, გვ. 257₃₇). ყოველ შემთხვევაში ერთი სიტყვის شق-ად ამოკითხულობა სწორი არ არის. ახლა ხანს გამოსული ლიტერა-ტურის მონაცემთა საფუძველზე ირკვევა, რომ პირველი پست სიტყვა post-ად უნდა წაეკითხოთ. სპარსული پست (post) — ეს არის „ცხოველთა ბეწვიანი ტყავი“, „ბეწვეული“, საერთოდ. Post — ცხოველის ტყავი, როგორც საგადა-სახადო ობიექტი ოსმალეთში ხშირად დასტურდება (Ö. L. Barkan-ის მიერ გამოცემულ კანუნ-ნამეთა კრებულში, სადაც დაკლული ცხვრის, თხისა და სხვა ცხოველთა ტყავს დაბზალხანეში მიტანისას შეწერილი აქვს გარკვეული ოდენობის ბაჟი³. ხოლო მეორე شق სიტყვის მოხაზულობა უთუოდ شق-ად უნდა წაეკითხოთ, რადგანაც vaşak სპ. „ფოცხვერს“ ნიშნავს. პროფ Halil Inalcik-ის მიერ გამოცემულ „დავთარში“ იხსენიება გადასახადი شق و كسو و دريستن...⁴ ამ-

¹ L. Fekete. Die Siyāqat-schrift in der türkischen Finanzverwaltung. I, 101 და შემდგომ M. Z. Pakalın. Osmanlı tarih deyimleri ve terimleri sözlüğü, III, 177.

² M. L. Pakalın. Osmanlı tarih deyimleri... III, 779.

³ Ö. L. Barkan, XV ve XVI asırlarda Osmanlı İmparatorluğunda ziraî ekono- minin hukukî ve malî esaslar. I—Kânûnlar, სტამბოლი, 1943, გვ. 60, 147, 148, 166, 169, 188.

⁴ H. Inalcik, Hierî 835 tarihli sûret-i defter-i sancak-i Arvanid, Ankara, 1954, გვ. 123.

რიგად, როგორც ჩვენ მიერ გამოცემული „დავთარის“. ისე ამ დოკუმენტის ეს ამ სახით უცნობი გადასახადი post-i vaşak — ‘ფოცხვრის ქურჭი’ სწორად უნდა იყოს ამოკითხული.

20. შავი თამლა (تصفای سیاه — თამლა ი სნჲჲჲ). ეს ტერმინი (შავი თამლა, შავი დალი) აღნიშნავდა გამოსაღებს, ბაყს, რომლითაც ოსმალეთში იბეგრებოდა ბაზარში გაყიდული სავაჭრო საქონელი, იქნებოდა ეს ფართლელული, ქურჭელი. ძვირფასი ლითონის ნაწარმი, ხილელული, ცხოველები (ცხენი, ხარი, ძროხა და სხვ.), დაკლული ცხოველის ხორცი და სხვ.¹ აკად. ვ. რადლოვს ჩამოთვლილი აქვს قیزی تصفه, آل تصفه — ‘წითელი თამლა (დამლა)’, ‘ალისფერი თამლა’², მართალია ეს ბეჭდებისათვის, მაგრამ ბაზარზე გასაყიდ საქონელს შეიძლება სწორედ შავი ფერის დაღს ასვამდნენ და სხვა ბეჭდებისა და დაღებისაგან გამოსაყოფად მას ერქვა tamğa-i siyah. ვთქვამ, მართალია პროფ. ლ. ფეკეტე, რომელიც „შავ თამლა“-ს უკავშირებს სტამბოლში ერთი ადგილის სახელს Qara gümrük ‘შავი საბაჟო’³. საერთოდ თამლა-ი სნჲჲჲ-ად წოდებული გამოსაღები გაყიდულ საქონელზე ძველ ოსმალეთში ძლიერ გავრცელებული ტერმინი იყო, რომელიც, გარდა „გურჯისტანის ვილნეთის დიდი დავთრისა“. გვხვდება აგრეთვე ყველა იმ კანუნ-ნამეში, რომელიც პროფ. ო. ლ. ბარკანმა გამოსცა⁴. ჰამერი ამ გადასახადს გერმანულად Stämpeltaxe-ს უწოდებს⁵.

21. ბაზრის ზედამხედველობა — იჰთისნჲ არაბ. حساب ← احتساب ‘თვლა’, ‘ანგარიში’, შემდეგ როგორც ტერმინი ‘თვალყურის მიდევნება იმაზე, რაც ანგარიშს საჭიროებს’ — ‘ბაზრის ზედამხედველობა’, ‘ბაზრის უფროსობა’, ‘ბაზრის წესრიგი’, Marktordnung. ძველ ოსმალეთში ბაზარში წესრიგის დამცველს ერქვა მუჰთესიბ-ი احتساب (احتساب-ის პარტიციპიული ფორმა), რომელიც ჩვენებურად (ბაზრის) „ზედამხედველს“, (ბაზრის) „უფროსს“, (ბაზრის) „ინსპექტორს“ უდრის (Marktrichter, рыночный полицмейстер). მუჰთესიბი თვალყურს ადევნებდა, რომ ყნდნს მიერ დადგენილი ფასები (ნიხრი)⁶ არ დარღვეულიყო, რომ განყიდველს მყიდველი არ მოეტყუებინა წონასა და ზომისში⁷. მასვე ევალებოდა შარიათის წესების დამრღვევთა გამოვ-

¹ M. Z. P a k a l i n. Osmanlı tarih deyimleri.. I, გვ 144; Monumenta turcica historiam slavorum meridionalium illustrantia. I. Kanuni i kanunname. Sarajevo, 1957, გვ 185. შდრ. „გურჯისტანის ვილნეთის დიდი დავთრის“ კანონთა წიგნის თავი მე-14, გვ. 4 (ქართული თარგმანა, წიგნი II).

² B. B. P a d l o v. Опыт словаря турецких наречий, III, სვეტი 1003.

³ L. F e k e t e, Die Sryāqat-schrift... I, გვ. 90.

⁴ Ö. L. B a r k a n - ის დასახელებული გამოცემა.

⁵ J. v. H a m m e r, Des osmanischen Reiches Staatsverfassung und Staatsverwaltung, ვენა, 1815, I. 250.

⁶ „როცა ნიხრი წესდება, ის ყნდნს მეშვეობით წესდება“ (დავთარი“, II, გვ. 5).

⁷ „არასრული წონით გაყიდვის დროს, თითოეულ დირჰემზე ჯარიმად ერთი ახჩა უნდა აიღონ“, „ჯარიმა—1 ახჩა თითოეულ დირჰემზე—გადახდება ნაკლები წონით გამოყიდველს. დირჰემობით გასაყიდ ძვირფასიან ნივთზე“ („დავთარი“, II, გვ. 4,5).

ლინება და დასჯა. ჩვენი დოკუმენტი გულისხმობს ასეთ ღონისძიებათა შედეგად მიღებულ შემოსავალს, რომელიც მნიშვნელოვანი თანხა იყო და რომელიც ჩვენი შემთხვევაში სულთნის მიერ დაკანონებულია, რომ გადაეცეს მემამულეს — სულეიმან ესადს¹.

დოკ. მ. ლორთქიფანიძეს კარგად აქვს შესწავლილი და გარკვეული მუჭათასიბის ინსტიტუტი საერთოდ მახლობელი აღმოსავლეთის ქვეყნებში და მისი ძლიერ მკრთალი გამოძახილი საქართველოს სინამდვილეში². მართალია, როგორც ჩანს, ავტორი იმაშიც, რომ მუჭათასიბობა საქართველოში არაბობისდროინდელი ინსტიტუტია, რომელიც ქართულ საქალაქო წყობილებას დიდ ხანს ვერ შერჩა. მართლაც ჯერჯერობით მუჭათასიბობა დადასტურებულია მხოლოდ 1170 წლის მეფე გიორგი III-ის გუჯარში, რომელიც გაცემულია შიომღვიმის მონასტრისადმი³. ოღონდ აქ ყურადღებას იქცევს ერთი გარემოება. ე. თაყაიშვილის მიერ გამოცემულ გიორგი III-ის გუჯარში ჩვენთვის საინტერესო სიტყვა იხსენიება მხოლოდ ერთ ადგილას, სადაც წერია: „...თავისუფალნი და უხარაჯონი საამიროისა, საამილოისა, სარაისოისა, საგუსტასიბოისა და ყოვლისა სანუკვარისაგან“...⁴ თუ ჩვენ საგუსტასიბოი სიტყვას ქართულ პრეფიქს-სუფიქს სა-ო'ს ჩამოვაცილებთ, დაგვრჩება გუსტასიბი. რაც მ. ლორთქიფანიძის გამოკვლევაში გაიგივებულია მუჭათასიბთან. ყოველ შემთხვევაში მკითხველმა არ იცის ფორმალურად რა მიმართებაშია ეს ორი სიტყვა ერთმანეთთან. ამასთანავე ერთად ეს ორი სიტყვა ფონეტიკურად იმდენადაა ურთიერთისაგან დაშორებული, რომ მათ ერთიმეორის ფონეტიკურ ვარიანტად ვერ ჩავთვლით (მხედველობაშია სიტყვის ორი პირველი მარცვალი: გუსტა... || მუჭათა...). (მუჭათასიბ-ი, როგორც ზემოთ ვნახეთ, არაბული სიტყვაა, ხოლო გუსტასიბ-ი — უც-

¹ ამ საკითხს ჩვენ კიდევ დავუბრუნდებით „დავთრის“ IV წიგნში. ლიტერატურა ამახე მრავალია: J. v. Hammer. Des Osmanischen Reiches Staatsverfassung... I, 161; A. A. Семенов. Бухарский трактат о чинах и званиях и обязанностях носителей их в средневековой Бухаре. „Советское востоковедение“ V, М.-Л., 1948, 140; M. Z. Pakalin. Osmanlı tarih deyimleri... I, 43, II, 572; L. Fekete. Die Siyāqat-schrift... I, გვ. 90 და სხვაგან; П. И. Петров, Бухарский мухтасиб в начале XX века. Проблемы востоковедения. 1, Москва, 1959, стр. 139; История народов Узбекистана, Ташкент, 1950, 1, 248; Вл. Гордлевский. Государство сельджукидов Малой Азии, М.-Л., 1941, 126; Сясет-наме. Книга о правлении вазира 11 столетия Низам-аль-Мулька. Перевод, введение в изучение памятника и примечания проф. Б. Н. Заходера, М.-Л., 1949, 47, შენიშვნა 88; მ. ლორთქიფანიძე, ქალაქის მოხელეთა საკითხისათვის ფეოდალურ საქართველოში. მასალები საქართველოსა და კავკასიის ისტორიისათვის, 30. თბილისი, 1954, გვ. 148-150 და სხვ.

² მ. ლორთქიფანიძე, იქვე.

³ „საქართველოს სიძველენი“, ტომი III, ე. თაყაიშვილის რედაქციით, თბილისი, 1910. ეს საბუთი გამოცემულია ამავე ტომის დამატებაში, თბილისი, 1926, გვ. 1-7.

⁴ იქვე, გვ. 5. აქ მოხსენებული სხვა ტერმინებიც შესწავლილი აქვს მ. ლორთქიფანიძეს დასახელებულ შრომაში.

ნობია (ხელნისაწვდომ ლექსიკონებში იგი არ აღმოჩნდა). ამდენად ჩვენ არ გვაქვს საბუთი ვთქვათ, რომ გუსტასიბ-მუჰთასიბი სხვადასხვა წაომონაელობის სიტყვაა. მაგრამ სინონიმებიაო. ამ გარემოებამ ჩვენ დაგვაეჭვა ქართული დოკუმენტის სათანადო ადგილის სწორად ამოკითხულობაში. გიორგი III-ის გუჯრის გადასინჯვანა და სათანადო ნაწილში დედნის დაწერილობაზე დაკვირვებამ, რაშიც ჩვენ თავაზიანად გავვიწია დახმარება პროფ. ილ. აბულაძემ, დაგვარწმუნა, რომ საბუთის დედანში უნდა წავიკითხოთ არა საგუსტასიბ-ოისა, არამედ სა-მუხტასიბ-ოისა. საქმე იმაშია, რომ საბუთის დამწერლობაში, მართალია, მ და გ ასო რამდენადმე ერთმანეთს ჩამოგვანან და არ არის გამორიცხული მათი აღრვეის შესაძლებლობა, მაგრამ მაინც შეიძლება დადგინდეს, რომ გ-ს თავი ყელთან უსათუოდ ჩაწეულია, რაც მ ასოს არა აქვს; გ-ს საქვედაო ნაწილი (რკალი) ფართოა, მეტი მოცულობისა და ვაცილებით ქვეითაა ჩაწეული, ვიდრე მ ასო. გარდა ამისა საბუთში ჩვენ დაეძებნეთ ორ ადგილას (სახელდობრ, სიტყვა სამუშაო) ისეთი შემთხვევა, სადაც მუ მარცვლი გვაქვს. მუ მარცვლის დაწერილობა ორთავე შემთხვევაში სავსებით იდენტურია საგუსტასიბო-ში გუ-დ ამოკითხული მარცვლის დაწერილობისა. ამდენად ამ სიტყვაში ნეორე მარცვლად მუ უნდა იყოს და არა გუ. მუ მარცვლის მომდევნო ასო, მართალია, ჰგავს ს ასოს, მაგრამ ეს იმიტომ, რომ ამ დამწერლობაში ს და ხ ასოთა საერთო მონახულობა თითქმის ერთნაირია. ს და ხ ერთმანეთისაგან განსხვავებულია უმთავრესად პატარა სწორი ხაზით, რომელიც ხ ასოს ქვედა მოკაუჭებულ ნაწილს დასმული აქვს ზემოდან მარჯვნივ და ქვედა (მოკაუჭებული) ნაწილისაგან იზოლირებულად. მართალია, ეს ხაზი ჩვენს შემთხვევაში არ არის, მაგრამ ეს კალმის შეცდომა უნდა იყოს. ამრიგად, მთლიანად ეს სიტყვა უნდა წავიკითხოთ სამუხტასიბოისა და არა საგუსტასიბოი-სა¹. რაც შეეხება ამ სიტყვის ხ და ტ ასოებს: არაბული ح (ჰ) ბგერა ქართულში ხ ბგერას ვაძლევს (შდრ. حَسَن → ხასანი, حَسِين → ხუსეინი, أَحْمَد ახმედი და სხვ.). ამიტომ محاسب → მუხთასიბ-ი. მუხტასიბ-ში ტ თანხმოვანიც გადაქართულდება. აღმოსავლური სიტყვების ფშვინეირები ხშირად ქართულში მკვეთრებით გადმოიცემიან: სპ.-თ. اوسته باشی — ustabaši → ქ. უსტაბაში. თურქ. haş üstüne → ქ. ბაშუსტა და სხვ. მრ.

22. ჯიზა — جزيه სასულე გადასახადი (ნამაკაცებზე), რომელსაც მუსლიმურ ქვეყნებში იხდიდა არამუსლიმი მოსახლეობა. ჯიზას გადასახადიდან შემოსული თანხა თმმარისა და ზეამეთის მფლობელებს არ ეკუთვნოდა. იგი უშუალოდ სახელმწიფო ხაზინაში შედიოდა.

23. დედანში შეცდომით خصيه წერია (დიაკრიტიკული ნიშნების გარეშე) სიდაკათის დამწერლობის مر (მ და რ) ასოები ვადამწერს و (ვავ) ასოდ მიუღია, რაც, როგორც აშკარა შეცდომა, უნდა გასწორდეს. ჩვენი

¹ იხ. საბუთის დედანი, საქ. სსრ მეცნიერებათა აკადემიის ხელნაწერთა ინსტიტუტის კოლექცია Hd — 1351.

დოკუმენტის სტამბოლელი გადამწერისათვის სიტყვა, ჩანს. უცნობი ყოფილა, რადგანაც ირკვევა, რომ ასეთი გამოსაღები შიდა ოსმალეთში მაინცდამაინც არ ყოფილა და ამ სიტყვას გამოსაღების მნიშვნელობით ლექსიკონებში ვერ ვხვდებით. გარდა იმისა, რომ „გურჯისტანის დიდ დავთარში“ გამოსაღები

مُرْحَصِيَّة (murahhasiyye) შეწერილია თითქმის ყველა სოფლის მოსახლეობაზე (თითოეულ კომლზე 2 ახჩა)¹. ეს სიტყვა გვხვდება აგრეთვე ქართულ წყაროებშიც (მაგალითად): „ჯავახანის შვილი რო ზევლათ ამოეყვანათ და ამისი ხარჯიც დღეში თორმეტი მანეთი რუსები აძლევდნენ, ახლა მურახასასი უქნიათ...“, „მეფემან ირაკლიმ დაჭერილთა მურახასასი უყო და თავიანთ ქუშყანაში გაუშუა“, „ოდეს ღმერთმა ხელი მოუშართა, იქიდან დიდს ჯელმწიფეს შაჰნშას მურახასასი მიეცა და მშვიდობით ბატონ-ყმანი მოხვედით“². დ. ჩუბინაშვილის ლექსიკონზე მითითებით მურახასასი განმარტებულია „განტყვება, გაშვება“³.

კანუნ-ნამეების ისეთი დიდი კრებულის მიხედვით, რომელიც პროფ. ო. ლ. ბარკანმა გამოსცა სტამბოლში 1943 წ.⁴, ამ გამოსაღების გავრცელებულობა ძლიერ შეზღუდულია. مَرْحَصِيَّة აქ გვხვდება მხოლოდ სამჯერ და ისიც ისეთი მხარეებისათვის, სადაც არამუსლიმი მოსახლეობაა (ქართველები, სომხები): 1) ო. ლ. ბარკანის მიერ 1570 წლით დათარიღებულ „გურჯისტანის კანუნნამე“-ში مَرْحَصِيَّة (კომლზე ორი ახჩა), რომელსაც გამომცემელი, ფიქრობ უმართებულად, marhasiyye-დ კითხულობს⁵. 2) არზრუმის ვილნაჟეთის კანუნნამეში იხსენიება marhasiye akçesi⁶. ამ გამოსაღებთან დაკავშირებით აქ დასახელებულია აგრეთვე معروفدر مكله كره بش - مَرْحَصِيَّة لركه. აქ მოხსენებული ვანქის მონასტრების მიხედვით ეს სიტყვა مَرْحَصِيَّة კი არა مَرْحَصِيَّة murahhasa უნდა იყოს, რადგანაც იგი قره بش - karabaš სიტყვითაა განმარტებული, ხოლო karabaš - ი 'ბერი, სომეხთა ეპისკოპოსი' და მისთანებია⁷, შანს-ედ-დინ სანბ-საც مَرْحَصِيَّة — murahhasa - ს შესატყვისად უწე-

¹ იხ. „დავთარი“ I და II (თბილისი. 1947 წ., 1941 წ.).

² ნ. ბერძენიშვილი, მასალები საქ. ეკონომიური ისტორიისათვის, II. გვ. 297; ვ. თაყაიშვილი, „ეკონკლოსები“ (ცალკე ამონაბეჭდი), გვ. 49; „საქართველოს სიძველენი“, III. გვ. 457.

³ მამისა ბერძენიშვილი, მასალები საქ. ეკონომიური ისტორიისათვის, დანართი, თბილისი. 1957 წ., გვ. 28.

⁴ Ö. L. Barkan - ის დასახელებული ნაშრომი.

⁵ იქვე, გვ. 199.

⁶ იქვე, გვ. 69.

⁷ لرحه عثمانی — 626: Belin. Extrait d'un voyage de Paris à Erzerum, JA, XIX, პარიზი. 1852, გვ. 368.

რია *ارمنی بسقیمو سی* 'სომეხთა ეპისკოპოსის' *سی مرخصه وان*¹⁾ და 3) ერზინჯანის კანტონანმეში *مرحشییه*, რომელიც წაკითხულია *merhasiye* -დ (*merhasiye akfesi*)²⁾. შემოადინებული *مرحشییه* სიტყვა ყველას ამ შემთხვევაში *murali-hasiyye* -დ უნდა იყოს და არა *marhasiyye* -*marhasiye* -*merhasiye*, როგორც ეს სამნაირად აქვს წაკითხული გამომცემელს. ამ საინტერესო საკითხზე უფრო ვრცელ ცნობებს ჩვენ წარმოვადგენთ „დავთარის“ IV წიგნში.

24. ბად-უ ჰავა — *بادھوا* (სპ. *باد* 'ქარი', არაბ. *هوا* 'ჰაერი, ჰაენ', 'ქარი და ჰაერი') მ. ფაქალინის მიხედვით გამოსაღები ბნდ-ი ჰავას ფეოდალურ ოსმალეთში იხდიდნენ ის მოქალაქეები, რომლებიც ვაჭრობას ეწეოდნენ³⁾. რა თქმა უნდა, ეს განმარტება სიმართლეს არ ასახავს; განსაკუთრებით ეს უნდა ითქვას ახლა, როდესაც ბნდ-უ ჰავაზე ჩვენ ხელთ გვაქვს ვერა მუტაფჩიევას სპეციალური გამოკვლევა, რომელშიც უსათუოდ ანგარიშგასაწევი დასკვნებია მიღებული⁴⁾. ჩვენ გვექნება შემთხვევა ამ საკითხს უფრო დაწვრილებით შევეხეთ; ამიტომ აქ მოკლედ მოგახსენებთ ავტორის (მუტაფჩიევას) დასკვნებს: ბნდ-უ ჰავა ცალკე და დამოუკიდებელი გამოსაღები არაა. ამ სახელით გაერთიანებულია გადასახადთა მთელი კატეგორია. გამოსაღებთა ამ კატეგორიისათვის ტიპურია გადასახდის არაპერიოდულობა, არარეგულარობა. ამ კატეგორიის გადასახადი შემთხვევითია, მაგალითად: საქორწინო გადასახადი⁵⁾, ჯარიმა რაიმე დანაშაულის ჩადენისათვის და ბოროტმოქმედებისათვის, გადასახადი ნაპოვნ ცხოველებზე, გაქცეულ ყმებზე, დაკარგულ ნივთებზე და სხვ.

თურქოლოგიის კათედრა

(შემოვიდა რედაქციაში 25. 1. 1960)

С. С. Джикия

Турецкий документ XVIII века об Окрос-Цихе

Резюме

Предлежащая статья посвящается турецкому фирману, данному султаном Мустафой (1757-1774) в 1758 году Сулейману Эс'аду (по всей видимости, одному из представителей местных владетельных князей —

¹ قاموس ترکی — გვ. 1323.

² Ö. L. Barkan, იქვე, გვ. 341.

³ M. Z. Pakalın, Osmanlı tarih deyimleri... III, 29.

⁴ W. P. Mutafçijeva, O osman'skiej kategorii podatkowej „bād-u havā“ (XV-XVI w.). Przegląd orientalistyczny, № 3 (27). ვარშავა, 1958, გვ. 305-311.

⁵ სხვათა შორის. „გურჯ. ვილ. დიდ დავთარში“ ბნდ-უ ჰავა თითქმის ყველგან საქორწინო გამოსაღებთანაა ნახსენები (იხ. „დავთარი“ I და II).

Коблианских атабагов) для закрепления за ним права владения большим поместьем в окрестностях Окрос-Цихе (=Алтункала; в настоящее время недалеко от центра Адигенского района Груз. ССР) в качестве „юртлука и оджаклыка“. Такая форма наделения феодалов поместьями, свободными от несения обычных обязанностей тимара, применялась в завоеванных Турцией странах. Документ имеет значение для изучения социальных отношений в Южной Грузии того времени, а также вопросов истории грузино-турецких взаимоотношений.

Основной текст документа писан почерком дивани-джелиси, а в одной своей части, где дан перечень поместий и разных статей дохода, почерком „сийакат“, которые, особенно последний, считаются весьма неудобочитаемым письмом.

Издание документа представляет интерес и как материал для изучения истории турецкого языка, турецкой палеографии и дипломатии. Труд снабжен примечаниями, вкратце поясняющими специфическую социально-экономическую терминологию и географическую номенклатуру текста документа.

S. S. Jikia

A Turkish Document of the 18th Century about Okros Tsikhe (Golden Fortress)

The present article is dedicated to a Turkish firman, given by Sultan Mustafa (1757-1774) in 1758 to Suleyman Es'ad (from all appearances – one of the representatives of the local ruling princes of Koblian atabegs) for the purpose of securing of his right to a big estate in the surroundings of Okros Tsikhe (Golden Fortress) (= Altunkala; nowadays not far from the center of the Adygen Region of the Georgian SSR), as a “yurtluk and ojaklik”. Such form of granting to feudal lords the estates, which were free from performance of common duties of timar, were used in the countries, conquered by Turkey. The document is important for the study of social relations in the South Georgia of that time, and of the issues of the history of Georgian-Turkish interrelations.

The main text of the document is written with the handwriting “Divan-Jelisi”, and one of its parts, where are listed the estates and different items of the revenue, with the handwriting “Siyakat”, which, and particularly, the latter, are considered as quite illegible writings.

Publication of the document is interesting also as the material for the study of the history of the Turkish language, Turkish paleography and diplomatic. The work is furnished with notes, which are shortly explaining specific socio-economic terminology and geographical nomenclature of the document text.

ბიოგრაფიული

სერგი ჯიქიას ცხოვრება და მოღვაწეობა

პროფესორი სერგი ჯიქია ქართული თურქოლოგიის ფუძემდებელია. როგორც ცნობილია, საქართველოს ხანგრძლივი კულტურულ-ისტორიული ურთიერთობა ჰქონდა თავის მეზობელ თურქეთთან საუკუნეების განმავლობაში. ამ ურთიერთობის ამსახველი დოკუმენტები, საბუთები, საისტორიო წყაროები და სხვ. მასალა მრავლად მოიპოვება როგორც ჩვენს სიძველეთსაცავებში, ისე სხვა სამეცნიერო ცენტრებში. თურქული ენის პრაქტიკული ცოდნაც საკმაოდ გავრცელებული იყო ჩვენში. მიუხედავად ამისა, თურქოლოგია, როგორც სამეცნიერო დისციპლინა, ჩვენში ბოლო დრომდე არ არსებობდა. მხოლოდ სერგი ჯიქიამ ჩაუყარა ამ დარგს საფუძველი და შექმნა ძლიერი სამეცნიერო სკოლა, რომელმაც სათანადო ადგილი დაიკავა საბჭოურ და მსოფლიო აღმოსავლეთმცოდნეობაში.

სერგი ჯიქია დაიბადა 1898 წლის 20 ოქტომბერს მარტვილის რაიონის სოფ. ონოლიაში. პირველდაწყებითი განათლება მიიღო სოფ. ონოლის სამრევლო სკოლაში, რომლის დამთავრების შემდეგ, 1915 წელს გადავიდა თბილისის სასულიერო სემინარიაში, რომელიც 1917 წლის რევოლუციის შემდეგ გარდაიქმნა თბილისის ვაჟთა მე-8 გიმნაზიად. 1919 წელს, გიმნაზიის დამთავრების შემდეგ, ს. ჯიქია ჩაირიცხა თბილისის სახელმწიფო უნივერსიტეტში სიბრძნის-მეტყველების ფაკულტეტზე ჯერ ისტორიის, ხოლო მერე კურსიდან ენათმეცნიერების სპეციალობაზე. უნივერსიტეტის დამთავრების შემდეგ, 1923 წლიდან 1926 წლამდე, ს. ჯიქია მუშაობდა კორექტორად „თბილისის უნივერსიტეტის მოამბის“ რედაქციაში. ამან მას საშუალება მისცა კარგად შეესწავლა გამოცემლობისა და სტამბის საქმე, რისი ცოდნაც ყველა ფილოლოგი-მეცნიერისათვის აუცილებელ საჭიროებას წარმოადგენს.

1926 წ. ს. ჯიქია ა. შანიძემ დატოვა თბილისის უნივერსიტეტში პროფესორობისათვის მოსამზადებლად თურქული ფილოლოგიის დარგში. 1927 წელს იგი მიავლინეს თურქეთში, სტამბოლის უნივერსიტეტში თურქული ენისა და ლიტერატურის შესასწავლად. სტამბოლში ორწლიანი მივლინებიდან დაბრუნების შემდეგ, 1929 წელს ს. ჯიქია თბილისის უნივერსიტეტის მიერ გაგზავნილი იქნა ლენინგრადში, სადაც ჩაირიცხა ასპირანტად საკავშირო მეცნიერებათა აკადემიის ასპირანტურის ახლადგახსნილ ინსტიტუტში. 1930 წლიდან, ჯერ კიდევ ასპირანტურის დამთავრებამდე, ს. ჯიქია მიწვეული იყო ლენინგრადის სახელმწიფო უნივერსიტეტში, ხოლო 1931 წლიდან ლენინგრადის აღმოსავლურ ენათა ინსტიტუტში, თურქულ ენაში ლექციების საკითხავად. 1932 წ. ს. ჯიქია

ამთავრებს ასპირანტურას და განაგრძობს მუშაობას ლენინგრადის სახელმწიფო უნივერსიტეტსა და აღმოსავლურ ენათა ინსტიტუტში 1936 წლამდე, რის შემდეგ იგი ბრუნდება თბილისში, სადაც მუშაობს ჯერ აღმოსავლურ ენათა კათედრის, ხოლო 1945 წლიდან თურქოლოგიის კათედრის გამგედ 1973 წლამდე, როდესაც მის მიერ დაარსებული თურქოლოგიის კათედრის ხელმძღვანელობა მან თავის ერთ-ერთ მოწაფეს გადასცა. გარდა ამისა, 1936 წლიდან ს. ჯიქია მუშაობდა საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემიის ენათმეცნიერების ინსტიტუტის უფროს მეცნიერ თანამშრომლად, ხოლო 1960 წლიდან ხელმძღვანელობს საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემიის აღმოსავლეთმცოდნეობის ინსტიტუტის თურქოლოგიის განყოფილებას.

1956 წელს თბილისის სახელმწიფო უნივერსიტეტში დისერტაციის დაცვის საფუძველზე ს. ჯიქიას მიენიჭა ფილოლოგიის მეცნიერებათა დოქტორის ხარისხი. იმავე წელს იგი დამტკიცებულ იქნა თბილისის უნივერსიტეტის პროფესორად. 1969 წ. ს. ჯიქიას ირჩევენ საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემიის აკადემიკოსად. 1961 წელს მას მიენიჭა საქართველოს სსრ მეცნიერების დამსახურებული მოღვაწის საპატიო წოდება.

ამგვარად, ს. ჯიქიამ განვლო სერიოზული ფილოლოგიური სკოლა სხვადასხვა სამეცნიერო ცენტრებში: თბილისში მისი ხელმძღვანელები იყვნენ ა. შანიძე, გ. ახვლედიანი, ივ. ჯავახიშვილი, კ. კეკელიძე; სტამბოლში ის ისმენდა მ. ქოფრულუსა და რაგიბ ჰულუსის ლექციებს თურქულ ენასა და ლიტერატურაში, ხოლო ლენინგრადში მუშაობდა ა. სამოილოვიჩისა და ვ. ბარტოლდის სემინარებში. ამ გარემოებამ განაპირობა მისი სამეცნიერო ინტერესები. მისი კვლევა-ძიების ძირითადი საგანია: ერთი მხრით, ანატოლიის თურქული დიალექტები, მეორე მხრივ თურქული ენის ისტორია. ამასთან იგი სათანადო ყურადღებას უთმობდა თურქულ-ქართული ენობრივი ურთიერთობის საკითხების შესწავლას. განსაკუთრებით უნდა აღინიშნოს პუბლიკაცია თურქული დოკუმენტებისა და საისტორიო წყაროებისა, რომლებიც ეხება საქართველოსა და ამიერკავკასიას.

ფუნდამენტური შრომა, რომელმაც სახელი მოუპოვა ს. ჯიქიას არა მარტო ჩვენს ქვეყანაში, არამედ აგრეთვე საერთაშორისო მასშტაბით, არის გურჯისტანის ვილაიეთის დიდი დავთრის პუბლიკაცია, რომელიც მან განახორციელა.

„გურჯისტანის ვილაიეთის დიდი დავთარი“ (Defter-i mufasssal-i wilayet-i Gürciistan) წარმოადგენს თურქულ ოფიციალურ დოკუმენტს, რომელიც შედგენილია ოსმალთა მიერ სამხრეთ საქართველოს (სამცხე-საათაბაგოს) დაპყრობის შემდეგ, 1595 წელს. ოსმალეთის იმპერიაში თანახმად ძველი ადმინისტრაციული და ფისკალური პრაქტიკისა, წესად იყო ასეთი დავთრების შედგენა ყოველი 30—40 წლის განმავლობაში.

ამ დავთრების შედგენის საჭიროებას იწვევდა ოსმალეთის იმპერიის ადმინისტრაციული ორგანიზაცია. ოსმალთა მოხელეების დიდი ნაწილი, როგორც სამოქალაქო, ისე სამხედრო, ხელფასს არ ღებულობდა ცენტრალური მთავრობის ბიუჯეტიდან, მაგრამ მათ ნება ეძლეოდათ, აენახლაურებინათ სამსახურებრივი მოვალეობის შესრულება გადასახადებით, რომლითაც ისინი ადგილობრივ მოსახლეობას ბეგრავდნენ. ასე, მაგ., XVI საუკ. დასაწყისისათ-

ვის მარტო თიმარის მფლობელებმა, რომელთა რაოდენობა 35 000-ს აღწევდა, მიითვისეს მთელ იმპერიაში აკრებილი გადასახადის ნახევარზე მეტი. ეს პროპორცია კიდევ უფრო გადიდა XVII საუკუნისათვის თიმარის მფლობელთა ზრდასთან ერთად. ამ სისტემის წარმატებით ფუნქციონირებისათვის საჭირო იყო ზუსტი ცოდნა იმპერიის შემოსავლის ყველა წყაროსი და თვალყურის დევნება ცვლილებებისათვის, რომელსაც ადგილი ჰქონდა დროთა ვითარებაში, რათა გაერკვიათ რამდენად შეეფერებოდა შემოსავალი, რომლის ქამი აღნიშნული იყო დავთარში და ბარათი (berāt) ე. ი. სულთნის მიერ ფეოდალს მფლობელისათვის გაცემული დოკუმენტი გასამრჯელოს შესახებ, რომელსაც ისინი იღებდნენ მოსახლეობის დაბეგვრის შედეგად აკრეფილი გადასახადისაგან (შდრ. B. Lewis, EI, NE, ტ. II, გვ. 77—81, Ö. L. Barkan, იქვე, გვ. 81—83).

ასეთი ფისკალური პოლიტიკის პირობებში, რა თქმა უნდა, ცენტრალური ხელისუფლებაც და ბარათის მფლობელნიც ცდილობდნენ რაც შეიძლება მეტი გადასახადი აეკრიფათ მოსახლეობისაგან. იბეგრებოდა ყველაფერი, მთა და ბარი, სახნავი და სათესი, ტყე და მინდორი, დასახლებული ადგილები და ნასოფლარები, აგრეთვე ყოველგვარი ჰირნახული: ხორბალი, ქერი, შვრია, ფეტვი, ოსპი, მუხუდო, კაკალი, ხილი, ბოსტნეული; ცხვარი, ფუტკარი, თევზი (ტბებსა და მდინარეებში), წისკვილი და სხვ.

ოსმალეთის სულთანთა ასეთი ფისკალური პოლიტიკა მეტად ხელსაყრელ პირობებს ქმნიდა ბოროტმოქმედებისათვის გადასახადის ამკრეფთა მხრივ. ამიტომ XV—XVI საუკ. ოსმალთა იმპერიაში, სადაც მექრთამეობა და კორუფცია თითქმის სახელმწიფო სისტემად იქცა, დევთერდარობა სანუკვარ საქმედ იყო მიჩნეული ქონების მოხვეჭისა და გამდიდრების სენით შეპყრობილი ყოველი მოხელისათვის. ისინი არ იშურებდნენ არავითარ საშუალებებს, რომ გადასახადის ამკრეფის თანამდებობა მიეღოთ. როგორც აკადემიკოსი ა. კრიმსკი აღნიშნავს, 1623 წელს პოლონეთის ელჩი კონსტანტინოპოლში ქრისტოფორ ზბარაჟსკი სწერდა თავის მთავრობას: „ვინც მეტს გადაუხდის სულთნის ცოლებს, ის მიიღებს სასურველ თანამდებობას, მაგრამ რომ ანაზღაუროს მის მიერ გაწეული ხარჯები, შემდეგ იგი გადამყიდველობას იწყებს და თავის მხრივ მიჰყიდის ხოლმე beneficia-ს სხვა პირებს. თანამდებობებზე პირდაპირ ტაქსა იყო დაწესებული, „სირიის ფაშალიკის გუბერნატორობა, იტყობინებოდნენ იტალიელი დიპლომატები, ღირს ოთხმოცი ათასიდან ასი ათას ჩერვონეცამდე, დევთერდარობა (ე. ი. მხარის ფინანსური საქმის გამგეობა) — ორმოცი ათასიდან ორმოცდაათი ათასამდე, ხოლო ყადის (მსაჯულის) თანამდებობა უფრო ნაკლებ თანხად ღირს. ფაშა, იმის შემდეგ რაც გადაიხდის, იწყებს მთელი იმ მხარის გაყვლეფას. დევთერდარი ტყავს აძრობს თავდაზნაურობასა და მოიჯარადრეებს, ხოლო ყადი ყველფს ყველას, ვინც კი ხელში ჩაუვარდება“. 1597 წელს ჰასან ფაშამ სულთნის დედის საშუალებით დიდი ვეზირის თანამდებობა მიიღო დიდ საფასურად, ხოლო შემდეგში დაიწყო მასზე დამოკიდებული თანამდებობების გაყიდვა საკმაოდ ძვირ ფასად, თანაც ამბობდა „რასაც მე თქვენგან ვღებულობ, იმითი ჩემი თანამდებობის საფასური უნდა გადავიხადო“ (იხ.

А. Е. Крымский, История новой арабской литературы, Москва, 1971, გვ. 27—29).

განსაკუთრებით ხელსაყრელ პირობებს ქმნიდა მექრთამეობისათვის და მოსახლეობის ძარცვისათვის სადავთრო საქმეების გამგებლობა. ვის ხელშიც იყო დავთარი, შემოსავალიც იმისი იყო. საქმე იქამდე მივიდა, რომ 1620-იან წლებში დავთრის საქმეების განმგებელთა თანამდებობებს საჯარო აუქციონით ჰყიდდნენ, ისიც ოსმალთა უწყმინდეს სალოცველ ადგილას მემედ II-ის („მემედ დამპყრობლის“) საკრებულო მეჩეთში, კონსტანტინოპოლში (А. Е. Крымский, იქვე, გვ. 30).

დავთარში აღნიშნული გადასახადების რაოდენობა და სახეობა საიდუმლოდ ინახებოდა, ამიტომ ასეთ დავთრებს ადგენდნენ სპეციფიკური არაბული შრიფტით, რომელიც სი ი ა კ ა თ ის სახელით არის ცნობილი. ასოები ისეა ნაწერი, რომ თანხმოვანთა ერთმანეთისაგან განმასხვავებელი წერტილები არ აღინიშნება. ის ასოებიც კი, რომლებიც ჩვეულებრივს არაბულ დამწერლობაში საკმაოდ განსხვავდებიან ერთმანეთისაგან, სი ი ა კ ა თ ის შრიფტში ერთნაირად იწერება, ისე რომ ასეთი დავთრის ამოკითხვა დიდ სიძნელეებთან არის დაკავშირებული. ტექსტის ამოკითხვისათვის არ კმარა თურქული ენის კარგი ცოდნა, საჭიროა მკვლევარი ზედმიწევნით იცნობდეს სათანადო მხარის ტოპონიმებს, უწვრილესი გეოგრაფიული პუნქტების (სოფლების, ნასოფლარების, მთების, ველების) სახელწოდებებს, აგრეთვე ადგილობრივი მოსახლეობის საკუთარ სახელებს, რომ სწორად შეძლოს მისი ამოკითხვა.

აღბათ ამ სიძნელეებით აიხსნება, რომ „დიდი დავთრის“ ტექსტი ს. ჯიქიამდე არავის გამოუყია. მხოლოდ უნგრელმა მეცნიერმა ანტალ ველიჩმა (Antal Velics) გამოაქვეყნა 1886 და 1893 წლებში უნგრული თარგმანი ანალოგიური ძეგლისა, მაგრამ თვით ორიგინალის პუბლიკაცია მხოლოდ ს. ჯიქიამ განახორციელა. „უზრჯისტანის ვილაიეთის დიდი დავთრის“ გამოქვეყნების (1941) შემდეგ გამოვიდა ცნობილი უნგრელი მეცნიერების L. Fekete-ს (Az esztergomi szandzsák 1570. évi adóösszeírása, Budapest, 1943) და Lajos Györfy-ს (Településtörténeti adatok az Alföld törökkori történetéhez Jászoknál Füzetek, Nr. 4. Szolnok, 1956) შრომები, მაგრამ აქაც, ისე როგორც ა. ველიჩის გამოცემაში, მხოლოდ უნგრული თარგმანებია მოცემული. „ამის გამო, აღიარებს თვით L. Fekete, ჯიქიას გამოცემა ყველა ამ შრომებზე უფრო ძალა ღვას“ (შრდ. Acta Orientalia Hung. T. VII, Fasc. 1, 1957, გვ. 2). ამ შრომასთან დაკავშირებით სამართლიანად აღნიშნავდა გამოჩენილი ინგლისელი ორიენტალისტი ბ. ლუისი, რომ ს. ჯიქიას გამოცემა რომ არა, ჩვენ არ გეცოდინებოდა, თუ რას წარმოადგენს ისეთი მნიშვნელოვანი თურქული ძეგლები, როგორიც „დიდი დავთრებია“. მხოლოდ ს. ჯიქიას გამოცემა მისცა საშუალება მეცნიერთა ნათელი წარმოდგენა იქონიონ ამ ხასიათის დოკუმენტების შესახებ.

მაგრამ ს. ჯიქია არ შემოიფარგლა მარტო ტექსტის გამოქვეყნებით მსგავსად ზოგიერთი ავტორებისა, რომლებიც ბეჭდავენ ტექსტს ყოველგვარი კომენტარებისა და განმარტების გარეშე, ისე რომ არავინ იცის თუ როგორ ესმით ტექსტი ან ესმით თუ არა იგი საერთოდ. ს. ჯიქიამ მოგვცა ტექსტის ზუსტი და კომპენტენტური თარგმანი, რომელიც ხელმისაწვდომს ხდის ამ დოკუმ-

მენტს ყველასათვის. ვისაც კი სამხრეთ-საქართველოს ეკონომიური ცხოვრების ისტორია აინტერესებს.

ვარდა ამისა, ს. ჯიქიამ ტექსტსა და თარგმანს დაუბრუნებდა, რომლის ერთი ტომი უკვე გამოქვეყნდა (თბილისი, 1958). ეს გამოკვლევა წარმოადგენს ფუნდამენტურ ნაშრომს ქართული საისტორიო გეოგრაფიის დარგში. ავტორი დეტალურად განიხილავს სოფლების, დასახლებული პუნქტების, ნასოფლარებისა თუ სხვა ადგილების სახელწოდებათ, რომლებიც ასე მდიდრადაა წარმოდგენილი „დავთარში“, და იძლევა მათ იდენტიფიკაციას. ტერმინთა ანალიზისათვის ავტორმა გამოიყენა მრავალრიცხოვანი მონაცემები ქართული საისტორიო წყაროებიდან, საარქივო მასალები, გეოგრაფიული რუკები, მოგზაურთა ჩანაწერები, აგრეთვე მის მიერ ექსპედიციების დროს ადგილზე შეკრებილი ცნობები. შეიძლება ითქვას, რომ საქართველოს არც ერთი მხარის ისტორიული გეოგრაფიისათვის არა გვაქვს ჩვენ ისეთი დეტალური და კომპეტენტური გამოკვლევა, როგორც ეს ს. ჯიქიამ მოგვცა საქართველოს სამხრეთის პროვინციებისათვის. კიდევ მეტი, ასეთი გამოკვლევა საისტორიო გეოგრაფიის დარგში საერთოდ ძალიან ცოტა მოიპოვება და იგი შეიძლება V. Minorski ს ცნობილი შრომის *Hudūd al-'Alam*-ის (ლონდონი, 1937) გვერდით მოთავსდეს. ამდენად, როგორც სამართლიანად აღნიშნავს L. Fekete, ს. ჯიქიას შრომა, თავისი მნიშვნელობით სცილდება საკუთრივ საქართველოს ისტორიის ფარგლებს. „თურქული *fahrir*-ი, რომელიც საქართველოს ეხება, შეიძლება სახელდობრ შედარებულ იქნეს ახლა უნგრეთის პროვინციის ნებისმიერ *fahrir*-ს, რის წყალობითაც კვლევა თურქეთის იმპერიის ან მისი ერთმანეთისაგან დაშორებული პროვინციების ისტორიისა მიიღებს თავის განკარგულებაში ფასეულ პარალელებსა და დამატებით მასალას“ (L. Fekete, ხს. ნაშრ., გვ. 9).

არანაკლებ საყურადღებოა აგრეთვე ეს შრომა თურქული ენის ისტორიული ფონეტიკის, მორფოლოგიის, სინტაქსისა და დიალექტოლოგიისათვის, როგორც ეს ე. სევორთიანმა აღნიშნა (Э. В. Севортян, Современное состояние и некоторые вопросы изучения тюркских языков в СССР. Вопросы методов изучения истории тюркских языков, Ашхабад, 1961, გვ. 13).

საქართველოს ისტორიის შესწავლისათვის მნიშვნელოვანია აგრეთვე ს. ჯიქიას მიერ გამოქვეყნებული შრომა „იბრაჰიმ ფეჩევის შრომები საქართველოსა და კავკასიის შესახებ“ (თბილისი, 1964), რომელშიც თურქულ ტექსტთან ერთად მოცემულია თარგმანი და ვრცელი კომენტარები. მეტად მაღალი შეფასება მისცა ამ შრომას რუმინელმა მეცნიერმა მ. გუბოგლუმ, რომლის აზრით იგი „მიბაძვის ღირსია“ (H. Cuboglu, „Studia et Acta Orientalia“, V—VI Bucarest, 1967, 443—441).

მეტად მნიშვნელოვანია ს. ჯიქიას მიერ გამოქვეყნებული დოკუმენტები გიორგი სააკაძის შესახებ. ერთი მათგანი წარმოადგენს ფირმანს (ხონთქრის მიერ დიდი მოურავისადმი გაცემული სიგელი, ენიშნის მოამბე, XIII, გვ. 233), რომელიც დიდი მოურავისათვის მიუძღვით ოსმალეთის ხონთქარს მურად IV-ს. ფირმანის ტექსტი დატულია აჰმედ ფერიდუნ-ბეგისა და მისი გამგრძელებების მიერ შედგენილ ინშა-ს კრებულში, რომელშიც მოცემულია სულთნების

ბრძანებულებათა, უცხო სახელმწიფოებთან მიმოწერისა და სხვ. ხასიათის ამ-სახველ ეპისტოლარულ დოკუმენტთა ნიმუშები. ფირმანი წარმოადგენს სულ-თნის პასუხს გიორგი სააკაძის წერილზე, რომელშიც იგი, როგორც ჩანს, დახ-მარებას სთხოვდა სულთანს ყიზილბაშების წინააღმდეგ.

გამოკვლევაში, რომელიც ეხება დიდი მოურავის უკანასკნელ დღეებს ოს-მაღეთში (ენიშის მოამბე, XIII, გვ. 207 შმდ.) ს. ჯიქია აქვეყნებს მუსტაფა ნაიმას (1655—1716) „ისტორიაში“ (سليمان تاريخ) დაცულ თხრობას გიორგი სა-აკაძის მკვლელობის გამო, რის შესახებაც ქართულ და თურქულ საისტორიო მწერლობაში ერთმანეთის საწინააღმდეგო ცნობებია შენახული.

ამ შრომებთან მჭიდროდ არის დაკავშირებული ს. ჯიქიას მიერ გამოქვეყ-ნებული მრავალრიცხოვანი ჰუჯჯეთები (სასამართლოს განჩინების წიგნები) და სხვა დოკუმენტები, რომლებიც საქართველოს ეხება. ქართულ-თურქული ის-ტორიული ურთიერთობის ამსახველი ეს წყაროები შეიცავენ მრავალ მასალას სოციალურ-ეკონომიკურ და სამართლებრივ ურთიერთობათა შესწავლისათვის, თურქული ენის ისტორიის რიგი საკითხის გარკვევისათვის. ტექსტების ბუბლი-კაცია, თარგმანები და კომენტარები სანიმუშოდ არის შესრულებული.

დიდი ღვაწლი დასდო ს. ჯიქიამ თურქული დიალექტოლოგიის შესწავლის საქმეს. ძირითადად მისი ყურადღების საგანი იყო აღმოსავლურ ანატოლიური თურქული დიალექტები. განსაკუთრებით აღსანიშნავია მისი გამოკვლევები ახალციხის რაიონის ქართული მოსახლეობის თურქული მეტყველების შესახებ, მკვლევარმა მის მიერ შეკრებილი მასალის ანალიზის საფუძველზე დაადგინა, რომ ამ დიალექტში მიცემითის აფიქსი იხმარება არა მეორე პირის კუთვნილე-ბითი ნაწილაკის შემდეგ, როგორც ამას ადგილი აქვს სალიტერატურო თურ-ქულში, არამედ ამ აფიქსის წინ. ამასთან, კუთვნილებითი აფიქსი წარმოდგენი-ლია მხოლოდ *n* ელემენტით, რადგან ყოველთვის ერთვის ხმოვანზე დაბოლო-ებულ ფუძეს. მაგ., სალიტერატურო ფორმის ნაცვლად (*işine bak* „მეხედე შენს საქმეს“) გვაქვს *işen bak*. შემდეგმა კვლევა-ძიებამ ანალოგიური ფორმები აღ-მოსავლეთ-ანატოლიის სხვა დიალექტებშიც გამოავლინა.

გამოკვლევაში „ბრძანებითი კილოს წარმოება აღმოსავლეთ ანატოლიის თურქულ დიალექტებში“ (საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემიის მოამ-ბე, V, თბილისი, 1944, გვ. 831—839) ს. ჯიქიამ დაადგინა მრ. რიცხვის I პ. ბრძანებითის ორი პარალელური ფორმა (მაგ., ზმნისაგან *gitmek* „წასვლა“ *gedax* და *gedaxın*), რომლებიც შედგება I და II. პ. მხ. რ. და I და II. პ. მრავ. რიცხვის ფორმათა დიფერენციაციისა: *gedax* „წავიდეთ (მე და შენ)“ და *gedaxın* „წავიდეთ (ჩე და თქვენ)“ (შდრ. А. П. Векилов, Турецкая диалектология, Ленинград, 1973, გვ. 11—12).

ს. ჯიქიას მიერ შეკრებილი დიალექტოლოგიური მასალები მეტად ძვირ-ფასია ქართულ-თურქული ენობრივი კონტაქტების შესწავლისათვის. ამ მხრივ განსაკუთრებით მნიშვნელოვანია მისი გამოკვლევები, რომლებიც მიზნად ისა-ხავენ ქართული ენობრივი სუბსტრატის გამოვლინებას აღმოსავლეთანატო-ლიის თურქულ დიალექტებში. ს. ჯიქიას შრომები თურქული სინტაქსური და ლექსიკური კალკების შესახებ ლაზურში მნიშვნელოვანი წვლილია ქართველურ ენათა შესწავლის საქმეში.

ამ მხრივ აღსანიშნავია მისი შრომები „კოლექტიური შრომის ერთი ქართული ტერმინისათვის თურქულ ენებში“ (იბერიულ-კავკასიური ენათმეცნიერება, I, თბილისი, 1946, გვ. 393—398), „შენიშვნები სიმინდ-სემიდალის შესახებ“ (თბილისის უნივერსიტეტის შრომები, XXX—XXXI, თბილისი, 1947, გვ. 437—446), „აღმოსავლური წარმოშობის სიტყვათა ისტორიიდან“ (ენათმეცნიერების ინსტიტუტის შრომები, აღმოსავლურ ენათა სერია, თბილისი, 1960, გვ. 1—13) და სხვ.

სანიშნავია ს. ჯიქიას მიერ ქართულიდან თურქულ ენებში შესული სიტყვების ეტიმოლოგიები („ლაზუტ“ სიტყვის წარმოშობისათვის“, საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემიის მოამბე, ტ. V, № 2, თბილისი, 1944, გვ. 227—236;

O გრუზინო-აზერბაიჯანских языков их взаимоотношениях. ენათმეცნიერების ინსტიტუტის შრომები, აღმოსავლურ ენათა სერია, II, თბილისი, 1957, გვ. 207—218 და სხვ.).

განსაკუთრებით უნდა აღინიშნოს მის მიერ ჩაწერილი ლაზური ტექსტები, რომლებიც დიდი შენაძენია ქართველურ ენათა დიალექტოლოგიისათვის.

სათანადო ყურადღებას უთმობდა ს. ჯიქია სახელმძღვანელოების შედგენას თურქული ენის შესასწავლად. მის მიერ გამოქვეყნებული თურქული ქრესტომათია ერთ-ერთი საუკეთესოა არსებულ ლიტერატურაში. ასეთივე ხასიათისაა მის მიერ ლენინგრადში გამოქვეყნებული თურქული ქრესტომათია ლენინგრადის აღმოსავლურ ენათა ინსტიტუტისათვის. ს. ჯიქიას ხელმძღვანელობით დამზადდა და მალე გამოქვეყნდება ქართულ-თურქული და თურქულ-ქართული ლექსიკონები, რომლებიც ქართული თურქოლოგიის მნიშვნელოვან მონაპოვარს წარმოადგენენ.

ს. ჯიქია რამდენიმე ათეული წლის მანძილზე არა ერთხელ გამოსულა სხვადასხვა სამეცნიერო კონფერენციებზე, სიმპოზიუმებზე და კონგრესებზე, როგორც საბჭოთა კავშირის ცენტრებში, ისე უცხოეთში (თურქეთი, პოლონეთი) და მალა მეცნიერულ დონეზე შესრულებული თავისი მოხსენებებით ყოველთვის დიდ ყურადღებას იპყრობდა.

დიდა ს. ჯიქიას ღვაწლი კადრების მომზადების საქმეში. როგორც აღვნიშნეთ, ს. ჯიქიამ პირველმა ჩაუყარა ჩვენში საფუძველი თურქოლოგიურ კვლევა-ძიებას. წლების მანძილზე იგი კითხულობდა ლექციების კურსს თბილისის სახელმწიფო უნივერსიტეტში თურქულ ენასა და დიალექტოლოგიაში, აგრეთვე თურქოლოგიის სხვა დარგებში. როდესაც ს. ჯიქია შეუდგა თბილისის უნივერსიტეტში ლექციების კითხვას, მას არავინ ჰყავდა წინამორბედი და, შეიძლება ითქვას, ცარიელ ადგილზე დაიწყო მუშაობა. ათეული წლების მოღვაწეობის შედეგად მან მოამზადა მრავალი სპეციალისტი თურქოლოგიის თითქმის ყველა დარგში, რომლებიც წარმატებით და ნაყოფიერად მუშაობენ თურქოლოგიის სხვადასხვა სფეროში. ქართულ თურქოლოგიურ სკოლას, რომელსაც ს. ჯიქიამ ჩაუყარა საფუძველი, ამჟამად ღირსეული ადგილი უჭირავს საბჭოთა მეცნიერებაში.

თავისი მრავალი წლის სამეცნიერო და პედაგოგიური მოღვაწეობით ს. ჯიქიამ თვალსაჩინო წვლილი შეიტანა საბჭოთა და მსოფლიო თურქოლოგიურ და ორიენტალისტური მეცნიერების განვითარებაში.

სერბი ჯიქიას გამომცემებულ ნაშრომთა სია
СПИСОК ОПУБЛИКОВАННЫХ РАБОТ С. С. ДЖИКИЯ

1. Турецкая хрестоматия для III и IV курсов Ленинградского восточного института (в соавторстве с Х. Джемдет-заде, Х. М. Цовикьяном и А. Н. Кононовым. С. С. Джикия составил «Экономический отдел», стр. 332—477 и совместно с А. Н. Кононовым «Словарь», стр. 478—482). Ленинград, 1935. Изд. Ленинградского восточного института (стеклография).
2. ლაზური ტექსტები — წიგნში: არნ. ჩიქობავა, ჭანურის გრამატიკული ანალიზი ტექსტებითურთ. თბილისი, 1936, გვ. 118—138.
Лазские тексты — в книге: Арн. Чикобава. Грамматический анализ чанского (лазского) диалекта с текстами. Тбилиси, 1936, стр. 118—138.
3. Эвлия Челеби о мингрельском и грузинском языках. Сб. «Советское языкознание», II. Изд. Ленинградского научно-исследовательского института языкознания. Ленинград, 1936, стр. 103—123.
4. Н. Я. Марр и турецкие языки. Сб. Язык и мышление, т. VIII. Ленинград, 1936, стр. 243—253.
5. Об одном морфологическом явлении в ахалцихском диалекте азиатской-турецкого языка: Труды Тбилисского государственного университета, т. VI, Тбилиси, 1937, стр. 115—122.
Отзыв: А. П. Векилов. Изучение турецких диалектов Малой Азии дореволюционными и советскими учеными: Ученые записки Института востоковедения АН СССР, т. XXV. Москва, 1960.
6. ქართული ენა, სახელმძღვანელო საქართველოს სსრ აზერბაიჯანული სკოლებსათვის, (სწავლების პირველი წელი). თბილისი, 1938, გვ. 127 (1951 წლამდე გამოიცა ათჯერ, მერე გადამუშავებული 1970 წლამდე კიდევ ათჯერ); კლ. თევზაძის თანაავტორობით.
Грузинский язык, учебник для азербайджанских школ Груз. ССР (первый год обучения). Тбилиси, 1938, стр. 127 (до 1951 г. был издан 10 раз, в 1952—1970 гг. в переработанном виде еще 10 раз), в соавторстве с Кл. О. Тевзадзе.
7. (თარგმანი). კ. ბიტელი. ართვინში აღმოჩენილი ბრინჯაოსაგან გაკეთებული არქეოლოგიური ნაშთები: აკად. ნ. მარის სახელობის ენის, ისტორიისა და მატერიალური კულტურის ინსტიტუტის მოამბე, II₂, თბილისი, 1938, გვ. 257—266. თურქულიდან თარგმნა ს. ჯიქიამ.
(Перевод). К. Биттель. Бронзовые археологические находки из Артвина: Известия Института языка, истории и материальной культуры, II₂, Тбилиси, 1938, стр. 257—266. Перевел с турецкого С. С. Джикия.

ცისანა აბულაძე
სერგი ჯიქია – 120 წელი

საქართველოს მეცნიერების დამსახურებული მოღვაწე, ფილოლოგიის მეცნიერებათა დოქტორი, აკადემიკოსი სერგი ჯიქია იყო თურქული ფილოლოგიის, ოსმალური დიპლომატიკა-პალეოგრაფიის პრობლემური თუ კერძო საკითხების, ახლო აღმოსავლეთისა და კავკასიის ხალხების კულტურულ-ისტორიულ ურთიერთობათა საერთაშორისო მასშტაბით აღიარებული მკვლევარი. მას ევროპელმა ორიენტალისტებმა „ქართული თურქოლოგიის ნესტორი“ უწოდეს – შორიდან ასე ზუსტად შეფასდა ის ღვაწლი, რაც სერგი ჯიქიამ საქართველოში თურქოლოგიის, როგორც მრავალპლანიანი მეცნიერული დისციპლინის, დამკვიდრებისა და განვითარებისათვის გასწია. საქართველოში მოღვაწე ყველა თურქოლოგი, იქნება ის ენათმეცნიერი, ლიტერატორი თუ ისტორიკოსი, დიპლომატი, პოლიტიკოსი თუ ეკონომისტი, ბ-ნი სერგის მოწაფეა, მოწაფეთა მოწაფე, ან მათი მომდევნო თაობა. ასეთი მრავალრიცხოვანი და მრავალდარგოვანი სკოლის შექმნა ბ-ნი სერგის შეაძლებინა პიროვნულმა თვისებებმა და კლასიკურმა ორიენტალისტურმა განათლებამ, რომელიც მან მიიღო თბილისში, სტამბოლსა და პეტერბურგში.

მეცნიერული კვლევის გამორჩეული ნიჭი, სიღრმისეული ცოდნა და ერუდიცია, გულისხმიერი პედაგოგის თავდადება, მაღალი მოქალაქეობრივი პასუხისმგებლობა, თბილი ადამიანური თვისებები, ზღვარდაუდებელი სიკეთე, მეგობრობა და კოლეგიალური თანადგომა – ესაა მშრალი ჩამონათვალი იმისა, რამაც ს. ჯიქიას მოუპოვა ავტორიტეტი და გულწფელი სიყვარული. მას „სულით აზნაურს“ უწოდებდნენ (ასე იხსენიება „ინტელიგენტი“ ძველ ქართულ ტექსტებში). ბატონმა სერგიმ 1919 წელს დაამთავრა თბილისის ვაჟთა მერვე გიმნაზია. სწავლა განაგრძო უნივერსიტეტში სიბრძნისმეტყველების ფაკულტეტზე ენათმეცნიერების განხრით. სტუდენტობის წლებშივე აირჩიეს „ქართული საენათმეცნიერო საზოგადოების“ წევრად.

ბ-ნი სერგი იყო აკაკი შანიძის უსაყვარლესი მოწაფე, რამაც განსაზღვრა მისი ცხოვრების – პედაგოგიური და მეცნიერული მოღვაწეობის – მთელი გზა. აკაკი შანიძის ინიციატივით გაიგზავნა 1927-29 წლებში სტამბოლს თურქული ენისა და ლიტერატურის შესასწავლად. ისმენდა ცნობილი თურქი მეცნიერისა და პოლიტიკური მოღვაწის მემედ ფუად ქოფრულუს ლექციებს (რომლის ნდობის მოპოვება იოლი არ იყო საბჭოთა საქართველოდან ჩასული ახალგაზრდისთვის). მ.ფ. ქოფრულუსთან მუშაობის დროს დაუმეგობრდა შემდეგში ცნობილ ოსმანისტს, პოპულარულ ლიტერატორსა და მწერალს –

ორხან შაიქ გიოქაის. მათი მეგობრული ურთიერთობა სიცოცხლის ბოლო წლებამდე არ შეწყვეტილა. ამ მეგობრობის სიკეთე ბ-ნი სერგის მონაფეებზეც უშურველად გავრცელდა.

სტამბოლში ს. ჯიქია ქართული უნივერსიტეტის მეცნიერული ინტერესების შესაბამისად ოსმალურს დაენაფა. არქივებსა და ბიბლიოთეკებში ეძიებდა საქართველოს ისტორიისთვის საყურადღებო ოსმალურ დოკუმენტურ და ნარატიულ წყაროებს. სტამბოლში ჩასვლისთანავე ქართულ კათოლიკურ ეკლესიაში შეხვდა ფრანგ ენათმეცნიერს ჟ. დიუმეზილს, რომელიც ლაზების მეტყველებას სწავლობდა. ბ-ნი სერგი დაუახლოვდა დიუმეზილის ლაზ ინფორმატორებს. ინერდა მათი მეტყველების ნიმუშებს. სტამბოლში ჩანერილი ტექსტები 1936 წელს დაიბეჭდა არნ. ჩიქობავას ნიგნში „ჭანურის გრამატიკული ანალიზი ტექსტებითურთ“. მეგრულ-ჭანური ტომების, მათი ენისა და ფოლკლორის სიყვარული ბ-ნი სერგის სიკდილამდე გაჰყვა. 1964 წლიდან – საერთო სათაურით „თურქულ-ლაზური ენობრივი ურთიერთობიდან“-გამოაქვეყნა 4 სტატია: „თურქული ლექსიკური კალკები ლაზურში“, „თურქული სინტაქსური კალკები ლაზურში“, „თურქულ ბგერათა გადმოცემისათვის ლაზურში“, და „თურქული ლექსიკური ელემენტებისათვის ლაზურში“.

სტამბოლიდან დაბრუნების შემდეგ ს. ჯიქია ჩაირიცხა პეტერბურგის ენისა და აზროვნების ინსტიტუტში ასპირანტად, ხელმძღვანელი – აკად. ა. სამოილოვიჩი. პარალელურად, დოცენტის სტატუსით, ასნავლის თურქულ ენას პეტერბურგის უნივერსიტეტსა და ცოცხალ აღმოსავლურ ენათა სახელმწიფო ინსტიტუტში.

1936 წელს პეტერბურგში დაიბეჭდა ბ-ნი სერგის ორი სტატია „მარი და თურქული ენები“ და „ევლია ჩელები მეგრული და ქართული ენების შესახებ“. ამონაბეჭდი ბ-ნი ივანე ჯავახიშვილისათვის გამოუგზავნია. პასუხად ასეთი წერილი მიიღო: „დიდად პატივცემულო ბ-ნო სერგო, მივიღე თქვენი საინტერესო ნაშრომი, რომელიც სიამოვნებით გადავიკითხე. მოხარული ვარ, რომ თურქმცოდნეობის იმ ასპარეზს ეხება, რომელიც ჩვენთვისაც მნიშვნელოვანია. იმედი მაქვს, რომ ეს ამ ასპარეზზე მუშაობის მხოლოდ დასაწყისი იქნება და ამას ბევრი სხვაც მოჰყვება. უფრო მოხარული ვიქნები, როდესაც თქვენს სამშობლოს დაუბრუნდებით, სადაც ბევრი რამაა გასაკეთებელი, რომელიც საზოგადოდ, მეცნიერებისთვისაც მნიშვნელოვანი იქნება და ქართველმცოდნეობისთვისაც ხომ აუცილებლად არის საჭირო. თქვენი პატივისმცემელი ივანე ჯავახიშვილი“

ს. ჯიქია, უთუოდ წერილის პასუხად, 1936 წელს დაუბრუნდა თბილისის უნივერსიტეტს. იგი დაინიშნა ჯერ აღმოსავლური ენების, 1945 წლიდან კი თურქოლოგიის კათედრის გამგედ, რომელსაც 1973 წლამდე განაგებდა. იგი იყო აღმოსავლეთმცოდნეობის ფაკულტეტის პირველი დეკანი. პარალელურად მუშაობდა საქართველოს მეცნიერებათა აკადემიის ენათმეცნიერების ინსტიტუტში. 1960 წლიდან გარდაც-

ვალეზამდე გ. წერეთლის სახელობის აღმოსავლეთმცოდნეობის ინსტიტუტში ხელმძღვანელობდა თურქოლოგიის განყოფილებას.

1946 წელს მესხეთის თურქულენოვანი მოსახლეობის (და არა „თურქი მესხების“) ენობრივ თავისებურებებზე დაიცვა საკანდიდატო დისერტაცია (მათი მეტყველების ნიმუშებს იწერდა 1926-27 და 1931-36 წლებში) და მეორედ მიენიჭა დოცენტის წოდება. 1956 წელს კი დაიცვა ფილოლოგიის მეცნიერებათა დოქტორის სამეცნიერო ხარისხი, 1957 წელს მიენიჭა პროფესორის წოდება. 1969 წელს აირჩიეს საქართველოს მეცნიერებათა აკადემიის ნამდვილ წევრად. 1961 წლიდან ატარებდა საქართველოს მეცნიერების დამსახურებული მოღვაწის სახელს, დაჯილდოებული იყო იმ დროისათვის უმაღლესი ხარისხის ორდენებით.

ს. ჯიქიას გამოქვეყნებული აქვს 150-ზე მეტი შრომა, ისინი ძირითადად ეხება ქართულ-თურქულ, ქართულ-აზერბაიჯანულ ენობრივ და ისტორიულ-ლიტერატურულ კონტაქტებს, აღმოსავლეთ ანატოლიისა და აზერბაიჯანულის დიალექტებს, თურქულ-ლაზურ, თურქულ-სომხურ ენობრივ ურთიერთობებს, თურქული ენის ისტორიული ფონეტიკის, მორფოლოგიისა და ლექსიკის საკითხებს. ბ-ნი სერგის მეცნიერული მოღვაწეობის განსაკუთრებულ სფეროს წარმოადგენდა საქართველოს და, საერთოდ, კავკასიის შესახებ ისტორიული ცნობის შემცველი ოსმალური საბუთებისა და წარატიული ძეგლების, ოსმალური დიპლომატიკისა და პალეოგრაფიის საკითხების კვლევა, საქართველოს ისტორიული გეოგრაფია და მისი ონომასტიკონი.

ს. ჯიქიამ დაადგინა ქართული და თურქული ენების ბგერობრივ შესატყვისობათა კანონზომიერებანი, ქართულში აღმოსავლური ლექსემების შემოსვლის დრო და გზები. გაირკვა, რომ თურქული ენებიდან ქართულში შემოსულია მეტწილად მეცხოველეობის, მეთევზეობისა და, საერთოდ, კულინარიაში გამოყენებული სიტყვები (თუმც ჩვენი ყოფითი სამყაროს არც სხვა უბნებია მათ გარეშე დარჩენილი), პირიქით, ქართულიდან თურქულ ენებში შესულია სოფლის მეურნეობასთან დაკავშირებული ტერმინები. თურქული „ლაზურტ“ (=ლაზური მცენარე) სიტყვის ეტიმოლოგიით ცხადყო, რომ ანატოლიის თურქებს სიმინდის კულტურა ლაზებისგან გადაუღიათ. სერგი ჯიქიამ ქართული ენობრივი სუბსტრატის ფაქტები დაადასტურა ჩრდილო-აღმოსავლეთ ანატოლიის დიალექტებში.

მანვე დაადგინა სომხური გვარების – ექმექჩიან, ჩორექჩიან, დემირჭიან, არაბაჯიან, იუზაშპიან და სხვა მისთანათა – ხელობის აღმნიშვნელი თურქული სახელებიდან წარმომავლობა.

უნგრელი თურქოლოგი აკად. გ. ჰაზაი წერდა: „მეცნიერება სერგი ჯიქიას უნდა უმაღლოდეს, სხვა თემებთან ერთად, ქართული ტრანსკრიფციით გადმოცემული თურქული ტექსტის აღმოჩენას და მის შესწავლაში პირველი ნაბიჯის გადადგმას“ ლაპარაკია XVIII ს-ში შედგენილ თურქულ სასწავლო წიგნზე. „ნიგნი“ შეიცავს უაღრესად

საინტერესო მასალას, როგორც ქართული ენის, ისე თურქულის ისტორიული დიალექტოლოგიის საკითხების შესასწავლად“.

ბ-ნი სერგის თვალი თურქულ ეპიგრაფიკულ ძეგლებსაც მისწვდა, მან ამოიკითხა და გამოაქვეყნა ბაგრატიის ტაძრის ეზოში ნაპოვნი 1739 წლის ოსმალური ლაპიდარული წარწერა. ნაშრომში სხვა საკითხებთან ერთად, დაზუსტებულია გრაფ კუტაისოვების (ეკატერინე II-ისა და პავლე I-ის ფავორიტები) გენეალოგია, ენციკლოპედიებში დღემდე რომ არასწორადაა მოცემული.

ოსმალური დოკუმენტები და ნარატიული ძეგლები პირველხარისხოვანი წყაროა ოსმალეთის იმპერიაში დროებით თუ ხანგრძლივად მოხვედრილი ხალხების ისტორიისათვის. მაგრამ წყაროთა დიდი ნაწილი შესრულებულია დივანი ჯელისისა და რიკას რთული, ან სიაკათის კრიპტოგრაფიული ხელით, რაც ბევრ ისტორიკოსს აფრთხობს. ბ-ნი სერგის წყალობით კი ქართული ისტორიოგრაფიის განკარგულებაშია უამრავი ოსმალური წყარო, გაშიფრული ფილიგრანული ხელოვნებით, გაანალიზებული დიდძალი საარქივო, ისტორიულ-ლიტერატურული და ფოლკლორული მასალის მოხმობით. მას ეკუთვნის ოსმალეთის სულთნების, ფაშების, სერასქერებისა თუ ყადიების მიერ ქართველ მეფეებსა და მთავრებზე, თავადებზე, აზნაურებსა და რიგით მოქალაქეებზე გაცემული ფირმანების, ჰუქმების, ბერათების, ბუიურულთუებისა და ჰუჯათების პირველი მეცნიერული პუბლიკაცია.

საერთაშორისო მასშტაბით „უმაღლესი რეპუტაციის თურქოლოგის“ სახელი (მ. გუზოგლუ, რუმინეთი) ბ-ნი სერგის მოუტანა „გურჯისტანის ვილაიეთის დიდი დავთრის“ პუბლიკაციამ. 1941 წელს გამოვიდა თარგმანი, ე.ი. II ტომი, 1947 წელს – ოსმალური ტექსტი (ანუ 1 ტ.), 1958 წელს კი – მესამე წიგნი – გამოკვლევა. „დავთარი“ არის 1595 წელს ოსმალთა მოხელის მიერ ფისკალური მიზნით შედგენილი ვრცელი რეესტრი, რომელშიც აღწერილია მესხეთი, ჯავახეთი, არტაანი, ჩილდირი, კოლა და ტაოს ნაწილი. იგი უტყუარი წყაროა ამ მხარის ისტორიის, ისტორიული გეოგრაფიის, ეკონომიკის, ტოპონიმიკის, დემოგრაფიის და ონომასტიკონის შესასწავლად, თურქულ-ქართული ენობრივი ურთიერთობების დასადგენად, ფეოდალური ხანის ოსმალეთის სოციალურ-ეკონომიკური სტრუქტურების გასაცნობად, „დავთრის“ ჯიქიასეული გამოცემა საეტაპო ნაშრომი გახდა საერთოდ თურქოლოგიაში. მან სათავე დაუდო ოსმანისტიკის სპეციალურ განხრას – „დევეთეროლოგის“. როგორც შაბანოვიჩი (იუგოსლავია) წერდა, „ეს არის თურქული საკადასტრო წიგნის პირველი კომპლექსური გამოცემა თარგმანთან ერთად“. საქმე ის არის, რომ მანამდე „სააღრიცხვო დავთრებიდან სცემდნენ ფრაგმენტებს, ნებისმიერად შერჩეული მონაკვეთის მხოლოდ თარგმანებს ორიგინალის კრიტიკული ტექსტის პუბლიკაციის გარეშე“ (თ. გამყრელიძე, ა. კონონოვი). ბ-ნმა სერგიმ აკადემიურად გამართულ ტექ-

სტესა და მის ზუსტ „კომპეტენტურ“ თარგმანს დაურთო მრავალ-პლანიანი გამოკვლევა. ამიტომაც ამბობდა ლაიოშ ფეკეტე (უნგრეთი): „ყველა შრომაზე მალლა დგასო“. ბ-ნი სერგის მიერ გამოცემული „დავთარი“ სამაგიდო წიგნი გახდა „დავთრებზე“ მომუშავე ნებისმიერი ქვეყნის სპეციალისტებისათვის. აკადემიკოსები, აკაკი შანიძე და გიორგი წერეთელი გულწრფელად აღიარებდნენ: „ს. ჯიქიას გამოცემა გაცილებას იწვევს და მიბაძვის დიდ სურვილს აღძრავს“. აქვე უნდა გავიხსენო საქართველოს ისტორიის საკითხებში ღრმად ჩახედული მეცნიერის, ქრისტიანე შარაშიძის სიტყვები, როცა იგი მუშაობდა სამხრეთ საქართველოს ისტორიის XV-XVI სს. მასალებზე: „ეს არის სინდისის წვეთებით დაწერილი წიგნი (იგულისხმება „დავთრის“ მესამე წიგნი), როგორი მოქალაქეობრივი ზნეობის მეცნიერი უნდა იყო, რომ ასე თავდაუზოგავად იშრომო, იკვლიო ზღვა მასალა და ამდენი ასეთი ზუსტი ინფორმაცია მიაწოდო მკითხველს, რაზედაც არ მივმართე, მივიღე ამომწურავი პასუხი. მივიღე გაცილებით მეტი, ვიდრე მეგონა, რომ მჭირდებოდა. როგორ გაადვილდებოდა მუშაობა, მსგავსი კაპიტალური ნაშრომი კიდევ რამდენიმე რომ გვქონოდა“. სხვა რომ არა, ნაშრომში სხვადასხვაენოვანი, უზომოდ მრავალმხრივი მასალის მოხმოებით გაანალიზებულია 1400-ზე მეტი ტოპონიმი.

დიდი რეზონანსი ჰქონდა XVI ს-ის ოსმალთა ავტორის იბრაჰიმ ფეჩევის ისტორიის გამოქვეყნებასაც. იგი გამოვიდა 1964 წელს. ბატონმა სერგიმ სტამბოლში გამოცემული ტექსტი შეასწორა და ქართული თარგმანითა და შენიშვნებით გამოაქვეყნა სათაურით – „იბრაჰიმ ფეჩევის ცნობები საქართველოსა და კავკასიის შესახებ“.

სერგი ჯიქია არ ჩქარობდა მის მიერ ამოკითხული და კომენტირებული ტექსტების გამოცემას, ამბობდა „აჩქარებას დახანება სჯობიაო“, მაგრამ „დახანებას“ ვერ უძლებდა ისტორიკოსთა ინტერესი. ამიტომაც მის მიერ დამუშავებული წყაროების ერთი ნაწილი სამეცნიერო მიმოქცევაში აქტიურად ჩაერთო ავტორის ხელნაწერის თუ ზეპირი ინფორმაციების მიხედვით. მხედველობაში მაქვს მუსტაფა ალის ცნობილი „ნუსრეთნამე“, რომლის ტექსტიც გასული საუკუნის 50-იან წლებში გამართა ვენური ხელნაწერის მიხედვით და თარგმნა ქართულად. ამ თარგმანს ინტენსიურად იყენებდა არაერთი ქართველი და, ასე განსაჯეთ, აზერბაიჯანელი ისტორიკოსი.

ბ-ნი სერგის ვარაუდი იმის თაობაზე, რომ ტერმინი „არგონავტი“ უნდა მომდინარეობდეს კოლხების სამკვიდრებელი ადგილის სახელიდან ეგრისი//აგრიში//არგიში//, ისე დამკვიდრდა მეცნიერებაში (შ. ნუცუბიძე, ა. ურუშაძე, თ. გამყრელიძე), რომ არ დაბეჭდილა.

აქტიური ცხოვრების ბოლო 10 წელი ბ-ნმა სერგიმ სიაკათით ნანერ 1046-გვერდიანი თბილისის „დავთრის“ ნაკითხვას მოაწოდო. ამოუკითხავი დარჩა ე.წ. სინორები – საძოვრების, საყანე და სავენახე მიწების საზღვრების სახელები, ანუ მიკროტოპონიმები, რომელთა დადგენაც ადგილზე მისვლის გარეშე შეუძლებლად მიაჩნდა

და ამ მიზნით მცირერიცხოვანი ექსპედიციის ორგანიზებაზე ოცნებობდა.¹

ს. ჯიქია როგორ წარმოიდგენდა, რომ საამილახვროს, ქსნის საერისთაოსა და მუხრანის ძირძველი ქართული სოფლები დიდი რუსეთისა და ოსებისაგან მიწასთან გასწორდებოდა. რომ ვილაცა ეჭვის ქვეშ დააყენებდა შიდა და ზემო ქართლის დიდი ნაწილის „საქართველოობას“. ბედის დაცინვა – „დავთრის“ შემდგენელმა ოსმალო მოხელემ შესანიშნავად იცოდა, ვის მიწაზე ედგა ფეხი და ვის სოფლებს აკისრებდა ოსმალურ გადასახადებს. 21-ე საუკუნეში კი ისტორიული რეალობა სადაო გახადეს. სულთანმა აჰმედ III-მ 1728 წელს, სხვა სოფლებთან ერთად, სოფ. ცხინვალის ოჯაკლიკის წესით დაუმტკიცა გივი ამილახვარს, რადგან იგი ამილახვართა სამკვიდრო მამული იყო (იხ. ს. ჯიქიას ერთი თურქული საბუთი ცხინვალის შესახებ).

ბ-ნი სერგის მიერ გამოცემული ყველა ნაშრომი კონკრეტული თემაა, კონკრეტულ, მეტწილად მანამდე უცნობ ნერილობით წყაროზე აგებული. ამიტომაც მისი წიგნიცა და სტატიაც სცდება დროის მიჯნას, „ცოცხალია“. სხვა რომ არა, ამას ადასტურებს ს. ჯიქიას პუბლიკაციების ახლანდელი ციტირების ინდექსი.

ს. ჯიქიამ საქართველოში გადმოიტანა პეტერბურგის ცნობილი ორიენტალისტური სკოლის ტრადიციები. შეადგინა აზერბაიჯანული ისკოლებისათვის ქართული ენისა და ლიტერატურის სახელმძღვანელოები ლექსიკონებითურთ. სამჯერ გამოიცა სტუდენტებისთვის თურქული ქრესტომათია (1934, 1965 და 1971 წწ.). ვიდრე გვერდში არ ამოიყენა ქ-ნი ელისაბედ გუდიაშვილი, მოგვიანებით – ბ-ნი ნოდარ ჯანაშია და ქ-ნი ვენერა ჯანგიძე, შემდეგ ქ-ნი ირინე გოცირიძე, ბ-ნი მურმან ბულთაძე და ა.შ., ბ-ნი სერგი, ერთადერთი, ასწავლიდა თურქულ, აზერბაიჯანულ და ყუმუხურ ენებს; კითხულობდა ლექციებს თურქულ დიალექტოლოგიაში, ფოლკლორსა და ლიტერატურაში, თურქული ენების შესწავლის შესავალსა და შედარებით გრამატიკაში, ოსმალურ დიპლომატიკასა და პალეოგრაფიაში. სტუდენტებს უვითარებდა სამეცნიერო კვლევის ჩვევებს. მათ ყურადღებას მიაპყრობდა ქართულ-თურქულ ენობრივ და კულტურულ-ისტორიული ურთიერთობის ფაქტებზე, თურქული ყოფისათვის დამახასიათებელ რეალიებზე.

არ არსებობდა მიზეზი, მძიმე ავადმყოფობის გარდა, რომლის გამოც იგი ლექციებს გააცდენდა.

ბ-ნი სერგის პიროვნება ყველა მისი მოწაფისათვის იყო მაღალი ზნეობის, თავმდაბლობის, გულისხმიერების, კოლეგიალობის,

¹ პროფ. ნ. შენგელიას ინიციატივითა და თანაავტორობით 2009-2010 წლებში ორ წიგნად გამოიცა „1728 წლის თბილისის ვილაიეთის დიდი დავთარი“, თუმცა დაიბეჭდა „დავთრის“ ფაქსიმილე და არა ს. ჯიქიას მიერ ამოკითხული და დადგენილი ოსმალური ტექსტი.

პრინციპულობისა და მიმტევეებლობის ნიმუში. უბრალო მაგალითი: იგი ზამთარშიც კი მსუბუქ პალტოს ატარებდა – „ზამთრისა მძიმეა“-ო. მაშინ როდესაც, მის დიდ პორტფელს ადგილიდან ვერ დაძრავდით. მასში მუდამ იდო სხვებისათვის გასაცნობი ან გადასაცემი ნიგნები და ბარათები. უცხოეთიდან ნიგნებს, საბჭოური წესით, მისთვის განკუთვნილი მცირე ვალუტით ხშირად მოწაფეების სამუშაო თემატიკის გათვალისწინებით იწერდა, თუ თანხა დარჩებოდა – ლექსიკონებს შეუკვეთავდა: ლექსიკონი ყველასათვის საჭიროაო.

ბ-ნ სერგის პაექრობის განსაკუთრებული უნარი ჰქონდა. მომეტებული სიმწვავით დაწერილსაც კი ისეთი მშვიდი, კეთილი ტონით უპასუხებდა, რომ მოკამათეს მისდამი პატივისცემა და მოკრძალება ემატებოდა.

მოვალეობის გრძნობა ხშირად სჭარბობდა ჭარმაგი მეცნიერის ფიზიკურ შესაძლებლობას. მხედველობადაქვეითებული საათობით უჯდა ქსე-ს წვრილი შრიფტით ე.წ. „სვეტებად“ აწყობილ სტატიებს და ასწორებდა კორექტურას, მისთვის არ არსებობდა „სხვისი საქმე“. მუდამ, ცაიტნოტში მყოფი თვეობით იყო დაკავებული დამწყები თუ სახელმწიფო მეცნიერისათვის საჭირო ტექსტის ამოკითხვითა და კომენტირებით.

საქმისადმი თითქმის პედანტური დამოკიდებულება ოდნავადაც არ უშლიდა ხელს, ყოფილიყო სხვისი ჭირისა და ლხინის გამზიარებელი, უაღრესად გულუხვი და მხიარული მასპინძელი, მომღბენი სტუმარი და დიდებული თამადა. მისი ოჯახის კარი მუდამ ღია იყო სტუმრისათვის, რასაც ამშვენებდა მეუღლის – ქ-ნ ევგენიას – ხელგამლილობა და ხელგარჯილობა, რასაც ყოველთვის მომხიბლავი ღიმილი ახლდა.

სიცოცხლის ბოლო წლებში ბატონი სერგი ველარ ეწეოდა მეცნიერულ და პედაგოგიურ მუშაობას. მაგრამ დრომ ვერ დაამცრო ადამიანებთან მისი თბილი და ტკბილი ურთიერთობის უნარი, სიტუაციას ზედმინევით მისადაგებელი რბილი იუმორი. ნათესავებსა და კოლეგებს ისეთი სიყვარულითა და სიხარულით ხვდებოდა, გეგონებოდა მთელი დღე მათზე ფიქრში გაატარაო. 95 წლის მოხუცი იმედითა და სიცოცხლის სილამაზის რწმენით გავსებდა. კითხვაზე – „როგორ ბრძანდებით“? პასუხი ერთი იყო – „კარგად, კარგად, არაფერი მტკივა, ეს არის, რომ მოვხუცდი“. უსაყვარლესი მასწავლებლისა და მეგობრის – აკაკი შანიძის სიცოცხლის ხანგრძლივობით გულდაჯერებული, იმედნარევი ხუმრობით ამბობდა: „5 წელი და ერთი თვე კიდევ წინა მაქვსო“, მერე, თითქოს, თანამოსაუბრის დასტურს ელოდა, შეჩერდებოდა და ღიმილით გააგრძელებდა: „Но сие от нас не зависит“-ო. ასეც მოხდა, ის 5 წელი ბ-მა სერგიმ ველარ განვლო, 1993 წლის 6 დეკემბერს გარდაიცვალა. დაკრძალულია დიდუბის მწერალთა და საზოგადო მოღვაწეთა პანთეონში.

ენა და ლიტერატურა

Language and Literature

სერგი ჯიქია

ნიკო მარის თურქოლოგიური შრომების კრიტიკისათვის*

ი. ბ. სტალინმა თავისი ფუძემდებელი შრომებით ენათმეცნიერება გამოიყვანა იმ ჩიხიდან, რომელშიც ის მოაქცია ე.წ. „ახალი ენათმეცნიერული მოძღვრების“ ავტორმა ნ. მარმა და მისმა „მონაფეებმა“. ამხანაგ სტალინის ამ შრომებში მოცემულია ის გზები, რომლითაც უნდა წარმართოს მარქსისტული ენათმეცნიერების განვითარება. მის საენათმეცნიერო შრომებში წარმოდგენილი დებულებები სახელმძღვანელო როგორც ზოგადი ენათმეცნიერების პრობლემების გადასაწყვეტად, ისე ცალკეული ენების მეცნიერული შესწავლისათვის. ამ შრომებში ი. ბ. სტალინმა მეცნიერების წინაშე დასახა ამოცანები, რომელთა შორის ერთ-ერთი ამოცანაა ნ. მარის შეცდომების უარყოფა.

ნ. მარის ცრუმეცნიერულმა მოძღვრებამ მეტად უარყოფითი გავლენა იქონია თურქული ენების მეცნიერულ შესწავლაზე. მისი თეორია თურქული ენისა და თურქ ტომთა ისტორიის შესახებ წარმოადგენს ისტორიული ფაქტების ამკარა ფალსიფიკაციას.

ჩვენი წერილის მიზანია გამოავლინოს ნ. მარის ძირითადი შეცდომები თურქული ენისა და თურქ ტომთა ისტორიის შესახებ.

ნ. მარმა თურქებზე და თურქულ ენაზე შეიმუშავა ანტიმეცნიერული და, შეიძლება ითქვას, დემაგოგიური ხასიათის შეხედულებანი. მისი აზრით, თურქები იყვნენ ერთ-ერთი პირველი შემქმნელთაგანი იმ დიდი კულტურისა, რომელიც მეცნიერებაში ცნობილია ხმელთაშუაზღვის კულტურის სახელით.

იგი, რა თქმა უნდა, უშედეგოდ ცდილობდა, თურქული ენა გვერდში ამოეყენებინა წინა აზიის ცნობილი ენებისთვის (ხეთური, შუმერული, ლიდური და სხვ.). ამავე დროს იგი მჭიდროდ აკავშირებდა თურქულ ენას ბერძნულსა და ლიდურთან. ნ. მარს ამ შემთხვევაშიც აღმოაჩნდნენ მიმდევრები ჩვენშიც და თურქეთშიც. ამიტომ ვფიქრობთ, უადგილო არ იქნება, ვიდრე ჩვენს თემაზე გადავიდოდეთ, მოვიხმოთ რეალური ცნობები იმის შესახებ, თუ საერთოდ როგორი კულტურა ჰქონდათ თურქებს და შეიძლება თუ არა ამ კულტურის მიხედვით დაეთმოთ მათ მსოფლიო კულტურის ისტორიაში ის ადგილი, რომელიც ნ. მარის შრომებში თურქებისათვის არის განკუთვნილია.

თვით ცნობილი თურქი მეცნიერი, ბურჟუაზიულ-ნაციონალისტური ბანაკის წარმომადგენელი პროფ. მეჰმედ ფუად ქოფრულუ, როგორც ქვემოთ დავინახავთ, მაინცდამაინც დიდ შეფასებას ვერ აძლევს თურქების კულტურულ ავლადიდებას. თავის დიდ შრომაში „თურქული ლიტერატურის ისტორია“ მას თურქული წარმოშობის ტომებსა და მათ კულტურაზე გამოთქმული აქვს, მაგალითად, შემდეგი მოსაზრებები: „თურქები უძველესი დროიდანვე მჭიდრო კავშირში იყვნენ ჩინეთის,

---

* გამოუქვეყნებელი სტატია სერგი ჯიქიას არქივიდან.

ინდოეთის, ირანისა და თვით საბერძნეთის კულტურებთან. ამ ქვეყნებიდან გავრცელდა თურქულ ტომებში ბუდიზმი, მაზდეიზმი, ნესტორიანობა, მანიქეიზმი და სხვა სარწმუნოებანი¹. ჯერ კიდევ ისლამამდე თურქი ხელისუფალნი ბუდიზმის მაღიარებლები იყვნენ და თავიანთ ქვეყნებში ამ რელიგიის გავრცელებისათვის იბრძოდნენ. IV საუკუნეში ხორასანისა და ტრანსოქსანიის გზით თურქებში გავრცელდა ინყო ქრისტიანობამ. დიდი გავრცელება პოვა უიღურებში მანიქეიზმმა. აღსანიშნავია ინდოეთისა და განსაკუთრებით ჩინური კულტურის გავლენა უიღურებსა და საერთოდ თურქულ ტომებზე. სახელმწიფოებრივი ორგანიზაციის საქმეებში, ხელოვნებაში, მეცნიერებისა და განათლების დარგში ძველი თურქების მთავარი მისაბაძი ობიექტი მაინც ჩინური კულტურა იყო².

არსებული ცნობების მიხედვით, წერს პროფესორი, ჩვენი წელთაღრიცხვის V საუკუნეში უიღურთა ხელისუფლებაში და სახელმწიფო მოღვაწეებში ჩინური მეცნიერებისა და ლიტერატურის შესწავლა ერთგვარ მოდად იქცა. პროფ. ქოფრულუ ცდილობს, შეარბილოს ეს მდგომარეობა: მაგრამ ეს უცხო კულტურების გავლენა ფართო მასამდე მინცდამაინც ვერ დადიოდა და თურქებმა თავიანთი ტომობრივი თავისებურებები მაჰმადიანობის მიღებამდე მაინც შეინარჩუნესო.

შემდეგ პროფ. ქოფრულუ უფრო დიდხანს ჩერდება ჩვენი წელთაღრიცხვის VIII საუკუნეში ჩამოყალიბებულ თურქ-უიღურთა სახელმწიფოზე, სადაც VIII საუკუნის ნახევრამდე გავრცელებული ბუდიზმი ამ დროიდან მანიქეიზმამ შეცვალა. ქრისტიანობამ აქ VII საუკუნიდან მოიკიდა ფეხი და აქაური ქრისტიანული ძეგლები IX საუკუნეს განეკუთვნება.

პროფ. ქოფრულუ ხაზს უსვამს იმ გარემოებას, რომ „უიღურები ის თურქი ტომია, რომელიც კულტურის თვალსაზრისით სრულყოფის მაღალ საფეხურს გვიჩვენებს“. მაგრამო, წერს იქვე პროფესორი, „უიღურების კულტურისა და ხელოვნების უმნიშვნელოვანესი ნაწილი ნასესხებია... ინდოეთიდან და განსაკუთრებით – აღმოსავლეთ ირანიდან“.

შემდეგ: „ძველი თურქული ლიტერატურის ისტორიის“ ავტორი გადადის თურქული დამწერლობის სადაურობის საკითხზე³ და ასკვნის, რომ „ახლა „უიღურულ დამწერლობად“ ცნობილი დამწერლობა აღმოსავლეთ ირანის სოლდიელებში გავრცელებული დამწერლობაა, რომელიც სემიტური წარმოშობის არისო“⁴. სხვა დამწერლობები, მათ შორის – ორხონული დამწერლობა, რომელიც VII-VIII საუკუნეებს განეკუთვნება, აგრეთვე თურქული არ არის, არამეული სამყაროდან მოდისო.⁵

ტურფანში, ე.ი. ჩინეთის თურქესტანში, ჩატარებული გათხრების შედეგად მოპოვებულ ენობრივ, ლიტერატურულ და ისტორიულ ძეგლებს შორისო, ამბობს ქოფრულუ, „სამწუხაროდ ორიგინალურ თურ-

¹ تورك ادبياتي تاريخي كوپيرلي محمد فواد. (სტამბოლი, 1920), 20, 21.

² იქვე, 22.

³ იქვე, 24.

⁴ იქვე.

⁵ იქვე.

ქულს ვერაფერს ვხვდებით¹. ინდური წარმოშობის რელიგიური ძეგლების უილურულ თარგმანებს, ნაწყვეტებს ბუდას ცხოვრებიდან, ან მანიქეიზმისა და ქრისტიანობის დოგმატიკისა და ვარსკვლავების ჯადოსნური თვისებების შესახებ ძეგლებს ლიტერატურის ისტორიაში მაინც დამაინც დიდი მნიშვნელობა არ აქვთო, მოგვითხრობს ჩვენი ავტორი.²

ასე ახასიათებს მაჰმადიანობამდელ თურქულ ტომთა კულტურას ამ საკითხების დიდი მცოდნე და სპეციალისტი პროფ. მ.ფ. ქოფრულუ და შემდეგნაირ დასკვნას გვთავაზობს: „თურქებმა, რომელთაც მთელი თავიანთი დრო ომებსა და თავდასხმებში და თვალუნვდენელ ტერიტორიებზე სახელმწიფოთა ორგანიზებაში გაატარეს, ვერ მოახერხეს ხანგრძლივად არსებული ერთი პოლიტიკური ორგანიზმის შექმნა, რადგანაც: 1. მემკვიდრეობითობის მტკიცედ ჩამოყალიბებული წესები არ ჰქონდათ, 2. მათ მიერ შექმნილი სახელმწიფო უფრო მეტად ფედერაცია იყო, ვიდრე ერთი მთლიანი სახელმწიფო და 3. ყაენის ცენტრალურ ხელისუფლებას ასუსტებდა სახელმწიფოში გაერთიანებულ ტომთა შორის ქიშპობა“.³ თურქებს დახელოვნებული და მამაცი ხელისუფლის ხელმძღვანელობით ვერავითარი ძალა ვერ აჩერებდა, მაგრამ ისინი ხშირად ძლიერებას ვერ ინარჩუნებდნენ და ეს ვითარება ლიტერატურისა და ხელოვნების სფეროშიც ამავე სახით გამოვლინდა. შუა აზიაში სხვადასხვა კულტურის გავლენის ქვეშ მოხინაძრე თურქებმა ვერ შექმნეს გამოკვეთილი სახის თავისებური თურქული კულტურა და დაკმაყოფილდნენ იმ ნარევი კულტურით, რომელიც ინდური, ირანული და ჩინური ელემენტების შერწყმამ მოგვცა“.⁴ აქვე უნდა დავსძინოთ ქოფრულუს კატეგორიული განცხადება იმის შესახებ, რომ თურქებს ჩვენს წელთაღრიცხვამდე არავითარი დამწერლობა არ ჰქონდათ.⁵

ასეთი მეტად ზომიერი მოსაზრებისაა პროფ. ქოფრულუ თურქი ხალხების უძველესი და ძველი კულტურის შესახებ. პროფ. ქოფრულუს, რომელიც თავის თავს თურქად თვლის, საერთოდ ვერავინ ვერ დასწამებს თურქების როლის დამცრობას მსოფლიოს კულტურულ შემოქმედებაში. ამ მიზნისათვის ჩვენ განზრახ მივმართეთ პროფ. ქოფრულუს შრომებს და არა სხვა ევროპელი მეცნიერებისას, რომლებიც, შეიძლება კაცმა იფიქროს, ამ საკითხში მიუდგომლები არ იქნებიან.

იგივე პროფესორი თავის კაპიტალურ შრომაში *Türk edebiyatında ilk mutasavvıflar* (პირველი სუფიები თურქულ ლიტერატურაში) ხაზგასმით ამბობს, რომ „აღმოსავლეთიდან ადამიანთა დაუსრულებელი ნიაღვარივით მომავალი ოღუზიან თურქთა ტომები ჯერ კიდევ ჰიჯრის V საუკუნის (ჩვენი წელთაღრიცხვის XI საუკუნის) დასაწყისში მოადგნენ აზერბაიჯანსა და კავკასიას და საკმაოდ მტკიცედ მოიკიდეს ფეხი ბი-

1 كوپيرلي محمد فؤاد. تورك ادبياتي تاريخي (სტამბოლი, 1920), 25.

2 იქვე.

3 იქვე.

4 იქვე, 25-26.

5 იქვე, 31.

ზანტიის იმპერიის მისადგომებზე¹. ამ დრომდე თურქები საერთოდ ანატოლიაში და ამიერკავკასიაში არ იყვნენ. ეს გარემოება ისტორიისათვის გუშინდელი ამბავია და ეს მეცნიერებაში არასოდეს დავას არ ინვევდა. პროფ. ქოფრულუც აქ, რა თქმა უნდა, ვარაუდობს, რომ მანამდე, ე.ი. XI საუკუნის დასაწყისამდე ამ ტერიტორიებზე თურქების ჭაჭანებაც არ იყო.

დიამეტრალურად საწინააღმდეგო შეხედულება ჰქონდა ნ. მარს ამ საკითხზე, ე.ი. თურქების მოსვლაზე ანატოლიაში. ნ. მარი კატეგორიულად აცხადებს, რომ „представить себе Средиземноморье без турок или турок без Средиземноморья никак нельзя ни за какую исторически документированную эпоху“ (ხაზი ჩვენია), თან დასძენს: „Это турки великолепно поняли“². ამ უკანასკნელ წინადადებასთან დაკავშირებით უნდა მოვიგონოთ თურქი მეცნიერების საუკეთესო წარმომადგენლის პროფ. ქოფრულუს აზრი, თუ როგორ ესმით ეს თურქებს. ასე ლაპარაკობს რატომღაც 1933 წელს აკად. ნ. მარი, რომელსაც, უნდა ვიფიქროთ, ყველაზე უფრო კარგად უნდა სცოდნოდა, რომ თურქული მოსახლეობა ჩნდება ხმელთაშუა ზღვის მიდამოებში არათუ, მისივე სიტყვებით რომ ვთქვათ, ისტორიულად დოკუმენტირებულ ეპოქაში, არამედ საერთოდ ძალიან გვიან, XI საუკუნის დასაწყისში. ამ საკითხში ნ. მარი სრულებით არავითარ ანგარიშს არ უწევს თურქების შუა აზიიდან წამოსულობის ისტორიულ ფაქტს. იმავე ნაშრომის 55-56-ე გვერდებზე იგი კვლავ უბრუნდება ამ საკითხს და ისტორიულ ჭეშმარიტებას სულ ყირამალა სვამს. ის ამბობს: „...турки двинулись впервые из Средиземноморья в Азию, и если говорить о прародине турок всерьез, то она не в Средней Азии или Северной Якутии, а в Средиземноморье“³. ნ. მარი ამ შემთხვევაში ხელაღებით უგულვებლყოფდა შუა აზიისა და ანატოლიის ტოპონიმიკურ ინვენტარს, თურქულ ხალხურ სიტყვიერებაში დაუჩვენებელ მასალებს, არქეოლოგიური გათხრების შედეგად მოპოვებულ ძეგლებს, ორხონისა და ენისეის წარწერათა ენის მონაცემებს.

ასეთი პარადოქსული აზრის გამოთქმის უხერხულობას თვითონ ნ. მარი გრძნობს თითქოს, როდესაც ის შემდეგ განცხადებას აკეთებს: „Вероятно, многих присутствующих поразит то, что туркам я отвожу место в Средиземноморье, афревразийском Средиземноморье так, точно они здесь сторожили от первых эпох истории человечества, и в связи с этим турки выводятся участниками-творцами строительства материального и духовного первичных обществ этого мира,... и в этом смысле они вкладчики еще от тех

¹ كوپرۇلى زاده محمد فؤاد. تورك ادبىياتىندە متصوفى.
Köprülüzade Mehmed Fuad, *Türk edebiyatında ilk mutasavvıflar* (İstanbul, 1918), 601-602.

² Н. Я. Марр. *О лингвистической поездке в Восточное Средиземноморье* (Москва-Ленинград, 1934), 9.

³ იქვე.

седых, так называемых в быту, допотопных времен в европейскую культуру...¹.

ამრიგად, თვითონ ნ. მარი გრძნობს, რომ მისი ეს უცნაური განცხადება გააოცებს ბევრს. უცნაური, რადგანაც XI საუკუნეში მოსულ მომთაბარე თურქთა ტომს ის უთმობს ადგილს ხმელთაშუა ზღვის სამყაროში ისე, თითქოს თურქები აქაური ბინადრები იყვნენ კაცობრიობის ისტორიის პირველი ეპოქებიდანვე და თითქოს თურქები მონაწილე ყოფილიყვნენ ამ სამყაროს მატერიალური და სულიერი კულტურის შექმნის საქმეში. როდესაც ნ. მარი ამ განცხადებას აკეთებს, ის კვლავ უხერხულობას გრძნობს, ის ამჩნევს, რომ მთლად თავის ადგილზე არაა, კიდევ ბოდიშს იხდის თითქოს, როდესაც იმეორებს, რომ „это, не может не поразить, но еще больше поражает, пожалуй, мое заявление, как бы непрошенное вмешательство в это дело“ და იქვე დასძინს: „В самом деле, откуда взялся сам докладчик и что это за новое учение об языке?“² ნ. მარმა, რა თქმა უნდა, კარგად იცის ამ დროს, რომ თურქი მეცნიერების საღად მოაზროვნე ჯგუფი მართლაც „გაოცებული“ დარჩებოდა მისი ამ განცხადებით. მაგრამ შეიძლება ის ვერ ამჩნევდა, რომ ეს მისი ახალი და უცნაური შეხედულება თურქების ასეთ დიდ როლზე მსოფლიო ცივილიზაციის შექმნის საქმეში უსათუოდ წყალს ასხამდა თურქი პანთურქისტების წისკვილზე, იმ თურქი პანთურქისტებისა, რომელთა მადა ისეა გაზრდილი, რომ II მსოფლიო ომის დროს ფაშიზმის გამარჯვების შემთხვევაში ისინი თვალს აცეცებდნენ საბჭოთა ტერიტორიებზე ე.წ. „დიდი თურანის“ შესაქმნელად³.

როგორც დავინახეთ, ნ. მარი თურქებს მცირე აზიის უძველეს ბინადრებად თვლიდა. 1933 წელს თურქეთში მოგზაურობისა და კრეტოსისა და კნოსის ძეგლების ადგილზე დათვალიერების შედეგად ნ.მარმა კატეგორიულად წამოაყენა დებულება, რომ თურქები ხმელთაშუაზღვეთში იყვნენ ჯერ კიდევ ბერძნულ-რომაული სამყაროს შექმნამდე და ბერძნული და ლათინური ენების წარმოშობამდე. ეს დებულება ნ. მარს მიაჩნდა ამოსავალ პრინციპად, ურომლისოდ შეუძლებელია მუშაობა თურქეთის ისტორიის საკითხებზეო. ნ. მარის აზრით, ხმელთაშუაზღვეთის პრობლემა ისტორიულ მეცნიერებათა განვითარების ახლანდელ საფეხურზე თურქული პრობლემა არისო⁴.

ეს ყოველივე მეტად საპასუხისმგებლო და იმავე დროს ლიტონი განცხადებაა, კაცობრიობის ისტორიული პროცესების უმნიშვნელოვანესი პრობლემების სრული დამახინჯება და საუკეთესო საილუსტრაციო მასალა ნ. მარის ამ პერიოდის მუშაობის იმ მეცნიერული სტილისა, რომელსაც პროფ. არნ. ჩიქობავამ ასეთი სავსებით სამართლიანი და გონებაამხვილური დახასიათება მისცა: „ჩვენ გვაქვს ნ.მარის მოღვაწე-

¹ Н. Я. Марр, *О лингвистической поездке...*, 55.

² იქვე, 55.

³ А. М. Валуцкий, Турецкая историческая „наука“ на службе реакции. — *Краткие сообщения Института востоковедения*, IV. (Москва, 1952), 64.

⁴ Н. Я. Марр, *О лингвистической поездке...*, 11-12.

ობის მეორე პერიოდი, ჩვენ გვყავს, თუ შეიძლება ასე ითქვას, მეორე აკადემიკოსი ნ. მარი. ის არ ამტკიცებს. ის მხოლოდ ლაპარაკობს. ის მხოლოდ მითითებებს იძლევა და ზოგჯერ ბრძანებს კიდევ¹.

ნ.მარი, ამრიგად, თურქების წინარე სამშობლოდ თვლის არა შუა აზიას, არამედ ხმელთაშუა ზღვის სამყაროს და თურქი ერი, როგორც „ისტორიული კატეგორია“, მას გამოყავს საერთოდ საკაცობრიო ცივილიზაციის შექმნის აქტიურ მონაწილედ ევროპის ჯერ კიდევ „ყრმობის წლებიდან“. აქედან გამომდინარე, ნ. მარი დიდ ადგილს უთმობს თურქული ენის როლს ბერძნულისა და ლათინურის წარმოშობაში და შეაქვს ამ ენებში, მისივე სიტყვით რომ ვთქვათ, „განძი“². საინტერესოა, სახელდობრ, რა განძი შეიტანა თურქულმა ბერძნულსა და ლათინურ ენებში? საერთოდ თუ შეიძლება საკითხის ასე დასმა? საკითხი კარდინალური მნიშვნელობისაა, მაგრამ დასაბუთება ან სულ არ არის, ან ისეთი უსუსური მასალებია მოყვანილი, რომ დამაჯერებლობასთან საერთო არაფერი აქვს, მიუხედავად იმისა, თუ რა პრინციპის მიხედვით იქნება ეს მასალები შედარებული – ტერიტორიულის თუ სტადიალურის.

რა საფუძველზე მიემართება, ვთქვათ, თურქული სიტყვა kol/‘ხელი’/ ლათინურ სიტყვას cultura? ლათინური cultura ხომ გარკვეული ფორმაა (participium futuri) colo, colui, cultum, colere ზმნისა, რომელიც ნიშნავს ‘დამუშავებას’, ‘მოვლას’ და რომელსაც ლათინურში სავსებით ზუსტი ახსნა მოეპოვება: cultum ლათინურში სუპინუმის ფორმაა და აქედან ნაწარმოებია participium futuri: ‘culturus, -a, -um’. (ყველაფერი ეს, რა თქმა უნდა, ნ. მარმა შესანიშნავად იცის). საინტერესოა თვით ავტორის, ასე ვთქვათ, „დასაბუთება“: „Мы находим в нем (в турецком языке) анатомические термины, общие с римскими, напр. для обозначения “плеча“ тур. omuz, ... для ‘руки’ kul /kol, откуда происходит не только лат. cultura, в том числе и вторая часть tur- форматив, но и в значении ‘головы’, ‘вершины’ – отсюда фр. culminant, лат. cul-men – вершина³. ავტორი cultura სიტყვის მეორე tur ნაწილსაც თურქულ ფორმანტად მიიჩნევს, თუმცა ზუსტად არ ასახელებს, სახელდობრ, რომელი და რა ფუნქციისაა ეს ფორმანტი. მართალია, -dur, -tur თურქულში პრედიკატული და კაუზატიური ფორმების მანარმოებელი ფორმანტია, მაგრამ kol-kul თურქულ სიტყვასთან მის შერწყმას არც ახლა და არც ისტორიულად არავითარი აზრი არა აქვს და არავითარი წარმონაქმნის მოცემა არ შეუძლია. ამრიგად, გაურკვეველად რჩება საკითხი, თუ როგორ უნდა გადაელო ლათინურს თურქულისაგან cultura სიტყვა და როგორ უნდა მიგველო იგი თურქული kol, ან ჩუვაშური cul|xul სიტყვისაგან. როდის უნდა მომხდარიყო ეს, კიდევ რა მასალები გვაქვს, თურქული და ლათინური ენების კონტაქტს რომ ადასტურებდეს? ამ კითხვებზე პასუხი არ არის.

¹ Арн. Чикобава, Состояние и задачи советской науки о языке в свете указаний И.В. Сталина. – *Известия АН СССР, Отделение литературы и языка*, т. IX, в. 2 (Москва, 1950), 91.

² იქვე.

³ Н. Я. Марр, *О лингвистической поездке...*, 95

1927 წელს დაიბეჭდა ნ. მარის ნაშრომი რიცხვით სახელებზე. ნ. მარს სხვა მრავალთან ერთად თურქული ენის მონაცემებიც უხვად აქვს გამოყენებული. სხვათა შორის, ამ შემთხვევაში „ერთი რიცხვითი სახელის ასახსნელად ნ. მარი იმავე თურქულ kol, აზერბაიჯანულ გილ და ჩუვაშურ ცილ სიტყვებს იხმობს. აქ ეს kol, გილ, ცილ||ცილ სიტყვა დაკავშირებულია ქართულში დაცულ m-ცილ-ი სიტყვასთან, რაც მისივე განმარტებით ‘единый’-ს ნიშნავს, ხოლო აქედან ნაწარმოები კავშირი ცილ-ი -- ‘однако’-ს.¹

მართალია, თურქული kol, დიალექტური გილ, აზერბაიჯანული გილ და განსაკუთრებით ჩუვაშური цыл||хыл ნიშნავს ‘ხელს’, რომელსაც შეიძლება რიცხვითი სახელების წარმოშობის გარკვევისათვის ჰქონდეს მნიშვნელობა და მასალობრივად ეს სიტყვები შეიძლება დაუკავშირდეს, ვთქვათ, იმავე ქართულ მ-ხოლ-ო-ს. მაგრამ ეს ხომ კერძო შემთხვევაა, შესაძლოა, სიტყვის სემანტიზაციის საერთო საფუძვლებით შეპირობებული. ასეთი კერძო სემანტიკური და, თუ გნებავთ, მასალობრივი დამთხვევის განზოგადება არ შეიძლება იმიტომაც, რომ რიცხვითი სახელები, როგორც ამა თუ იმ ენის ძირითადი ლექსიკური ფონდის კუთვნილება, უძველესი წარმოშობისანი არიან და მათი ეტიმოლოგიზირებისათვის სხვადასხვა ენის მასალების შედარება ამ ენების ასაკობრივი ვითარების გაუთვალისწინებლად მეთოდოლოგიურად სრულიად გაუმართლებელია.² მსოფლიო ენების რიცხვითი სახელების პალეონტოლოგიური მეთოდით გაანალიზების დროს ნ. მარს თურქული რიცხვითი სახელები სხვა შემთხვევაშიც აქვს გამოყენებული. ამ მხრივ ყურადღებას იქცევს თურქული რიცხვითი სახელები alti ‘ექვსი’ და yedi ‘შვიდი’. ავტორი ამბობს, რომ რიცხვით სახელში al+ti, რომელიც თურმე შედგენილი ტერმინია, პალეონტოლოგიურად ამოცნობილია al ელემენტი ‘ერთის’ მნიშვნელობით. სიტყვასიტყვით al+ti, ე.ი.1+5.³ ამ, ავტორის აზრით, შედგენილი რიცხვითი სახელის al-ti-ს მეორე ნაწილის ti-ს თავკიდური თანხმონის გამჟღერებით ye-di-შიც გვაქვს იგივე ti ელემენტი, რომელსაც al-ti -ში 5-ის მნიშვნელობა აქვსო. ამრიგად, al-ti სიტყვისა და ye-di სიტყვის ti და di ბოლოკიდური ელემენტები „ხუთის“ მნიშვნელობას იღებენ. რანაირად უნდა მიგველო მაინც ti-di-სგან „ხუთი“? ამაზე ავტორი გვპასუხობს: di გადმონაშთია ღონ ელემენტისა – din-, რომელმაც „ხუთის“ მნიშვნელობა მიიღო, რადგანაც din „ხელს“ ნიშნავდა თურმე, ხოლო „ხელი“ კი, ამ შემთხვევაში din როგორც „ხუთეული“, სწორედ თურქულ ენებში იყო გამოყენებული სემანტიკური მერყეობით „5“-ისა და „10“-ის მნიშვნელო-

¹ Н.Я.Март, *Избранные работы*, т.III (Москва-Ленинград, 1934), 290.

² ნ. მარის შეხედულებაზე კულტურა სიტყვის შესახებ იხ. აგრეთვე არნ. ჩიქობავა, ისტორიზმის საკითხი ენათმეცნიერებაში სტალინური მოძღვრების თვალთახედვით. – *იბერიულ-კავკასიური ენათმეცნიერება*, ტ. III, 231.

³ Н.Я.Март, *Избранные работы*..., 288.

ბითო.¹ ძალიან რომ არ ჩაგვიტყუოს ამ თვითნებურად დაქუცმაცებულმა სიტყვებმა, რომელთა დაძებნა ავტორს არ უძნელდება, რადგანაც მას ამ თვალსაზრისით არ ზღუდავს არც დრო და არც სივრცე, უნდა აღინიშნოს, რომ al-ti- სიტყვაში, რომელიც გააზრებულია როგორც 1+5, al „ერთს“ არსად და არასოდეს არ ნიშნავს (თუ თვითნებურად არ ჩამოვაცლით al ელემენტს გერმანულ სიტყვას *allein*, რომელიც ავტორს ალბათ მხედველობიდან გამოორჩა და არც *ti//di* ელემენტი, რომელიც თურმე *din* ელემენტის გადმონაშთია, არსად არ არის დაფიქსირებული „ხუთის“ მნიშვნელობით. თურქული რიცხვითი სახელები, სხვათა შორის, კარგადაა შესწავლილი: სპეციალურად რიცხვით სახელებზე უნერიათ ისეთ სახელმძღვანელო მეცნიერებს, როგორიც არიან: ვ.ბარტოლდი, ი.ნემეთი, ს.მალოვი, ვ.გორდლევესკი და სხვები. არც ერთი მათგანის კვლევის მონაცემი არ უკავშირდება ნ. მარის ყბადაღებულ ელემენტოვანი ანალიზის შედეგად მიღებულ დასკვნებს. მაგრამ ხომ ცნობილია, ნ. მარი წინადადებას იძლეოდა, მიღებული ყოფილიყო მისი დებულებები, კერძოდ ის დებულებაც, რომლის მიხედვით ნებისმიერი ბგერათა გაერთიანება შეიძლება დაკავშირებოდა ამ ოთხი ელემენტიდან ერთს. ნ. მარი ამბობდა: „Некоторые вещи доказывать нет необходимости, их можно показывать. Вопрос не в том, как они возникли. Наблюдение показало, что есть всего 4 элемента. Почему, не знаю”.² ეს განცხადება მეტად მჭევრმეტყველურად ახასიათებს ამ პერიოდის ნიკო მარის დამოკიდებულებას რეალური სინამდვილისადმი, ისტორიული ფაქტებისადმი, ახასიათებს მისი მეცნიერული მუშაობის სტილს.

„ახალი საენათმეცნიერო მოძღვრების“ პერიოდის ნ. მარის ეტიმოლოგიები, თუ საერთოდ შეიძლება მათ ეტიმოლოგიები ეწოდოთ, დამყარებული იყო სიტყვის თვითნებურ ანალიზზე. მთლიანად უგულვებელყოფილი იყო ენობრივი მოვლენების ისტორიულად შესწავლა. ავიღოთ მაგალითისათვის „ანკარა“ სიტყვის ელემენტური ანალიზი. „ანკარაში“ ‘ან’ -- ეს იდეოლოგიური დიფერენციალია, რომელიც ‘ტოტემსა’ და ‘ლმერთს’ ნიშნავს, ხოლო სიტყვის დარჩენილი ორელემენტოვანი ნაწილი კარ - ა // გორ - ა ↔ კურ - ა, ნ. მარის მიხედვით უდრის საკუთარ სახელს აბუკარა-ს. რომელიც თავის მხრივ უკავშირდება ვარლამ და იოასაფის ისტორიას³. რა თქმა უნდა, ასეთი ნებისმიერი ანალიზი სიტყვისა არავითარ დადებით შედეგს არ იძლევა და მოკლებულია ყოველგვარ დასაბუთებას. საიდან ჩანს, რომ ANkara-ში AN იდეოლოგიური დეფერენციალია, რომ მისი მეორე ნაწილი kar-a ორ ელემენტად იშლება, რომ ეს ორელემენტოვანი სიტყვა იგივეა, რაც ‘აბუ-კარა’ სიტყვის მეორე ნაწილი ‘კარა’.

ნ. მარის „მტკიცებით“ ბერძნული *παρθένος* ‘ქალწული’ შედგენილი სიტყვაა, რომელშიც ორი ელემენტი გვაქვს *παρ* /par/ ‘ბავშვი’; ადრე

¹ Н.Я.Март, *Избранные работы...*, 288.

² К бакинкой дискуссии о яфетидологии и марксизме (Баку, 1932), 44.

³ Н. Я. Март, *О лингвистической поездке...*, 33.

ნიშნავდა 'მზეს' და $de \leftrightarrow din$ 'ქალი'. ამ ბერძნულ სიტყვას ნ. მარი უკავშირებს თურქულში ხმარებულ $ka-dan // \dot{q}a-tun$ სიტყვას, რომელიც 'ქალს' ნიშნავს. ამ სიტყვის მეორე ნაწილი – 'dan'- იგივეა თურმე, რაც ბერძნული $\theta\acute{\epsilon}n$ ($den \leftrightarrow din$) – $par-ten$ -ში. $par-ten$ -ის პირველი ელემენტი, რომელიც ნ. მარის აზრით, ნიშნავს 'მზეს', 'ქალს', უკავშირდება $ka-dan$ სიტყვის პირველ ნაწილს ka -ს, რომელიც თურმე აგრეთვე 'მზეს' და 'ბავშვს' ნიშნავს.

ელემენტური ანალიზის მეთოდის მომარჯვებით ყველაფერი „მტკიცდება“. $partenos$ -ს და $-kadan$ -ს სინამდვილეში არაფერი საერთო არ უჩანთ. $kadan$ თურქულში სოლდიურ ნასესხობად მიიჩნევა. ცნობილია, რომ $kadan$ სიტყვის პირველი ელემენტი ka არასოდეს არ იყო „მზისა“ და „ბავშვის“ მნიშვნელობის მქონე და, საერთოდაც, მის ასეთ ეტიმოლოგიზებას არავითარი გამართლება არ მოეპოვება.

როგორც უკვე აღინიშნა, ნ. მარი, ნებსით თუ უნებლიეთ, ამახინჯებდა ისტორიულ ფაქტს – თურქი ტომების მათი სამშობლოდან – შუა აზიიდან მცირე აზიაში გადასახლების შესახებ და „ამტკიცებდა“, რომ თურქები ჯერ ხმელთაშუა ზღვისპირეთში იყვნენ. აქედან გამომდინარე, ნ. მარი თურქულ ენას აყენებდა „ეგეური ენების, ხეთურის, ეტრუსკულის, ელამურის, შუმერულ-სუბარულისა და სკვითური ენების გვერდით“. ავითარებს რა ამ აზრს, ნ. მარი წერს: “Турецкий язык оказался проблемой исторического порядка, имеющей все основания стать рядом с греческим чудом”². შეიძლება ითქვას, რომ ძველი აღმოსავლეთის კულტურის შექმნის დარგში თურქულ ენას, აკად. ნ. მარის აზრით, უნდა ჰქონოდა დიდი მნიშვნელობა. არ უნდა დაგვავიწყდეს, იმ თურქულ ენას, რომელიც ისტორიული მონაცემების მიხედვით მცირე აზიაში მხოლოდ მე-11 საუკუნიდან არის ცნობილი. ნ. მარი თურქული ენის შესწავლისათვის უდიდეს მნიშვნელობას ანიჭებს საერთოდ რომაულ და ბერძნულ კულტურებამდე არსებულ ძველ ენებს. კერძოდ, ძველი ენებიდან ის განსაკუთრებით გამოყოფს ლიდიური წარწერების ენას. უცნაურია, რომ ამ ლიდიურ წარწერებს ნ. მარი თვლის „თურქული ენის ისტორიის გასაღებად, ურომლისოდ არ შეიძლება ჩვენ დაზუსტებით რამე გავიგოთ“³. ლიდიური წარწერების მიხედვით, მსჯელობს ნ. მარი, ყოველგვარი აზრი ეკარგება ენების დაყოფას ევროპულად (დასავლურად) და აზიურად (აღმოსავლურად), რადგანაც, განაგრძობს ნ. მარი, „თურქული ენა არის აზიურიც (უალრესად აღმოსავლური) და ევროპულიც (უალრესად დასავლური), აფრიკულიცაა და აფრიკულია არა მარტო იმით, რომ თურქული უკავშირდება ბერბერულს“⁴. რა არის ამ დებულების ფაქტიური შინაარსი, არ ჩანს. კონკრეტულად არაფერია ნათქვამი იმაზე, თუ რატომ არის ლიდიური წარწერები თურქული ენის ისტორიისათვის მნიშვნელოვანი; რა კონკრეტული მასალა არსებობს

¹ Н. Я. Марр, *О лингвистической поездке...*, 45.

² იქვე, 27.

³ იქვე, 49, 50.

⁴ იქვე.

იმისათვის, რომ თურქული ენის ისტორიის საკითხი გაირკვეს ლიდიური წარწერების მონაცემებით? აქ ნ. მარი უგულებელყოფს თურქული და ლიდიური ენების ისტორიის საყოველთაოდ ცნობილ ფაქტებს, ან შესაძლოა, მას არ უნდა შეამჩნიოს ეს ფაქტები.

ან რა მეცნიერულ ფაქტებს ეყრდნობა იმის მტკიცება, რომ „თურქული უაღრესად აღმოსავლური და უაღრესად დასავლური ენაა და აგრეთვე აფრიკულიცაა, არა მარტო იმიტომ, რომ თურქული უკავშირდება ბერბერულს“? ნ. მარი, ჩვეულებრივ, არაფერს ამბობს ბერბერული და თურქულის კავშირზე, რა ნიშნების მიხედვითაა თურქული ენა აღმოსავლურიც, დასავლურიც და აფრიკულიც? არავითარი მასალა, ამ დებულებას რომ ოდნავად ამაგრებდეს, არ არის. თუ ლიდიური წარმოშობის ძეგლებში საერთოდ არის რაიმე რეალური მონაცემი, რომელსაც კავშირი აქვს თურქული ენის ისტორიასთან, რა არის ეს მონაცემი, რა ხასიათისაა – ამაზე სერიოზულს არაფერს არ წერს. საკმაოდ გაჭიანურებული მსჯელობა თურქული karagöz სიტყვისა (სახელია თურქული ხალხური თეატრის ოხუნჯი მოქმედი პირისა, ნიშნავს „შავთვალას“) და ლიდიის უკანასკნელი მეფის, ზღაპრული სიმდიდრის მფლობელის, კრეზის, სახელის დაპირისპირება – რაც ანტიმეცნიერული მეთოდით ხდება – საქმეს ოდნავადაც ვერ შველის.² მართლაც სრულებით არავითარი საფუძველი არა გვაქვს ლიდიის მეფის სახელის Krös-ისა და თურქული göz-ის დაპირისპირებისათვის. თუ ნ. მარს დაუვჯერებთ: Ведь царь их (лидян) в VI в. до н.э. назывался Krös'ом. И Krös был тотем, предмет культа лидян, означавший различные предметы, не только “глаза”, очи”, “левый”, “правый”, но и “волка” и “палицу” или Геркулеса (Her-cul-eu+s), буквально ‘дитя неба’. И более древний вид слова Krös – это Kors ↔ Kurs, смягченно Körs ↔ Kür- и тур. köz ‘глаз’, тур. kurt ‘волк’ → тур.-перс. kur-z ‘палица’, находят поддержку в серии имен древнейших мифических царей Лидии, времен, когда никакого еще “индоевропейского” греческого или латинского языка не существовало, никаких миграции, ни сельджукской, ни оттоманской не было, а связи с турецким налицо, и это дает нам возможность по-новому читать не только лидские надписи, но и понимать и греческие и латинские не только в столице Лидии, но и в окружении, так например, и в Пергаме³.

ამ ამონაწერს კომენტარები არ სჭირდება. ისტორიული პირობების გაუთვალისწინებლად დაპირისპირება სიტყვებისა „Kröz“ და „göz“ საბუთს აძლევს ნიკო მარს, ამტკიცოს, „თუ როგორი მჭიდრო კავშირო ჰქონდა თურქულ ენას ლიდიურთან“.⁴

¹ Н. Я. Марр, *О лингвистической поездке...*, 49, 50.

² Н. Я. Марр, К. Маркс и проблемы языка. *Избранные работы...*, т. II. სტატიის სათაური, 453-454.

³ იქვე, 457.

⁴ იქვე. შდრ. А. С. Чикобава. К вопросу об историзме в языкознании в свете трудов И. В. Сталина. – *Против вульгаризации и извращения марксизма в языкознании*, ч. II (Москва, 1952), 28.

30-იან წლებში ბურჟაზიულმა ნაციონალისტებმა თურქეთში შეაკონწინეს ახალი ენათმეცნიერული „თეორია“ ე.წ. „Güneş Dil teorisi“, რაც ქართულად ნიშნავს „მზის ენის თეორიას“.¹ თეორიის ავტორების, პროფ. ჰ.რ. თანქუთისა და პროფ. შ. გუნალთაის, მიხედვით ამ თეორიას საფუძვლად დაედო: 1. ე.წ. თურქული ლინგვისტური თეზისი და 2. თურქული ისტორიული თეზისი. თურქული ლინგვისტური თეზისის თანახმად, მტკიცდება, რომ მსოფლიოს ყველა ენაში, ნეოლითური ეპოქიდან მოკიდებული, მოწინავე კულტურის ცნებების გამოხატველი სიტყვების წყარო თურქული ენაა. ე.ი., სხვანაირად რომ ვთქვათ, მსოფლიოს ყველა ენა წარმოიშვა თურქული წყაროდან. ისტორიული თეზისის მიხედვით – ნეოლითური კულტურისა და შემდგომი კულტურული მიღწევების ავტორები და მსოფლიოში გამავრცელებლები თურქები არიან². კაცმა რომ თქვას, რასისტული თეზისებია. ჩვენ ამაზე აქ არ შეეჩერდებით, მით უფრო, რომ ჩვენი სამეცნიერო საზოგადოებრიობა ამ ე.წ. თეორიას უკვე იცნობს. მე მხოლოდ მინდა აღვნიშნო, რომ „Güneş dili-ს“ რეაქციული თეორია და ნ. მარის ენის შესახებ ცრუ მარქსისტული მოძღვრების ამოსავალი პრინციპები ერთიმეორესთან ძლიერ ახლოს დგანან. ნ. მარის „თეორიის“ მიხედვით პირველყოფილი ადამიანი ბგერითი სიმბოლოთი, უპირველესად ყოვლისა, შორეულ საგნებს გამოხატავდა, პირველ რიგში, ისეთ საგნებს, რომელიც მას სინათლისა და სიბნელის წყაროდ მიაჩნდა. „Güneş dili-ს“ თეორიის ავტორებიც ამტკიცებენ, რომ მეტყველება „ჩაისახა“ მზის გავლენით, რაც პირველყოფილი თურქისთვის იმდენად მნიშვნელოვანი აღმოჩნდა, რომ მან იგრძნო აუცილებლობა, ბგერებით გამოეხატა მზე.³ ასეთი ხასიათის დამთხვევები ორ ცრუმეცნიერულ თეორიაში სხვაგანაც არის და ეს საბუთს გვაძლევს, ვივარაუდოთ, რომ „მზის ენის თეორიის“ ავტორთათვის ნ. მარის ე.წ. „ახალი ენათმეცნიერული მოძღვრება“ უცნობი არ იყო.

ნ. მარი, მისივე სიტყვით, ჯერ კიდევ გიმნაზიელი იყო, როდესაც მიზნად დაისახა, გაერკვია ქართულ ენის წარმოშობის საკითხი და უკვე ამ დროს უპირისპირებდა ქართულს იმ ერთადერთ აღმოსავლურ ენას, რომელსაც ის მაშინ იცნობდა – თურქულს. 1927 წელს ნ. მარი ამის შესახებ აცხადებს, რომ ქართული და თურქული ენების დაკავშირებულობა ჩვენთვის პრობლემა კი არაა, ეს არის უდავო დებულება, რომელიც თურქულ მასალაზე საჭიროებს დეტალურ დამუშავებას.⁴

¹ „Güneş dili-ს ე.წ. თეორიის არსი სათანადო კრიტიკით დაწვრილებით აქვს გადმოცემული პროფ. არნ. ჩიქობავას წერილში: ისტორიზმის საკითხი ენათმეცნიერებაში სტალინური საენათმეცნიერო მოძღვრების თვალთახედვით. – *იბერიულ-კავკასიური ენათმეცნიერება*, III (თბილისი, 1952), 240 და შემდეგ.

² H. Tankut, Ş. Günaltay; Dil ve tarih tezlerimiz. – *Türk Dili*, 29-30 (Ankara, 1938), 36.

³ Л. Н. Рыньков, *Разоблачение пантюркистской сущности современной турецкой лингвистики*. Автореферат кандидатской диссертации, МИВ (Москва, 1951), 17.

⁴ Н. Я. Марр, *О лингвистической поездке...*, 25.

თურქულისა და ე.წ. იაფეტური ენების გენეტიკურ კავშირს ნ.მარი სხვა პუბლიკაციებში უფრო დაუინებით განიხილავს.¹ მისივე სიტყვებით რომ ვთქვათ, თურქულ ენებს იაფეტურ ენებთან ჰქონდათ საერთო ფორმალური წარმონაქმნები... ეს წარმონაქმნები ეხებიან მრავლობით რიცხვს, უღვლილებას, ბრუნებას, სიტყვათა წარმოებასაც...² ასეთი საკითხების გადასაწყვეტად წამოყენებული მეტად მნიშვნელოვანი დებულების დასასაბუთებლად არანაირი კონკრეტული მასალა მოტანილი არ არის და ამდენად ეს განცხადება მხოლოდ და მხოლოდ დეკლარაციული ხასიათისაა. ამას ნ. მარი თვითონაც გრძნობს, როცა ამბობს, რომ „არა აქვს დრო და მოხერხება, შეჩერდეს სპეციალურად თურქულისა და იაფეტური ენის ე.წ. გენეტიკურ კავშირზე“.³

ისტორიული ფაქტისა და კვლევის მეცნიერული მეთოდის სრული უგულებელყოფის მეოხებით ნ. მარის შრომები სავსეა უხეში შეცდომებით, პარადოქსული აზრებით, ისტორიული ფაქტების დამახინჯებებით. ათეული წლების განმავლობაში იყო გაბატონებული ე.წ. „ახალი საენათმეცნიერო მოძღვრება“, რადგანაც, ნ. მარის აზრით, ეს მოძღვრება თითქოს მარქსიზმზე იყო დაფუძნებული. ნ. მარის ცრუმარქსისტული და ანტიმეცნიერული დებულებები ათწლეულების მანძილზე, ვიდრე ი.ბ. სტალინის გენიალური შრომა ენათმეცნიერების შესახებ გამოვიდოდა, ხელუხლებელნი რჩებოდნენ, რადგანაც იმ არაკრევეისული რეჟიმის გამო, რომელიც დაამყარეს ნ. მარმა და მისმა „მონაფეებმა“ ენათმეცნიერებაში, არ შეიძლებოდა ამ დებულებების კრიტიკა. ენათმეცნიერება ამ ჩიხიდან გამოიყვანა ი. ბ. სტალინმა, რომელმაც გამანადგურებელი კრიტიკით გააცამტვერა ნ. მარის ანტიმეცნიერული თეორია.

---

¹ Н. Я. Марр, Расселение языков и народов и вопрос о прародине турецких языков. — *Избранные работы...*, IV т. Москва, 1951, 149.

² იქვე.

³ Н. Я. Марр, *О лингвистической поездке...*, 25.

ცისანა აბულაძე

ოლთისის მეჩეთის წარწერები

სერგი ჯიქიას პირად არქივში (ინახება გ. წერეთლის აღმოსავლეთ-მცოდნეობის ინსტიტუტში) დაცულ თაბახის ხუთ გვერდზე (№100) აღბეჭდილია ოლთისში მდებარე მეჩეთის წარწერების ოსმალური ტექსტი ქართული თარგმანითა და კომენტარებით. ეს არის ტექსტის დადგენისა და თარგმანზე მუშაობის პროცესის ამსახველი ფურცლები. პირველ გვერდზე სათაურს – „ოლთისის მეჩეთის წარწერები“ (ხაზგასმითა) – მოსდევს ინფორმაცია: „გადმომიგზავნა ბ-ნმა ექვთიმემ ოლთისის მეჩეთის წარწერების თურქულიდან ქართულად გადმოსათარგმნელად. თარგმანის, ჩემს მიერ აღდგენილი ტექსტისა და შენიშვნების გადათეთრებული ცალები გაუზგზავნე. 9. V. 1950 წ. ს. ჯიქია“.

ბუნებრივია, სერგი ჯიქიას მიერ ე. თაყაიშვილის თხოვნის პასუხად გაგზავნილი მასალა მოვიძიე ე. თაყაიშვილის არქივში (ინახება კ. კეკელიძის სახელობის ხელნაწერთა ეროვნულ ცენტრში), მაგრამ იქ არ აღმოჩნდა. გავითვალისწინე მეჩეთის ისტორიული ღირებულება, არქიტექტურა, ფასადისა და ინტერიერის ჩუქურთმების წარმომავლობა – ბანასა და სხვა ქართულ ეკლესიებს რომ ამკობენ, ასევე მისი ამგების ვინაობა და მიზანშეწონილად მივიჩნიე ს. ჯიქიას არქივში დაცული მასალის გამოქვეყნება.

მეჩეთი მდებარეობს ოლთისში (თანამედროვე ქალაქი ლტუ), მდინარე ოლთისის (მდ. ჭოროხის მარჯვენა უგრძესი შენაკადი) მარჯვენა ნაპირზე. მდებარეობით, ფასადისა და ინტერიერის ჩუქურთმებით თურქეთში მას ბადალი არ ეძებნება. როგორც ოსმალური ხანის ისტორიული ძეგლების მკვლევარი İbrahim Hakki Konyalı წერს: „თურქეთში ჩემს მიერ შესწავლილ ან ნანახ მეჩეთებს შორის მსგავსი არ შემხვედრია. ნამდვილად ერთადერთია“.¹ მეჩეთის „განსაკუთრებულობა“ საყოველთაოდ ყოფილა „ცნობილი“ (M.F Kırzioğlu).

ფერადი ნათალი ქვებით ნაშენი, ერთგუმბათიანი კვადრატული შენობა, ადრე დახურული ყოფილა კრამიტით. როგორც ექვთიმე თაყაიშვილი წერს: „დეტალები ამ შენობისა ერთობ საუცხოოა. სვეტები შემკობილია ლამაზი კვარცხლბეკებით და სვეტის თავებით. კვარცხლბეკებზე დადებულია სპილენძისაგან ჩამოსხმული მრგვალი ბალიშები და ამას ემყარება სვეტები, ასეთივე მრგვალი ბალიშებია სვეტის თავსა და სვეტს შორის. შესავლის კარის არე მოცულია ისეთსავე ჩუქურთმებით, როგორც ქართული ეკლესიები საუკეთესო დროისა. კერძოდ, თავი კამარა შუაში შემკობილია ფურცლოვანი ჩუქურთმით, რომელიც ბანას ეკლესიის შემკობილებას მოგვაგონებს. კამარები ისრულია. გუმბათი ტრომპეზზეა დამყარებული. ფანჯრები მრგვალი, ოთხ-კუთხედი და

¹ İbrahim Hakki Konyalı, *Abideleri ve Kitabeleri ile ERZURUM TARİHİ* (İstanbul, 1960), 520.

მომრგვალებულნი, სულ ქართული ჩუქურთმებით არის შემკობილი. ფანჯრებში სხვა და სხვა ფერადოვანი მინებია ჩასმული. შიგნით კედლები შელესილია და შეღებილი მომწვანოდ. პატრონივე ხისა არის დამყარებული ხის სვეტებზე, მაგრამ სვეტების კვარცხლბეკები სპილენძისა არის, ისეთივე ვალიუტებით, როგორც ბანას ეკლესიის სვეტის თავებს ამშვენებენ. მიმბეთი¹ შიგნით მოცულია ოთხკუთხედი ქართულად მოჩუქურთმებული ხის ჩარჩოთი. იატაკი ცემენტისა არის. ერთი სიტყვით, ჯამეს ხუროთმოძღვარს სავსებით და მოხდენილად გამოუყენებია ქართული შემკობილებანი, რომელნიც ამშვენებენ ბანას და მის არემარის ეკლესიებს“.²

მეჩეთის აღმოსავლეთ მხარეს, ეზოში იდგა შესაბამისი საკულტო და საერო ნაგებობანი: მინარეთი (რომლის შესასვლელი კარი მეჩეთის შიგნით ყოფილა), მედრესე, აბდესთლიქი (სარიტუალო განბანვის ადგილი), ასლან ფაშას სასახლე, აბანო, ნისქვილი და დუქნები.

მეჩეთი აგებულია სამცხის ათაბაგთა გამაჰმადიანებული შთამომავლის, ბეგლარბეგად და ფაშად ქცეულ არსლან/ასლან ფაშას მიერ (ქართულ წერილობით წყაროებში იგი ასლან ფაშად იხსენიება). ოსმალური და ქართული წყაროების მონაცემები მისი გენეალოგიის შესახებ განსხვავებულია. კერძოდ, თურქი ავტორების მიხედვით ასლანი არის საფარ ფაშას შვილი და რუსტემის ბიძაშვილი,³ სხვაგან იუსუფ ფაშას უმცროსი ვაჟი და რუსტემ ფაშას ძმა.⁴ ვახუშტი კი როსტომ ფაშას მეშვიდედ ასახელებს და ვრცლად აღწერს მის საქმიანობას.⁵ ახალციხის ფაშას ოფიციალურად ევალეზოდა დასავლეთ საქართველოში მიმდინარე პროცესებისათვის თვალყურის მიდევნება. ამ მოვალეობას „ვერცხლისმოყვარე“ ასლან ფაშა წარმატებით იყენებდა ოდიშის, გურიისა და აფხაზეთის მთავრებთან საურთიერთოდ და მათგან ქრთამის ასაღებად. აქტიურად ერეოდა იმერეთის სამეფო კარის პოლიტიკურ ცხოვრებაში, ცდილობდა ქართლის მეფის ვახტანგ V-ის ძის – არჩილის იმერეთის სამეფო ტახტზე დასმას. იმერეთში გაჩაღებული მომხვეჭველობისა და პოლიტიკური საქმიანობისათვის იგი ერზერუმის ფაშამ დაასმინა სულთან მეჰმედ IV-თან (1648-1687). სულთნის ბრძანებით 1680 წელს ქუთაისთან ახლოს, სოფ. კვახჭირში მას თავი მოკვეთეს.⁶ მისი თავი სტამბოლში სულთნის სასახლის

¹ მიმბეთს ე.თაყაიშვილი უწოდებს მ ი ჰ რ ა ბ ს - მლოცველთათვის მექისაკენ მიმართულების მანიშნებელ ნიშას.

² ექვთიმე თაყაიშვილი, *თბზულებანი*, ტ. I (თბილისი, 2016), 81.

³ Mustafa Adil Özder, *Tarihte Çıldır Atabeyleri ve Torunları*, (Erzurum, 1971), 87-88.

⁴ Mehmet İnbaşı, *XVIII. Yüzyılım İkinci Yarısında Çıldır Eyaleti ve İdarecileri*. ელვერსია <http://docplayer.biz.tr/36419956-Xviii-yuzyilin-ikinci-yarisinda-cildir-eyaleti-ve-idarecileri.html>

⁵ ბატონიშვილი ვახუშტი, *აღწერა სამეფოსა საქართველოსა*, ქართლის ცხოვრება ტ. IV. ტექსტი დადგენილი ყველა ძირითადი ხელნაწერის მიხედვით ს. ყაუხჩიშვილის მიერ (თბილისი, 1973), 729-32.

⁶ ბატონიშვილი ვახუშტი, *აღწერა სამეფოსა საქართველოსა*, ქართლის ცხოვრება ტ. IV (თბილისი, 1973), 731; შ. ლომსაძე, *სამცხე-ჯავახეთი XVIII საუკუნის შუა წლებიდან XIX საუკუნის შუა წლებამდე* (თბილისი, 1978), 45.

წინ დიდხანს ეკიდა.¹ ამგვარად, ოსმალეთის ადმინისტრაციულ ელიტაში სამსახურმა – ვეზირი, ყარსის მმართველი, ჩილდირის ბეგლარბეგი, მაჰმადის რჯულის სადიდებლად ოლთისში მეჩეთისა და მედრესეს აგებამ თავის მოკვეთას ვერ ააცდინა.

ე. თაყაიშვილს ს. ჯიქიასათვის ქართულად სათარგმნელად გაუგზავნია ვინმე ქათიბ (მწერალ) კაილას (كاتب آقاي) მიერ 1907 წელს კოლა ოლთისში და ჩანგლში ექსპედიციის მუშაობის დროს გადმონერილი ტექსტი. ქათიბ კაილამ თაყაიშვილის ინტერესების შესაბამისად გადმოიღო მეჩეთის ეზოს კარისა და მეჩეთში მთავარი შესასვლელი კარის თავზე არსებული საალმშენებლო წარწერები. უყურადღებოდ დატოვა ოლთისის მუფთის მეჰმედ ეფენდის ოთხსტრიქონიანი სავაკუფო წარწერა.

ქტიტორული წარწერები დაწერილია კალიგრაფიული ნასხით, ბეითის ფორმით.

ჩვენ ხელთ არსებული მასალიდან პირველ გვერდზე სერგი ჯიქიას მიერ ზემოთ მოცემული ინფორმაციის გარდა, მის მიერვეა ჩამოწერილი არაბული ანბანი შესაბამისი რიცხვითი მნიშვნელობებით, ანუ ებჯედით. შედეგად დადგენილია ერთ-ერთი წარწერის ებჯედით გამოხატული თარიღი 1077 (1666-67). მეჩეთის წარწერების გარდა, ცალკე ფურცელზე წარმოდგენილია ს. ჯიქიას ხელით ნაწერი „ვითირის“ (ترت – სალამოს ნამაზის შემდეგ შესასრულებელი არასავალდებულო ლოცვა) სამი არაქათი. მათზე არ ვჩერდებით, რადგან მეჩეთის წარწერებთან საერთო არაფერი აქვს.

ქვემოთ ქვეყნდება ს. ჯიქიას პირად არქივში დაცული “ოლთისის მეჩეთის წარწერები”. ტექსტი ტრანსლიტირებულია ჩემ მიერ თარგმანის გათვალისწინებით, ხოლო შენიშვნებში მცირეოდენი ცვლილებები შეტანილია წარწერების რ. ყავრელიშვილის მიერ გადაღებულ ფოტოებზე დაყრდნობით.

[გვ.2 მეჩეთის მარჯვნივ ეზოში [? * შესასვლელი კარის ზემოთ წარწერაა:

[2] نه عجب یرده قلدی بیت الله	[1] ارسلان پاشا جاحد فی الله
[4] اولور ایچنده ذکر فکر الله	[3] جنّت المأوی صانکم اطرافی
[6] وضع مقبولی طرز قدس الله	[5] نهر جاریسی کویبیا کوثر
[8] دیدی تاریخن فاذ کرو بالله	[7] هاتف غیبین استدم تاریخ

31.075

¹ *Tarihi kalmtıları ile ÇILDİR* (Ankara, 2001), 187-189.

* საეჭვო არ არის, წარწერა ნამდვილად მეჩეთის მარჯვნივ მდებარე ეზოს კარზე იყო წარმოდგენილი. ც.ა.

² ამ სიტყვაში ორი ც საჭირო არ არის. შესაძლებელია ეს წარწერის გადმომღების შეცდომა იყოს (არა, წარწერაშიც ასეა. იხ. ფოტო. ც.ა).

³ 1075 ჩვენი წელთაღრიცხვის = 1659-1660 წელს (არა, 1664 წელია. ც.ა).

1 'Arslan Paşa cahid fi-llahi
3 Cennet al-mavi sankim etrafi
5 Nehri cârîsî güya kevser
7 Hatifi ğayibden istedim tarih

2 Ne aceb yerde kıldı beyit ullah
4 Olur içinde zikr-i fikr ullah
6 Vazi makbulu tarzı kuds allah
8 Dedi tarihin faz kuru billah'

1. ალლაჰის მადიდებელმა არსლან ფაშამ
2. რა საუცხოვო ადგილას გააშენა ღვთის სახლი
3. მისი მიდამოები, თითქოს, ლურჯი სამოთხეა
4. მასში[მეჩეთში] ადიდებენ ალლაჰს, მისკენ [მიმართავენ] ფიქრს
5. მასთან ჩამავალი მდინარე სამოთხის წყაროა თითქოს
6. მდებარეობა საამური აქვს, სანახაობა[მისი] აკურთხოს ალლაჰმა
7. უცნობი ადგილიდან მომავალ ხმას თარიღი ვთხოვე
8. მითხრა თარიღი: [فاذا کرو بالله]¹ ადიდეთ ალაჰი

1075

წმინდა მეჩეთის კარის ზემოთ მოთავსებული წარწერა

[1] ارسلان پاشا جاهد فی اللہ
[2] نه عجب یرده قلدی بیت اللہ
[3] جنّت الماوی صانکم³ اطرافی
[4] اولور ایچنده ذکر فکر اللہ
[5] نهر جاریسی کویا⁴ کوثر
[6] وضع مقبولی طرز قدس اللہ
[7] هاتف غیبین اسندم تاریخ
[8] دیدی تاریخن فاذا کروا با اللہ

فاذا کروا با اللہ
تاریخ

ამ სტრიქონიდან კვლავ გამეორებულია სიტყვები „ადიდეთ ალლაჰი“ და დართული აქვს ‘თარიღი’ (თუ ეს გამეორება წარწერის გადმომღებს არ ეკუთვნის)⁵

¹ იხ. აქვე მეჩეთის კარის ზემოთ მოთავსებული ასეთივე შინაარსის წარწერა.

² გადმონაწერაში جاهد სიტყვის ორი უკანასკნელი [اهد] ასო გამორჩენილია, ალბათ, შეცდომით. აქ جاهد უნდა იყოს, ეს კონტექსტიდან ჩანს და სწორედ ასეთივე შინაარსის მეორე წარწერის ტექსტიდანაც ცხადია (იხ. აქვე).

³ წარწერის გადმოღებულ პირზე صانك სიტყვაში ك ასოს ქვემოთ დასმულია ორი წერტილი, რაც საჭირო არაა.

⁴ كويا სიტყვაში ორი ي -ა დაწერილი - ييا, რაც შეცდომაა (არა, წარწერაშიც ასეა ც.ა).

⁵ წარწერის გადმომღებს ეკუთვნის. შდრ წარწერის ფოტო – ც. ა.

„მეჩეთის შესასვლელი კარის თაღის ქვემოთ არსებული წარწერა“

2 عجب موضعده معبد ¹ قلدى انشا	1 بو جامع صاحبى ارسلان پاشا
4 كه مستحکم اساسى ³ كعبه انشا	3 تعلى الله عجب على ² [?] بنادر
6 دعا ايچون ملانك جمله حورا	5 اوقنده قجه اذانى جمع اولورلى ⁴
8 اوقند قجه ايچنده تحدى و اسرا ⁵	7 الهى تا فلك باقى و باقى
10 كوزل جامع جزاك الله خيرأ	9 چيقوب بيتدن ديدى تاريخن اوتال ⁶

ქათიბი კაილა   كاتب قايلاه

1. Bu câmi' sahibi Arslan Paşa	2. Aceb mevzide ma'bedi kıldı inşâ
3. Te'ali' ullah aceb âli bünyad	4. Ki müstahkem esası Kâbe-Asa
5. Okundukça ezânı cem' olurlar	6. Dua için melâik cümle hora
7. İlâhî ta felek bâkı ve bâkı	8. Okundukça içinde tahdi ve esra
9. Çıkup beytden didi tarih nüh evtad	10. Güzel câmi cezâk allahü hayra

Katib Kayıla 1076

ამ მეჩეთის პატრონმა არსლან ფაშამ
საუცხოვო ადგილას ააშენა ტაძარი,
იგი უზენაესი ალლაჰისათვის მაღალი ბინაა,
რომელსაც მტკიცე საძირკველი აქვს.
იგია წინასწარმეტყველთა ქააბა.
ეზანი რომ წაიკითხება, შეგროვდებიან
ლოცვად ანგელოზები და ყველა ჰური,
გალობას საუკუნოს, სამუდამოს[ალავლენენ] ზეცამდე
როცა მასში წაკითხულ იქნა ღვთის ერთიანობის შესახებ
საგალობელი და.... [?]
გამოვიდა [ალლაჰის] სახლიდან თქვა თარიღი
მშვენიერო მეჩეთო, ალლაჰმა კეთილად დაგაჯილდოვა.
მწერალი კაილა 1076

¹ სიტყვაში ب-ს ზემოთ შეცდომით ორწერტილია დასმული.

² გადმონაწერში მხოლოდ ع მარცვალა სტრიქონში მოყვანილი და ზემოთ ى არა აქვს. ვფიქრობ აქ على სიტყვა უნდა ყოფილიყო. კონტექსტიც ამას უჭერს მხარს.

³ اساسى ამ სიტყვაში, ალბათ, გადამწერის შეცდომით პირველ س ასოს ზემოდან ორწერტილი უზის.

⁴ ამ სიტყვის ბოლოში ى წერია, რაც აშკარა შეცდომაა.

⁵ ეს უკანასკნელი სიტყვა დამახინჯებით უნდა იყოს გადმონერილი. ამ კონტექსტში იგი გაუგებარია.

⁶ ეს სიტყვაც დამახინჯებულადაა გადმონერილი, ბოლო ასო ძლიერ გაურკვეველია (აქ "اوتال" წერია – ც.ა).

**წმინდა მეჩეთის მარცხენა კედლის კარის ზემოთ მოთავსებული
წარწერა:**

1. عبير ايندلهه بو قپودن مفيد¹ اوله الله

2. محمد اشهد ان لا اله الا الله

3. تاريخ باب سنه 1081

1. Ubur edenlere bu kapudan müfid ola Allah

2. Muhammed eşhad in la ila ala allah

3. Tarihi bab sene 1081

1. ამ კარზე გამვლელებს შეეწიოს ალლაჰი.
2. მუჰამმადი მოწმეა, რომ არა არს ღმერთი თვინიერ ალლაჰისა.
3. თარიღი კარისა 1081² წელი

***

მეჩეთის ახლანდელი მდგომარეობის შესახებ ინფორმაციისათვის მივმართე პროფესორ როინ ყავრელიშვილს. იგი ჩვეული გულისხმიერებითა და პუნქტუალობით მოეკიდა ჩემს თხოვნას და 2018 წლის 18 მაისს პროფ. ერდოღან ალთინკაინთან ერთად ეწვია ოლთისს. მათგან მოწოდებული ინფორმაცია ასეთია:

1. მეჩეთი მოქმედა.
2. რესტავრაციის შედეგად შეცვლილია როგორც ეზოს კარი, ისე ეზოში მდებარე საკულტო ნაგებობანი.
3. დაკარგულია ეზოს კარის 1664 წლით დათარიღებული წარწერა. ფილები მოუხსნიათ და ახალი დაუდევთ. ეზოში შემავალი კარის წარწერის ბედი უცნობია.
4. აღარ ჩანს მეჩეთის მარცხენა მხარეს 1670-71 წლებით დათარიღებული ორსტრიქონიანი წარწერა.
5. გაცხოველებულია მეჩეთში შესასვლელი მთავარი კარის თავსა და თალის ქვეშ ისტორიულად არსებული ქტიტორული წარწერები.
6. პროფ. როინ ყავრელიშვილმა მოგვანოდა მის მიერვე გადაღებული 31 ფოტო, საიდანაც აშკარაა, რომ მეჩეთის ეზოში დგას თანამედროვე საკულტო ნაგებობანი.
სტატიას ერთვის მეჩეთის შესასვლელი კარის თავზე 1664, 1665 წლებით დათარიღებული ქტიტორული წარწერების ფოტოებს.

---

¹ თუმცა გადმოწერილ ტექსტში ამ სიტყვის ბოლოში ა წერია, მაგრამ ეს შეცდომა უნდა იყოს და ა ასოდ უნდა გასწორდეს. კონტექსტით აქ უნდა იყოს مفيد სიტყვა.

² ჩვენი წელთაღრიცხვით 1670-1671 წელი.

Tsisana Abuladze

The Inscriptions of the Oltisi Mosque

Sergi Jikia’s personal archive comprises material under the title „Oltisi Mosque Inscriptions” (5 pages) N100 which is published in this article. The text was copied by a certain Katib Kaila presumably during the 1907 expedition in Kola-Oltisi and Changli. The Georgian translation of the inscriptions, commissioned by Ekvtime Taqaisvili, was done and annotated by Sergi Jikia (The text has been transliterated by me Ts. Abuladze).

Oltisi mosque was built by Aslan Pasha, a descendant of the Samtskhe Atabags who had converted to Islam, in 1664-1665. A single-nave church was distinguished with its location, facade and interior ornaments from other analogous structures in Turkey. This distinction was due to the influence of Georgian architecture. Today the mosque is multi-nave after the restoration-conservation works have been done. The inscriptions at the top of the front door and the door in the left wall of the mosque are no longer visible. There are some iconic modern structures in the yard. The photos of the front door inscriptions published in the article were taken and sent to me (with other necessary information) by Prof. Roin Kavrelshvili.

თამარ ალფენიძე

საბაჰათინ ალის პუბლიცისტიკა

მეოცე საუკუნის პირველი ნახევრიდან ოთხმოციან წლებამდე თურქულ ლიტერატურაში სოციალისტური რეალიზმი ძირითად მიმართულებად ჩამოყალიბდა. შემოვიდა მუშების კლასის, უბრალო ადამიანის სოფლის ყოველდღიური ცხოვრება, მათი გარემო, კილო და, ზოგადად, ღირებულებები. საბაჰათინ ალი ერთ-ერთია იმ პერიოდის სხვა მწერლებს შორის (სუათ დერვიში, ჯევედეთ ქუდრეთი, ორჰან ჰანჩერ ოღლუ), ვინც ანატოლიის, თურქეთის გულის, ცხოვრება თავის ნაწარმოებებში გადმოიტანა. ინგლისურენოვანი მკვლევრები თვლიან, რომ მათ შორის ყველაზე გამორჩეულად ალბათ საბაჰათინ ალი უნდა ჩაითვალოს. მისი მოღვაწეობა თურქეთის ერთ-ერთ ყველაზე რთულ დროს ემთხვევა და, შესაბამისად, სახელმწიფოსთვის, რომელიც აგრძელებდა არსებობას პოლიტიკური უკიდურესი კრიზისის პროცესში, გარდატეხებისა და გადაფასებების ძალიან რთულ დროს, დიდ პრობლემას წარმოადგენდა მოღვაწე, რომელსაც გერმანიაში ჰქონდა განათლება მიღებული. თურქეთში სწავლის მერე საბაჰათინ ალიმ მოიპოვა სტიპენდია და ორი წელი პოტსდამში სწავლობდა გერმანულს. ჩამოსვლისთანავე ის ასწავლიდა აიდინში და კონიაში გერმანულს. ათათურქის კრიტიკის და, ზოგადად, მისი პოლიტიკური შეხედულებების გამო ის რამდენჯერმე იჯდა ციხეში, გაზეთებში გამოქვეყნებული წერილების გამო იყო დაპირისპირებული განათლების მინისტრთან, ციხეში ყოფნისას აიძულეს უარეყო საკუთარი შეხედულებები. 41 წლის ასაკში მისი გვამი იპოვეს ბულგარეთის საზღვართან. ითვლება, რომ მწერალი 1 თვის გარდაცვლილი იყო და რომ იგი წამებით მოკლეს პოლიციის განყოფილებაში.

საბაჰათინ ალის მრავალი ნაწარმოებია ცნობილი და თარგმნილი, მათ შორის ქართულადაც.

მეორე მსოფლიო ომის შემდეგ, 1946 წელს, საბაჰათინ ალიმ აზიზ ნესინთან ერთად გამოცა სატირული ჟურნალი – „Marko Paşa“, რომელიც კვირაში ერთხელ გამოდიოდა. მას ეპიგრაფად ჰქონდა ნამძღვარებული თურქული ანდაზა: „თუ შენს ჭირს არავინ იზიარებს, ყველაფერი მარკო ფაშას უამბეო“. „მარკო ფაშა“ იყო სამართლიანობის სიმბოლო, საყურადღებოა, რომ გაზეთის ტირაჟმა იმ დროისთვის 60 000-ს მიაღწია, ამიტომაც სახელმწიფომ ის დახურა. პოლიტიკოსების ასეთ უნიათო რეაქციას, რასაკვირელია, მოჰყვა „ფაშას“ სახეცვლილი ვერსიების გამოსვლა, იგი ხან „Merhum Paşa“-ს სახელით (განსვენებული ფაშა), ხან „Malum Paşa“-ს (ყველასთვის ცნობილი ფაშა), „Ali Baba ve kırk haramiler“-ს (ალი ბაბა და ორმოცი ყაჩალი), „Öküz Mehmet Paşa“-ს (ხარი (აქ: ჯიუტი) მეჰმეთ ფაშა), ხოლო მწერლის სიკვდილის შემდეგ, 1950 წლამდე „Hür Marko Paşa“-ს (თავისუფალი მარკო ფაშა), „Mazlum

Paşa“-ს (თავმდაბალი ფაშა), „Yedi-Sekiz (Hasan) Paşa“-ს (იედი-სექიზ ჰასან ფაშა), „Bizim Paşa“-ს (ჩვენი ფაშა), „Medet“-ის სახელით გამოდიოდა. საინტერესოა, რამ განაპირობა მწერლის ასეთი უდრეკი, პრინციპული ხასიათი, რაც დღესდღეობით უფრო და უფრო დიდ ფასს იძენს იმ ქვეყნებში, სადაც ჯერ კიდევ სამოქალაქო აზროვნება საზოგადო მოღვაწეების დასამკვიდრებელია, რასაც ლიტერატურა, ჩემი აზრით, ყველაზე დიდი დოზით უნდა ემსახურებოდეს. საბაჰათინ ალის არც ერთ ბიოგრაფიაში არ არის მითითებული პიროვნება, მენტორი იქნება ეს თუ ვინმე სხვა გავლენიანი პირი, რომელმაც განაპირობა მწერლის ბრძოლისუნარიანობა და შრომისმოყვარეობა. მისი პოლიტიკური მოსაზრებების გამო, საბაჰათინ ალი თურქეთის მოსახლეობის დიდ ნაწილში ქვეყნის მტრად აღიქმებოდა. მართალია, თურქეთის კომუნისტური პარტიის ოფიციალური წევრი არ ყოფილა, მაგრამ საბაჰათინ ალი სოციალისტი მწერალი იყო. აქ აღსანიშნავია, რომ კომუნისტური პარტია თურქეთში უშუალოდ ათათურქის სურვილით დაარსდა. მაშინ ასე სჭირდებოდა ქვეყანას და ეს სასიცოცხლოდ მნიშვნელოვანი იყო, ასე ითვლება, ყოველ შემთხვევაში, ხოლო ის, რაც ითვლება ათათურქის პოლიტიკასთან მიმართებაში სწორად, დღესაც არ ექვემდებარება განხილვას. ფაქტია, რომ მან ქვეყანა უდიდესი კრიზისიდან გამოიყვანა და ამიტომ მისი გატარებული პოლიტიკა იმ დროისთვის მართებულად ითვლება. შემდეგ, როცა ამ მანევრმა თავისი შედეგი მოიტანა, კომუნისტური პარტია მალევე გაუქმდა და აიკრძალა, მაგრამ, საზოგადო მოღვაწეები, რომელთა სახელებიც ლიტერატურაშიც დარჩა (მაგალითად, საბჭოთა კავშირისთვის ძალიან ცნობილი ნაზიმ ჰიქმეთი) და სხვებიც, პატრიოტული სულისკვეთებით გამსჭვალულნი, დარჩნენ კომუნისტური ერთიანობისა და სამართლიანობის მომხრედ (აღსანიშნავია, რომ თურქეთში კომუნიზმს ოდნავ განსხვავებული სახე ჰქონდა). ასე რომ, საბაჰათინ ალის და მისი თანამოაზრეების „კომუნისტობა“, ძირითადად, სამართლიანობისთვის ბრძოლა და პატრიოტული სულისკვეთების გამოვლინება იყო. მისი 60-მდე მოთხრობის გარდა, ლექსები და კრებულები, მისი პუბლიცისტური წერილები ამაზე პირდაპირ და გარკვევით მიუთითებენ.

გარდაცვალების შემდეგ თითქმის ოცი წელი მწერალი, როგორც მტრული იდეოლოგიის მქონე, აკრძალული იყო, მხოლოდ 1965 წელს კვლავ დაიწყო მისი ბეჭდვა, ხოლო მარკო ფაშას წერილები პირველად 1986 წელს გამოიცა. საბაჰათინ ალი თურქმა მკითხველმა თავიდან გაიცნო. საბაჰათინ ალის სტატიებს თავი ჰიქმეთ ალთინ კაინაქმა მოუყარა და წიგნად – „Marko paşa yazıları ve ötekiler“ (მარკო ფაშას წერილები და სხვანი) გამოსცა, შემდეგ ის კიდევ ოთხჯერ დაიბეჭდა (1987, 1998, 2002 და 2004) წლებში. მასში თავმოყრილია მწერლის 60-მდე სტატია, რომელიც ამ ჟურნალისთვის დაუნერია. სტატიებში განხილულია შემდეგი საკითხები: სოციალურ-პოლიტიკური საკითხები, თურქული ლიტერატურის, მთარგმნელობითი საქმიანობისა და მწერლის მნიშვნელობა, ქვეყნის გადარჩენის საკითხები, დემოკრატიის, ჟურნალ-გაზეთების საკითხი, ასევე ერთ-ერთი უმნიშვნელოვანესი თემაა მწერლის დამოკი-

დებულება ათათურქის პოლიტიკის მიმართ. ალფაი ქაბაჯალის აზრით, ყველაზე მნიშვნელოვანი, რაც მარკო ფაშამ გააკეთა იმ წლებში, ეს იყო იმ ავტორიტარული პოლიტიკის ოპოზიციაში შეურყეველი დგომა და ეს ასახავდა მასების დამოკიდებულებას გატარებული პოლიტიკის მიმართ.

საბაჰათინ ალის სტატიებში, ბუნებრივია, უმნიშვნელოვანესი ადგილი უჭირავს დამოუკიდებლობისა და თავისუფლების საკითხს. ტერიტორიული დამოუკიდებლობის მქონე ქვეყანა ეკონომიკურად დაბ-მული იყო ამერიკული და ევროპის ქვეყნების კაპიტალის მარნულებით.

ზოგადად, იმდროინდელი პრესა ყველაზე ძლიერი იარაღი იყო მმართველი წრეების წინააღმდეგ, ისევე როგორც ჩვენთან, თურქეთშიც, ამ დარგში საზოგადო მოღვაწეები იყვნენ თავმოყრილი. თურქული ლიტერატურის ქრესტომათიაში შესული მწერლების აბსოლუტური უმრავლესობა საზოგადო საქმიანობით იყო დაკავებული და უმეტესწილად ოპოზიციური პოზიცია ეკავა. გამოდიოდა უამრავი გაზეთი და ძალიან ხშირად მთავრობის ბრძანებით იხურებოდა და ირბეოდა რედაქციები, ცენზურა თავისუფალი სიტყვის გამოხატვის უფლებას ძალიან ავიწროებდა. როგორც სხვა საზოგადო მოღვაწეებს, საბაჰათინ ალისაც ურთულესი ბრძოლა უწევდა:

“Biz, fikirlerimize düşman olanlarla her şekilde mücadeleye hazırız: Yazı ile, sözle, gazete çıkararak, kitap neşrederek, mahkeme karşısına çıkarak ... Hatta hapse girerek ... Memleketin ve milletin hayırına olduğuna inandığımız fikirleri her zaman ortaya dökeceğiz, hiçbir şeyden yılmayacağız. Çünkü halkın bizimle beraber olduğunu biliyoruz. Şimdiye kadar bu uğurda nasıl savaştığımızı herkes gördü, anladı: En sinsî iftiralara, en barbarca taarruzlara uğradık, matbaalarla, mürettephanelerle, bayilerle uğraştık. İnsanı canından bezdirecek zorluklarla karşılaştık, fakat davamızdan bezmedik. Tehditler bizi yıldırmadı, zorluklar yolumuzdan döndürmedi.”

(მზად ვართ ყველა საშუალებით აღვუდგეთ წინ ჩვენი შეხედულებების მოწინააღმდეგეებს: კალმით, სიტყვით, გაზეთების გამოცემით, ნიგნების ბეჭდვით, სასამართლოს წინაშე წარდგომით... ციხეში ჩაჯდომით... ჩვენ ყოველთვის გამოვხატავთ იმ შეხედულებებს, რომელიც ქვეყნისა და ერისთვის სასარგებლოდ მიგვაჩნია, შიშით უკან არასოდეს დავიხვეთ, რადგან ვიცით, რომ ხალხი ჩვენ გვერდითაა. ყველამ დაინახა და გაიგო, თუ როგორ ვიბრძოლეთ ამისთვის დღემდე. ყველაზე ვერაგული ცილისწამებანი, ყველაზე ბარბაროსული აგრესია გამოვცადეთ საკუთარ თავზე, სტამბებს, ასოთამწყობებს, გამყიდველებს ვებრძოლეთ. ისეთ სირთულეებს წავანყდით, ადამიანს სიცოცხლეს რომ მოაბეზრებს, მაგრამ ბრძოლა არ მოგვებეზრებია. ჩვენ მუქარამ ვერც შეგვაშინა, ვერც უკან დაგვახევინა, ჩვენ სირთულეებმა ჩვენი გზიდან არ გადაგვახვევინა).

თავის ერთ-ერთ სტატილაში – Hürriyet Meselesi (თავისუფლების საკითხი) – ავტორი განიხილავს თავისუფლების არსს ადამიანისთვის, როგორც ქვეყნის ყველაზე მცირე ელემენტისთვის. მოქალაქეს, რომელიც რთული სისტემის ნაწილია, გააზრებული უნდა ჰქონდეს თავისი პირადი თავისუფლების ყველა დონეზე მნიშვნელოვანება. “Hudutsuz

hürriyet yoktur, her hürriyet, başkasının hürriyetiyle hudutludur“ (მეუზღუდავი თავისუფლება არ არსებობს, ყოველგვარი თავისუფლება სხვისი თავისუფლებით იზღუდება). ავტორს მოჰყავს ეს მოსაზრება, როგორც ხალხის გაცურების ერთ-ერთი ხერხი პოლიტიკოსების მხრიდან. საზოგადოებაში ქვეყნის მშენებლობის უმთავრესი პრინციპები არ არის დამკვიდრებული სახელმწიფოს მიერ, როგორც უზენაესი. მწერალი, ისევე როგორც თავის ნაწარმოებებში, ამ სტატიაში უშუალოდ ყველაზე მნიშვნელოვანს ეხება და უკვე წესივით აყალიბებს. მწერალი პირდაპირ ამხელს მთავრობას და წერს, რომ თავისუფლება არაფრით არ ნიშნავს მმართველი წრეების მიერ კანონების დარღვევას საზოგადოების ცხოვრებაში, – ამბობს მწერალი, – მისი თავისუფლების ზღვრის დამდეგი უმრავლესობის სურვილია. პიროვნების პირადი ნება-სურვილი, ნუხილი და მიზანი საზოგადო კეთილდღეობის, სარგებლის წინაშე ვალდებულია, უკან დაიხიოს და ის ზემოხსენებული საზღვარი შემოიფლოს. ამისთვის ის ქვეყნები, სადაც თავისუფლება უზენაეს პრინციპადაა მიჩნეული, „საზოგადო ფიქრის“ მცნებას დიდი ღირებულება და მნიშვნელობა აქვს მინიჭებული. ნებისმიერი მოქმედება ამ აზრის გასიგრძეგანების შედეგად და შესაბამისობით უნდა იყოს მიღებული. მწერალი ამბობს, რომ თავისუფლება, როგორც ცხოვრების და მმართველობის სახე, არ არის ნელ-ნელა მისალწევი, არამედ მისი განხორციელებით თითოეული ადამიანის მიმართ. შემდეგ იგი ავითარებს თავისუფალი საზოგადოების აღმშენებლობისთვის საჭირო „სიტყვის, კრების, პრესის თავისუფლების და მასზე დამოკიდებული კრიტიკის თავისუფლების“ აზრს და მისი განვითარების საჭიროებაზე საუბრობს, იგი გულისტკივილით აკრიტიკებს სხვა გაზეთებში ამ მეტად მნიშვნელოვანი საკითხის საზოგადოებისადმი დამახინჯებულად მიწოდებას. საინტერესოა, რომ საბაჰათინ ალის წერის სტილი და ლექსიკა ძალიან მოგვაგონებს ილია ჭავჭავაძის სულისკვეთებასა და ენას, გაზეთებში დაბეჭდილს. საბაჰათინ ალის ყველა წერილში მკაფიოდ არის გამოხატული იმდროინდელი პრობლემის სიღრმისეული წვდომა, თითოეული წერილი არის საზოგადოების მაჯისცემის, მისი გულის წადილის გამოხატულება.

მწერალი ილაშქრებს ქვეყნის ეკონომიკური დამონების წინააღმდეგ. მწერალი მწვავედ აკრიტიკებდა ამ პერიოდში ქვეყანაში ამერიკული კაპიტალის აქტიური შემოსვლას: „Amma, bu topraklar olsun, bu topraklarda alınlarının teriyle yaşayan asil insanlar olsun, hiçbir zaman o çirkefleri kusan, ciğeri beş para etmez kalem orospusu gibi orta malı değildir; ne Moskofa satılır, ne Amerikalıya“ (მაგრამ არც ეს მიწები, არც ამ მიწაზე თავისი ოფლითა და შრომით მცხოვრები ხალხი, საძაგელი, ორგროშიანი კალმის ბოზი არაა, ის არ იყიდება არც მოსკოვზე და არც ამერიკელზე).

ავტორი ილაშქრებს კორუფციის წინააღმდეგ, წერს, რომ მთავრობა აქაო და უცხოური ფული შემოდისო, დიდი მონდომებით არის ჩართული ამ საქმეში და თან ხალხის თვალის ასახვევად და გულის მოსაგებად ზარ-ზეიმი აქვს გამართული თავისივე პოლიტიკის მხარდამჭერ გაზეთებში, თითქოს ეს კაპიტალი ხალხის და ქვეყნის საკეთილდღეოდ იყოს მიმართულიო. „Hele bu sermaye bir gelsinmiş, asfalt yollar uzayıp gidecek, gökleri uçaklar kaplayacak, memleket malla dolacak, madenler gürül gürül

işleyecek, herkes yağ bal içinde yüzecekmiş“ (თურმე ასე უნდა ვიფიქროთ, რომ ნეტავ ეს უცხო კაპიტალი შემოვიდეს, რადგან თურმე ქვეყანა გამდიდრდება, მთელი ქვეყნის სიგრძე-სიგანეზე გზები დაიგება, ზეცა თვითმფრინავებით გადაიფარება, ქვეყანა პროდუქტით გაივსება, საბადოები მთელი სიმძლავრით ამუშავდება, ხალხი კი, კარაქში და თაფლში იბანავებს).

სტატიაში „ფიქრი და გინება“ (Fikir ve küfür) ავტორი კორუფციის წინააღმდეგ ილაშქრებს და სტატიის დასაწყისშივე აღნიშნავს, რომ უკვე მთელი წელია მთელ რიგი მტკივნეული საკითხების წამოჭრის შემდეგ მოწინააღმდეგეებს ღია, საჯარო პოლემიკისკენ მოუწოდებს, მაგრამ პასუხად მხოლოდ ბრალდება ისმის: – მოლაღატე, გამყიდველო, ბოლშევიკების აგენტო! დემოკრატიის მტერო, მოსკოვის რუპორო წითელო!.. სტატიაში „სუნი სდის“ (Kokuyor) მმართველი წრეები მხოლოდ მომხვეჭელობით არიან დაკავებული. მთავრობა ნავთობის მოსაპოვებლად ათლირიან ტექნიკას შეგნებულად ყიდულობს ათ მილიონად, შემდეგ კი, „კუთხეში მიაგდებს“ ექსპლუატაციისთვის გამოუსადგეგობის გამო. ავტორი ამბობს, როგორც ჩანს, უცხოური ფირმების ხრიკებს უწყობს მთავრობა ხელსო. ბოლოს კი, რიტორიკულად ასრულებს: ველარ ვიგებთ, რა ხდება, მაგრამ ისეთი რამერუმეები ხდება, ისეთი სუნი უდის და ძალიან ცუდი სუნიც უდისო. აშკარაა, რომ ხალხსა და მმართველ წრეებს შორის ძალიან დიდი ნაპრალია გაჩენილი, წერილიდან ჩანს, რომ საზოგადოება ნეგატიურად აფასებს მთავრობის ნებისმიერ ნაბიჯს, გინდაც ეს არ იყოს აპრიორი დასაგამობი პოლიტიკა.

მორიგ წერილში, „ერთი მდაბიო“ (Bir alçak), მწერალი აღნიშნავს, რომ შემოსული ამერიკული კაპიტალიდან მთელი შემოსავალი, რასაკვირველია, ამერიკისავე ბიუჯეტში მიდის, ისევე როგორც ეს ევროპის სხვა ქვეყნებში მოხდა. ის ამხელს თურქეთის მთავრობის მომხვეჭებულ პოლიტიკას:

„Atatürk'ün idaresinde koca bir milletin oluk gibi kan dökerek istiklalini kazandırdığı bu toprakları Amerikan bankerlerinin himayesine vermekte bu ne acele böyle?“

(ეს რა ფაციფუცია ატეხილი ათათურქის მთავრობაში ამ დიადი ერის მიერ დაღვრილი სისხლით მოპოვებული თავისუფალი მიწების ამერიკული ბანკებისთვის გადასაცემად?)

აქვე იხსენებს ლოზანის ხელშეკრულებას, რომელმაც შეცვალა უცხოელების პოლიტიკური და ეკონომიკური პრივილეგიები თურქეთში და თურქეთზე არსებული საერთაშორისო ფინანსური კონტროლი. ამ ხელშეკრულების ერთ-ერთი მთავარი მიზანი ქვეყნის უცხოელებისგან გათავისუფლება იყო. „20 წელში მიღწეული დამოუკიდებლობა, რომელიც თურქმა ერმა დიდი წვალების შედეგად მიიღო 20 დღეში ანადგურებენო“, – ამბობს საბაჰათინ ალი.

მწერალი კორუფციისა და უსამართლობის აღმოფხვრაზე საუბრობს წერილში Neistiyoruz? (რა გვსურს?). მეორე აბზაცშივე აღნიშნავს იმ ყველაზე მთავარს, რაც ამ საჭირობოტო საკითხზე უწერია სხვაგანაც: „ნი იქნება „თავისუფლება“ გამოყენებული ორსახოვანი ადამია-

ნების მიერ, როგორც „კაცთსაჭერი სატყუარა“. მწერალი ამ და ყველა წერილში ხალხის სათქმელს, თავის გულში დაგროვილ ტკივილზე საუბრობს, რაც განმსაზღვრელი ფაქტორი იყო მისი გაზეთის პოპულარობისა თურქეთისთვის იმ სავალალო წლებში. ქვეყნის პოლიტიკური კურსი გათვლილია რამდენიმე ადამიანის ინტერესზე, ერის ინტერესებისთვის არაფერი კეთდება, იმ ერისა, რომელიც ათათურქის სამხედრო ნიჭის და გონებამახვილობის წყალობით გამოძვრა იმ ურთულესი მდგომარეობიდან, როცა ის სრული კოლონიალიზმისათვის იყო განწირული. დაე, ნუ იქნება ამ მიწის ზედაპირზე ნურც ერთი მცხოვრები ადამიანი უცხო ქვეყნის ხელში მარიონეტი და სათამაშო, ნუ გადავუმლთ გულს იმათ, ვისაც თვალი უჭირავს ამ ჭრელაჭრულა მიწაზე, ჩვენს ერთადერთ სამშობლოზე. დაე, ჩვენმა პოლიტიკამ წარმოაჩინოს თავისი თავი არა რომელიმე ქვეყნის უკან მონურ სვლაში, არამედ ჩვენი ერის კეთლდღეობის მომავლის გზების დასახევაში.

საბაჰათინ ალი ლიად აკრიტიკებს სიცრუეს, რითაც თითქოს თვალს უხვევენ ქვეყნის დამანგრეველები ხალხს, რის გამოც თვალს არიდებენ მტკივნეულ რეალობას – ხალხის ეკონომიკურ სიდუხჭირეს, სოციალური წყობის რღვევას, „Bu koskoca kitleyi asırlardan beri kemiren sıtma, trahom, frengi, hele verem eksilmiş mi, yoksa artmış mıdır?“ (მაღარია, ტრაქომა, სიფილისი, ტუბერკულოზი, რომელიც საუკუნეებია, ანადგურებს ამ მრავალმილიონიან ხალხს, გაიზარდა, ნეტა, თუ შემცირდა ჩვენში?)

მწერალი ცალკე სტატიას უთმობს ნაციონალიზმის, ნაციონალისტობის თემას. ჩვენს პრესაში ყველაზე ხშირად ადგილი სწორედ ამ საკითხის განხილვას უჭირავსო, – ამბობს საბაჰათინ ალი, – წლებია, ეს სანყალი სიტყვა ისეთ უცნაურ ადგილებში გამოიყენება, რომ თვითონ ოცნებაშიც კი ვერ წარმოიდგენდა, ისეთი ლანძღვა გადაიტანა, რომ უკვე ისიც კი დაავიწყდა, თუ რას ემსახურება. ავტორის სტატიები თითო-ორგვერდიანია, მაგრამ განხილული საკითხების სიდიდის და სირთულის მიუხედავად, არ ტოვებს დაუსრულებლობის განცდას. ზოგან მხოლოდ ერთი წინადადებაც კი საკმარისია იმის გასააზრებლად, თუ როგორ ანგრევს არა მხოლოდ საგარეო და საშინაო პოლიტიკას, არა მხოლოდ მოქალაქის უფლებებს, მისი სიცოცხლე ყოველ ეტაპზე იყოს დაცული, არა მხოლოდ განათლების სექტორს, არამედ მოქალაქეობრივ აზროვნებას მანკიერი სამმართველო პოლიტიკა, ანგრევს იმ მოქალაქეობრივ აზროვნებას, რომელმაც უნდა ისწავლოს შეცდომებზე სწორი შეფასების უნარის გამომუშავებით; ქვეყანაში სოციალური განვითარების ხელის შეშლის მიზნით, დემაგოგიიდან დანაშაულის ჩადენის ჩათვლით, ყველას, ვინც ამ საშუალებას მიმართა, ნაციონალისტი უწოდეს; ვინც მოპარული ქონების შესანარჩუნებლად მტრის სამსახურში დგას, ნაციონალისტი უწოდეს... მოკლედ, ადამიანის სახელით თუ რამ წმინდა არსებობდა, თავიანთი ხუმტურისა და გამორჩენისთვის გათელეს და ამის ჩამდენებს ნაციონალისტი უწოდეს, – ამხელს მწერალი ყველა სიმახინჯეს, რაც თავს იყრის მაშინ, როცა ქვეყანას დამანგრეველები მართავენ და იქვე აყალიბებს 4 პუნქტად, თუ რას ნიშნავს ტერმინი – ნაციონალისტი.

მარკო ფაშას „წერილები და სხვანი“ მოიცავს ასევე თხუთმეტამდე წერილს მწერლებზე, თარგმანებზე, ზოგადად, ლიტერატურაზე (შექსპირის საკითხი, ყალბი შექსპირი: ედუარდ დე ვერე, სახალხო ლიტერატურა და რეალიზმი, თურქული ლექსი, ტოსკა, მეორე ენიდან თარგმნის საკითხის შესახებ და სხვა), რაც, ვფიქრობ, ცალკე განხილვის საგანი უნდა იყოს და მოცემული სტატიის საკვლევ საკითხს არ შეესაბამება.

დასკვნის სახით უნდა აღინიშნოს, რომ მწერალი ყველა სტატიაში აფიქსირებს პრობლემის გადაჭრის საკუთარ პოზიციას და ძალიან საინტერესოა, რომ ეს პოზიცია დემოკრატიის იმ საფუძვლებს ეყდრნობა, რომელიც ახლაც სანატრელია არაერთი ქვეყნისთვის. ყველა სტატიიდან ჩანს, რომ საბაჰათინ ალიმ, ისევე როგორც მისმა თანამოაზრეებმა, დროს გაუსწრო. მიუხედავად რიგი დიდი ისტორიული მოვლენებისა, როგორცაა: რეფორმები, რომელიც თითქმის ასი წლის წინ გატარდა ოსმალეთში, რომელსაც უნდა მოეტანა ქვეყნის გარდასახვა და რომელსაც ფეხზე უნდა დაეყენებინა დიდი პოტენციალის მქონე იმპერია, შემდეგ სულთნის ავტოკრატიის წინააღმდეგ ფართომასშტაბიანმა ბრძოლამ, რომელიც მოწინავე ძალების გამარჯვებით დასრულდა, შემდეგ ათათურქის სამხედრო და პიროვნულმა ნიჭმა გადაარჩინა თურქეთი და ყოველივე ამას, ცხადზე ცხადია, უბრალო ხალხის მოქალაქეობრივი აზროვნების განვითარების მაღალი დონე სჭირდებოდა, რადგან ხალხს უნდა დაეჭირა მხარი ამა თუ იმ ძალისათვის. მიუხედავად ამისა, იმდროინდელი ვითარება, რომელიც მწერალმა და საზოგადო მოღვაწემ ძალიან პრინციპულად აღწერა თავის სტატიებში, მიუთითებს იმაზე, რომ მისი პოზიცია ყველაფერთან ერთად, რაც ზემოთ აღინიშნა, არა მხოლოდ პატრიოტული თავგანწირვა იყო, არამედ ის გასცდა ორმამრავლიან, მტერ-მოყვარეობის მარტივ სისტემას, სადაც მას კომუნისტს, ანარქისტს და სხვა ეპითეტებით მოიხსენიებდნენ. ფაქტია, რომ სხვა თანამოაზრეები არ მოუკლავთ იდუმალებით მოცულ ვითარებაში, რასაც დღესდღეობითაც არ მოეფინა ნათელი, ეს მკვლელობა არ არის გამოძიებული, რაც გვაფიქრებინებს იმას, რომ საბაჰათინ ალის პიროვნება დაუძლეველი იყო იმდროინდელი პოლიტიკის მიერ. მწერალი თავისი შეფასების სისტემით არ ჯდება არათუ იმ, არამედ ალბათ ათწლეულების შემდგომ რეალობაშიც. მისი დრო ჯერ კიდევ არ დამდგარა.

Tamar Alpenidze
Sabahattin Ali and His Publicism

Social realism based as a main stream in Turkish literature from the first half of the twentieth century up to 80's. Writers write their novels about working class, an ordinary man's life in the village, they are telling the stories about their everyday life in those villages, their environment, their language and dialect and in general their values.

Sabahattin Ali is the one of those (Suat Dervish, Jevdet Kudret, Orhan Han-cherlioglu), who brought to his novels the life of Anatolia, the heart of Turkey. His life and working decades are may be the most difficult in the history of the country. May that is why the writer who had spent two years in Germany taking classes there, was a big problem in the really tough period of crisis, changing and revaluing.

Upon his returning he had been teaching in Aydin and Konya for some years. Because of criticizing Ataturk and his policy in the newspapers his was jailed, in the prison he was forced to deny his values and beliefs, he was confronted with the minister of education of Turkey, so in the age of 41 he was founded killed in the forest close to the border to Bulgaria. The case is still not investigated.

Sabahattin Ali is a very well-known writer in Georgia as well, he was translated into Georgian during the Soviet period.

After the WWII in 1946 Sabahattin Ali with Aziz Nesin established satirical journal named Marco Pasha. It had been released once in a week. As a epigraph it had a headline of Turkish proverb: If nobody shares you sorrow tell everything to Marco Pasha. The journal was really popular among the readers, its number was increased up to 60 000 and used to continue releasing after his death.

The journal was closed several times and that is why it was published under several other names close to its original, as follows: Malum Pasha (well-known Pasha), Merhum Pasha (The deceased Pasha), Ali baba and forty thieves, The bull Mehmet Pasha (Rude Pasha), Free Marco Pasha, etc.

After his death his books were burned and his novels were prohibited until 1965 and Marco Pasha articles were published later, in 1986 first under the name Marco Pasha articles and others. The book consists approximately 60 articles written about socio-political issues, Turkish literature, translation issues and other meaningful subjects that must play an important role in shaping of democratic country. That was actually the hole meaning of his life and reason of his death.

According to Alpay Kabajali the most important what Marco Pasha journal did is standing in the opposition of that authoritarian regime as that was depicting the mass attitude towards the policy in those days.

It is obvious that main subject of his articles are about freedom and independence. In those times press was the strongest weapon against the politicians. Many Turkish writers were working as columnists in newspapers and journals. Many of them were closed and reopen again, burned accidentally, censorship was tough and question of free writing was very limited or even forbidden. Sabahattin Ali as many others were in the tough struggle.

In the article The subject of freedom Sabahattin Ali starts reviewing that topic from the very beginning, from the freedom of person, one must understand his/hers whole freedom,as a smallest part of the complicated system person must realize the meaning of freedom, must know which layers it touches and why it is so important to understand how system must be working. They say, says author, there is no freedom without borders and every single freedom is bordered by other's freedom – and they use it to rob the country. He criticizes politicians very openly and edits that freedom doesn't mean to break the rules, freedom borders is

put by the will of majority, of people in the country. By the understanding of “public thought” the society will be able to develop. Sabahattin Ali asserts that freedom, as a type of life style and rule of the country can't be reached step by step, it must be implemented for every single citizen. And one of the first steps should be freedom of the word, meetings, press and criticizing.

Author is against of colonization of the country, all these goods and stocks are not using for our people and the country, – he says. He was against every colonists – whether it would be America or Russia. He was supporter of truth, equality in his country. Not those lands and nor those people who defended those lands by their sweat are not the cheap street whore and they do not sell themselves not to Moscow and nor to America.

In the article „Thought and swear” he is writing against corruption and from the very beginning of the article assumes that there are many years since he is waiting for the open discussion about many painful subjects, but all he hears as an answer is: betrayer, Bolshevik's agent, etc. In this article Sabahattin Ali is asking the questions again and again, but all he receives as an answer is swearing. He points on endless problems in the country related to politicians, policy, healthcare problems, education, corruption etc.

In other articles he assumes that after the being on the edge of disappearing, thanks to the Atatürk's military talent and sharp-wittedness it escaped from that danger situation of the completed colonization, so after the tough struggle still Turks must deal with a lack of civil society mentality in understanding values of the modern world in shaping democratic country. May every single citizen and human being of that land not be the marionette and the toy in the hands of foreign country, let's do not open our hearts to those who wants to invade this country, our only mother land. May our policy show itself in a constructing the new ways to the future, not being drugged behind someone as a slave, – he says (What do we want?).

As a conclusion it must be said that Sabahattin Ali was an extraordinary person, who was born too early for his period. His mental stage and ability of understanding and assuming problems, being able to see and to solve the problem was way too far not only from the point of view of the history, but also from nowadays. As a writer and as a columnist he appears as a same person, citizen being the victim of autocracy. His time still not exists.

1. შესავალი

-2, -3 და -4 (ტრადიციულად) ან -2, -3, -4, -5 და -6 (უფრო თანამედროვე მიდგომით) რანგებში ერთიანდება ე. წ. „სივრცობრივი პრეფიქსები“, რომელთა ძირითად ფუნქციად მიიჩნევენ ირიბი და უბრალო დამატებების, ასევე გარემოებების გამოხატვას.¹ აღნიშნული სინტაქსური ფუნქციები ტრადიციულად ირიბ ბრუნვებში (დატივი, დირექტივი, ლოკატივი, ტერმინატივი, აბლატივი და კომიტატივი) მდგარი სახელური ფრაზებით გამოიხატება.² შუმეროლოგიური ტრადიცია ერთ-ერთ ირიბ ბრუნვაში მდგარ სახელურ ფრაზასა და ზმნაში გამოხატულ წინადადების ამ ნევრს შორის ურთიერთობას უწოდებს შეთანხმებას (concord),³ მაგრამ რადგანაც შეიძლება, რომ სახელური ფრაზა არ იყოს წარმოდგენილი წინადადებაში და ზმნას, შეიძლება, რომ დაერთვოდეს ერთ-ერთი „სივრცობრივი პრეფიქსი“ მაინც, ამიტომ თანამედროვე შუმეროლოგების ნაწილი მოცემულ მოვლენას მიიჩნევს კორეფერენციად და არა შეთანხმებად: მოცემული ზმნური პრეფიქსები წინადადების იმავე პარტიციპანტს აღნიშნავენ, რომელსაც ზემოჩამოთვლილი ირიბი ბრუნვები.⁴

---

¹ И. М. Дьяконов, Шумерский язык, *Языки Азии и Африки*, том III. Главная редакция восточной литературы, издательство «Наука» (Москва 1979), 26-27; И. Т. Канева, *Шумерский язык*, Российская Академия Наук, Институт Востоковедения, Санкт-Петербургский Филиал, Центр «Петербургское Востоковедение» (Санкт-Петербург, 1996), 66; Abraham Hendrik Jagersma, *A Descriptive Grammar of Sumerian*, Ph. D. Dissertation (Leiden, 2010), 743; Bram Jagersma, *An Introduction to Sumerian Grammar* [unpublished] (Leiden, 2017), 31; Gábor Zólyomi, *An Introduction to the Grammar of Sumerian*, with the collaboration of Szilvia Jáka-Sövegjártó and Melinda Hagymássy, Eötvös Loránd University, Eötvös University Press (Budapest, 2017), 167-180, 183-198, 201-221.

² И. М. Дьяконов, Шумерский язык, 28; И. Т. Канева, *Шумерский язык*, 145.

³ Gene B. Gragg, *Sumerian Dimensional Infixes*, Alter Orient und Altes Testament Sonderreihe, Veröffentlichungen zur Kultur und Geschichte des Alten Orients (Verlag Butzon & Bercker Kevelaer, Neukirchener Verlag Neukirchen-Vluyn, 1973), 9, 13; Marie-Louise Thomsen, *The Sumerian Language: An Introduction to its History and Grammatical Structure*, 3rd edition, Mesopotamia: Copenhagen Studies in Assyriology, Volume 10, Akademisk Forlag (Copenhagen, 1984), 214.

⁴ Abraham Hendrik Jagersma, *A Descriptive Grammar of Sumerian*, 297-299; Gábor Zólyomi, *An Introduction to the Grammar of Sumerian*, 86; inter alia.

ცხრილი № 1 შუმერული ზმნის რანგობრივი სტრუქტურა
(თანამედროვე მიდგომა)

-10	კლიტიკა ({nu=}, {ḫa=}) და მოდალური პრეფიქსები ({i-}, {a-}, {u-}; {nan-}, {ga-}, {bara-})
-9	მაკავშირებელი {nga-}
-8	ვენტივი {mu-}, {ma-}
-7	მედიალური/პასიური {ba-}
-6	ინიციალური პირის ნიშნები(initial)
-5	ირიბი დამატება (დატივი) {a-}
-4	კომიტატივი {da-}
-3	აბლატივი და ტერმინატივი {ta-} და {ši-}
-2	ლოკატივი {ni-} და {e-}
-1	ფინალური პირის ნიშნები (final)
0	ძირი
1	იმპერფექტივი/ირეალისი {-ed}
2	პირის ნიშნები
3	ნომინალიზატორი/სუბორდინატორი {-a}

ფაქტობრივად, „სივრცობრივ პრეფიქსებს“ წინ უძღვის პირის ნიშანი (-6 რანგი; pronominal head, pronominal element, initial person-prefix). მიიჩნევენ, რომ სახელური ფრაზის მეთაურ სიტყვას უკავშირდება აღნიშნული -6 რანგის პრეფიქსი, რომელიც გამოხატავს შესაბამისი სახელური ფრაზის პირსა (ან კლასს) და რიცხვს, ხოლო საკუთრივ სივრცობრივი პრეფიქსი (ტრადიციული ტერმინი case element) უკავშირდება ბრუნვის ნიშანს (რომელიც კლიტიკური ელემენტია და არა სუფიქსი). რამდენი სივრცობრივი პრეფიქსიც არ უნდა იყოს ზმნაში წარმოდგენილი, პირის ნიშანი ყოველთვის იქნება ერთი, რომელიც აუცილებლად მიემართება უშუალოდ მომდევნო სივრცობრივ პრეფიქსს.¹ პირის ნიშანი ხშირად არ არის გამოხატული, რაც, ერთი მხრივ, აიხსნება შუმერული ორთოგრაფიის საშუალებით (მარცვლის ბოლოკიდური (coda) თანხმოვნის გამოუხატველობა), მაგრამ რეალურია მისი არსებობა,² ხოლო, მეორე მხრივ,

¹ Gene B. Gragg, *Sumerian Dimensional Infixes*, 5-6; И. М. Дьяконов, Шумерский язык, 28; И. Т. Канева, *Шумерский язык*, 145; Dietz Otto Edzard, *Sumerian Grammar*, Handbook of Oriental Studies, Section One: The Near and the Middle East, Vol. seventy-one (Leiden/Boston, 2003), 92; Abraham Hendrik Jagersma, *A Descriptive Grammar of Sumerian*, 381; Daniel A. Foxvog, *Introduction to Sumerian Grammar*, revised edition (University of California at Berkeley, 2016), 68-69; Gábor Zólyomi, *An Introduction to the Grammar of Sumerian*, 79-82, 162-163.

² Marie-Louise Thomsen, *The Sumerian Language*, 218; Dietz Otto Edzard, *Sumerian Grammar*, 92, 109; Abraham Hendrik Jagersma, *A Descriptive Grammar of Sumerian*, 383.

ზოგიერთ შემთხვევაში (განსაკუთრებით, კომიტატივი, აბლატივი და ტერმინატივი) პირის ნიშნის გარეშე ეს პრეფიქსები შეიძლება უმატებდნენ ზმნიზედურ, მიმართულებით ან სივრცობრივ ნიუანსებს, აზუსტებდნენ ლექსიკურ მნიშვნელობას.¹

თეორიულად შესაძლებელია, რომ ზმნაში გამოვლინდეს ოთხი მაჩვენებელი, მაგრამ რეალურად იშვიათად დასტურდება სამი მათგანი ერთდროულად ერთსა და იმავე ზმნურ სიტყვაფორმაში, უფრო ხშირად კი ორი ან ერთი მათგანი შეიძლება შეგვხვდეს). ერთ სიტყვაფორმაში ურთიერთგამომრიცხავია აბლატივისა და ტერმინატივის მაჩვენებლები, აქედან გამომდინარე, დატივი, კომიტატივი, ლოკატივი და აბლატივი (ან მის ნაცვლად ტერმინატივი) თეორიულად ყოველთვის თავსებადი იქნება ერთმანეთთან ერთსა და იმავე ზმნურ სიტყვაფორმაში.²

მიუხედავად ზემომითითებული შუმეროლოგიური ლიტერატურის საკმაო რაოდენობისა, ძირითადად მაინც განიხილებოდა სივრცობრივი პრეფიქსების სემანტიკისა და მორფოლოგიური შედგენილობის საკითხები, უფრო ნაკლებად კი – სინტაქსური მახასიათებლები. სინტაქსური თვალსაზრისით, სახელური ფრაზების სინტაქსური ფუნქციები (ირიბი დამატება, უბრალო დამატება, გარემოება) წინასწარ დადგენილად მიიჩნეოდა (ან წმინდა მორფოლოგიური მარკირების, ანაც სემანტიკის საფუძველზე). დ. ფაქსვოგი, ა. იაგერსმა და გ. ზოიომი უფრო მეტად განიხილავენ (სხვა შუმეროლოგებისგან განსხვავებით) სინტაქსურ მახასიათებლებს და ტრადიციულ შუმეროლოგიურ მიდგომებსაც ითვალისწინებენ.³ მათგან განსხვავებით, ე. სმითისა და პ. ნექელსკის თანახმად, სივრცობრივი პრეფიქსები გამოხატავენ აპლიკატივს.⁴

ჩვენი მიზანია, სივრცობრივი პრეფიქსების სინტაქსური მახასიათებლებით დავადგინოთ თითოეული მათგანის სინტაქსური ფუნქცია (ირიბი თუ უბრალო დამატება), ვაღწირობასა და გარდამავლობასთან მათი კავშირი და გრამატიკულ კატეგორიებში გაერთიანება; აგრეთვე გამოვარკვიოთ ფლექსიურობა-დერივაციულობის საკითხი.

---

¹ И. М. Дьяконов, Шумерский язык, 28; Daniel A. Foxvog, *Introduction to Sumerian Grammar*, 78.

² Marie-Louise Thomsen, *The Sumerian Language*, 216; Abraham Hendrik Jagersma, *A Descriptive Grammar of Sumerian*, 382, 445; Gábor Zólyomi, *An Introduction to the Grammar of Sumerian*, 77-82; ოდნავ განსხვავებული შეხედულებისათვის იხ. И. М. Дьяконов, Шумерский язык, 29; И. Т. Канева, *Шумерский язык*, 145.

³ A. Foxvog, *Introduction to Sumerian Grammar*; Abraham Hendrik Jagersma, *A Descriptive Grammar of Sumerian*; Gábor Zólyomi, *An Introduction to the Grammar of Sumerian*.

⁴ Eric J. M. Smith, *Query-based Annotation and the Sumerian Verbal Prefixes: A thesis submitted in conformity with the requirements for the degree of Doctor of Philosophy (University of Toronto, 2010)*; Patrick M. Niedzielski, *Clausal Syntax in the Sumerian Language*, Honors Thesis Presented to the Department of Linguistics (Cornell University, 2017).

2. მეთოდი და მეთოდოლოგია

ქვემოთ მსჯელობების შესაბამისი შუმერული მაგალითები და ენობრივი ნიმუშები (ძირითადად ლიტერატურული ტექსტები) ამოღებულია ოქსფორდის უნივერსიტეტის ელექტრონული ბაზიდან. კონკრეტული ტექსტის დასახელება, ბაზისა და სტრიქონის ნომრები ყოველ მაგალითს მიწერილი აქვს ქართული თარგმანის შემდეგ ინგლისურად ისე, როგორც ბაზაშია მითითებული.¹ ეს მაგალითები წარმოდგენილია ლაიფციგის გლოსირების მიხედვით: შემოკლებები და სტრიქონთა განლაგება (შუმერული ტექსტი, გლოსირება, ქართული თარგმანი), მაგრამ იმ განსხვავებით, რომ სამის ნაცვლად მოცემული ოთხი სტრიქონი: შუმერული ტექსტი ჩანერილია როგორც ლათინური ტრანსლიტერაციით (პირველი სტრიქონი), ასევე მორფემული (resp. ანალიზური) ტრანსკრიფციით.

3. სინტაქსურ ქცევათა დამდგენი ტესტები

სინტაქსური ფუნქციები (ქვემდებარე, პირდაპირი დამატება, ირიბი დამატება და ა. შ.) მორფოლოგიური მარკირების გარდა სინტაქსური ქცევების საფუძველზეც შეიძლება გამოვარკვიოთ. ძირითადად გავრცელებულია აქტანტური დერივაციის (პასივიზაცია, კაუზაცია, აპლიკატივიზაცია), რელატივიზაციის, რეფლექსივიზაციის, იმპერატივისა და კოორდინაცია-სუბორდინაციის ტესტები. მთავარი კრიტერიუმი სხვადასხვა აქტანტის სინტაქსური ფუნქციების გამოსარკვევად არის მათი შეზღუდვა ან აკრძალვა სხვადასხვა კონსტრუქციაში. ამგვარი შეზღუდვები ემორჩილება მისანვდომობის იერარქიას: თუ მოცემულ ენაში ზედა დონის (დომინანტურ, გრამატიკულად პრივილეგირებულ) აქტანტზე მოქმედებს აკრძალვა, მაშინ ამგვარი აკრძალვა აუცილებლად იმოქმედებს ნაკლებად პრივილეგირებულ აქტანტზეც.² სინტაქსურ ფუნქციათა იერარქია კი ამგვარად შეიძლება გამოვსახოთ სქემატურად:

ცხრილი №2 სინტაქსურ ფუნქციათა იერარქია

ქვემდებარე →	პირდაპირი	ირიბი	უბრალო	გარემოება
	დამატება →	დამატება →	დამატება →	

¹ Black, J.A., Cunningham, G., Ebeling, J., Flückiger-Hawker, E., Robson, E., Taylor, J., and Zólyomi, G., *The Electronic Text Corpus of Sumerian Literature* (<http://etcsl.orinst.ox.ac.uk/>) (Oxford 1998–2006).

² Bernard Comrie, *Language Universals and Linguistic Typology: Syntax and Morphology*, Second Edition, Blackwell Publishers (Oxford UK and Cambridge USA, 1989), 156; Mary Dalrymple, *Lexical Functional Grammar, Syntax and Semantics*. Volume 34, Academic Press (San Diego/London, 2001), 9; Paul R. Kroeger, *Analyzing Syntax: A Lexical-Functional Approach*. Cambridge University Press (Cambridge, 2004), 184.

ბევრ ენაში ყველა აქტანტი ნებისმიერი სინტაქსური ფუნქციით შეიძლება რელატივიზდეს, მაგრამ ენათა ნაწილში შეიძლება ამგვარ დამოკიდებულებას სხვადასხვა ტიპის შეზღუდვა დაედოს.¹

მალაგასიურ ენაში (რომლის ბაზისური სიტყვათა რიგი არის VOS) მიმართებითი დამოკიდებული წინადადება განსაზღვრავს მხოლოდ ქვემდებარეს. ამგვარად, (1b) არასწორია, რადგანაც vehivavy „ქალი“ აქტანტის რელატივიზებული ფუნქცია (relativized function) არის დამატება.²

(1) მალაგასიური

a. *ny mpianatra izay nahita ny vehivavy*

DEF სტუდენტი COMP დანახვა.PST DEF ქალი

„სტუდენტი, რომელმაც დაინახა ქალი“.

b. **ny vehivavy izay nahita ny mpianatra*

DEF ქალი COMP დანახვა.PST DEF სტუდენტი

„ქალი, რომელიც დაინახა სტუდენტმა“.³

კოორდინაციისას არსებობს საყრდენ სიტყვათა (pivot) შეზღუდვები, რომელთა ძირითადი ტიპებია გარდაუვალი ზმნის ერთადერთი აქტანტი და გარდამავალ ზმნასთან დაკავშირებული ქვემდებარე, ერთი მხრივ, და გარდაუვალი ზმნის ერთადერთი აქტანტი და გარდამავალ ზმნასთან დაკავშირებული პაციენსი, მეორე მხრივ.⁴ კორეფერენტული აქტანტები ელიფსისს ემორჩილებიან ამ ტიპების მიხედვით წინადადებათა შეკავშირებისას.⁵ მაგალითად, ღირბალი ენა (პამა-ნიუნგა ენათა

¹ Edward L. Keenan and Bernard Comrie, Noun Phrase Accessibility and Universal Grammar. – *Linguistic Inquiry*. Vol. 8, No. 1, Winter (1977), 68; Bernard Comrie, *Language Universals and Linguistic Typology*, 156; Balthasar Bickel, Grammatical Relations Typology. – *The Oxford Handbook of Linguistic Typology*, Oxford Handbooks in Linguistics, ed. by Jae Jung Song, Oxford University Press (Oxford, 2011), 428.

² Bernard Comrie, *Language Universals and Linguistic Typology*, 156.

³ Edward L. Keenan and Bernard Comrie. Noun Phrase Accessibility and Universal Grammar, 70; Jae Jung Song, *Linguistic Typology: Morphology and Syntax*, Longman Linguistic Library, Pearson Education Limited (Edinburgh, 2001), 224.

⁴ ამგვარი ანალიზის დროს ოპერირებენ გრამატიკულ-სემანტიკური პრიმიტივებით, მაგრამ ამ სტატიამში თავი ავარიდეთ გრამატიკულ-სემანტიკურ პრიმიტივებს და ანალიზი დავაფუძნეთ მხოლოდ სემანტიკურ როლებსა და სინტაქსურ ფუნქციებზე გრამატიკულ-სემანტიკურ პრიმიტივებზე მითითებისა და შესატყვისობების დადგენის გარეშე.

⁵ Masayuki Onishi, Non-canonically marked subjects and objects: Parameters and properties. – *Non-canonical Marking of Subjects and Objects*, Edited by Alexandra Y. Aikhenvald, R. M. W. Dixon, Masayuki Onishi, Typological Studies in Language, volume 46, John Benjamins Publishing Company (Amsterdam/Philadelphia,

ოჯახი) ავლენს მხოლოდ გარდაუვალი ზმნის ერთადერთ აქტანტსა და გარდამავალი ზმნის პაციენსს საყრდენ სიტყვებად. თუ რთულ წინადადებაში ორი აქტანტი არის კორეფერენტული, მეორე მათგანი შეიძლება დაემორჩილოს ელიფსისს მაშინ, როცა ერთ-ერთი მათგანი არის ერთადერთი აქტანტი გარდაუვალი წინადადებისა, ხოლო მეორე არის პაციენსი გარდამავალი წინადადებისა. გარდაუვალი წინადადების ერთადერთი აქტანტი ვერ შეუკავშირდება გარდამავალი წინადადების აგენსს. ეს შესაძლებელია მხოლოდ ანტიპასივიზაციის შემდეგ.¹ ამგვარი შეზღუდვების საფუძველზე მიიჩნევენ (თუ დავუშვებთ ქვემდებარის არსებობას დირბალში), რომ დირბალში აგენსი გარდამავალ ზმნაში არის პირდაპირი დამატება, ხოლო პაციენსი – ქვემდებარე.²

ენათა უმრავლესობაში რეფლექსიური ნაცვალსახელის ანტიცედენტი არის ქვემდებარე და არ შეიძლება იყოს დამატება.³ ამგვარი შეზღუდვის მქონე ენებში ამ ტესტის საფუძველზე ადვილად განირჩევა ქვემდებარე და დამატება (მაგ., ინგლისური), მაგრამ ქართულში რეფლექსიური ნაცვალსახელის ანტიცედენტი დამატებაც შეიძლება იყოს:

- (2) რეფლექსივიზაცია
- a. კაცმა შეირცხვინა თავი.
- b. საკუთარმა თავმა შეარცხვინა კაცი.

ამიტომ ქართულისთვის რეფლექსივიზაციის ტესტი სუსტად უნდა მივიჩნიოთ. ზოგადად, რეფლექსივიზაცია ხშირად აგენსს უკავშირდება და ზოგიერთი მკვლევარი უფრო მეტად პრაგმატიკულ და სემანტიკურ მოვლენად მიიჩნევს, ვიდრე სინტაქსურად.⁴

იმპერატივში მოქმედების მსმენელი/ადრესატი და ელიფსისს დაქვემდებარებული სახელი არის ქვემდებარე. როგორც წესი, ეს სახელი გამოხატავს აგენსს, მაგრამ არააგენსური სახელებიც შეიძლება დაექვემდებაროს ელიფსისს.⁵ იმპერატიული ტესტიც სუსტ ტესტად უნდა მივიჩნიოთ, რადგანაც ყველა ტიპის ზმნას არ მოეპოვება და, როგორც ითქვა, უმეტეს შემთხვევაში აგენსზეა ორიენტირებული.

2001), 17-18; R. M. W. Dixon, *Basic Linguistic Theory, Volume 1: Methodology*, Oxford University Press (Oxford, 2001), 172.

¹ R. M. W. Dixon, *Basic Linguistic Theory, Volume 1*, 172-173.

² Paul R. Kroeger, *Analyzing Syntax*, 284.

³ Paul R. Kroeger, *Analyzing Syntax*, 93.

⁴ Martin Haspelmath, Non-canonical marking of core arguments in European Languages. – *Non-Canonical Marking of Subjects and Objects*, Edited by Alexandra Y. Aikhenvald, R. M. W. Dixon, Masayuki Onishi, Typological Studies in Language 46, John Benjamins Publishing Company (Amsterdam/Philadelphia, 2001), 72; მსგავსი შეხედულება რეფლექსივიზაციის შესახებ იხ. Igor Mel'čuk, Syntactic Subject: Syntactic Relations, Once Again. – *Language. Constants. Variables*, To the Memory of Alexander Kibrik, Publishing House "Aleteia" (Saint Petersburg, 2014), 206.

⁵ Masayuki Onishi, Non-canonically marked subjects and objects, 9; F. R. Palmer, *Grammatical roles and Relations*, Cambridge Textbooks in Linguistics, Cambridge University Press (Cambridge, 1994), 113.

უფრო ძლიერ ტესტებად მიიჩნევა კაუზაცია, პასივიზაცია და აპლიკატივიზაცია. კაუზატიურ კონსტრუქციაში კაუზატორი არის სიტუაციის ახალი პარტიციპანტი (ამოსავალი ზმნით გამოხატულ სიტუაციასთან მიმართებით), რომელიც ქვემდებარის სინტაქსურ ფუნქციას ასრულებს, ხოლო ამოსავალი გარდაუვალი კონსტრუქციის ქვემდებარე პირდაპირი დამატებად იქცევა.⁸⁸

თურქულში გარდაუვალი წინადადების კაუზირებისას იცვლება წინადადების გარდამავლობა და კაუზატორი ხდება ქვემდებარე, ხოლო კაუზირებული – ამოსავალი გარდაუვალი წინადადების ქვემდებარე, იქცევა პირდაპირ დამატებად.

(3) თურქული

a. ამოსავალი გარდაუვალი

Hasan-Ø   ö!-dü

ჰასანი-ABS   კვდომა-PST

„ჰასანი მოკვდა“.

b. გარდაუვალიდან ნანარმოები გარდამავალი

Ali-Ø   Hasan-!   ö!-dür-dü

ალი-ABS   ჰასანი-ACC   კვდომა-CAUS-PST

„ალიმ მოკლა ჰასანი“.⁸⁹

პასივიზაციისას ამოსავალი გარდამავალი კონსტრუქციის პირდაპირი დამატება იკავებს გარდაუვალი ქვემდებარის ადგილს, ხოლო ამოსავალი წინადადების ქვემდებარე ქვეითდება და ფაკულტატიური უბრალო დამატებით შეიძლება გამოიხატოს.⁹⁰

ოპოზიცია აქტივი ~ პასივი განიხილება როგორც პროტოტიპური გრამატიკული გვარი.⁹¹ იაპონურში აქტიურ წინადადებაში ქვემდებარე

⁸⁸ R. M. W. Dixon, & Alexandra Y. Aikhenvald, Introduction. – *Changing Valency: Case studies in Transitivity*, Edited by R. M. W. Dixon & Alexandra Y. Aikhenvald, Cambridge University Press (Cambridge, 2000), 13; Paul R. Kroeger, *Analyzing Syntax*, 193-194; Alexandra Y. Aikhenvald, *The Art of Grammar: A practical Guide*, Oxford University Press (Oxford, 2015), 144.

⁸⁹ Bernard Comrie, *Language Universals and Linguistic Typology*, 175-176; Paul R. Kroeger, *Analyzing Syntax*, 194.

⁹⁰ F. R. Palmer, *Grammatical roles and Relations*, 117-118; Patrick Farrell, *grammatical Relations, Oxford Surveys in Syntax and Morphology*, Oxford University Press (Oxford, 2005), 71; Leonid Kulikov, Voice Typology, *The Oxford Handbook of Linguistic Typology*, Oxford University Press (Oxford, 2011), 374; Martin Haspelmath, On S, A, P, T and R as comparative concepts for alignment typology. – *Linguistic Typology* 15 (2011), 539; R. M. W. Dixon, *Basic Linguistic Theory, Volume 3: Further Grammatical Topics*, Oxford University Press (Oxford, 2012), 206.

⁹¹ Igor Mel'čuk, *Aspects of the Theory of Morphology*, Trends in Linguistics: Studies and Monographs 146, Mouton de Gruyter (Berlin/New York, 2006), 182.

(აგენსი) გამოიხატება სახელობითი ბრუნვით და პირდაპირი დამატება (პაციენსი) კი – აკუზატიური ბრუნვით. პასივიზაციის შემდეგ პაციენსი ხდება ქვემდებარე და მარკირებულია სახელობითი ბრუნვით, ხოლო აგენსი ვლინდება ირიბი ბრუნვით.

(4) იაპონური

a. აქტივი

Sensei=ga Taroo=o sikat-ta
 მასწავლებელი=NOM ტარო=ACC დატუქსვა-PST
 „მასწავლებელმა ტარო დატუქსა“.

b. პასივი

Taroo=ga sensei=ni sikar-are-ta
 ტარო=NOM მასწავლებელი=OBL დატუქსვა-PASS-PST
 „ტარო დაიტუქსა მასწავლებლის მიერ“.¹

აპლიკატივი არის ვალენტობის მომმატებელი აქტანტური დერივაცია. ამოსავალ კონსტრუქციაში დასტურდება ფაკულტატიური უბრალო დამატება, ხოლო ნაწარმოებ კონსტრუქციაში ეს უბრალო დამატება იქცევა, როგორც წესი, პირდაპირ დამატებად ან უფრო იშვიათ შემთხვევებში ირიბ დამატებად.²

ჩიჩევა ენაში (ბანტუ ენათა ოჯახი) ამოსავალი კონსტრუქცია ფაკულტატიური თანდებულიანი ფორმით გამოიხატება (kwa mfumu „ბელადისთვის/კენ“), ხოლო იგივე სიტყვა (5b)-ში თანდებულის გარეშე გამოიხატება და ზმნას უშუალოდ მოსდევს. ზმნა დაირთავს აპლიკატივის/-ir/სუფიქსურ მორფს. (5b)-ში mfumu „ბელადს“ ასრულებს პირდაპირი დამატების ფუნქციას.

(5) ჩიჩევა

a. ამოსავალი კონსტრუქცია

Ndi-na-tumiz-a kalata kwa mfumu
 1SG.SBJ-PST-გაგზავნა-ASP წერილი კენ/თვის ბელადი
 „მე ბელადისთვის გაგვგზავნე წერილი“.

b. აპლიკატივიანი კონსტრუქცია

Ndi-na-tumiz-ir-a mfumu kalata
 1SG.SBJ-PST-გაგზავნა-APPL-ASP ბელადი წერილი
 „მე წერილი ბელადს გავუგზავნე“.³

ნებისმიერი აქტანტური დერივაცია შეიძლება განვიხილოთ სემანტიკური როლების სინტაქსურ ფუნქციებში ასახვათა (mapping) მონაცვლეობა, რასაც გარდასახვას (remapping) უწოდებენ.¹

¹ Paul R. Kroeger, *Analyzing Syntax*, 53.

² R. M. W. Dixon & Alexandra Y. Aikhenvald, Introduction, 3, 13-14; Patrick Farrell, *grammatical Relations*, 84; Leonid Kulikov, Voice Typology, 386; Joan Bresnan, Ash Asudeh, Ida Toivonen, & Stephen Wechsler, *Lexical-Functional Grammar*, Second Edition, Blackwell Textbooks in Linguistics, Wiley Blackwell (2016), 341.

³ Paul R. Kroeger, *Analyzing Syntax*, 64.

4. სივრცობრივი პრეფიქსები: მორფემული შედგენილობა

გამოყოფენ ხუთ სივრცობრივ პრეფიქსს: ლოკატივს, ტერმინატივს, აბლატივს, კომიტატივსა და დატივს. მიიჩნევენ, რომ თითოეული პრეფიქსი წინადადებაში შესაბამის ბრუნვაში მდგარ სახელურ ფრაზას ეთანხმება ან შესაბამის ბრუნვაში მდგარი სახელური ფრაზა და სივრცობრივი პრეფიქსი კორეფერენტულად გამოხატავენ ერთსა და იმავე პარტიციპანტს.

ლოკატიური პრეფიქსი „-ში, -თან, -ზე“ მნიშვნელობას გამოხატავს და უკავშირდება ერთ-ერთ ლოკატიურ ბრუნვაში (ლოკატივი, დირექტივი და ა. შ.) მდგარ სახელს.² ლოკატიური პრეფიქსი არასდროს არ გამოიხატება პირის ნიშანთან ერთად.³

(6) ლოკატივი

e ₂ -kur	za-gin ₃ -na	mu-ni-in-kur ₉	
ekur	zagin=a	mu-ni-n-kur-Ø	
ექური	ლაზურიტი=LOC	VENT-LOC-3SG.H.A-შესვლა-3SG.P	
i ₃	saġ	igi-ni	mi-ni-in-de ₂
i	saġ=Ø	igi=ani=a	mu-ni-n-de-Ø
ზეთი	თავი=ABS	თვალი=3SG.H.POSS=LOC	VENT-LOC-3SG.H.A-დასხმა-3SG.P

„მან შეიყვანა ის მბრწყინავ ექურში და სახეზე დაასხა საუკეთესო ნელსაცხებელი“. (Enlil and Sud (c.1.2.2), line c122.2.B.6)

(7)-ში წარმოდგენილია მეტაფორული გადასვლა: გი₄ „დაბრუნება“ ზმნას {ni-} პრეფიქსი უცვლის მნიშვნელობას და ვიღებთ ზმნას „უპასუხა“.⁴ როგორც ჩანს, ზმნა „დაბრუნება“ უკავშირდება რეციპიენტს თუ მიზანს (goal), ვისთანაც ან სადაც უნდა მივიდეს შეტყობინება და ამიტომაც გამოხატულია ლოკატიური მაჩვენებლით: {ni-} + გი₄ (ლოკაცია + დაბრუნება) სემანტიკურად/მინაარსობრივად გვაძლევს „პასუხის“ მნიშვნელობას.

(7) ლოკატივი

sukkal-a-ni	^d isimud ₄ -de ₃	mu-na-ni-ib-gi ₄ -gi ₄
sukkal=ani	isimud=e	mu-n-a-ni-b-gi~RDP-e
დესპანი=3SG.H.POSS	ისიმუდი=ERG	VENT-3SG.H-R-LOC-3SG.N.T-დაბრუნება~RDP-3SG.A

„მისმა დესპანმა ისიმუდმა მას უპასუხა“. (Enki and Ninĥursaġa (c.1.1.1), line c111.93)

¹ Joan Bresnan, Ash Asudeh, Ida Toivonen, & Stephen Wechsler, *Lexical-Functional Grammar*, inter alia.

² Abraham Hendrik Jagersma, *A Descriptive Grammar of Sumerian*, 465; Daniel A. Foxvog, *Introduction to Sumerian Grammar*, 88; Gábor Zólyomi, *An Introduction to the Grammar of Sumerian*, 203-205.

³ Marie-Louise Thomsen, *The Sumerian Language*, 217.

⁴ იქვე, 215-216.

აბლატიური პრეფიქსი გამოხატავს დაშორება/გამოყოფას სივრცე-სა და დროში.¹ აბლატივში მდგარი სახელი ეთანხმება ზმნაში წარმოდგენილ {ta-} აბლატიური მორფემის {ra-} ალომორფს. მის წინ უნდა აღვადგინოთ {b-} მესამე არაგონიერი პირის მაჩვენებელი, რადგან, ზემონათქვამი ზოგადი წესის თანახმად, პირის ნიშანი უნდა უძღოდეს სივცრობრივ პრეფიქსს და თუ ამგვარი პრეფიქსი არ არის წარმოდგენილი, ეს მხოლოდ ორთოგრაფიაზე დამოკიდებული და არა ფონოლოგიაზე.

(8) აბლატივი

a. ne-mur 7-ta ninda gi-izi-eš-ta
 nimur 7=ta ninda giziešta=Ø
 გავარვარებული ნახშირი 7=ABL პური გიზიემთა=ABS

ba-ra-an-du_g

ba-b-ta-n-du-Ø

MID-3SG.N-ABL-3SG.H.A-ცხოვა-3SG.P

„მხოლოდ შვიდი ნახშირით მან გამოაცხო გიზიემთა ცომი“
 (Lugalbanda in the mountain cave (c.1.8.2.1), line c1821.A.298)

b. a ub-ta-an-bal-bal a
 a=Ø u-b-ta-n-bal-bal-Ø a=Ø
 წყალი=ABS ANT-3SG.N-ABL-3SG.H.A- წყალი=ABS
 ბრუნება~RDP-3SG.P

tukum-bi ga-naĝ

tukumbi ga-b-naĝ

თუ COH.1SG.A-3SG.N.H.P-დაღევა

„თუ დამისხამ წყალს, დავლეგ წყალს“. (Dumuzid's dream (c.1.4.3), line c143.207)

(8b)-ში bal ზმნა ნიშნავს „ბრუნებას, გადაბრუნებას, გადაკვეთას“, მაგრამ {ta-} პრეფიქსის დამატების შემდეგ ვიღებთ მნიშვნელობას „გადმოღვრას, ჩამოსხმას“. აბლატიური პრეფიქსი აზუსტებს დეიქტიკურ მახასიათებელს.

ტერმინატიული პრეფიქსი გამოხატავს მოძრაობას, გადაადგილებას ობიექტის მიმართულვით.²

¹ Gene B. Gragg, *Sumerian Dimensional Infixes*, 30; Marie-Louise Thomsen, *The Sumerian Language*, 230-231; Abraham Hendrik Jagersma, *A Descriptive Grammar of Sumerian*, 446, 457; Daniel A. Foxvog, *Introduction to Sumerian Grammar*, 80; Gábor Zólyomi, *An Introduction to the Grammar of Sumerian*, 183-191.

² Marie-Louise Thomsen, *The Sumerian Language*, 229; Abraham Hendrik Jagersma, *A Descriptive Grammar of Sumerian*, 446; Daniel A. Foxvog, *Introduction to Sumerian Grammar*, 80; Gábor Zólyomi, *An Introduction to the Grammar of Sumerian*, 191-198.

(9) ტერმინატივი

e ₂ -še ₃	šun ^š kun ₃	gal-gal	ba-ši-in-ri-ri
e=še	kun	gal~gal=Ø	ba-b-ši-n-ri~ri-Ø
სახლი=TERM	კიბე	დიდი~RDP=ABS	MID-3SG.N-TERM- 3SG.H.A-მიმართვა- 3SG.P

„მან კიბეები ტაძრისკენ მიმართა“. (The cursing of Agade (c.2.1.5), line c215.1.107)

ტერმინატიული მორფემის წინ აღვადგენთ {b-} მესამე არაგონიერი პირის გამომხატველ მორფემას, რადგან შესაბამისი სახელური ფრაზა გამოხატავს არაგონიერ სახელს ტერმინატიულ ბრუნვაში.

წმინდა მოძრაობის გამომხატველი ზმნების გარდა, {ši-} პრეფიქსი გამოხატავს ზოგად ორიენტაციას ან კიდევ „იმიტომ“, „-თვის“ თუ „ნაცვლად“ მნიშვნელობებს. ასევე იხმარება გრძნობისა და აღქმის გამომხატველ ზმნებთან (verbs of attention).¹

(10) ტერმინატივი

a. მიმართულების დაზუსტება

lu ₂	la-ga	an-ši-ed ₂ -de ₃
lu	laga=Ø	a-n-ši-e-ed-e
პიროვნება	ქურდი=ABS	VP-3SG.H-TERM-სვლა-IPFV-3SG.S

„ქურდი გამოდიოდა გარეთ“. (Proverbs: collection 13 (c.6.1.13), line c6113.13.3.3)

b. მიზანი (-თვის)

^d utu-ḫe ₂ -ḡal ₂	nitah	kalag-ga	unug ^{ki} -ta	mu-ši-e ₃
utuḫeḡal	nitah	kalag-a=Ø	unug=ta	mu-n-ši-e-Ø
უთუხენგალი	მამაკაცი	ძლიერი- NMLZ=ABS	ურუქი=ABL	VENT-3SG.H- TERM-სვლა- 3SG.S

„უთუხენგალი, ძლიერი კაცი, გამოვიდა ურუქიდან მასთან პირისპირ შესახვედრად“. (The victory of Utu-ḫeḡal (c.2.1.6), line c216.26)

(10b)-ში ზმნა გამოხატავს ტერმინატივის მორფემას, რომელსაც წინ უძღვის მესამე გონიერი მხოლობითი რიცხვის მაჩვენებელი, რაც უჩვენებს სიტუაციის იმ მონაწილეს, ვის პირისპირაც გაემართა აგენსი „უთუხენგალი“.

კომიტატივის მორფემა გამოხატავს ქვემდებარესა თუ ირიბ დამატებასთან ახლოს მდებარე საგანს.²

¹ Gene B. Gragg, *Sumerian Dimensional Infixes*, 20-23, 26-27; Marie-Louise Thomsen, *The Sumerian Language*, 215-216; Abraham Hendrik Jagersma, *A Descriptive Grammar of Sumerian*, 459-464; Gábor Zólyomi, *An Introduction to the Grammar of Sumerian*, 193-198.

² Abraham Hendrik Jagersma, *A Descriptive Grammar of Sumerian*, 446, 450; Daniel A. Foxvog, *Introduction to Sumerian Grammar*, 79.

- (11) კომიტატივი
 an lugal-da zag mu-un-de₃-ša₄
 an lugal=da zag=Ø mu-n-da-sa-Ø
 ანი მეფე=COM მხარე=ABS VENT-3SG.H-COM-ტოლია-2SG.S
 nam mu-un-di-ni-ib-tar-re
 nam=Ø mu-n-da-ni-b-tar-en
 ბედი=ABS VENT-3SG-COM-LOC-3SG.N.P-გადაჭრა-2SG.A
 „შენ მეუფე ანის თანასწორი ხარ და მასთან ერთად წყვეტ
 ბედს“. (An adab to Inana for Ur-Ninurta (Ur-Ninurta D) (c.2.5.6.4),
 line c2564.B.10)

(11) მაგალითში ქვემდებარისა (II პირი) და anlugal-da „მეუფე ანთან“ ფრაზების სიახლოვეს გამოხატავს (არ აქვს მნიშვნელობა, ზმნა სტატიკურია თუ დინამიკური).

კომიტატივის მნიშვნელობა მოიცავს სხვადასხვა ნიუანსურ განსხვავებას (რეციპროკულ საქმიანობას, ლოკაციას და ა. შ.).¹

- (12) a. ლოკაცია

ama ^dnin-gal uru₂-ni² lu₂-erim₂-gin₇
 ama ningal=Ø iri=ani luerim=gin
 დედა ნინგალი=ABS ქალაქი=3SG.H.POSS მტერი=EQU
 bar-ta ba-da-gub
 bar=da ba-b-da-gub-Ø
 გარეთ=COM MID-3SG.N-COM-დგომა-3SG.H.S
 „დედა ნინგალი მტერივით დგას თავისი ქალაქის გარეთ“.
 (The lament for Urim (c.2.2.2), line c222.M.254)

- b. რეციპროკი

^den-lil₂-le sag₉-sag₉-ga ba-ra-mu-da-ab-dug₄³
 Enlil=e sag~sag-a=Ø bara-mu-n-da-b-dug-Ø
 ენლილი=ERG კარგი.ყოფნა~R CAT.NEG-VENT-3SG.H-COM-
 DP-NOM=ABS 3SG.N.A-თქმა-3SG.P
 „ენლილი საერთოდ არ დამელაპარაკა, უმშვენიერესო“.
 (Enlil and Ninlil (c.1.2.1), line c121.77)

¹ Gene B. Gragg, *Sumerian Dimensional Infixes*, 55-61; Abraham Hendrik Jagersma, *A Descriptive Grammar of Sumerian*, 451.

² ემესალ დიალექტზე ნიშნავს „ქალაქს“.

³ dug₄ „თქმა“ წარმოადგენს გარდამავალ პერფექტიულ ფორმას, ამიტომ აგენსი (^den-lil₂-le „ენლილმა“) უნდა გამოიხატოს {n-} პრეფიქსული მორფემით, მაგრამ ამ მაგალითში მის ნაცვლად წარმოდგენილია არაგონიერი სახელის გამოხატველი {b-} მორფემა.

(12a) წინადადება უკავშირდება ლოკაციას, რომლის სიახლოვესაც აგენსი (resp. გარდამავალი ზმნის ქვემდებარე): უნდა ვივარაუდოთ, *bar-ta* „გარეთ“ მოცემულია კომიტატივში და დაერთვის {=da} კომიტატიური ბრუნვის ნიშანი და არა {=ta} აბლატიური ბრუნვის ნიშანი (ან დაყრუებულია /d/ ან კიდევ გადამწერმა კომიტატივის ნაცვლად მიუნერა აბლატივი). (12b) წინადადებაში რეციპროკული შინაარსის ნეგატიურად არის გამოხატული, ანუ ქვემდებარე, ვისაც ელაპარაკება (არ ელაპარაკება) გამოხატულია არა ირიბი დამატებით (დატიური ბრუნვით) არამედ უბრალოდ კომიტატიური ბრუნვით.

გარდა ამ მნიშვნელობებისა, {da-} მორფემა შეიძლება გამოხატავდეს უნარს, შეძლებას, შესაძლებლობას (აბილიტაცივს). ასევე შეიძლება გამოიყენებოდეს ემოციის გამომხატველ ზმნებთან.¹

(14) აბილიტაცივი

<i>niġ₂-gur₁₁</i>	<i>uru₂</i>	<i>ġal₂-ġal₂-la-ġu₁₀</i>
<i>niġgur</i>	<i>iri</i>	<i>ġal-ġal-a=ġu</i>
საკუთრება	ქალაქი	განთავსებული.ყოფნა~RDP- NOM=1SG.POSS

sug-ge   *ġu-mu-da-ab-gu₇*
sug=e   *ġa=mu-da-b-gu-Ø*
 ჭაობი=ERG   ASRT=VENT-COM-3SG.N.A-ჭაობა-3SG.P
 „ჭაობმა გადაყლაპა ქალაქში დაგროვებული ჩემი ქონება“.
 (The lament for Urim (c.2.2.2), line c222.E.132)

(14) მაგალითის წინადადება უჩვენებს, რომ უნარის თუ შესაძლებლობის ნიუანსი არის ჩართული სიტუაციაში. ამ მაგალითებში კომიტატივის პრეფიქსი უკვე აღარ უთანხმდება სიტუაციაში წარმოდგენილ რომელიმე კონკრეტულ პარტიციპანტს, მხოლოდ ზმნას უცვლის შინაარსს. აქედან გამომდინარე, {da-} მორფემა დერივატიულობისკენ იჩენს ტენდენციას.

დატიური პრეფიქსი გამოხატავს რეციპიენტს ან ბენეფაქტივს.³

(15) დატივი

<i>igi-zu</i>	<i>ġuṣ-am₃</i>	<i>saġ-ki-zu</i>	<i>dugud-dam</i>
<i>igi=zu</i>	<i>ġuṣ=Ø=am</i>	<i>saġki=zu</i>	<i>dugud=Ø=am</i>
თვალი=2SG.P	მონითალო=AB	შუბლი=2SG.P	მძიმე=ABS=CO
OSS	S=ყოფნა.3SG	OSS	P.3SG.S

¹ Gene B. Gragg, *Sumerian Dimensional Infixes*, 53-55; Marie-Louise Thomsen, *The Sumerian Language*, 226; И. Т. Канева, *Шумерский язык*, 154-155; Abraham Hendrik Jagersma, *A Descriptive Grammar of Sumerian*, 452-453; Gábor Zólyomi, *An Introduction to the Grammar of Sumerian*, 173.

² ემესალ დიალექტზე ნიშნავს „ქალაქს“.

³ Gene B. Gragg, *Sumerian Dimensional Infixes*, 82, 91; Abraham Hendrik Jagersma, *A Descriptive Grammar of Sumerian*, 399; Daniel A. Foxvog, *Introduction to Sumerian Grammar*, 74; Gábor Zólyomi, *An Introduction to the Grammar of Sumerian*, 167-168.

den-lil ₂ -le	za-a-ra	mu-ra-an-šum ₂
Enlil=e	zac=ra	mu-r-a-n-šum-Ø
ენლილი=ERG	2SG=DAT	VENT-2SG-R-3SG.H.A-მიცემა-3SG.T

„ენლილმა მოგცა მრისხანე სახე და ღრმააზროვანი შუბლი“.
(A balbale to Inana (Inana A) (c.4.07.1), line c4071.22-23)

(15)-ში მოცემულია პროტოტიპური სამვალენტიანი ზმნა. აგენსი გამობატულია ქვემდებარით ერგატიულ ბრუნვაში და ზმნას უთანხმდება პირში, რიცხვსა და კლასში {n-} მორფემის საშუალებით, თემა გამობატულია უბრალო დამატებით აბსოლუტიურ ბრუნვაში და უთანხმდება ზმნას პირსა და რიცხვში {Ø-} მორფემის საშუალებით, ხოლო რეციპიენტი გამობატულია მეორე პირის ნაცვალსახელით დატიურ ბრუნვაში და უთანხმდება ზმნას {r-} (მეორე პირის მაჩვენებელი) და {a-} (ბენეფაქტივისა და რეციპიენტის მორფემა) საშუალებით.

გრძნობისა და აღქმის გამომხატველ ზმნებთან (verbs of emotion) დატივი გამობატავს განმცდელ (ექსპერინცერს) სემანტიკურ როლს.¹

(16) ექსპერიენცერი

šeš-ġu ₁₀	a-na-zu	a-ra-gig
šeš=ġu=Ø	ana=zu=Ø	a-r-a-gig-Ø
ძმა=1SG.POSS=ABS	რა=2SG.POSS=ABS	VP-2SG-R-ავად.ყოფნა-3SG.S

„ჩემო ძმავ, რა გტკივა?“ (Enki and Ninḫursaġa (c.1.1.1), line c111.254)

(16)-ში ექსპერიენცერი გამოიხატება {r-} მეორე პირისა და {a-} ირიბი დამატების გამომხატველი პრეფიქსით ზმნაში. წინადადებაში ასევე წარმოდგენილია კლიტიკური მეორე პირის ნაცვალსახელი {=zu}.

5. სივრცობრივი პრეფიქსები: სემანტიკური როლები და სინტაქსური ფუნქციები

5.1 ზოგადი

იმის დასადგენად, უკავშირდება თუ არა სივრცობრივი პრეფიქსები ცენტრალურ (core) აქტანტებს, აუცილებელია სხვადასხვა სინტაქსური ტესტის გამოყენება, რომელთა საშუალებითაც დგინდება სხვადასხვა სინტაქსური ფუნქცია (ქვემდებარე, პირდაპირი დამატება და ირიბი დამატება). ამისათვის საჭიროა, გამოვიყენოთ ის სინტაქსური ტესტები (რელატივიზაცია, რეფლექსივიზაცია, კოორდინაციული შეზღუდვა, იმპერატიული კონსტრუქცია და სხვადასხვა აქტანტური დერივაცია), რომლებიც მესამე თავში განვიხილეთ.

საბოლოოდ კი, მორფოლოგიური მარკირების, სინტაქსური ქცევისა და სემანტიკური ხასიათის მიხედვით, შესაძლებელია მეტ-ნაკლე-

¹ Gene B. Gragg, *Sumerian Dimensional Infixes*, 90; Abraham Hendrik Jagersma, *A Descriptive Grammar of Sumerian*, 413; Gábor Zólyomi, *An Introduction to the Grammar of Sumerian*, 171-172.

ბად დადგინდეს თითოეული პარტიციპანტის სინტაქსური ფუნქცია, რომელსაც გარდამავლობისა და ვალენტობის ანალიზი დაეფუძნება.

ამ სინტაქსური ტესტებიდან შუმერულისთვის არალირებულია რელატივიზაცია და კოორდინაციული შეზღუდვა, რადგანაც რელატივიზაციისას მეთაური სიტყვა დამატებით დამოკიდებულ წინადადებაში შეიძლება ასრულებდეს ნებისმიერ სინტაქსურ ფუნქციას.¹ შუმერულში ძირითადად გავრცელებულია უკავშირო შეერთება (juxtaposition), მაგრამ ასევე დასტურდება აქადურიდან ნასესხები ა₃ „და, მაგრამ, აგრეთვე“ კავშირი. შესაძლებელია როგორც გარდაუვალი ზმნის ერთადერთი აქტანტის და გარდამავალ ზმნასთან დაკავშირებული აგენსის-კოორდინაცია (ცენტრალური (core) აქტანტები), ასევე იმ პარტიციპანტებისა/აქტანტებისა, რომლებიც გამოიხატებიან სივრცობრივი პრეფიქსებით და მათთან დაკავშირებული ინიციალური პირის ნიშნებით. აქედან გამომდინარე, რადგანაც არ არსებობს პარტიციპანტების/აქტანტების კოორდინაციული შეზღუდვა შუმერულში, ამიტომ სინტაქსური ფუნქციების დასადგენად ამგვარი ტესტი არალირებულია.²

როგორც ზემოთ ითქვა, ნაკლებად ღირებულია რეფლექსივიზაციის ტესტი. უფრო მეტად ღირებულია სხვადასხვა აქტანტური დერივაცია (პასივიზაცია, კაუზაცია, აპლიკატივიზაცია).

5.2 რეფლექსივიზაცია

რეფლექსივიზაციის დროს აგენსი და გარდაუვალ ზმნასთან დაკავშირებული ერთადერთი აქტანტი კორეფერენტული უნდა იყოს სიტუაციაში მონაწილე ერთ-ერთი სხვა წევრისა (გარდა რეციპიენტისა/ბენეფაქტივისა, რომელიც ირიბი რეფლექსივით {ba-} ზმნური პრეფიქსით გამოიხატება. კორეფერენტულობას აუცილებლად გამოხატავს რეფლექსიური ნაცვალსახელი, რომელიც ხშირად პაციენსის ან თემის სემანტიკურ როლს გადმოსცემს, ხოლო აგენსი სახელური ფრაზით და/ან პირის მაჩვენებლით გამოიხატება ზმნაში.³

(16) რეფლექსიური ნაცვალსახელი

ni₂-te-ne₂

nite=ani=Ø

REFL=3SG.H.POSS=ABS

„მან [=მონა ქალმა] თავი გამოისყიდა“.⁴

in-duḥ

i-n-duḥ-Ø

NEUT-3SG.H.A-მოშვება-3SG.P

¹ Abraham Hendrik Jagersma, *A Descriptive Grammar of Sumerian*, 594-596; Daniel A. Foxvog, *Introduction to Sumerian Grammar*, 97-98; Gábor Zólyomi, *An Introduction to the Grammar of Sumerian*, 96-98.

² И. Т. Канева, *Шумерский язык*, 161-164; Abraham Hendrik Jagersma, *A Descriptive Grammar of Sumerian*, 583-585; Daniel A. Foxvog, *Introduction to Sumerian Grammar*, 22.

³ Dietz Otto Edzard, *Sumerian Grammar*, 58; Abraham Hendrik Jagersma, *A Descriptive Grammar of Sumerian*, 234, 236; Gábor Zólyomi, *An Introduction to the Grammar of Sumerian*, 65.

⁴ Abraham Hendrik Jagersma, *A Descriptive Grammar of Sumerian*, 235.

(16) წინადადებაში აბსოლუტიურ ბრუნვაში (პაციენსი/თემა) დგას $ni_2-te-ne_2$ „თვითონ/თავისი თავი“ რეფლექსიური ნაცვალსახელი. რეფლექსივიზაცია ერთ-ერთ უნივერსალურ ტესტად მიიჩნევა პირდაპირი დამატების დასადგენად, მაგრამ ბევრი ენისგან განსხვავებით, რეფლექსიური ნაცვალსახელი სხვა ფუნქციითაც და სხვა ფორმითაც გამოიხატება შუმერულში.¹ რეფლექსიური ნაცვალსახელი ასევე დასტურდება სხვა ბრუნვებში:

(17) რეფლექსივიზაცია

- a. dag agrun-na- $\acute{g}u_{10}$ -uš
 dag agrun=ak= $\acute{g}u$ =še
 საცხოვრებელი ცელა²=GEN=1SG.POSS=TERM
 $ni_2-te-na$ $\acute{h}u-mu-un-du$
 $nite=ani=a$ $\acute{h}a-mu-ni-du-\emptyset$
 REFL=3SG.POSS=LOC ASRT-VENT-LOC-სვლა-3SG.S
 „მარტო მოდი ჩემი ტაძრის უკანა ოთახში“.
 (Inana and Šu-kale-tuda (c.1.3.3), line c133.39)
- b. ^den-ki šag₄ $ni_2-te-na-ke_4$
 enki šag $nite=ani=ak=e$
 ენქი გული REFL=3SG.H.POSS=GEN=ERG
 $i-ni-in-gi_4-gi_4$ ad
 $i-ni-n-gi-gi-\emptyset$ ad=ABS
 NEUT-LOC-3SG.H.A-დაბრუნება-RDP-3SG.P ხმა=ABS
 „ენქი საკუთარ თავს მოეთათბირა“.
 (The Flood story (c.1.7.4), line c174.C.8)

(17a)-ში $ni_2-te-na$ „ის თვითონ“ დგას ლოკატიურ ბრუნვაში, რომელიც უჩვენებს, რომ აგენსით გამოხატული პარტიციპანტი მარტო/თვითონ უნდა მივიდეს დანიშნულების ადგილზე. (17b)-ში რეფლექსიური ნაცვალსახელი დგას ერგატიულ ბრუნვაში, რომელიც ენქის შეესაბამება. ამგვარი მაგალითები, სავარაუდოდ, პრაგმატიკულად მარკირებული უნდა იყოს და აზრის გადმოცემის გასამძაფრებლად თუ ემფატიკისთვის გამოიყენებოდა.³

ირიბი რეფლექსივი გამოხატავს მხოლოდ აგენსისა და რეციპიენტის/ბენეფაქტივის კორეფერენტულობას; შუმერულში ირიბი რეფლექსივი რეციპიენტისა თუ ბენეფაქტივის სემანტიკურ როლებს და მათთან დაკავშირებულ აქტანტებს გამოარჩევს სხვა აქტანტებისაგან; აქედან გამომდინარე, ირიბი რეფლექსივი შეგვიძლია მივიჩნიოთ ირიბი დამატების სინტაქსური ფუნქციის გამომხატველ ტესტად, ხოლო პირდაპირი რეფლექსივი ვერ გამოდგება პირდაპირი დამატების გამოსარკვევად, რადგანაც რეფლექსიური ნაცვალსახელი შეიძლება იყოს როგორც აბსოლუტიურ, ასევე ერგატიულ და ლოკატიურ ბრუნვებში.

¹ Abraham Hendrik Jagersma, *A Descriptive Grammar of Sumerian*, 235.

² ტაძრის ნანილი.

³ Abraham Hendrik Jagersma, *A Descriptive Grammar of Sumerian*, 236.

5.3 კაუზაცია

შუმერულში დასტურდება ორი ტიპის კაუზაცივი (რომლებიც არ არიან მორფოლოგიურად მარკირებული და მხოლოდ პარტიციპანტებისა თუ აქტანტების რაოდენობით – სინტაქსურად განსხვავდებიან ამოსავალი კონსტრუქციებისგან): ერთი ინარმოება გარდაუვალი ზმნისაგან, ხოლო მეორე – გარდამავლისაგან.¹ ამოსავალი გარდაუვალი კონსტრუქციის ერთადერთი აქტანტი მიღებულ გარდამავალ კონსტრუქციაში იკავებს პირდაპირი დამატების (იგივე კაუზირებული) პოზიციას, ხოლო ქვემდებარის ფუნქციას ასრულებს ახალი პარტიციპანტი – კაუზატორი. სინტაქსური ფუნქციების თვალსაზრისით, ამგვარი სინტაქსური ალტერნაცია ტესტია გარდამავალი ზმნის ქვემდებარისა და პირდაპირი დამატების დასადგენად.

(18) კაუზაცია

a. ამოსავალი გარდამავალი კონსტრუქცია

ḡiṣ	maḥ-bi	aga ₃	an-na
ḡiṣ	maḥ=bi=Ø	aga	an=a
ხე	დიდებული=3SG.N.POSS=ABS	გვირგვინი	ზეცა=LOC
IM	DI	u ₆	
?	?	u	
?	?	საოცრება	

di-de₃ ba-gub
dug-ed-a ba-gub-Ø

თქმა-IPFV-NMLZ MID-დგომა-3SG.S

„მისი ბრწყინვალე ხეები, გვირგვინი ზეცაში, დგანან როგორც საოცარნი საცქერლად“. (Inana and Ebiḥ (c.1.3.2), line c132.122)

b. ნანარმოები (კაუზატიური) გარდამავალი კონსტრუქცია

ga-an-tuṣ-e	e ₂ ²	ba-an-gub
gantuš=e	e=Ø	ba-n-gub-Ø
მოიჯარე=ERG	სახლი=ABS	MID-3SG.H.A-დგომა-3SG.P

„მოიჯარემ სახლი დააფუძნა“. (Proverbs: collection 3 (c.6.1.03), line c6103.A.3.74.142)

(18a) წინადადებაში ḡiṣ „ხე“ უკავშირდება gub „დგომა“ ზმნას და ასრულებს გარდაუვალი ზმნის ერთადერთი აქტანტის ფუნქციას (რომელიც, რა თქმა უნდა, ქვემდებარედ უნდა განვიხილოთ). იგივე ზმნა კაუზატიურ კონსტრუქციაში ნარმოდგენილია (18b)-ში, რომელშიც უკვე კაუზატორი არის ქვემდებარის ფუნქციით, ხოლო არაგონიერი სახელი e₂ „სახლი“ ვლინდება პირდაპირი დამატების ფუნქციით.

როგორც მიუთითებენ, ამოსავალი გარდამავალი კონსტრუქციიდან ნანარმოები კაუზაცივის დროს ახალი პარტიციპანტი – კაუზატო-

¹ Abraham Hendrik Jagersma, *A Descriptive Grammar of Sumerian*, 307; Gábor Zólyomi, *An Introduction to the Grammar of Sumerian*, 223.

² უმჯობესი იქნებოდა ამოსავალი კონსტრუქციის მაგალითში ყოფილიყო e₂ „სახლი“ ქვემდებარის ფუნქციით, მაგრამ მსგავს მაგალითს ვერ მივაგენით.

რი იკავებს გარდამავალი ზმნის ქვემდებარის ადგილს (ესეც ძლიერი ტესტია ქვემდებარის დასადგენად), მაგრამ ამოსავალი კონსტრუქციის ქვემდებარე ქვეითდება უბრალო დამატებამდე თუ ზმნიზედური ფუნქციის მქონე წევრამდე (adverbial participant), ხოლო პირდაპირი დამატება იმავე ფუნქციით რჩება.¹ დაქვეითებული აქტანტი ასრულებს ირიბი თუ უბრალო დამატების ფუნქციას, განისაზღვრება მხოლოდ მორფოლოგიური მარკირებით (ზმნაში გამოხატული მაჩვენებლებით): ასეთ შემთხვევაში ზემოგანხილული სინტაქსური ტესტებით შეუძლებელია ირიბი თუ უბრალო დამატების დადგენა.

(19) კაუზაცია

a. ამოსავალი გარდამავალი კონსტრუქცია

u4	lugal-ġu ₁₀	e ₂ -a-na	kaš
ud	lugal=ġu=e	e=ani=a	kaš=Ø
დღე	მეფე=1SG.POSS=ERG	სახლი=3SG.H.POSS=LOC	ლუდი=ABS
	in-naġ-ġá-a		
	i-n-naġ-Ø-a=a		

NEUT-3SGH.A-სმა-3SG.P-NMLZ

„როცა ჩემმა მეფემ დალია ლუდი თავის სახლში“.

(JCS 54 p. 8 rev. 4:6'; D; 21)²

b. ნანარმოები (კაუზატიური) გარდამავალი კონსტრუქცია

a-be ₂	lu ₂	kur ₂ -ra
a=bi=Ø	lu	Kur-a=ra
წყალი=2SG.N.DEM=ABS	პიროვნება	გაფუჭება-NMLZ=DAT
u ₃ -mu-ni-naġ		
u-mmu-n-i-n-naġ-Ø		

ANT-VENT-3SG.H-OBL/LOC-3SG.H.A-სმა-3SG.P

„მას შემდეგ, რაც დასნებოვნებულ პიროვნებას დააღვინა ეს წყალი“. (VS 10:193 13; ?; 21)³

(19b) მაგალითიდან ჩანს, რომ აქტანტი lu₂ kur₂-ra „დასნებოვნებულ პიროვნებას“ დატიურ ბრუნვაში⁴ დგას, მაგრამ ზმნაში შეესაბამება არა რეციპიენტის გამოომხატველი მაჩვენებელი {n-} + {a-}, არამედ განსხვავებული მაჩვენებელი: {n-} + {i-} მორფემა, რომელიც გამოხატულების პლანში ემთხვევაში ლოკატივის მაჩვენებელს. როდესაც დატიურ სახელურ ფრაზას შეესაბამება ზმნური {n-} + {i-} მორფემა, მაშინ ამგვარ შეთანხმებასა თუ კორეფერენციას მიიჩნევენ უბრალოდ დამატებად.⁵

¹ Abraham Hendrik Jagersma, *A Descriptive Grammar of Sumerian*, 307; Gábor Zólyomi, *An Introduction to the Grammar of Sumerian*, 225.

² Abraham Hendrik Jagersma, *A Descriptive Grammar of Sumerian*, 433.

³ Abraham Hendrik Jagersma, *A Descriptive Grammar of Sumerian*, 433.

⁴ ამ ბრუნვათა განსხვავებული ფუნქციებისა და, აქედან გამომდინარე, განსხვავებული სახელწოდებების შესახებ იხ. გ. ზოიომის მოსაზრება (Gábor Zólyomi, *An Introduction to the Grammar of Sumerian*, 201-221).

⁵ Abraham Hendrik Jagersma, *A Descriptive Grammar of Sumerian*, 415-416, 421-423.

თუ მიღებულ კონსტრუქციაში გამოვყოფთ უბრალო დამატებას,¹ მაშინ არ უნდა გავიზიაროთ ა. იაგერსმას შეხედულება, რომ ორივე ტიპის კაუზატიური კონსტრუქცია ვალენტობას უმატებს.² გარდაუვალიდან გარდამავალი კონსტრუქციის მიღების შემთხვევაში კაუზატიური და კაუზირებული იკავებენ, შესაბამისად, ქვემდებარისა და პირდაპირი დამატების ფუნქციებს, მაგრამ ამოსავალი გარდამავალი კონსტრუქციიდან მიღებული კაუზატიური კონსტრუქციის შემთხვევაში უბრალო დამატება ვერ მოუმატებს ვალენტობას, რადგანაც განმარტების თანახმად, ვალენტობა გამოითვლება მხოლოდ ცენტრალური (core) აქტანტების საშუალებით, ამიტომ ორვალენტიანი ზმნისგან ნანარმოები კაუზატივი კვლავ ორვალენტიანად დარჩება. აქედან გამომდინარე, კაუზატივი სანდო ტესტია ქვემდებარისა და პირდაპირი დამატების დასადგენად, ხოლო ირიბი და უბრალო დამატებისათვის გამოუსადეგარია, რადგან მხოლოდ კაუზატიური კონსტრუქციით ვერ დავადგენთ, კაუზირებულმა ირიბი დამატების ფუნქცია შეითავსა თუ უბრალო დამატებისა.

5.4 დატიური დანიანურება

სხვადასხვა, ურთიერთშეუთავსებელი, სივრცობრივი პრეფიქსის გამოხატვისას შესაძლებელია დატივში მდგარი აქტანტის გამომხატველ პრეფიქსით გამოვლინდეს იგივე სემანტიკური როლი, რომელიც სხვა/ამოსავალ კონსტრუქციაში სხვა სივრცობრივი პრეფიქსით არის გამოხატული. ამგვარი ცვალებადობა შეიძლება დავუკავშიროთ კრეხერის კანონს.³

ამოსავალ კონსტრუქციაში პარტიციპანტი, რომელიც გამოიხატება უბრალო დამატების მაჩვენებლით, ნანარმოებ კონსტრუქციაში მარკირებულია რეციპიენტის/ბენეფაქტივის (დატივში მდგარი სახელური ფრაზის შესატყვისი ზმნური პრეფიქსი) გამომხატველი ნიშნით.

(20) დატიური დანიანურება

a. ამოსავალი კონსტრუქცია უბრალო დამატებით

an-ne ₂	nam	dug ₃	mu-ri-in-tar
an=e	nam	dug=Ø	mu-r-i-n-tar-Ø
ანი=ERG	ბედი	კარგი=ABS	VENT-2SG-OBL-3SG.H.A-ჭრა-3SG.P

„ანმა კარგი ბედი განგისაზღვრა“. (A balbale to Ninazu (Ninazu A) (c.4.17.1), line c4171.26)⁴

¹ უბრალო დამატების შესახებ ურთიერთგანსხვავებული შეხედულები აქვთ ა. იაგერსმასა და გ. ზოიომის. უფრო დანვრილებით იხ. მათი ნაშრომები (Abraham Hendrik Jagersma, *A Descriptive Grammar of Sumerian*, 415; Gábor Zólyomi, *Directive Infix and Oblique Object in Sumerian: An Account of the History of their Relationship*. – Or 68 (1999); Gábor Zólyomi, *An Introduction to the Grammar of Sumerian*).

² Abraham Hendrik Jagersma, *A Descriptive Grammar of Sumerian*, 307.

³ Gábor Zólyomi, *An Introduction to the Grammar of Sumerian*, 230-232.

⁴ Gábor Zólyomi, *An Introduction to the Grammar of Sumerian*, 230.

- b. ნანარმოები კონსტრუქცია
ubur ₂	kug-ġu ₁₀ -a	nam	ma-ra-ni-tar
ubur	kug=ġu=a	nam=Ø	mu-r-a-ni-Ø-tar-Ø
მკერდი	მზრნყინავი=	ბედი=ABS	VENT-2SG-R-LOC-1SG.A- ჭრა-3SG.P
	1SG.POSS=LOC		
- „ჩემი წმინდა მკერდით გადაგინყვიტე ბედი“. (A praise poem of Šulgi (Šulgi P) (c.2.4.2.16), line c24216.C.25)¹

როგორც (20a), ისე (20b) წინადადებაში ნარმოდგენილია nam „ბედი“ + tar „ჭრა“ = „ბედის განსაზღვრა“, მაგრამ იმ განსხვავებით, რომ (20a)-ში mu-ri-in-tar ზმნა უჩვენებს {r-} + {i-} (მეორე პირის მაჩვენებელი + უბრალო დამატება), ხოლო (20b)-ში ma-ra-ni-tar ზმნა – {r-} + {a-} (მეორე პირის მაჩვენებელი + რეციპიენტის/ბენეფაქტივის მაჩვენებელი). ორივე წინადადებაში სემანტიკური როლია რეციპიენტი/ბენეფაქტივი, მაგრამ (20a)-ში გამოიხატება უბრალო დამატების მაჩვენებლით, ხოლო (20b)-ში – პროტოტიპური სამვალენტიანი ზმნის III აქტანტის მაჩვენებლით.

კრეხერის წესის თანახმად, თუ ერთზე მეტი სივრცობრივი პრეფიქსია ნარმოდგენილი ზმნაში, მხოლოდ პირველ მათგანს დაუკავშირდება პირის ინიციალური ნიშანი და ავტომატურად პირველი სივრცობრივი პრეფიქსის შემდეგ ნარმოდგენილი პრეფიქსები პირის ინიციალური ნიშნის გარეშე მიემართებიან მხოლოდ არაგონიერ მესამე პირის პარტიციპანტებს/აქტანტებს.² აქედან გამომდინარე, კაუზირებული, რომელიც უბრალო დამატების ფუნქციით არის დატვირთული, შეიძლება დაწინაურდეს და ირიბი დამატების მაჩვენებლით გამოიხატოს.

(21) დატიური დაწინაურება

- a. *nam in-ni-in-kud
 *nam=Ø i-n-i-n-kud-Ø
 ბედი=ABS NEUT-3SG.H-OBL-3SG.H.A-ჭრა-3SG.P
 „მან აიძულა ისინი, რომ დაეფიცა“.³
- b. ირიბი დამატებით გამოხატული ნანარმოები კონსტრუქცია
lu ₂	ummaki-ra	e ₂ -an-na-tum ₂ -me	sa-šuš-gal
lu	umma=ak=ra	eanatum=e	sašušgal
პიროვნება	უმა=GEN=DAT	ეანათუმი=ERG	ბადე
^d en-lil _x (E ₂)-la ₂	e-na-šum ₂		
enlil=ak=Ø	i-n-a-n-šum-Ø		
ენლილი=GEN=ABS	NEUT-3SG.H-R-3SG.H.A-მიცემა-3SG.P		

¹ Gábor Zólyomi, *An Introduction to the Grammar of Sumerian*, 231.

² Abraham Hendrik Jagersma, *A Descriptive Grammar of Sumerian*, 381, 511; Gábor Zólyomi, *An Introduction to the Grammar of Sumerian*, 231.

³ Gábor Zólyomi, *An Introduction to the Grammar of Sumerian*, 231-232.

nam	e-na-ta-kud
nam=Ø	i-n-a-ta-n-kud-Ø
ბედი=ABS	NEUT-3SG.H-R-ABL-3SG.H.A-ჭრა-3SG.P

„ენათუმმა მისცა ენლილის დიდი საბრძოლო ბადე უმელებს და მისი საშუალებით სამომავლო ფიცი დაადებინა“. (E-ana-tum 1 obv. 16:12–20 (RIME 1.9.3.1) (Lagash, 25th c. BCE) (P222399))¹

(21a)-ში კაუზირებული, შუმერული კაუზატიური კონსტრუქციის თანახმად, უბრალო დამატებით არის წარმოდგენილი in-ni-in-kud ზმნა-ში: {n-} + {i-} (მესამე პირის მაჩვენებელი + უბრალო დამატება), მაგრამ აბლატიური მაჩვენებელი დამატების შემდეგ (21b)-ში e-na-ta-kud ზმნა კაუზირებულს გამოხატავს ირიბი დამატების მაჩვენებლით: {n-} + {a-}. ამგვარი ცვალებადობა მიუთითებს სინტაქსური ფუნქციის დანიშნულებაზე: უბრალო დამატება → ირიბი დამატება, რაც მხოლოდ ფორმალური მაჩვენებლების ცვლილებით გამოიხატება, რადგანაც ამოსავალი უბრალო დამატება ობლიგატორულია (და არა ფაკულტატიური), რაც განსხვავდება პროტოტიპური შემთხვევებისაგან, როდესაც უბრალო დამატება ყოველთვის ფაკულტატიურია.

ამგვარი მონაცვლეობა (მარკერის ცვლილება) და დანიშნულება, როგორც წესი, საკმარისია იმის სათქმელად, რომ მივიჩნიოთ სინტაქსურ დანიშნულებად, ამიტომ დატიური დანიშნულება ერთ-ერთ საიმედო სინტაქსურ ტესტად შეგვიძლია განვიხილოთ.

6. სივრცობრივი პრეფიქსები: ვალენტობა

ზემოგანხილული სინტაქსური ტესტების (რელატივიზაცია, კოორდინაცია, რეფლექსივიზაცია, კაუზაცია, დატიური დანიშნულება) ნაწილი არ იძლევა საშუალებას, რომ გავმიჯნოთ ერთმანეთისგან ცენტრალური (core) და პერიფერიული აქტანტები. შესაძლებელია ნებისმიერი აქტანტის რელატივიზაცია და კოორდინაცია, ამიტომ არაღირებულია მოცემული ტესტები სინტაქსური ფუნქციების დასადგენად შუმერულ ენაში.

ერთვალენტიანი ამოსავალი ზმნის კაუზაციისას ამოსავალი ზმნის ერთადერთი აქტანტი იკავებს ორვალენტიანი გარდამავალი ზმნის მეორე აქტანტის ადგილს, ანუ ეს ტესტი გამოდგება პირდაპირი დამატების დადგენის ერთ-ერთ საშუალებად, მაგრამ კაუზაციით ვერ დგინდება ირიბი დამატება, რადგანაც ორვალენტიანი ამოსავალი ზმნისგან ნაწარმოები კაუზატიური კონსტრუქცია (მოიცავს კაუზატორს, კაუზირებულსა და პირდაპირ დამატებას) ამოსავალი ზმნის ქვემდებარეს (resp. ნაწარმოები კონსტრუქციის კაუზირებული) ნაწარმოებ ზმნაში ანიჭებს უბრალო დამატების (და არა ირიბი დამატების) ფუნქციას. ეს ჩანს იქიდან, რომ უბრალო დამატების მარკერებით არ გამოიხატება.

რეფლექსივიზაციით, როგორც წესი, დგინდება პირდაპირი დამატება: თუ მოცემულ ენაში მხოლოდ ერთადერთი აქტანტი და მასთან და-

¹ Gábor Zólyomi, *An Introduction to the Grammar of Sumerian*, 232.

კავშირებული ერთადერთი სინტაქსური ფუნქცია (სემანტიკური როლებით – პაციენსი/თემა) გამოიხატება რეფლექსიური ნაცვალსახელით, მაშინ ეს ნაცვალსახელი გამოხატავს პირდაპირ დამატებას, ან თუ აგენსიც გამოიხატება რეფლექსიური ნაცვალსახელით, მაშინ ასრულებს ქვემდებარის ფუნქციასაც. შუმერულში ორივე შემთხვევაა ნარმოდგენილი, ამიტომ შესაძლებელია ქვემდებარისა და პირდაპირი დამატების დადგენა, რადგანაც რეფლექსიურ ნაცვალსახელს მხოლოდ ამ ორი სინტაქსური ფუნქციის გამოხატვა შეუძლია (ანუ ქვემდებარესა და პირდაპირ დამატებას გამოყოფს სხვა (ცენტრალური თუ პერიფერიული) აქტანტებისაგან. პირდაპირი რეფლექსივისიგან განსხვავებით, ირიბი რეფლექსივი უკავშირდება რეციპიენტს/ბენეფაქტივს და აგენსის კორეფერენციას, ამიტომ ეს ტესტი საშუალებას გვაძლევს, რომ დავადგინოთ ირიბი დამატება, რადგანაც თუ რეციპიენტი/ბენეფაქტივი პირდაპირი დამატება არ არის, სინტაქსურ ფუნქციათა უნივერსალური იერარქიის თანახმად, მომდევნო პოზიცია ირიბმა დამატებამ უნდა დაიკავოს.

დატიური დანიინაურება (მიუხედავად მისი შეზღუდული ხმარებისა) უნდა გამოგვადგოს ირიბი დამატების დასადგენად: რადგანაც ერთი და იმავე სემანტიკური როლის გამოხატვა სხვადასხვა მარკერით მიუთითებს სინტაქსურ ფუნქციათა ან დანიინაურებას, ან სულაც დაქვეითებას. რადგანაც სხვა საშუალებებით ვადგენთ, რომ {n-} + {a-} (მესამე პირი/გონიერთა კლასი + რეციპიენტი/ბენეფაქტივი) პრეფიქსები ზმნაში გამოხატავს ირიბ დამატებას, ამიტომ „დატიური დანიინაურება“ უნდა მივიჩნიოთ დანიინაურებისა (და, ამგვარად, ვალენტობის მომმატებელ) საშუალებად. სინტაქსურ ფუნქციათა უნივერსალური იერარქიის მიხედვით კი გვექნება ამგვარი დანიინაურება: უბრალო დამატება → ირიბი დამატება (დანიინაურება ერთი საფეხურით).

ფაქტობრივად, სინტაქსური ტესტებიდან მხოლოდ ორი (ირიბი რეფლექსივიზაცია, დატიური დანიინაურება) გამოდგება ირიბი დამატების დასადგენად, ხოლო სხვა ტესტები (რელატივიზაცია, კოორდინაცია, კაუზაცია) ირიბი დამატების დასადგენად არალირებულია.

თუ მარკირებასაც და სინტაქსურ ტესტებსაც ერთად გავითვალისწინებთ, მაშინ შეგვიძლია გამოვყოთ, რატომ არის რეციპიენტი ირიბი დამატების ფუნქციით შუმერულ ენაში: შუმერული, ნყობათა (alignmnet) თვალსაზრისით, ინდირექტიულ-ერგატიული ტიპისაა, ანუ პროტოტიპურ სამვალენტო ზმნასთან დაკავშირებული თემის სემანტიკური როლი ისევე გამოიხატება (როგორც სახელურ ფრაზაში, ასევე ზმნაში) როგორც პაციენსი პროტოტიპურ ორვალენტო ზმნაში (აბსოლუტიური ბრუნვა, პირის ნიშანი ზმნაში). მათგან განსხვავებით რეციპიენტი/ბენეფაქტივი გამოიხატება დატიური ბრუნვით სახელურ ფრაზაში და პირის ინიციალური პრეფიქსი + {a-} მორფემით ზმნაში. რადგანაც სხვა პარტიციპანტი თუ უბრალო დამატება ზმნაში არ გამოიხატება ამავე მაჩვენებლებით,¹ ამიტომ მორფოლოგიური მარკირება საუკეთესო საშუალებაა ირიბი დამატების გამიჯვნისა სხვა სინტაქსური ფუნ-

¹ დატივით შესაძლებელია უბრალო დამატების გამოხატვა, მაგრამ ზმნას აუცილებლად უბრალო დამატების პრეფიქსებით შეუთანხმდება.

ქციებისაგან (პირის ნიშანიც აქტანტის ამოსაცნობად ერთ-ერთი მთავარი საშუალებაა რთული მორფოლოგიის მქონე ენებში); სემანტიკური და სინტაქსური საშუალებები კი დამატებით შესაძლებლობას იძლევიან ირიბი დამატების გამოსაყოფად: 1. ირიბი დამატება რეციპიენტია პროტოტიპურ შემთხვევაში (resp. პროტოტიპურ სამვალენტთან ზმნაში); 2. გამოიხატება დატივით სახელურ ფრაზაში და დატიური პრეფიქსებით – ზმნაში; 3. განსხვავდება უბრალო დამატებისა და გარემოების გამოხატვისაგან/მაჩვენებლებისაგან; 4. უბრალო დამატება შეიძლება სახელურ ფრაზაში დატივის მაჩვენებლით იყოს მარკირებული, მაგრამ ზმნაში აუცილებლად განსხვავებული მაჩვენებლით იქნება წარმოდგენილი; 5. ირიბი რეფლექსივი მიუთითებს ქვემდებარისა და ირიბი დამატების კორეფერენციას; 6. დატიური დანიშაულება (თუმცა გვხვდება მეტისმეტად შეზღუდულად) ირიბი დამატების დადგენის ერთ-ერთი საშუალებაა.

რადგანაც ირიბი დამატება მარკერებით და სინტაქსური ტესტებით გამოირჩევა სხვა სივცრობრივი პრეფიქსებისაგან, ამიტომ კომიტატივი, ტერმინატივი, აბლატივი და ლოკატივი არ უნდა მივიჩნიოთ ირიბ დამატებად. რადგანაც არ წინაურდებიან სინტაქსურად, ამიტომ უბრალო დამატებებად უნდა განვიხილოთ.

7. სივცრობრივი პრეფიქსების ფლექსიურობა-დერივაციულობის საკითხი

ხუთი სივცრობრივი პრეფიქსი (დატივი, კომიტატივი, აბლატივი, ტერმინატივი, ლოკატივი) ოთხი სხვადასხვა რანგში არის განაწილებული; აქედან გამომდინარე, თეორიულად ზმნაში შეიძლება დასტურდებოდეს ოთხივე მათგანი (მხოლოდ აბლატივი და ტერმინატივია ურთიერთგამომრიცხავი ერთი ზმნური სიტყვაფორმის ფარგლებში). ამიტომ, გრამატიკული კატეგორიის თვალსაზრისით, ოთხ სხვადასხვა კატეგორიაში უნდა იყოს განაწილებული მოცემული ხუთი პრეფიქსი, რადგანაც, გრამატიკული კატეგორიის ერთ-ერთი ძირითადი კრიტერიუმიდან გამომდინარე, ერთ კატეგორიაში გაერთიანებული გრამემები აუცილებლად უნდა იყოს ურთიერთგამომრიცხავი ერთსა და იმავე ზმნურ სიტყვაფორმაში. ამ კრიტერიუმის მიხედვით, არ არსებობს სივცრობრივი პრეფიქსების ერთიანი გრამატიკული კატეგორია, რომელშიც გაერთიანებული იქნება ზემოჩამოთვლილი ხუთი გრამატიკული მნიშვნელობა.

სხვა საკითხია, მოცემული პრეფიქსები გამოხატავენ გრამემასა თუ დერივატემას, ანუ მოცემული პრეფიქსები ხასიათდებიან ფლექსიურობით თუ დერივაციულობით. წმინდა სემანტიკური თვალსაზრისით, ფლექსიური კატეგორიები, როგორც წესი, მხოლოდ სინტაქსური კავშირებს ამყარებენ წინადადების სხვა ნევრებთან (resp. აქტანტებთან) და შინაარსს არ უცვლიან ამოსავალ ლექსემას.

სემანტიკური როლების თვალსაზრისით, დატიური ზმნური მაჩვენებელი გამოხატავს რეციპიენტს, ბენეფაქტივს, ადრესატს, მიზანს (goal), ლოკატივსა და ექსპერიენცერს. ამ თვალსაზრისით, {n-} + {a-} მიმდევრო-

ბას აკისრია მხოლოდ პარტიციპანტის მარკირება კონკრეტული ზმნური ლექსებით გამოხატული სიტუაციისათვის. სემანტიკურად სამვალენტიანი ზმნებისთვის ამგვარი პარტიციპანტის არსებობა ლექსემის სემანტიკით განისაზღვრება, ხოლო ორვალენტიანი გარდამავალი ზმნებისთვის კი ახალ პარტიციპანტს გამოხატავს (სინტაქსური თვალსაზრისით კი, ახალი აქტანტისა თუ პარტიციპანტის შემოყვანა დერივაციას განეკუთვნება), მაგრამ მორფოლოგიური თვალსაზრისით, უნდა მივიჩნიოთ ფლექსიად, რადგანაც დატიური პრეფიქსი ახალი პარტიციპანტის შემოყვანის (თუ ახალი სემანტიკური როლის გამოხატვის) გარდა არ უმატებს თუ არ უცვლის ზმნას შინაარსს (პირის გამომხატველი მაჩვენებლები, საზოგადოდ, პროტოტიპურ ფლექსიურ კატეგორიაში ერთიანდებიან). ობლიგატორულობის კრიტერიუმის თანახმად კი, სამვალენტიან ზმნურ ფორმებში (ამოსავალი თუ ნაწარმოები) ირიბი დამატების გამოხატვა სწორედ ამ პრეფიქსს (და სახელურ ფრაზაში დატივისა და დირექტივის ბრუნვებს) ეკისრება. აქედან გამომდინარე, {n-} + {a-} მიმდევრობა უნდა განვიხილოთ პირის სხვა ნიშნებთან ერთად (ქვემდებარის/სუბიექტისა და პირდაპირი დამატების/ობიექტის). არაპროტოტიპურ შემთხვევას ის ქმნის, რომ ირიბი დამატება გამოიხატება ორი მორფემით: პირის/კლასის მაჩვენებლითა და შესაბამისი პარტიციპანტის სინტაქსური ფუნქციის გამომხატველი მარკერით.

ირიბი დამატების (resp. დატივის) მაჩვენებლისგან განსხვავებით სხვა პრეფიქსები, გარდა იმისა, რომ უკავშირდებიან რომელიმე აქტანტს (პერიფერიული), ზმნას უცვლიან თუ უმატებენ სემანტიკურ ნიუანსსაც (მაგალითები იხილეთ ზემოთ შესაბამის ქვეთავებში): 1. ლოკატივმა შეიძლება აქტანტის გარეშე დაუმატოს ლოკატიური შინაარსი; 2. აბლატივმა – არასივრცობრივი და არადროითი მნიშვნელობები, ინსტრუმენტი, „სრულიად, მთლიანად, სავსებით“ ნიუანსი „განადგურებისა“ და „დასრულების“ ზმნებს; 3. ტერმინატივმა შეიძლება დააზუსტოს მიმართულება ან ვინმეს/რამის წინაშე ყოფნა, უჩვენოს მიზანი ან მიზეზი; 4. კომიტატივმა კი გამოხატოს რეციპროკისა და ლოკაციის გარდა აბილიტატიური მნიშვნელობაც. ამ თვალსაზრისით, აღნიშნული ოთხი სივრცობრივი პრეფიქსი დერივაციას უნდა მივაკუთვნოთ. სინტაქსური კავშირის დამყარების თვალსაზრისით (შეთანხმება/concord) არათანმიმდევრულ სურათს გვიჩვენებენ,¹ რაც მიუთითებს ტენდენციას დერივაციულობისაკენ.

სივრცობრივი პრეფიქსები ოპოზიციურობის თვალსაზრისით ქმნიან პრივატულ (და არა ეკვიპოლენტურ) ოპოზიციას, რაც დერივაციისათვის არის დამახასიათებელი. ამოსავალ ზმნურ ლექსებმას ემატება ახალი ნიუანსი (ან უბრალოდ პერიფერიული აქტანტი თუ გარემოება ამოსავალ სიტუაციას).

¹ ტექსტებში სივრცობრივი პრეფიქსებისა და შესაბამისი სახელური ფრაზების რაოდენობრივი თვალსაზრისით განაწილების შესახებ იხ. გრეგის ნაშრომი (Gene B. Gragg, *Sumerian Dimensional Infixes*).

ზემოგანხილული ცხრილის სახით ამგვარად შეგვიძლია წარმოვადგინოთ:

ცხრილი №3 სივრცობრივი პრეფიქსების ფლექსიურობა-დერივაციულობა

		დატივი	კომიტატივი	აბლატივი	ტერმინატივი	ლოკატივი
1.	სინტაქსური კავშირის დამყარება	+	+/-	+/-	+/-	+/-
2.	თანახმარება ერთ სიტყვა-ფორმაში	+	+	+/-	+/-	+
3.	სემანტიკური არამრავალფეროვნება	+	-	-	-	-
4.	ობლიგატორულობა	+	+/-	+/-	+/-	+/-
5.	ეკვიპოლენტური ოპოზიცია	+	-	+/-	+/-	-

„+“ ნიშნით აღინიშნება ტენდენცია ფლექსიურობისაკენ, ხოლო „-“ ნიშნით – დერივაციულობისაკენ. როდესაც უჯრაში მოცემულია ერთდროულად როგორც „+“, ასევე „-“, მაშინ კონტექსტის მიხედვით შეიძლება ან ერთი მახასიათებელი გამოვლინდეს, ან კიდევ – მეორე. მაგ., სინტაქსური კავშირის დამყარება ყველა სივრცობრივ პრეფიქსს შეუძლია, მაგრამ არა ყოველთვის: როდესაც ზმნას სემანტიკას უცვლის, მაშინ, რა თქმა უნდა, შესაბამისი აქტანტი არ მოიპოვება წინადადებაში (ამ მხრივ, მხოლოდ ირიბი დამატების (resp. დატივის) მაჩვენებელი გამოირჩევა – ყოველთვის აღნიშნავს შესაბამის სინტაქსურ ფუნქციას). აბლატივი და ტერმინატივი ურთიერთგამომრიცხავია ერთ ზმნურ სიტყვა-ფორმაში, მაგრამ თანახმარება სხვა სივრცობრივ პრეფიქსებთან (ამიტომ აქვს მინერილი როგორც „+“, ასევე „-“). სემანტიკური არამრავალფეროვნება გულისხმობს, რომ ირიბი დამატების მაჩვენებელი გამოხატავს მხოლოდ სხვადასხვა სემანტიკურ როლს, მაგრამ არ უცვლის ზმნას შინაარს გნასხვავეებით სხვა სივრცობრივი პრეფიქსებისგან. ობლიგატორულობით კი ხასიათდება მხოლოდ ირიბი დამატების გამომხატველი: სხვა სივრცობრივი პრეფიქსები მაშინაც კი არ ვლინდება ყოველთვის, როდესაც შესაბამისი ბრუნვით გამოხატული სახელური ფრაზა მოგვეპოვება წინადადებაში. აბლატივი და ტერმინატივი ერთმანეთთან ქმნიან ეკვიპოლენტურ ოპოზიციას, მაგრამ სხვა სივრცობრივ პრეფიქსებთან მიმართებით კი პრივატულ ოპოზიციას, ამიტომ აღინიშნება როგორც „+“, ასევე „-“ ნიშნებით).

მოცემული კრიტერიუმების მიხედვით, სივრცობრივი პრეფიქსები არ განეკუთვნებიან პროტოტიპურ დერივატივებს, მაგრამ ფლექსიურობის ორ მთავარ კრიტერიუმს (ობლიგატორულობასა და ერთ სიტყვაფორმაში ურთიერთგამომრიცხაობას) ვერ აკმაყოფილებენ და ამიტომ უნდა გავაერთიანოთ დერივაციულ კატეგორიებში.

8. სივრცობრივი პრეფიქსების აპლიკატიურობის საკითხი

ზოგიერთი თანამედროვე მკვლევარი მიიჩნევს, რომ სივრცობრივი პრეფიქსები გამოხატავენ აპლიკატივს.¹ აქედან გამომდინარე, შუმერულს მოეპოვება ექვსი აპლიკატიური გრამატიკული მნიშვნელობა: ბენეფაქტივი, კომიტატივი, მიზანი (goal; resp. ტერმინატივი), წყარო (source; resp. აბლატივი), ინსტრუმენტი, ლოკატივი.² ასევე მიუთითებენ, რომ ვალენტობის მატების საშუალებას წარმოადგენენ სივრცობრივი პრეფიქსები.³

თუ სივრცობრივ პრეფიქსებს მივიჩნევთ აპლიკატივის გამომხატველ მორფემებად, მაშინ ორივე ავტორი ჩამოთვლის იმ მახასიათებლებს, რომლითაც განსხვავდებიან სხვა ენების აპლიკატივისაგან: აპლიკატიურ მნიშვნელობასთან დაკავშირებული სახელური ფრაზები არ მარკირდება აბსოლუტიური ბრუნვით: გამოხატულია ირიბი ბრუნვებით, ერთსა და იმავე ზმნურ სიტყვაფორმაში ერთზე მეტი აპლიკატიური მარჯვენებელი შეიძლება გამოვლინდეს (მაგრამ მხოლოდ პირველი მათგანი მიიჩნევა ცენტრალურ (core) აქტანტად, ხოლო სხვა სივრცობრივი პრეფიქსები გამხატავენ პერიფერიულ აქტანტებს), არ პასივიზდება სივრცობრივი პრეფიქსებით გამოხატული აქტანტები.⁴

აპლიკატივის უნივერსალური მახასიათებლები შეიძლება განვიხილოთ სემანტიკურად, სინტაქსურად და მორფოლოგიურად. სემანტიკური როლები, რომლებსაც აპლიკატივი გამოხატავს, შეიძლება იყოს ბენეფაქტივი, ლოკატივი, ინსტრუმენტი, კომიტატივი და ა. შ. აქედან გამომდინარე, შუმერული სივრცობრივი პრეფიქსები აკმაყოფილებენ სემანტიკურ კრიტერიუმს.

სინტაქსური თვალსაზრისით, აპლიკატივი უნდა იყოს ვალენტობის მომმატებელი საშუალება. როგორც ეს დასტურდება პროტოტიპურ შემთხვევებში (ბანტუ და ავსტრონეზიური ენები, *inter alia*): ფაკულტატიური უბრალო დამატება აპლიკატივიზაციის შემდეგ იკავებს პირდაპირი ან პირველადი დამატების ფუნქციას; ხოლო სხვა შემთხვევებში შესაძლებელია პირდაპირი დამატების ნაცვლად დაიკავოს ირიბი დამატების ანდა მეორეული დამატების ადგილი. ორივე შემთხვევაში ამოსავალ წინადადებასთან შედარებით მივიღებთ ერთით მეტ ცენტრალურ (core) აქტანტს, ანუ ზმნის ვალენტობა გაიზრდება ერთით.

¹ Eric J. M. Smith, *Query-based Annotation*; Patrick M. Niedzielski, *Clausal Syntax in the Sumerian Language*.

² Eric J. M. Smith, *Query-based Annotation*, 83.

³ Patrick M. Niedzielski, *Clausal Syntax in the Sumerian Language*, 35, 39.

⁴ Eric J. M. Smith, *Query-based Annotation*, 81-82; Patrick M. Niedzielski, *Clausal Syntax in the Sumerian Language*, 46, 48.

შუმერულის შემთხვევაში, როგორც ზემოთ ვნახეთ, სივრცობრივ პრეფიქსთაგან ვალენტობის მომმატებელი საშუალებაა ირიბი დამატება (სემანტიკურად – რეციპიენტი, ბენეფაქტივი, ადრესატი, მიზანი): დატიური ბრუნვით სახელურ ფრაზაში და {n-}/{r-}/{Ø-}+ {a-} (პირის ნიშანი + ირიბი დამატების გამომხატველი პრეფიქსი) აფიქსთა მიმდევრობით ზმნაში გამოიხატება ირიბი დამატება, რომელიც წარმოადგენს ცენტრალურ აქტანტს განმარტების თანახმად. ოღონდ ზემოგანხილული დატიურ დაწინაურების გარდა არ არსებობს ფაკულტატიური უბრალო დამატება, რომელიც დაწინაურდება და დაიკავებს ირიბი დამატების ადგილს (ზოგიერთი გამონაკლისის გარდა). მისგან განსხვავებით, კომიტატივი, ტერმინატივი, აბლატივი და ლოკატივი ვერ უმატებენ ვალენტობას, რადგანაც წარმოადგენენ უბრალო დამატებას, ანუ უნდა განვიხილოთ როგორც პერიფერიული აქტანტების სახეობები. არ დასტურდება ისეთი ფაკულტატიური თუ ობლიგატორული პერიფერიული აქტანტები, რომელთა დაწინაურებითაც მიიღება სივრცობრივი პრეფიქსებით (გარდა ირიბი დამატებისა) გამოხატული აქტანტები. აქედან გამომდინარე, თუ მოცემული მორფემები არ უკავშირდება ვალენტობის მატებას, მაშინ არ უნდა მივიჩნიოთ სივრცობრივი პრეფიქსები აპლიკატივის (თუნდაც არაპროტოტიპური) გამომხატველად.

რა თქმა უნდა, მართებულია ე. სმითისა და პ. ნედელსკის ზემოჩამოთვლილი შენიშვნები პროტოტიპური აპლიკატივისაგან სივრცობრივი პრეფიქსების განსხვავების შესახებ, მაგრამ ის კრიტერიუმები, რომელთა საშუალებითაც გამოვყოფთ აპლიკატივს არ არის იერარქიულიად დალაგებული. უპირველეს ყოვლისა, აუცილებელია, რომ მძლავრ კრიტერიუმად მივიჩნიოთ სინტაქსური მახასიათებლები: აუცილებელია, რომ აპლიკატივმა აჩვენოს სინტაქსური დაწინაურება; ვალენტობის მატება, ამ თვალსაზრისით, ობლიგატორულია. თუ მორფოლოგიურადაც არის გამოხატული (აფიქსური ან სხვა მორფოლოგიური მარკერი) და ქმნის აპლიკატივის გრამატიკულ კატეგორიას, მაშინ უნდა იკავებდნენ ერთსა და იმავე რანგს. რა თქმა უნდა, თეორიულად შესაძლებელია, რომ ერთდროულად გამოვლინდნენ და, მაგალითად, ზმნა ერთდროულად გამოხატოს ბენეფაქტივი და ინსტრუმენტი, მაგრამ ცენტრალური აქტანტი უნდა იყოს ერთ-ერთი მათგანი, ხოლო მეორე აუცილებლად პერიფერიული. თითქოს ასეც გამოიხატება შუმერულში, რადგანაც, კრეხერის კანონის თანახმად, მხოლოდ ძირისგან უკიდურესად დაშორებულ სივრცობრივ პრეფიქსს უკავშირდება პირის/კლასის ინიციალური ნიშანი და სხვა სივრცობრივი პრეფიქსები მის გარეშე გამოიხატებიან, მაგრამ თუ არცერთი სინტაქსური ტესტი არ უჭერს მხარს, რომ კომიტატივი, ტერმინატივი, აბლატივი და ლოკატივი არ არიან ცენტრალური (პირდაპირი ან ირიბი დამატება) აქტანტები, მაშინ მხოლოდ პირის/კლასის ნიშანი ვერ გადაწყვეტს სინტაქსური ფუნქციის პრობლემას: უბრალოდ დამატებაც შეიძლება შეუთანხმდეს ზმნას და გამოიხატოს პირის/კლასის მარკერთაც.

როგორც ზემოთ ვნახეთ, სივრცობრივი პრეფიქსები უნდა მივიჩნიოთ დერივატივებად და არა – გრამემებად და ამასთანავე რადგანაც

ერთდროულად ვლინდებიან ერთსა და იმავე ზმნურ სიტყვაფორმაში, ამიტომ მათ ერთ გრამატიკულ კატეგორიაში ვერ გავაერთიანებთ.

ზოგადად, აპლიკატიურობის დასაკმაყოფილებლად სემანტიკური როლები იმდენად მრავალფეროვანია, რომ არ უნდა მივიჩნიოთ ობლიგატორულ კრიტერიუმად ამგვარი კატეგორიის გამოსაყოფად. ერთადერთი ობლიგატორული კრიტერიუმი უნდა იყოს ვალენტობის მატება და ყოველი კონკრეტული ენისათვის უნდა დავადგინოთ ის სინტაქსური ტესტები, რომლის საშუალებითაც შესაძლებელია ცენტრალური (core) და პერიფერიული აქტანტების ერთმანეთისაგან გამიჯვნა. ამის შემდეგ უნდა დადგინდეს აპლიკატივაზციის შედეგად მიღებული პირდაპირი/პირველადი დამატება თუ ირიბი/მეორეული დამატება და ასევე უნდა გამოვარკვიოთ ამოსავალი კონსტრუქცია შეიცავს თუ არა ფაკულტატიურ უბრალო დამატებას.

ამგვარად, შუმეროლოგიის განვითარების მოცემულ ეტაპზე შუმერულისთვის უნდა გამოვყოთ აპლიკატივის მხოლოდ ერთი ტიპი: ბენეფაქტიური აპლიკატივი, რომლისთვისაც რამდენიმე გამონაკლისის გარდა (დატიური დანიწურება) არ არსებობს ამოსავალი კონსტრუქცია ფაკულტატიური უბრალო დამატებით, რომლისგანაც აქტანტური დერივაციით მივიღებდით აპლიკატიურ კონსტრუქციას. ამის გათვალისწინებით (და რომ მიღებულ კონსტრუქციაში ბენეფაქტივი გამოიხატება ირიბი დამატებით), შუმერულში წარმოდგენილია არაპროტოტიპური აპლიკატივი.

9. დასკვნები

ამ სტატიაში განვიხილეთ სივრცობრივი პრეფიქსების (ლოკატივი, აბლატივი, ტერმინატივი, კომიტატივი და დატივი) მორფოლოგიური, სინტაქსური და სემანტიკური (სემანტიკური როლები) მახასიათებლები როგორც ტრადიციული, ასევე თანამედროვე შუმეროლოგიური ლიტერატურის მიხედვით, რაზეც დავაფუძნეთ მსჯელობა მათი სინტაქსური ფუნქციების შესახებ სინტაქსური ტესტების მიხედვით (რელატივიზაცია, რეფლექსივიზაცია, კოორდინაცია, კაუზაცია, აპლიკატივიზაცია). აქედან გამომდინარე, შეძლებისდაგვარად გამოვარკვიეთ მათი კავშირი ვალენტობასა (და აპლიკატივიზაციასთან) და მათი ფლექსიურობა-დერივაციულობის საკითხი. დასკვნები პუნქტებად შეგვიძლია ჩამოვწეროთ:

1. რელატივიზაცია არ გამოდგება სინტაქსური ფუნქციების დასადგენ ტესტად, რადგან შესაძლებელია წინადადების ყველა წევრის რელატივიზება;

2. რეფლექსივიზაცია სუსტი ტესტია: ძირითადად პაციენს/თემას გამოხატავს, მაგრამ შესაძლებელია შეგვხვდეს აგენსის ფუნქციითაც; ირიბი რეფლექსივი გამოხატავს აგენსისა და რეციპიენტის/ბენეფაქტივის კორეფერენტულობას;

3. კოორდინაცია არ გამოდგება სინტაქსური ფუნქციების დასადგენად, რადგან შესაძლებელია წინადადების ყველა წევრის კოორდინაცია;

4. აქტანტური დერივაციის (საშუალო გვარი/პასივი; ბენეფაქტიური კონსტრუქცია; კაუზატივი) ტესტებით გამოყოფილი სინტაქსური ფუნქციები ემთხვევა ტრადიციულად გამოყოფილ პირდაპირ დამატებასა და ირიბ დამატებას; აქედან გამომდინარე, შეგვიძლია დავადგინოთ შესაბამისობა სემანტიკურ როლებსა და სინტაქსურ ფუნქციებს შორის: პაციენსი/თემა – პირდაპირი დამატება, რეციპიენტი/ბენეფაქტივი – ირიბი დამატება;

5. დატივით გამოხატული აქტანტები (ზმნას ეთანხმებიან {n-}/{r-}/{\emptyset-}¹ + {a-} მორფემებს – პირის ნიშანი + რეციპიენტის/ბენეფაქტივის გამომხატველი პრეფიქსი) უნდა მივიჩნიოთ ირიბ დამატებად მორფოლოგიური მარკირების, სემანტიკური როლისა (რეციპიენტი, ბენეფაქტივი, ადრესატი და ექსპერიენცერი) და დატიური დანიშაულების საფუძველზე. ირიბი დამატების/ბენეფაქტიური აპლიკაციის მარკენებელი, მორფოლოგიური თვალსაზრისით, ფლექსიას წარმოადგენს;

6. სხვა სივრცობრივი პრეფიქსები (და მათთან დაკავშირებული ინიციალური პირის ნიშანი) უნდა მივიჩნიოთ უბრალო და არა ირიბ დამატებად, რადგან არ მარკირდებიან ირიბი დამატების მსგავსად, ტენდენციას იჩენენ დერივაციულობისაკენ (მორფოლოგიური თვალსაზრისით), ზოგიერთი მათგანი დატიური დანიშაულებით უჩვენებს, რომ სინტაქსურ ფუნქციათა იერარქიაში ირიბ დამატებაზე ქვემოთ დგანან;

7. ლოკატივის მარკენებელი უნდა მივიჩნიოთ გარემოების გამომხატველად, რადგან მორფოლოგიური თვალსაზრისით არასდროს არ უთავსდება ინიციალური პირის პრეფიქსს.

განხილულ სივრცობრივ პრეფიქსთა ანალიზს ერთი დიდი დაბრკოლება ახლავს თან: ნებისმიერი სინტაქსური კონსტრუქციის განხილვისას აუცილებელია მიმართების დადგენა ამოსავალ კონსტრუქციასა და სინტაქსური დერივაციით მიღებულ კონსტრუქციას შორის, ამიტომ ნათლად უნდა აღინეროს ჯერ ამოსავალი კონსტრუქცია, შემდეგ – ნაწარმოები კონსტრუქცია, ბოლოს კი უნდა ვუჩვენოთ განსხვავებები ამ ორ კონსტრუქციას შორის. ამისათვის აუცილებელია პროტოტიპური მაგალითების მოხმობა, რაც გულისხმობს, რომ ამოსავალ და ნაწარმოებ კონსტრუქციებს შორის უნდა იყოს მინიმალური განსხვავება მორფოლოგიური მარკირების, სინტაქსური მონაცვლეობებისა და სემანტიკური (როგორც გრამატიკული, ასევე ლექსიკური სემანტიკა) თვალსაზრისით, მაგრამ ხშირად შეუძლებელი ხდება ამგვარი ნიმუშების დაძებნა და ამიტომაც ხდება, რომ ზოგიერთი შუმეროლოგი ამგვარი მონაცვლეობების საჩვენებლად ან ხელოვნურად შექმნილ მაგალითებს იშველიებს ან უკეთეს შემთხვევაში არაპროტოტიპური ნიმუშებით კმაყოფილდება.

მკვდარი ენის ანალიზისას მკვლევარი ვერ გაექცევა ამგვარ ნაკლოვანებებს.

---

¹ {?-} ა. იაგერსმას მიხედვით.

Five dimensional prefixes (dative, comitative, ablative, terminative, locative) are distributed into four different rank order/prefixal slots; consequently, four of them can be theoretically attested in the verb (only the ablative and terminative exclude each other in the same word-form). That is why, according to the general definition of the grammatical category, these five prefixes must be distributed into four different categories, because following one of the main criteria of the grammatical category, grammatical meanings of the same grammatical category must exclude each other in the same verbal word-form. According to this criterion there is not a single grammatical category of the dimensional prefixes which can unite these five grammatical meanings.

Another problem is that these prefixes express inflectional or derivational grammatical meanings, or these prefixes are characterised by inflectionality or derivationality. According to the pure semantic viewpoint, inflectional categories, as a rule, are connected with the members (i.e. arguments) of the sentence and do not change the meaning of the basic lexeme.

According to the semantic roles, the dative marker in the verb expresses the recipient, benefactive, addressee, goal, locative, and experiencer. This viewpoint shows that {n-} + {a-} sequence reflect a participant for the event expressed by the particular verbal lexeme. Semantically, for the trivalent verbs, the existence of such a participant is defined by the meaning of the lexeme, and for the bivalent transitive verbs, it expresses a new participant (syntactically, an introduction of a new argument or a participant belongs to the derivation) but morphologically, it should be assigned to the inflection, because the dative prefix does not add or change the verbal meaning except it introduces a new participant (or expresses a new semantic role). Generally, the personal markers are united into the prototypical inflectional category. According to the criterion of the obligatory usage, in the trivalent verbal forms (either basic or derived), the expression of the indirect object is assigned to this prefix (and in the noun phrase, to the dative and directive cases). Consequently, {n-} + {a-} should be discussed with the other personal markers (the markers of the subject and the direct object). The expression of the indirect object by two morphemes (the markers of the person/class and syntactic function of the correspondent participant) creates non-prototypical situation.

In contrast with the marker of the indirect object (i.e. the dative), the other prefixes are not only connected with an argument (peripheral), but also change or add a semantic nuance: **1.** the locative can add a locative meaning without an argument in the clause; **2.** the ablative can add non-spatial and non-temporal meanings, instrument, „completely, thoroughly, totally” nuance to the verbs of „destroying” and „finishing”; **3.** the terminative can precise the direction or the existence before someone/something, can show a purpose or reason; **4.** the comitative can express, besides the reciprocity and location, an abilitative meaning. According to this viewpoint, these four dimensional prefixes should be assigned to the derivation. According to the syntactic relation (agreement/concord), they show non-straightforward situation that indicates the tendency towards the derivation.

According to morphological oppositions, the dimensional prefixes create a privative (and not an equipollent) opposition which characterises the derivation. A new nuance (or merely a peripheral argument or an adverbial modifier to the basic event) is added to the basic lexeme.

According to the above-discussed criteria (syntactic relation, co-existence in the same word-form, semantic diversity, obligatoriness, equipollent opposition), the dimensional prefixes do not belong to the prototypical derivational meanings but they cannot satisfy two main criteria of inflectionality (obligatoriness and exclusion in the same word-form) and that is why they should be united under derivational categories.

Some modern scholars think that the dimensional prefixes express the applicative. Consequently, Sumerian has six applicative grammatical meanings: benefactive, comitative, goal (i.e. terminative), source (i.e. ablative), instrument, locative. It is also indicated that the dimensional prefixes are a valency-increasing mean.

If the dimensional prefixes are assumed to be morphemes expressing the applicative, then these authors (E. J. M. Smith and P. M. Niedzielski) enumerate those characteristics which make the Sumerian dimensional prefixes different from the applicative of the other languages: The noun phrases connected to the applicative are not marked by the absolutive case: They are expressed by the oblique cases; in the same verbal word-form, more than one applicative marker can appear (but only the first from the left in the sequence is assigned to the core argument, and the other dimensional prefixes express peripheral arguments); the arguments expressed by the dimensional prefixes are not passivised.

The universal features of the applicative can be discussed semantically, syntactically, and morphologically. The semantic roles expressed by the applicative can be benefactive, locative, instrument, comitative, etc. Consequently, the Sumerian dimensional prefixes satisfy the semantic criterion.

Syntactically, the applicative must be a valency-increasing mean. As it happens in prototypical cases (The Bantu and Austronesian languages, inter alia): Applicativising the optional oblique object occupies the function of the direct or primary object; and in other languages (e.g., the Kartvelian languages), it can occupy the function of the indirect or secondary object instead of the direct object. In both cases, comparing to the basic clause, the result will be one more core argument in the clause, i.e. the valency is increased by one. In the case of Sumerian, out of the dimensional prefixes, the indirect object is a valency-increasing mean (semantically – recipient, benefactive, addressee, goal); the dative case in the noun phrase and {n-}/{r-}/{Ø-} + {a-} (personal marker + the prefix of the indirect object) affix sequence in the verb express the indirect object, which is a core argument according to the general definition. However, besides the dative shift (G. Zólyomi), there is no optional oblique object which will be promoted and occupy the place of the indirect object. On the contrary, the comitative, terminative, ablative, and locative cannot increase the valency, because they are the oblique object, i.e. they can be discussed as the type of peripheral arguments. There is no such as optional or obligatory peripheral arguments whose promotion results into the dimensional prefixes (except the indirect object). Consequently, if

these morphemes are not connected to the valency increasing, then the dimensional prefixes should not be assigned to the markers of the applicative (even non-prototypical one).

Of course, the notes by E. J. M. Smith and P. M. Niedzielski about the differences between the prototypical applicative and the dimensional prefixes are valid but the criteria of singling out the applicative are not organised hierarchically. First of all, it is necessary to consider the syntactic criteria as strong ones: The applicative must show the syntactic promotion; the valency-increasing is obligatory according to this viewpoint. If it is expressed morphologically (affixal or the other morphological marker) and creates the grammatical category of the applicative, then they must occupy the same rank order/slot in the prefix chain. Of course, it is theoretically possible to be expressed at the same time and, for example, a verb can show the benefactive and instrument at the same time, but one of them should be a core argument and the other one peripheral. Allegedly, it does likewise in Sumerian, because, according to the Krecher's rule, the initial personal/class marker is connected only to the most distant dimensional prefix from the root and the other dimensional prefixes are expressed without it but if neither syntactic tests confirms that the comitative, terminative, ablative and locative are core arguments (the direct or indirect object), then the sole personal/class marker cannot solve the problem: The oblique object can also agree with the verb and can be expressed by the personal/class marker.

Since more than one dimensional prefixes are expressed in the same verbal word-form at the same time, they cannot be united in the same grammatical category.

Generally, the semantic roles for the applicative are so diverse that they should not be considered as an obligatory criterion for satisfying such a category. The only obligatory criteria must be valency increasing and for the particular language, those syntactic tests should be established which can differentiate core and peripheral arguments. After the establishment, one should find out what is the applied object – direct/primary or indirect/secondary and whether the basic construction has or not an optional oblique object.

Thus, at the stage of the development of Sumerology, only one type of the applicative should be singled out: benefactive applicative, for which there is no basic construction with the oblique object (except the dative shift), that can be resulted into the applicative construction. Taking this into account (and the benefactive expressed by the indirect object in the derived construction), Sumerian has a non-prototypical applicative.

This article discusses the morphological, syntactic, and semantic (semantic roles) features of the dimensional prefixes (locative, ablative, terminative, and dative) according to both the traditional and modern Sumerological literature, on which the the analysis about their syntactic function was based using the syntactic tests (relativisation, reflexivisation, coordination, causation). Consequently, to the best of our ability, their connection to the valency (and applicativisation) and the problem of their inflectionality and derivationalty were discussed. The results can be enumerated:

1. The relativisation is not a useful test for establishing the syntactic functions because all participants in the sentence can be relativised;

2. The reflexivisation is a weak test: it mainly express patient/theme, but can be encounter with an agent function; the indirect reflexive expressed the coreference of the agent and recipient/benefactive;

3. The coordination is not a useful test for establishing syntactic functions, because it is possible to coordinate any participants in the sentence;

4. The syntactic functions singled out by The valency-increasing and decreasing derivation (the middle voice/passive; benefactive construction; causative) coincides to the traditional direct and indirect objects; consequently, the correspondenes between semantic roles and syntactic functions can be established: patient/theme – the direct object, recipient/benefactive – the indirect object.

5. The arguments expressed by the dative (they agree the verb with {n-}/{r-} /{Ø-} morhpemes – personal marker + recipient/benefactive prefix) must be considered as the indirect object according to the morphological marking, semantic roles (recipient, benefactive, addressee and experiencer) and dative shaft. The marker of the indirect object/benefactive applicative is an inflectional morpheme morphologically.

6. The other personal prefixes (and the initial personal marker connected to them) must be considered as the oblique and not the indirect object because they are not marked like the indirect object and tend to be derivationality (morphological viewpoint), with the dative shift, some of them shows that they occupy lower level than the indirect object in the hierarchy of the syntactic function.

7. The locative marker must be considered as a marker of the adverbial modifier, because, morphologically, it is never compatible with the initial personal prefix.

Analysing the dimensional prefixes one principal difficulty can be come across: Discussing any kind of syntactic construction it is necessary to establish the relationship between the basic construction and syntactically derived one, that is why, first of all, the basic construction must be described precisley, and then – the derived construction, and lastly the differences should be shown between these two constructions. For this purpose, the prototypical examples are necessary to discuss which implies that there must be at least minimal difference between the basic and derived constructions morphologically, syntactically (alternations) and semantically (both grammatical and lexical semantics) but it is often impossible to find such examples and that is why showing such alternations some Summerlogists use either artificial examples or in better situation, they are satisfied by non-prototypical instances.

მზისა ბუსკივადე

ქალთა სახეები თურქი მამაკაცი მწერლების შემოქმედებაში (XIX-XX სს.)

თურქული ლიტერატურის ისტორია, ისევე როგორც სხვა ქვეყნების ლიტერატურის ისტორია, „მამაკაციური“ იდეოლოგიით, ფასეულობებით, ლოგიკით, რაციონალიზმით არის გამსჭვალული. ამის მიზეზები კი ისტორიულად, რელიგიურად, სოციალურად, პოლიტიკურად განპირობებული კონსტრუქციების, საზოგადოებრივი მოწყობის, აზროვნების სფეროში უნდა ვეძებოთ. უნდა აღინიშნოს, რომ თანამედროვე მეცნიერულ და მხატვრულ კონცეფციებში ცენტრალურ ადგილს ქალი იკავებს. ქალი ხდება სხვადასხვა დისკურსების განხილვისა და შესწავლის საგანი თუ საკითხი. ლიტერატურაში ქალი განიხილება როგორც „შემოქმედების ობიექტი“, ანუ ხდება ან მისი მითოლოგიზაცია, ან მისით მანიპულირება. იგი ან ჯადოქრია, ან ანგელოზი. აღნიშნული ბინარიზმის შესახებ საუბრობს თურქული ლიტერატურის კრიტიკოსი ბერნა მორანი ნამურომში „ლიტერატურის თეორიები და კრიტიკა“: „ფემინისტური კრიტიკის მიერ გამოვლენილ ჭეშმარიტებათაგან ერთ-ერთს მამაკაცი ავტორების მიერ შექმნილი ქალის ორი ტიპი წარმოადგენს. „ჯადოქარი“ და „ანგელოზი“ ქალის ტიპი მამაკაცის პროექციის შედეგია. ქალის აღნიშნული ტიპები თურქულ ლიტერატურაშიც გვხვდება. მე მათ „თავგანწირული“ და „ფატალური ქალის“ სახელი დავარქვი. თავგანწირული ქალის ტიპი შემდეგი თვისებების მატარებელია: პათიოსანი, მორჩილი, მამაკაცის გაბედნიერებისათვის თავგადადებული. მაგალითად, შამსედდინ სამის რომანის – „თალათისა და ფითნათის სიყვარული“ – მთვარი გმირი ფითნათი, ნამიქ ქემალის რომანის – „გამოღვიძება“ – პერსონაჟი დილაშუბი, აჰმედ მიდჰათის რომანის – „ფელათუნ ბეი და რაქიმ ბეი“ – მთავარი გმირი ჯანანი, სამი ფაშაზადე სეზაის რომანის – „თავგადასავალი“ – პერსონაჟი დილბერი. ფატალური ქალი კი „მორჩილი“ ქალის სანინალმდეგო თვისებებით გამოირჩევა. იგი არის არსებული ავტორიტეტული, პატრიარქალური ჰეგემონიის წინააღმდეგ მებრძოლი, რომელიც ნონკონფორმისტობის გამო ჯადოქრად არის შერაცხული. მაგალითად, რომანში „გამოღვიძება“ მეჰმედიქერი სნორედ ასეთ ქალად ჰყავს წარმოდგენილი ავტორს, ან ნაბიზადე ნაზიმის გმირი ზეჰრა, აჰმედ მიდჰათის რომანის „ანგელოზი მინაზე“ გმირი, არიფე“¹.

არის თუ არა ქალი მამაკაციური პროექციის შედეგი? ამის ნათელი მაგალითი მამაკაცი ავტორების შემოქმედებაა. თურქულ ლიტერატურაში მამაკაცი ავტორების მიერ დახატული ქალი პერსონაჟები მაღალი ზნეობის მქონე, კარგი მეოჯახე და კარგი დედები არიან. მწერალთა

¹ Berna Moran, *Edebiyat kuramları ve Eleştirisi* (İstanbul, 2002), 253

უმეტესობა ქალში სწორედ ამ თვისებებს ეძებს და მათთვის იგი, როგორც ინდივიდი, საინტერესო არ არის.

სამართლიანობა მოითხოვს აღნიშნოს, რომ თურქულ ლიტერატურაში ქალთა საკითხი წინ მამაკაცმა მწერლებმა წამოსწიეს. ეს კი ოსმალეთის იმპერიის მიერ დასავლეთისკენ კურსის აღების მნიშვნელოვან შედეგად უნდა შევაფასოთ. მწერალი და საზოგადო მოღვაწე აბდულჰაკ ჰამიდი წერდა: „ჩვენი განვითარების მთავარი გზა ევროპაა“¹. ასვე მწერლისა და საზოგადო მოღვაწის, ნამიქ ქემალის, შეფასებით „საზოგადოების განვითარება უშუალო კავშირშია ქალთა მდგომარეობის გაუმჯობესებასთან“². ნამიქ ქემალი სტატიაში „ოჯახის პრობლემები“ წერს: „კიდევ რამდენ ხანს გაგრძელდება მამების ძალადობა შვილებზე, იმისთვის, რომ ისინი ისეთები იყვნენ, როგორებიც თვითონ არიან? როდემდე უნდა დაწყველონ საკუთარი შვილები იმის გამო, რომ მათ, მაგალითად, ექიმობა მოინდომეს. დედები საკუთარ ქალიშვილებს როდემდე უნდა ექცეოდნენ ისე, როგორც გასაყიდ ნივთებს, როდემდე უნდა ათხოვებდნენ მათ, თავიანთი სურვილის საწინააღმდეგოდ?“³

თურქი განმანათლებლები ქალის ემანსიპაციის საკითხს დიდ ყურადღებას უთმობდნენ. მათი მოსაზრებით „საზოგადოების განვითარებისათვის საკმარისი არ არის მხოლოდ მამაკაცი, როგორც ჩიტს არ შეუძლია ერთი ფრთით ფრენა, ისე სამყაროც წარმოუდგენელია მხოლოდ ქალების, ან მხოლოდ მამაკაცების სახით. რაც შეეხება გონებრივ განვითარებას, მართალია, მამაკაცი ქალზე მეტად არის განვითარებული, მაგრამ ეს მხოლოდ იმით აიხსნება, რომ მამაკაცი აქტიურად მონაწილეობს საზოგადოებრივ ცხოვრებასა და საქმიანობაში“⁴. ძირითადი საკითხები, რომლებსაც მამაკაცი მწერლები ეხებოდა, ქალთა „მონობის“ საკითხს ეხება. ქალები ან საკუთარი მშობლების, ან ქმრის ოჯახის „მონებად“ ითვლებიან. ქორწინების საკითხი ყველაზე მტკივნეულ საკითხთა შორის იკავებს ადგილს. ახალგაზრდა გოგონები და ვაჟებიც საკუთარი სურვილის წინააღმდეგ ქორწინდებიან. მრავალცოლიანობა, განქორწინება, პროსტიტუცია ის საკითხებია, რომლებსაც მამაკაცი მწერლები აქტიურად განიხილავენ. ისინი ქალების განათლების საკითხსაც დიდ ყურადღებას აქცევენ. თუმცა განათლება მათთვის იმდენად არის მნიშვნელოვანი, რამდენადაც მხოლოდ განათლებულ დედას შესწევს უნარი, „კარგი შვილები“ გაუზარდოს ქვეყანას. სხვა მოსაზრებით, მაგალითად, საზოგადოებაში ადგილის დამკვირდების მიზნით, ან დასაქმების მიზნით განათლების მიღება მამაკაცი მწერლების შემოქმედებაში არ განიხილება.

იმ პერიოდის მწერლებისათვის მნიშვნელოვანი იყო ქალების იმ თვისებებს ხაზგასმა, რომელიც საზოგადოების მორალურ და ზნეობ-

¹ Хайбула Кямилев, *У истоков современной турецкой литературы* (Москва, 1969) 25.

² İnci Enginün, *Türk Kadın Romancıları. Yeni Türk Edebiyatı Araştırmaları* (İstanbul 2007), 135.

³ Хайбула Кямилев, *У истоков современной турецкой литературы*, 24,25.

⁴ იქვე, 24.

რივ პრინციპებთან შესაბამისობაში მოდიოდა. მათ მიზანს კარგი მეოჯახისა და კარგი დედის ხატის შექმნა წარმოადგენდა.

კიდევ ერთი საკითხი, რომელსაც მამაკაცი მწერლები ეხებიან, ეროტიზმის თემაა. ისინი მას სიძვად მიიჩნევენ და ქალი პერსონაჟები, რომლებიც აღნიშნული საქმით არიან დაკავებული, ყოველთვის უარყოფით კონტექსტში არიან მოხსენიებული. ეს საკითხი ქალი მწერლების შემოქმედებაშიც არის განხილული. მაგალითად, სუათ დერვიშის „Fosforlu Cevriye“ „ფოსფორიანი ჯევრიე“, იმ განსხვავებით, რომ აქ მთავარი გმირის ცხოვრება ისეა წამოდგენილი, რომ გაკიცხვას არა ის, არამედ საზოგადოება იმსახურებს. მეძავი ქალის საკითხისადამი მამაკაცი და ქალი მწერლების დამოკიდებულების შეფასებისას არ შეეცდებით თუ ვიტყვით, რომ ასეთი განსხვავებული დამოკიდებულება სქესის ანალოგიებით აზროვნების შედეგია. სუათ დერვიშის მიერ ჯევრიესადმი გამოსატყული თანაგრძნობა ამორალურობის მხარდაჭერას არ ნიშნავს. აქ მნიშვნელოვანია საზოგადოების ადამიანისადმი დამოკიდებულება.

როგორც აღვნიშნეთ, თანზიმათის პერიოდის მამაკაცი მწერლები ქორწინების საკითხს დიდი ყურადღებას უთმობდნენ. აჰმედ მიდჰათი ნაწარმოებში „Tevhül“ („ქორწინება“) და „Felsefe-i Zenan“ („ქალთა ფილოსოფია“), მშობლების მონინალმდევე ახალგაზრდა ქალებს ხატავს. რომანში „ქორწინება“ პირველად თურქულ ლიტერატურაში მოცემულია ქალი პერსონაჟი, რომელიც მუსლიმური წეს-ჩვეულებებისა და ფეოდალური შეხედულებების წინააღმდეგ გამოდის და დამოუკიდებელი ცხოვრებისთვის იბრძვის. რომანის „ქალთა ფილოსოფია“ პერსონაჟები განათლებული და დამოუკიდებელი ქალები არიან. ისინი მამაკაცის გარეშე ცხოვრებას ანიჭებენ უპირატესობას. რომანის მთავარი გმირი ფაზილა ორ გოგონას იშვილებს და ზრდის. უფროსი გოგონა აქილე ქორწინებას ტყვეობად მიიჩნევს, ხოლო მეორე ქალიშვილი ზექია კი დედასა და დას არ ეთანხმება და გათხოვებას ამჯობინებს. საბოლოო ჯამში გათხოვებით თავისუფლებადაკარგული ზექია ქმრის ღალატის გამო კვდება. ერთი შეხედვით, მწერალი ქალების ასეთ „თავისუფლებას“ მიესალმება. თუმცა, მამაკაცის გარეშე ცხოვრების, მთელი დღე წიგნის კითხვით, საკვების შეკვებით და სარეცხის სამრეცხაოში ჩაბარებით დაკავებული ქალების სახეში ხელოვნური, არაბუნებრივი ქალის ტიპს ხატავს, რითაც ფარულად ამგავრი სახის „თავისუფლებას“ დასცინის. ნაწარმოებში „Gençlik“ („ახალგაზრდობა“) ერთ-ერთი პერსონაჟის სიტყვები ავტორის ქორწინების საკითხთან დამოკიდებულებას უსვამს ხაზს: „ჩვენს ქვეყანაში გოგონებს არ შეუძლიათ საკუთარი სურვილის მიხედვით და სიყვარულით გათხოვება. სასიძოებს მშობლები ირჩევენ და თუ ისინი გაიგებენ, რომ გოგონა ვინმეზეა შეყვარებული, მას ზნედაცემულად მიიჩნევენ“¹. აჰმედ მიდჰათთან ჩვენ ვხვდებით ქალ პერსონაჟებს, რომლებიც „მამაკაცური თვისებების“ მატარებლები არიან. განსჯის უნარი და სიბრძნე მათ მამაკაცებზე მეტი აქვთ.

¹ Литература Востока в новое время (Москва, 1975), 129.

ასეთ პერსონაჟები არიან რომანის „Dünyaya ikinci geliş“ („მეორედ დაბადება“) მთავარი პერსონაჟი ნარგიზი, რომანის „Hüseyin Fellah“ „ჰუსეინ ფელაჰი“ შექვლევანდი და რომანის „Dürdane Hanım“ „დურდანე ჰანიმი“ ულვიე. სამივე პერსონაჟი მამაკაც პერსონაჟებზე მეტი ვაჟკაცობით, გონებაგამჭრიახობით გამოირჩევა. ისინი განსაზღვარვენ მამაკაცთა ცხოვრებას და მოქმედებას. მამაკაცები კი, „ქალური თვისებების“ მატარებლები არიან. მაგალითად, ნარგიზი ოსმანის ფიზიკურ სისუსტეს, სიბრიყვეს მუდმივად დასცინის, გამოქვაბულიდან თავის დაღწევის გეგმას თავად შეადგენს და ოსმანს ეუბნება: „შენ აქ იყავი, დაიძინე, საქმეს კი მე მივხედავ. ყველაფერს თავისი დროს აქვს. ამ ყაჩაღების მოგერიება მხოლოდ თქვენი საქმე არ არის, იგი ყველას საქმეა. მათგან ქვეყანა უნდა გავათავისუფლოთ, რომ მამაკაცები გვერქვას“¹. მწერალი პერსონაჟის ენაზე ამახვილებს ყურადღებას და მას „მამაკაცის მოურიდებელი ენას“ ადარებს. მიუხედავად იმისა, რომ აჰმედ მიდჰათი ქალის პერსონაჟების დახატვისას მათი ხასიათის სიმტკიცეს უსვამს ხაზს, ისინი იმდენად არიან ძლიერები, რამდენადაც „მამაკაცური ენის და თვისებების“ მატარებლები არიან. ულვიე მეგრუპ ბეისგან მოცუებულ და მიტოვებულ დუნდარეს ეხმარება და შურისძიების მოსურნე დუნდარეს გადანყვებილებას უწონებს: „ყოჩაღ, დუნდარე ჰანიმ, დაე, იცოდნენ მამაკაცებმა, რომ ქალებსაც შეუძლიათ შურისძიება. იცოდნენ და ამის შემდეგ ვეღარ გაბედონ ქალების ცხვირსანმენდი ხელსახოცივით გადაგდება“².

შამსედდინ სამის რომანი „Taaşuk-i Talat ve Fitnat“ („თალათისა და ფითნათის სიყვარული“) პირველი თურქული რომანია. აღნიშნულ რომანში მწერალი გარიგების წესით ქალის გათხოვების წინააღმდეგია. მწერალი ხაზს უსვამს ძალიან გავრცელებული ტრადიციის უარყოფით მხარეებს. გარდა ამისა, რომანი ნარმოადგენს ძალიან კარგ მასალას იმ დროის საზოგადოებრივი აზროვნების შესახებ. ავტორი ქალთა საკითხისადმი თავის დამოკიდებულებას შერიფეს სიტყვებით გამოხატავს:

„ცოლი ვერც მუდერისი იქნება და ვერც მდივანი, რა საჭიროა გონების ამდენი განათლება? მათთვის ყველაზე საჭირო კერვა, ქარგვა და ამის მსგავსი ხელსაქმის ცოდნაა“³. მწერალი ხაზს უსვამს ოჯახში მამების ავტორიტეტის საკითხს. ფითნათის მამინაცვალი მას მოხუც მდიდარ მამაკაცს მიათხოვებს, რომელიც საბოლოო ჯამში ფითნათის მამა აღმოჩნდება. იგივე თემა გრძელდება ნამიქ ქემალის მოთხრობაში „Zavallı Çocuk“ („საბრალო ბავშვი“). მამის დესპოტიზმისგან თავის დაღწევის მიზნით შეფიკა მდიდარ მოხუც კაცზე გათხოვებას მორჩილად ხვდება. უნდა ითქვას, რომ ნამიქ ქემალის შემოქმედებაში ქალთა

¹ Ahmed Yıldız, *Ahmed Midhat Efendi'nin romanlarında sıradışı kadın tipleri* (Ankara, 2000), 81.

² Ahmed Yıldız, *Ahmed Midhat Efendi'nin romanlarında sıradışı kadın tipleri*, 81.

³ Ahmed Uğurlu, Mehmet Balık, *Nazlı Erayının öyküsünde kentli kadın kimliği* (İstanbul 2008), 442.

სახეების ორი ჯგუფია მოცემული. ერთ ჯგუფს განეკუთვნება პროგრესულად მოაზროვნე ქალთა ჯგუფი, რომლის წევრთა რაოდენობა ძალიან მცირეა, ხოლო მეორე კი – ტრადიციულად მოაზროვნე ქალთა ჯგუფი. წერილში „ოჯახი“ მწერალი ნათლად აღწერს ქალის ერთფეროვან ცხოვრებას და იმ უსამართლობაზე ამახვილებს ყურადღებას, რომელიც არა მხოლოდ ერთ კონკრეტულ ქალს ეხება, არამედ, ზოგადად, ქალებს, რომელთა უმრავლესობა სწორედ უსამართლობის და უთანასწორობის მსხვერპლია. „6-7 წლის ასაკში მამა აჭმევდა და აცმევდა, 14-15 წლის ასაკში მეურვის ადგილი ქმარმა დაიკავა“¹. მიუხედავად იმისა, რომ ნამიქ ქემალი ქალთა და მამაკაცთა უთანასწორობის წინააღმდეგია, საკითხის გადაჭრის გზებს იგი ან არ სახავს, ან ძალიან ბუნდოვან მინიშნებას იძლევა. მწერალი მორჩილი, კარგად აღზრდილი, სიყვარულისათვის თავგანწირული ქალებისადმი დამოკიდებულებას თბილი სიტყვებით გამოხატავს. მაგალითად, რომანში „İntibah“ („გამოღვიძება“) დილაშუბს ასეთი ეპითეტებით ამკობს: „საბრალო“, „უცოდველი“, „ბავშვი“, ხოლო მეჭფეიქერს კი – „მეძავი“, „ცოდვილი“, „წყული“. 1889 წელს გამოქვეყნდა სამი ფაშაზადე სეზაის რომანი „Sergüzeşt“ („თავგადასავალი“), რომელშიც ავტორი ტყვე გოგონას თავგადასავალს აღწერს. ქალის საკითხისადმი დამოკიდებულებას იგი რომანის მთავარი გმირის დიღბერის ისტორიის აღწერით გადმოგვცემს. აქ მნიშვნელოვანია თავად ის ფაქტი, რომ ოსმალეთის იმპერიაში ქალების ტყვედ გაყიდვა ჩვეულებრივი ამბავია. ოჯახი, სადაც დიღბერი მოსამსახურედ მუშაობს, ვალების გამო მის გაყიდვას გადაწყვეტს. რომანის პროტაგონისტი ორჯერ გაყიდეს ტყვედ.

1890 წელს დაიბეჭდა ნაბიზადე ნაზიმის რომანი „Karabibik“ („ქარაბიბიქი“). ქარაბიბიქი ერთი ღარიბი გლეხია, რომელიც ყანის დამუშავებისათვის საჭირო ხარების შეძენის გამო მზადაა, თავისი ქალიშვილი ნებისმიერ ადამიანს მიათხოვოს. 1896 წელს ნაბიზადე ნაზიმის რომანი „ზეჰრა“ გამოქვეყნდა. რომანში ქალთა ტყვეობის გარდა, საუბარია მრავალცოლიანობაზე და სიძვის საკითხზე.

ქალთა სახეების მრავალფეროვნებით გამოირჩევა მწერალი ჰალიდ ზია უშაკლიგილი. მწერალი სამი კატეგორიის ქალებს ხატავს. პირველი – სტამბოლის მაღალი წრის წარმომადგენელი ქალები, მეორე – მაღალ წრის საზოგადოებაში ადგილდამკვიდრებული დაბალი სოციალური ფენის ქალები და მესამე, მეოცნებე, ნაზი და რომანტიკული სულის მქონე ახალგაზრდა გოგონები. მწერალი, ისევე, როგორც სხვა მამაკაცი მწერლები, დიდ მნიშვნელობას ანიჭებს ქალების ზნეობრივ მხარეს. რომანში „Aşk-i Memnu“ („აკრძალული სიყვარული“) მთვარი გმირის, ბიჰთერის, ცხოვრება ზოგადი თვალსაზრისით უარყოფით კონტექსტშია მოცემული. მატერიალური დაინტერესების გამო ახალგაზრდა გოგონა მასზე გაცილებით მოხუც მამაკაცზე თხოვდება. შემდეგ ქმარს, ადნან ბეის, მისივე დისწულ ბეჰლულთან ღალატობს. მწერლის მიერ გაიდევალებული ქალის ტიპს რომან „Nesli Ahir“ („უკანასკნე-

¹ İnci Enginün, *Türk Kadın Romancıları. Yeni Türk Edebiyatı Araştırmaları*, 204.

ლი თაობა“) გმირის აზრას სახეში ვხედავთ. აზრა ევროპული და აღმოსავლური ტრადიციების შერწყმას ახერხებს. ინდივიდუალურობით, განსჯის უნარით იგი აშკარად განსხვავდება მწერლის სხვა ქალი პერსონაჟებისაგან. მწერლის თქმით, „აზრა იმ ქალებს არ ჰგავს, რომლებიც მთელ დღეს სიზარმაცეში ატარებენ“¹. რომანში „დამსხვრეული ცხოვრება“ ვადიდეს სახით მწერალი საუკეთესო დედისა და ცოლის ხატს ქმნის. ვადიდე ღვთისმშობიში, ოჯახისა და შვილებისათვის თავგანწირული ქალია, რომელიც „დიდსულოვნად“ პატიობს ქმარს ღალატს.

ჰუსეინ რაჰში გურფინარის მიერ აღწერილი ქალი პერსონაჟები ძირითადად ცრუმორწმუნე, გაუნათლებელი ქალები არიან. თუმცა ეხება რა მწერალი ქალისა და მამაკაცის თანასწორობის თემას, ქალების გონებრივ შესაძლებლობას მნიშვნელოვან ადგილს უთმობს. ნაწარმოებში „Kuyuruklu yıldız altında izdivaç“ („ქორწინება კომეტის ქვეშ“) ცრუმორწმუნე ქალებთან ერთად, ლუტიფეს სახით საკმაოდ განათლებულ და ჭკვიანი ქალის სახეს ხატავს. ლუტიფე შეძლებს ირფან გალიბის გულის მოგებას, ისე რომ ირფან გალიბს იგი ერთხელაც არ უნახავს. რეჰმად ნური გიუნთეჟინი, იაკუბ კადრი კარაოსმანოღლუ, ფეიაში საფა, აჰმედ ჰამდი თანფინარი მამაკაც მწერალთა იმ კატეგორიას მიეკუთვნებიან, რომლებიც ქალთა მორალური სინმინდის საკითხს დიდ ყურადღებას უთმობენ. აღნიშნული მწერლები გაეევროპელების უარყოფით მხარეებზე ამახვილებენ ყურადღებას და მათ მიერ აღწერილი ქალი პერსონაჟები, ოსმალეთის იმპერიისდროინდელი ქალების, ანუ ზედმინვენით პატიოსანი, ჩუმი, მორჩილი ქალის სიმბოლოს წარმოადგენს. ამ მწერლებისათვის ზნეობა და სექსუალობა ერთმანეთთან არის გაიგივებული.

რეჰმად ნური გიუნთეჟინის რომანში „Çalikuşu“ („ნარჩიტა“) მთავარი გმირი, ფერიდე, საქმროს ღალატით გულგატეხილი გარბის სახლიდან და ანატოლიის ყველაზე მიყრუებულ სოფელში მიდის მასწავლებლად. რომანში ყველაზე საინტერესო ის არის, რომ მწერალი ფერიდეს არცერთი მამაკაცისთვის „არ იმეტებს“ გარდა ქამრანისა, რომელმაც ფერიდეს უღალატა. საბოლოოდ ფერიდე ისევ ქამრანს დაუბრუნდა, თანაც სრულიად უმნიკვლო. მწერლის ამ გადანყვეტილების შესახებ მწერალი ფინარ ქური ნერს: „თურქულ ლიტერატურაში წლების მანძილზე მამაკაცები ქალებს ისე ხატავდნენ და ისე წარმოადგენდნენ, როგორც თავად სურდათ. მაგალითად, რეჰმად ნური გიუნთეჟინმა ნარჩიტას მთელი ანატოლია მოატარა, გაათხოვა, მაგრამ ქამრანს რომ სუფთა დაბრუნებოდა, განა უმნიკვლო არ დატოვა?“².

აჰმედ ჰამდი თანფინარი რომანში „Sahnenin dışındakiler“ („სცენის მიღმა მყოფნი“) ქვეყანაში მიმდინარე პროცესებზე, განსაკუთრებით კი, ქალთა უფლებების დამცველი საზოგადოების შექმნაზე, ქალთა და-

¹ Zeynep Kerman, *Romancılarımızın İdeal Kadın tipleri. Yeni Türk Edebiyatı İncelemeler* (İstanbul 1990), 80.

² Pınar Kür, *Türk edebiyatında Erkekler, Hürriyet* (İstanbul 1999), 4.

საქმებაზე ირონიულად საუბრობს. რომანის მთავრი გმირი საბიჰა ჯერ კიდევ 13-14 წლის ასაკში იწყებს ქალთა უფლებების შესახებ ფიქრს. იგი მიიჩნევს, რომ ოსმალეთის იმპერიაში მიმდინარე პროცესები, რომლებიც ქალთა უფლებებს ეხება, ყალბია და უშედეგო. „ქალთა საკითხი ოჯახის, სახლის საკითხის გაანალიზების გარეშე ვერასდროს მოგვარდება“¹.

იაკუბ კადრისათვის მორალურად დაცემული ქალის ხსნა უკვე აღარ არსებობს. მწერლისათვის ქალთა სექსუალობა ცოდვასთან არის გაიგივებული. სელიმ ილერის თქმით „იაკუბ კადრისთან მოვლენები, პერიოდები და პერსონაჟები რღვევას განიცდიან. ამ რღვევის ეკონომიკური მიზეზები 1883 წელს დადებული სავაჭრო ხელშეკრულებაა“². რომანში „Kiralık konak“ („გასაქირავებელი სასახლე“) მთავარი გმირის სენიჰას სახით ევროპაზე და ყველაფერ ევროპულზე შეყვარებული ქალის სახეა მოცემული, რომლისთვისაც ყველაზე მნიშვნელოვანი ლამაზი ნივთები და ტანსაცმელია. მწერლის აზრით, ქალთა მორალური „გადაგვარება“ ტრადიციების მივიწყებისა და ევროპისათვის მიბაძვის შედეგია.

ფეიაში საფა რომანებში სხვადასხვა ტიპის ქალებს ხატავს. მწერალი „გამამაკაცებული“ ტიპის ქალებს აკრიტიკებს, მიიჩნევს რა, რომ მათი გემოვნება და შეხედულებები ძალიან განსხვავდება სათნო ქალებისაგან. რომანში „Bir Tereddütün romani“ („რომანი მერყეობის შესახებ“) იგი ვილდანის სახით „ახალი ქალის“ სახეს გვაძლევს, რომელიც მუდმივ მერყეობას და კრიზისს განიცდის. რატომ ხატავს მწერალი მხოლოდ ასეთი თვისებების მქონე ქალებს, ამაზე პასუხს თავად იძლევა: „ყველა ქალი, რომელსაც ვიცნობდი, ისტერიული იყო. ამიტომ ჩემს რომანებში ქალები ასეთები არიან“³. მწერლისათვის იდეალურად ითვლება ქალი, რომელიც ძველსა და ახალ ფასეულობებს ერთმანეთს კარგად უთავსებს. უნდა ითქვას, რომ ფეიაში საფა ევროპულ ფასეულებებში დიდ საფრთხეს ხედავდა. ქვეყანაში მიმდინარე პროცესები ქალთა მდგომარეობაზეც ახდენდა გავლენას, ქალებისათვის ევროპული განათლებისა და ტრადიციების გადაფასების შესაძლებლობას იგი საფრთხედ მიიჩნევდა. ქალთა და მამაკაცთა თანასწორობის შესახებ საუბრისას აღნიშნავდა, რომ აუცილებელია ზღვრის გავლება, ვინაიდან სხვაობა, რომელიც ქალსა და მამაკაცს შორის არსებობს, ქალის კვერცხუჯრედში უნდა ვეძებოთ. „ყველგან, მთელ მსოფლიოში, 5 წლის გოგონას პირველი სათამაშო თოჯინაა, ხოლო ბიჭისა კი – თოფი. არჩევნის ეს სხვაობა 2 წლიდან ვლინდება. ეს კი გარემოს და აღზრდის გავლენა არ არის“⁴. მწერალი ქალს სუსტ არსებად მიიჩნევს. ქალისთვის გზის მაჩვენებელი მამაკაცია. ეს აზრია გატარებული რომანში

¹ Sema Uğurcan, *Osmanlı – Türk Romanında kadın tipleri*. Türklük araştırmaları dergisi 11 Mart (İstanbul, 2002), 15.

² Füsün Akatlı, *Türk kadının Yüzyılı*, Panel (Ankara, 1991), 4.

³ Ahmed Genç, *Peyami Safa'nın romanlarında kadın*. Milli Kültür. Kasım, sayı: 1981 (Ankara, 1990), 57.

⁴ იქვე.

„Madmazel Noralya'nın Koltuğu” („მადმაზელ ნორალიას სავარძელი“). სელმას მაგალითზე მწერალი ხაზს უსვამს ქალის პიროვნების ჩამოყალიბებაში მამაკაცის გადამწყვეტ როლს. სელიმი ფერიდს გულის მოსაგებად მის სურვილებს ასრულებს. ქალის ასეთი არამდგრადობა ფერიდესათვის მოსაწყენია და სელიმის საქციელს უგუნურობად აფასებს. ზოგადად უნდა ითქვას, რომ ფეიაში საფასათვის ქალი იმდენად ფასობს, რამდენადაც დედაა და მუსლიმური ტრადიციების დამცველი. სხვა შემთხვევაში ქალი უგრძნობი, მერყევი და უძლური არსებაა.

თურქულ ლიტერატურაში „მშრომელი ქალის“ სახის შექმნა ორჰან ქემალს უკავშირდება. რაც შეეხება „სოფლელი ქალის“ სახის შექმნას, იგი იაშარ ქემალისა და ბექირ ილდიზის სახელთანაა დაკავშირებული. იაშარ ქემალის მერიემჯე და ფაქირ ბაიქურთის ირაზჯე სოფლის რომანის პროტოტიპები არიან. ორივე მწერალი ქალის, როგორც დედის, როლს დიდ მნიშვნელობას ანიჭებს. ლიტერატურის კრიტიკოსი ჰილმი იავუზი, საუბრობს რა ბექირ ილდიზის ქალი პერსონაჟების შესახებ, აღნიშნავს: „ილდიზის მიერ აღწერილი ადამიანები მორალურ-ზნეობრივ ნორმებს, ტრადიციებს შეუგნებლად და თვალდახუჭულად ემორჩილებიან. ქალები ნორმების წინააღმდეგ არ იბრძვიან და მათ შეცვლას არ ცდილობენ. საკითხის ირგვლივ ქალებისა და მამაკაცების დამოკიდებულება განსხვავებულია. ილდიზი გვიჩვენებს, რომ პატრიარქალურ საზოგადოებაში ქალს არსებული ნორმების დამორჩილების გარდა სხვა გზა არ რჩება“.¹ ნაწარმოებში „Karaçarşafılı gelin” („შავთავშლიანი პატარძალი“) დედა დანაშაულის საპირსონედ საკუთარი ხელით აძლევს ქალიშვილს იმ ოჯახს, რომელსაც მისმა ქმარმა ოჯახის წევრი მოუკლა. გამონაკლისის სახით შეიძლება დავასახელოთ აჰმედ მიდჰათი. ნაწარმოებში Henüz on yedi yaşında („ჯერ მხოლოდ ჩვიდმეტი წლისა“) მწერალი ახალგაზრდა მეძავი გოგონას მძიმე ცხოვრებას აღწერს. საზოგადოებაში ამ მოვლენის არსებობას მწერალი ცხოვრების დაბალი სოციალური დონით ხსნის. ქალისა და მამაკაცის სიყვარულზე მნიშვნელოვან დასკვნებს აკეთებს მწერალი ომერ სეიფედინი. „ახალგაზრდა გოგონასთან ოჯახის შესაქმენლად და მასთან სიცოცხლის ბოლომდე ბედნიერად ცხოვრებისათვის საჭიროა ურთიერთობა, გაგება და სიყვარული... თუმცა, ჩვენს საზოგადოებაში სიყვარული იკრძალება. მოზარდი 14 წლის გახდება თუ არა, დედის, დის, დეიდის და მამიდის გარდა, სხვა ქალის სახეს ვერ ხედავს. აბა ვისლა შეიყვარებს. გამოდის, რომ არავის. თურქებში ქალისა და მამაკაცის სიყვარულის ამკრძალავი ძალა „საზოგადოებრივი სინდისია“. „საზოგადოებრივ სინდისს“ კი ყველა იცავს. დედები ქალიშვილებს სიყვარულს კი არა, ლამაზად ჩაცმის უფლებასაც არ აძლევენ“.²

უნდა ითქვას, რომ ისტორიულად თურქებმა ცივილიზაციის სამი ეტაპი გაიარეს. შესაბამისად მათი მსოფლმხედველობა სამი განსხვავე-

¹ Hilmi Yavuz, *Feminizm, Oriyentalizm ve Divan*. Kültür-Sanat 12-13, (Istanbul, 1988), 5.

² Ömer Seyfeddin, *Aşk Dalgası*, Dergah yayınları (İstanbul, 1990), 15.

ბული ეტაპის ღირებულებათა სისტემამ განსაზღვრა. პროფესორი მეჰმეთ კაპლანი აღნიშნულ ეტაპებზე ქალთა ტიპების შესახებ ყურადსაღებ დასკვნებს აკეთებს. „ცივილიზაციის იმ პერიოდების გათვალისწინებით, რომლებშიც მოგვინია ცხოვრება, ლიტერატურაში ქალის სამი ტიპი იქნა ჩამოყალიბებული: 1. ისლამამდელ ხანაში, მომთაბარე ცხოვრების დროს, ვხვდებით „გმირი ქალის“ ტიპს. 2. მკვიდრ ცხოვრებაზე გადასვლისა და ისლამის მიღების შემდეგ ქალის გმირული თვისებები მნიშვნელობას კარგავს და იგი სურვილისა და სიყვარულის ობიექტი ხდება. 3. დასავლურმა ცივილიზაციამ ქალი მამაკაცის თანასწორი გახადა“¹. მამაკაცი ავტორების შემოქმედებაში ქალი პერსონაჟების კლასიფიკაციას თუ შევეცდებით, შესაძლოა ასეთი სურათი მივიღოთ: 1. ტრადიციული ქალები, რომლებიც მამაკაცი მწერლების იდეალს წარმოადგენენ. 2. ევროპაში განათლებამიღებული ქალები, რომლებიც საზოგადოებისგან გაუცხოებულნი არიან. 3. დამოუკიდებელი ქალები, რომლებიც მამაკაცის გარეშე ცხოვრებას ამჯობინებენ და საკუთარ სინდისსა და პატიოსნებას არ ღალატობენ. 4. „ცუდი ცოლები“, რომლებიც ქმრებს „ჩაგრავენ“ მაგალითად, ორჰან ქემალის რომანის „Evlerden biri“ („სახლებიდან ერთ-ერთი“) გმირი ლემანი, რომელიც გაკოტრებულ ქმარს დასანახად ვერ იტანს და მხოლოდ საკუთარ გართობაზე ფიქრობს. ან რეშად ნური გიუნთექინის რომანის Yaprak dökümü („ფოთოლცვენა“) პერსონაჟი, ჰაირიე ჰანიმი.

აღნიშნულ სტატიაში შევეცადეთ გამოგვევლინა მამაკაც ავტორთა შემოქმედებაში ქალი პერსონაჟები და გვეჩვენებინა ზოგადად ქალთა საკითხისადმი მწერლების დამოკიდებულება. შევარჩიეთ ის მწერლები, რომლებსაც თურქულ ლიტერატურაში საკითხების მრავალფეროვნებით, ენით, ესთეტიკით და ნაწარმოებების მხატვრული ღირებულების თვალსაზრისით განსხვავებული ადგილი უჭირავთ. მიუხედავად „განსხვავებულობისა“, მათ ერთი რამე აერთიანებთ. ეს ქალთა საკითხისადმი ერთგვაროვანი დამოკიდებულებაა. ყველა ჩვენ მიერ ჩამოთვლილი მწერლისათვის ქალის ღირსება მხოლოდ მისი დედობით, მორჩილებით, ოჯახისადმი თავდადებით განისაზღვრება. მათი შინაგანი სამყარო, შინაგანი დამოუკიდებლობა და სამყაროს მათეული ხედვა და აღქმა მნიშვნელოვანი არ არის. ნამიქ ქემალის, შამსედდინ სამის, ნაბიზადე ნაზიმის, აჰმედ მიდჰათის, ჰალიდ ზია უშაკლიგლის, რეშად ნური გიუნთექინის და სხვა ზემოთ ჩამოთვლილი მწერლების პერსონაჟები მამაკაცთა თვალთახედვით დანახული ქალის სახეს წარმოადგენენ. უმეტესად ამ მწერალთა ნაწარმოებებში მათ მიერ გაიდევალებული ქალები კვდებიან. მათი სიკვდილი „გამართლებულია“ იმდენად, რამდენადაც ისინი სიყვარულს ეწირებიან. იქმნება შთაბეჭდილება, რომ მწერლებს ურჩევნიათ ისინი სუსტ, უძლურ, ნაზ არსებად წარმოაჩინონ, ვიდრე საკუთარი სიყვარულისათვის მებრძოლ გმირებად აქციონ. მწერლები ქალთა სექსუალობის წინააღმდეგეები არიან; ახდენენ მის ცოდვასთან გაიგივებას და იმ პერსონაჟებს, რომლებსაც ასეთი „სექ-

¹ Mehmet Kaplan, *Dede Korkut kitabında kadın. Türk Edebiyatı üzerinde Araştırmalar* (İstanbul, 2009), 52.

სუალური თავისუფლების“ „უფლებას“ აძლევენ, ყოველთვის უარყოფით კონტექსტში განიხილავენ. აღსანიშნავია, რომ პატრიარქალური დისკურსის მქონე ნაწარმოებებში ქალის, როგორც დედის, მითოლოგიზირება ხდება.

Mzisa Buskivadze

Women's Images in the Turkish Men Authors Writings (19th, 20th Century)

The history of Turkish literature, like other countries' history of literature, is penetrated with „masculine” ideology, values, logic, rationalism. Cutting out a place for themselves in the writing field for women writers is a very complicated and slow process. We have to seek for reason of this in the historically, religiously, socially and politically conditioned constructs, social order, thought field. Masculine, patriarchal thoughts do not consider writing and creation as a woman's business. As a woman cannot be a creator, taking a pen by a woman is not an appropriate behavior, it is also against nature. However, it should be noted that in contemporary scientific and artistic concepts a woman occupies the central place. A woman becomes an object or issue of consideration and examination of various discourses. For example, romantic discourse, realistic discourse, postmodernist discourse, etc. In literature, a woman is considered as an „object of creation”, i. e., they mythologize or manipulate her. Recognition of a woman as a „speaking subject” gives her possibility to break socio-mythologized image and appreciate the outer world from her own worldview and perspective. Is the woman a result of the masculine projection or not? The clear example of this is the men authors' creative work. In Turkish literature, the women characters, depicted by the men authors, have high moral, they love family and are good mothers. Most of the writers are looking for exactly these qualities in the woman and she is not interesting for them as an individual. We shall try to show the men authors' attitude toward the women issue and concentrate your attention on the type of an ideal woman, seen by them. We have chosen those writers, who occupy different place in Turkish literature thanks to their diversity of issues, language, aesthetics and artistic value of their work. Despite their „being different”, they have one thing common. This is their similar attitude toward the women issue. For the writers, we have selected, the woman's dignity is determined only by her motherhood, obedience, commitment to her family. Their inner world, internal independence and their view and perception of world is not important. The characters of Namik Kemal, Shemseddin Sami, Nabizade Nazim, Ahmed Midhat, Halid Ziya Ushakligil, Reshad Nuri Guntekin and other writers are the images, seen by the men. Mostly, in the works of the mentioned writers their idealized women are dying. Their death is „justified”, as they are sacrificed to love.

It seems that the writers prefer to reveal them as weak, feeble, tender creatures, than as the persons, struggling for their own love. The writers rarely touch upon the issue of the women's sexuality. They identify it with sin and

always consider the characters, they have given „right” of such „sexual freedom” in negative context. As exception, we can name Ahmed Midhat. In his work ”Just Seventeen Years Old”, the writer describes a life of a young prostitute girl. However, finally he cannot sacrifice her for such life. The writer explains the existence of this event in the society by low social level of life. The writer Omer Seifeddin makes important conclusions about love between a woman and a man. „For creating a family with a young girl and happy life till the end of the life, are necessary relations, understanding and love... However, in our society love is forbidden. A teenager, turning 14 years old, sees no other woman’s face but of her mother, sister, aunt and grandmother. Whom she can fall in love with? It turns out that with nobody. Among the Turks a force, forbidding mutual love between a woman and a man is the „public conscience”, and everybody respects the public conscience. Mothers do not let their daughters to dress prettily, to say nothing of love. In classification of women characters in the men authors’ works, we get the following picture: 1. Traditional women, – the ideals of the men writers. 2. The women, educated in Europe, who are estranged from the society. 3. Independent women, who prefer to live without men, but keep their conscience and honesty. 4. Bad wives, who oppress their „husbands”.

In Turkish literature, transfer of the women issue, to the artistic plane and textualization of various questions, takes place by means of the men writers. We think that in spite of the subjective attitude towards this issue, which is connected mostly to the women, as symbols of mothers, they do not ignore the women’s role in the progress of the society.

Nino Ejibadze

Some Remarks on the Functions of Derivative Forms in Modern Arabic

The system of derivative forms, which may be said to have the central meaning in Arabic morphology, as one of the most functional ones, shows in the modern language corresponding dynamics. In the present article an attempt is presented to describe some modern phenomena related with this system.

1. Classical Arabic and Modern Literary Arabic – a semi-spoken form of Literary Arabic – differ from each other in not so very numerous characteristics. This difference, as is known, first of all is expressed in dropping of external inflexion, as well as extinction of functions of some derivatives (e.g. such as energetic). If we follow, on the one hand, the diachronic, and, on the other one, the sociolinguistic (from Classical language to Spoken) vertical, it will also be easy to see that in the system of derivative forms the tendency towards optimization is observable. A manifestation of this tendency is that on the vertical *Classical Arabic* — *Standard Arabic* — *Arabic dialects*, on the one hand, the higher the spoken function of a language form, the greater the degree of economy (some derivative forms are defunct fully or partially), and, on the other one, – the greater the functional load on the remaining derivative forms.

In particular, we have 15 derivative forms in Classical Arabic. In the Modern Literary and Standard language there are only 10. XI-XV derivative forms have fallen into disuse. The meaning which was rendered by them is expressed in the Modern language by alternative means, mostly – descriptively. The language rejected them as redundant units. Proceeding from their specific meanings, they were rarely used in Classical Arabic as well. The degree of economy is even higher in modern dialects: IV derivative form has become extinct (in all dialects), whereas the use of VII (and sometimes – VIII) form are in fact minimized¹, especially in verbs. Verbal nouns and participles of VII and VIII forms especially in case of their lexicalization occur comparatively often. In other words, those derivatives of VII and VIII forms are used in which the speaker does not derive the form during speech but has a vocabulary of these ready-made words. Among these are adjectivized or more often substantivized verbal nouns: *iḥtirām* (“respect”), *muḥtaram* (“respected”), *muntaṣar* (“widespread”), *inqilāb* (“coup”), etc.

---

¹ See, e.g. T. Nishio, *The Arabic Dialect of Qift (Upper Egypt)* (Tokyo 1994), 72.

As it was noted, IV form is defunct in all modern Arabic dialects.¹ Firstly, the formant of IV form is initial *hamza*, which is lost in dialects. At the same time, this form is redundant for dialects as its function is only to render causative. There is another, much more productive II form in the language, one of the functions of which is to express causative. In dialects the function of IV form was undertaken by II form. However, here the disuse of IV form is more significant, whereas which other form will render the same function in this case is secondary. In dialects a corresponding word for a verb given in the literary language with the IV form can be in I or III form as well:

<i>Literary language, IV form</i>	<i>meaning</i>	<i>dialect</i>
أصبح	“to become, turn”	ṣabaḥ (I form)
أطاع	“to obey”	ṭā‘ (I form)
أشار	“to indicate, point out”	šāwir (III form), etc.

Here one more related question is noteworthy. In the literary language II form as well as IV express the causative meaning. As is known, the Arabs said: زيادة المبني تفيد في زيادة المعنى, which denotes that the more complex a construction, the more complicated the meaning it renders. The construction of IV form, as compared with II form, is „more complex”,² as IV form contains a consonant in addition to the root consonants – formant initial *hamza*, unlike II form, which is formed only by gemination of the R₂ (which, inter alia, is not at all expressed in an unvoiced text). Thus, according to the above-mentioned quotation, the causative of IV form must be „more” than causative rendered by II form. Indeed, in the literary language, a causative of IV form, derived from one and the same root, often has a more large-scale, global meaning than that rendered by form II:

صَلَحَ الرَّجُلُ الْجِهَازَ الْمَعْطَلُ (II form)

“the man repaired the broken device”,

but

أَصْلَحَ الرَّئِيسَ الْجَدِيدَ الْعِلَاقَاتَ بَيْنَ الدَوْلَتَيْنِ (IV form)

„the new president remedied the relations between two countries”;

or

سَلَّمَ الرَّجُلُ الْجِهَازَ لِصَاحِبِهِ (II form)

“the man handed the device to its owner”,

but

¹ See, e.g.: G.Chikovani, Some Peculiarities of The Verb Formation in the Qashqadaria Arabic Dialect of Central Asia. – *Orientalist*, 1 (2001), 65; В. Г. Ахвледиани, *Бухарский арабский диалект* (Тбилиси, 1985), 58; И.Ю. Завадовский, *Арабские диалекты Магриба* (Москва, 1962), 83; Х. С. Кямилев, *Марокканский диалект арабского языка* (Москва, 1963), 50; Г. П. Крапива, *Учебник сирийского диалекта арабского языка* (Москва, 1972), 84; N. Ejibadze, *The Grammar of the Egyptian Arabic Dialect, I, Phonetics, Morphology, Morphophonetics* (Tbilisi 2010) (in Georgian), 111-112, etc.

² Exactly this “complexity” is taken into consideration in numeralization of derivative forms adopted in Arabic Studies.

أسلم الرجل (IV form)

“the man was converted to Islam” (handed himself over to Allah, God).

In cases when we are not dealing with such distribution of meanings, the following is observable: causative in the literary language in certain cases is formed by means of form IV and not II (causatives expressed by II form sound to a certain extent „clumsy” for the literary language): *'ahraj^a* and not *ħarraj^a*, *'adhāl^a* and not *dahħal^a*. It is an other matter that if we take into account the evidence of the dialects, the following correspondences will result: lit. *'adhāl^a* = dialect./spoken *dahħal*, lit. *'ahraj^a* = dialect./spoken *ħarraj*, and so on.

It is obvious that as compared with II form, IV appears as the form of a higher style.

We should not leave without attention as well:

a) the cases when in the language with the given root only II or only IV form is realized with the causative function; e.g. lit. خَبَأَ (“to hide”) is realized only in II form (corresponds to dialect. *ħabba*); lit. أَخْطَرُ (“to notify”) is realized only in IV form (in the dialect, taking into account the lack of IV form, the corresponding word is *ħaṭṭar*);

b) the cases when one root forms both II and IV form, but with different meanings. Here it is more frequent when with II form not the causative, but some other function, characteristic of it, is activated: II form رَسَلَ (“to send in a large numbers, to many persons”, intensive), lit. IV form أَرْسَلَ (“to send”, corresponds to dialect. *ba'at* < *بعث*).

There are also cases when the meaning rendered by IV form proper cannot be perceived as the causative: IV أَخْطَأَ (“to make a mistake”; dialect. *ħaṭa*).

More frequently in the dialects in the cases similar to those described in paragraphs a) and b) the meaning of the disused IV form is assumed by some other form, and not II (often – I).

2. The issue of falling into disuse IV form in the dialects is related to the expression of the voice as well. As is known, in modern Arabic dialects in verbs the internal passive is no longer used, whereas the passive meaning is rendered by the derivational system. It is also known that forms with the prefixes *t-* and *n-* in Arabic (and in Semitic, in general) express the passive and reflexive meaning. Having rejected the flexional variant of the passive (in verbs), the dialects offered a totally unified version of expressing the same meaning: for every verb which according to its semantics can be used with the passive meaning the passive is formed by adding the prefix *t-*. The above-mentioned is a simple statement of the already existing phenomenon in the dialects. To elucidate the question, the following postulation is also possible:

As is known, the passive and reflexive meaning of II form can be formed by means of V form. *'allama* (“to teach”) – *ta'allama* (“to learn”).

For III form as well in the language there exists the form with the prefix *t-* – VI form, one of the functions of which is to denote reflexive of III: *'ālaj* (“to treat (medically)” – *(i)t'ālaj* (“to be treated medically”).

As regards I form, the dialect solved the problem of rendering the passive of I form by means of creation of a „new” derivative form, alien for the literary language. By the analogy of V and VI forms, in the dialects a form with the prefix *t-* was created, the basis of which is I form – form (*itfa'al*). A unified system is created:

from I (*fa'al*) form passive is rendered by (*itfa'al*).

from II (*fa'al*) – by V, (*it-fa'al*), form.

from III (*fā'al*) – by VI, (*it-fā'al*), form.¹

In most cases in these forms denoting the passive, the prefix *t-* is represented with a vowel (both in the literary language and the dialects). As is known, Arabic hardly accepts the complex *CC-* at the beginning of a word. This complex is relieved by means of appearance of a vowel *VCC-*, or *CVC-* variants. This applies to every case, whether borrowings from a foreign language with the complex *CC-* will be at the beginning of a word, or Arabic derivatives proper (e.g. Imperative). With the forms of our present interest the literary language chooses *CVC-* variant (*tafa'al*, etc.), while the dialect – (*V*)*CC* variant, which are in essence one and the same. As formants can be regarded not *Vt-* or *tV-* prefixes, but *t-*. Exactly it denotes the passive and reflexive function, whereas the vowel only has the function of averting gathering of consonants.

As regards other derivative forms (VII-X), as one of the reasons of reduction of VII (and VIII) form in the dialects may be regarded exactly the above-mentioned phenomenon. These forms having the reflexive meaning with the formants (*-*)*t-*, *n-*, the basis of which is I form, are somewhat redundant for the dialects, as the question of expression of the passive and reflexive of I form is already solved by means of form *itfa'al*. E.g.:

lit. انقطع (VII, „to be cut up”) – dialect. it'ata' (form *itfa'al*), or – in some cases – 'ata' (I): es-silk 'ata' (“the wire snapped”), el-kahraba byi'ta' (“The electricity is going off”),²

lit. in'akas (VII, „to be reflected”) > dialect. it'akas (form *itfa'al*), etc.

It can be noted that in the dialects those words of VII and VIII forms occur which

a) the passive and reflexive meaning of I form is not observable, in any event, expressly: انتظر (“to wait for”), انصرف (“to go away”), احترم (“to respect smb”).

b) the meaning denoting by the forms VII or VIII is reflexive, but differs from the reflexive meaning of the form I (which, in its turn, is expressed by the form *itfa'al*): لازم I (“to be necessary”) – التزم VIII (“to undertake an obligation, to adhere”);

Or the form I is absent from the given verb, and accordingly, the form VII does not denote reflexive of it, but express a different meaning: *intazam* (“to become regular”). Cf: form II *nazzam* (“to organize”), V *itnazzam* (“to be organized”).

¹ In these forms of the reflexive meaning narrowing of vowel of R₂ is possible (a > e, i).

² See El-Said Badawi, M. Hinds, *A Dictionary of Egyptian Arabic* (Beirut, 1986), 707.

c) and/or, as noted above, are lexicalized.

The form IX, as a very specific one, does not cause awkwardness in this aspect, similar as the form X, which proceeding from its meaning practically does not require the passive almost at all. In the case of need Spoken Arabic describes the meaning: lit. اُسْتُخْدِمَ > dialect. *kān mistahdam* (“was used”) or *yistahdimūn* (“they use”), etc.

3. As far as is known to me, one function of the form V in the literary language is not described in grammars: the form V is used to denote carrying out an action through overcoming some inner obstacle.¹ In this case the form V semantically opposes not with the form II (as in other cases), but with I.

Examples:

fahim^a (“to understand”) – *tafahham^a* (“to try to understand, come to understand”), E.g.,

إنني تفهمته رغم أنه أخطأ

“I understood him, in spite of the fact that he made a mistake”.

nazal^a (“to go, step down”) – *tanazzal^a* (“to yield, retreat”).E.g.,

أنا تنزلت فعفوته

“I yielded, retreated and forgave”. Or:

تنزلت في السعر

„I lowered the price”. Other examples:

taharraja^a (fi) „to complete smth”, e.g., studies at school, higher educational institution, etc.

tadarraja^a – „to change step by step, gradually“, etc.

Certain attention attaches also to the form VI and its opposition with the III. The functions of these forms are known, it can only be added that in the verbs of III and VI forms of one and the same root, the distribution of meanings is the following: in case of III form the initiator of the action is obvious, which is not so in VI. Examples:

hāsama^a – „to quarrel with smb”, *taḥāsama^a* – „to be quarreled with each other” (it is not clear who was the initiator).

jālasa^a – „to sit down by smb”, *tajālasa^a* – „to be sitting next to each other”.

---

¹ Nothing is said about this e.g. in the following works: W. Fischer, *A Grammar of Classical Arabic* (New Haven, London, 2002); W. Wright, *Arabic Grammar* (Chicago, 1997); Elsaid Badawi, Michael Carter and Adrian Guly, *Modern Written Arabic: A Comparative Grammar* (London and New York, 2005); In the context of our present interest, Grande describes only the meaning of intensiveness, carrying out of an action with great attention: تَوْسَمٌ “to scrutinize, watch closely”, or the meaning of carrying out an action slowly and diligently: تَجْرَعٌ “to drink in small sips” (Б. М. Гранде, *Курс Арабской грамматики в сравнительно-историческом освещении* (Москва, 1963), 128).

M. Andronikashvili¹ quite fairly describes one more function of the form VI, which as a rule is not mentioned in grammars: carrying out an action gradually, step-by-step.² The abundance of examples of such a meaning in Modern Arabic indicates that this function of the form VI is quite productive. E.g.: تناقص (“to decrease gradually”), تصاعد (“to rise, lift gradually”), تزايد (“to increase gradually”), etc.

It may also be added that sometimes this function of the form VI directly derives from the form III and represents reflexive of it, e.g. in such cases: III ساقط (“to throw one after another”) – VI تساقط (“to be falled one after another, in large numbers”).

4. The principle زيادة المبنى تفيد في زيادة المعنى is to a certain extent reflected in one more phenomenon which can be classified as a modern tendency of the Standard language. When there are forms of one and the same meaning (or almost synonymous) which are formed in a „simpler” and a „more complex” way, the „complex” variants appear in the role of forms of higher style.

Such qualification is also possible that some words which are „trite” and require certain renewal, renovation, may be rehabilitated in two ways:

a) the given word will be replaced by a synonymous/almost synonymous word of the same root, represented by a „more complex” formation: „educated” متنور (form V), but during high-flown speech an Arab uses مستنير (form X).

طلب „to request” (form I), but تطلب (form V) – for a more formal style, such as in the language of press, political texts, etc. (where the trace of the function of V derivative form is also observable which was described above in paragraph 3 of the article).

Other examples:

مختص – متخصص “specialist, specialized”.

اعتاد – تعود “to get accustomed to smth, turne smth into one’s habit”.

موجود – متواجد، مستجد – موجود “existing”.

تضمن – ضمن “to include”, etc.

¹ M. Andronikashvili, N. Antidze-Kachiani, D. Gardavadze, *The Manual of Modern Standard Arabic* (Tbilisi, 2014), 142.

² See, e.g.: W. Fischer, *A Grammar of Classical Arabic*, 99, only the reflexive, communication action and simulation functions of the form VI are described; this function is not qualified in this way either in W.Wright, *Arabic Grammar*, 38-40, however, some examples given here may be regarded as an illustration of exactly this function. Grande notes that sometimes the form VI expresses repetition of an action one after another by several actors, i.e. carrying out actions in turns, and in fact considers this function as a variant of “communication action” (Б. М. Гранде, *Курс Арабской грамматики...*, 129). S. Badawi, M. Carter and A. Galy confine themselves to citing only one example of our present interest, without giving a qualification: توالى (“to follow in succession”, see. Elsaid Badawi, Michael Carter and Adrian Guly, *Modern Written Arabic...*, 82).

b) The given word will be substituted by a synonymous/almost synonymous word of another root, which is again represented in a „more complex” formation: *أسف* (active participle of the form I, „sad”, resp. „I am sorry”) is replaced by: *mutaāsif* (form VI), *mutaḥassir* (form V). It may also be added that in similar cases, by means of an expression which is approximated to the literary form, and not the dialectal one, also the high style is marked; such forms sometimes also have a certain shade of the intensive: *mutaāsif* may be perceived as more intensive apology than *mitāsif* (dialectal variant).

Sometimes, in the Modern spoken language a variant of a „more complex” formation also demonstrates a wider semantics, related to the same basic meaning, as compared with that of a „simpler” formation.

irtāḥa – „to have some rest”, but *istarāḥa* – „to have some rest, sit down, go to sleep”.

Finally, two directly proportional relationships are observable:

1. An illustration of the optimization announced at the beginning in the sociolinguistic vertical of Arabic (*Classical Arabic — Standard Arabic — dialects*) is the directly proportional relationship of the degree of economy of the derivational system with the increase of the spoken function of the language. Against this background the productivity of the remaining derivational forms increases further. In particular, functions of the reduced forms IV, VII and VIII are added to the forms I, II or, more rarely, III.

2. In the derivational system the increase of a construction is directly proportional to the increase of a function (e.g. the disused forms XI-XV were more complex according to construction and, hence, had a more complex meaning), which sometimes acquires a psycholinguistic colouring (see forms of the high style).

ნინო ეჯიბაძე

ზოგიერთი შენიშვნა ნაწარმოებ თემათა ფუნქციების შესახებ თანამედროვე არაბულში

ნაწარმოებ თემათა სისტემა, რომელსაც, შეიძლება ითქვას, არაბულ მორფოლოგიაში ცენტრალური მნიშვნელობა აქვს, როგორც ერთ-ერთი ყველაზე ფუნქციური, თანამედროვე არაბულში განვითარების შესაბამის დინამიკას გვიჩვენებს. წინამდებარე სტატიაში წარმოდგენილია თემათა სისტემასთან დაკავშირებული ზოგიერთი თანამედროვე მოვლენის აღწერის მცდელობა.

1. კლასიკური არაბული და თანამედროვე სალიტერატურო არაბული – სალიტერატურო არაბულის სემისასაუბრო ფორმა – ერთმანეთისგან არც თუ ბევრი მახასიათებლით განსხვავდება. ეს სხვაობა, როგორც ცნობილია, გამოხატულია, პირველ რიგში, გარეგანი ფლექსიის

მოშლაში, ასევე ზოგიერთი დერივატივის ფუნქციების გაუქმებაში (მაგ., ე.წ. ენერგეტივი). თუ გავყვებით, ერთი მხრივ, დიაქრონიულ, და, მეორე მხრივ, სოციოლინგვისტურ (კლასიკურიდან ენიდან სასაუბროსკენ) ვერტიკალს, ადვილად დავინახავთ იმასაც, რომ ნაწარმოებ თემათა სისტემაში შეიმჩნევა ოპტიმიზაციის ტენდენცია. ამ ტენდენციის ერთი გამოვლინებაა ის, რომ ვერტიკალზე *კლასიკური არაბული* — *სტანდარტ არაბული* — *არაბული დიალექტები* რაც უფრო მაღალია ენობრივი ფორმის სასაუბრო ფუნქცია, მით მეტია ეკონომიურობის ხარისხი (გაუქმებული ან ნაწილობრივ გაუქმებულია ზოგი დერივატიული ფორმა), ერთი მხრივ, და – მეორე მხრივ – მით მეტია თემათა დარჩენილ ფორმებზე ფუნქციური დატვირთვა. კონკრეტულად, კლასიკურ ენაში გვაქვს 15 თემა. თანამედროვე სალიტერატურო და სტანდარტ ენაში – მხოლოდ 10. XI-XV თემები გაუქმებულია. შინაარსი, რომელსაც გადმოსცემდა ეს თემები, თანამედროვე ენაში გამოიხატება ალტერნატიული საშუალებებით, უპირატესად – აღწერითად. ენამ უარი თქვა მათზე, როგორც ჭარბ ერთეულებზე (ისინი, გამომდინარე მათი სპეციფიკური მნიშვნელობებიდან, კლასიკურ არაბულშიც იშვიათად გამოიყენებოდა). თანამედროვე დიალექტებში ეკონომიურობის კიდევ უფრო მაღალი ხარისხი გვაქვს: გაუქმებულია IV თემა (ყველა დიალექტში), პრაქტიკულად მინიმუმამდეა დაყვანილი VII (ზოგჯერ, ასევე, VIII) თემის ხმარება,¹ მით უმეტეს – ზმნებში. შედარებით ხშირად გვხვდება VII და VIII თემებიდან ნაწარმოები მასდარები და მიმლეობები, განსაკუთრებით – მათი ლექსიკალიზაციის შემთხვევაში. სხვა სიტყვებით, VII და VIII თემების ის დერივატები გამოიყენება, რომლებშიც მოსაუბრე არ აწარმოებს ფორმებს მეტყველებისას, არამედ ფლობს მოცემულ სიტყვებს, როგორც მზას. ასეთებია ადიექტივირებული ან, უფრო ხშირად – სუბსტანტივირებული სახელზმნები: *ihtirām* („პატივისცემა“), *muhtaram* („პატივცემული“), *muntašar* („გავრცელებული“), *inqilāb* („გადაატრიალება“) და მისთ.

როგორც აღინიშნა, IV თემა გაუქმებულია პრაქტიკულად ყველა თანამედროვე არაბულ დიალექტში.² ჯერ ერთი, IV თემის მანარმოებელია თავკიდური ჰამზა, რომელიც იკარგება დიალექტებში. ამასთანავე, ეს თემა ჭარბია დიალექტებისთვის, რადგანაც მისი ფუნქცია მხოლოდ კაუზატივის გადმოცემაა. ენაში ამავე ფუნქციით არის ბევრად უფრო პროდუქტიული II თემა, რომლის ერთ-ერთი ფუნქცია არის ასე-

¹ იხ. მაგ., T. Nishio, *The Arabic Dialect of Qift (Upper Egypt)* (Tokyo, 1994), 72.

² იხ. მაგ., G.Chikovani, Some Peculiarities of The Verb Formation in the Qashqadaria Arabic Dialect of Central Asia. – *ორიენტალისტი*, 1 (2001), 65; В. Г. Ахвледиани, *Бухарский арабский диалект* (Тбилиси, 1985) 58; И.Ю. Завадовский, *Арабские диалекты Магриба* (Москва, 1962), 83; Х. С. Кямилев, *Марокканский диалект арабского языка* (Москва, 1963), 50; Г. П. Крапива, *Учебник сирийского диалекта арабского языка* (Москва, 1972), 84; ნ. ეჯიბაძე, *ეგვიპტური დიალექტის გრამატიკა, I, ფონეტიკა მორფოლოგია, მორფოფონეტიკა* (თბილისი, 2010), 111-112, და ა.შ.

ვე კაუზატივის გადმოცემა. დიალექტებში IV თემის როლი იტვირთა II თემამ. თუმცა აქ უფრო მნიშვნელოვანია თვით IV თემის გაუქმების ფაქტი, ხოლო ის, თუ რომელი თემა აიღებს თავის თავზე მოცემულ შემთხვევაში მისი მნიშვნელობის გადმოცემას, მეორეულია. სალიტერატურო ენაში IV თემის ფორმით მოცემული ზმნის შესატყვისი დიალექტებში შეიძლება იყოს I თემის ზმნაც, III თემისაც:

სალიტერატურო ენა, IV თემა	დიალექტი
أصبح	„გახდა, შეიქნა“ sabah (I თემა)
أطاع	„დაემორჩილა“ tā' (I თემა)
أشار	„მიუთითა“ šāwir (III თემა) და მისთ.

აქ უნდა შევეხოთ ერთ თანმხლებ საკითხს. კაუზალური მნიშვნელობა სალიტერატურო ენაში აქვს II თემასაც და IV-საც. როგორც ცნობილია, არაბები ამბობდნენ: زيادة المبنى تقيد في زيادة المعنى, რაც დაახლოებით ნიშნავს, რომ რაც უფრო რთულია კონსტრუქცია, მით რთულია მის მიერ გამოხატული შინაარსი. IV თემის კონსტრუქცია II თემასთან შედარებით „რთულია“,¹ რადგან IV თემა შეიცავს თანხმოვანს გარდა ძირისეული თანხმოვნებისა – მანარმოებელ თავკიდურ ჰამზას, II-სგან განსხვავებით, რომლის მანარმოებელი მხოლოდ ძირისეული თანხმოვნის გემინაციაა (რაც, მაგალითად, გაუხმოვნებელ ტექსტში სულაც არ გამოიხატება). მაშასადამე, ზემოთ მოხმობილი ციტატის მიხედვით, IV თემის კაუზატივი უნდა იყოს „მეტი“, ვიდრე II თემის მიერ გადმოცემული კაუზატივი. სალიტერატურო ენაში, მართლაც, ხშირად, ერთი და იმავე ძირიდან ნანარმოები IV თემის კაუზატივი უფრო მასშტაბური, გლობალური მნიშვნელობისაა, ვიდრე II თემით გადმოცემული:

صلح الرجل الجهاز المعطل (II თემა)
 „შეაკეთა კაცმა გაფუჭებული ხელსაწყო“, მაგრამ
 أصل الرئيس الجديد العلاقات بين الدولتين (IV თემა)
 „გამოასწორა ახალმა პრეზიდენტმა ურთიერთობები ორ ქვეყანას შორის“;

ან:
 سلم الرجل الجهاز لصاحبه (II თემა)
 „გადასცა კაცმა ხელსაწყო პატრონს“, მაგრამ
 أسلم الرجل (IV თემა)
 „კაცმა ისლამი მიიღო“ (თავი ალაჰს, ღმერთს გადასცა).

იმ შემთხვევებში, როდესაც არ გვაქვს მნიშვნელობათა ასეთი დისტრიბუცია, შეიმჩნევა შემდეგი: კაუზატივი სალიტერატურო ენაში რიგ შემთხვევაში იწარმოება IV თემით და არ იწარმოება II თემით (II თემით გამოხატული კაუზატივი ასეთ შემთხვევებში სალიტერატურო ენისთვის რამდენადმე „მოუხეშავად“ ჟღერს): 'ahraj^a და არა harraj^a („გაიყვანა, გაიტანა“), 'adhjal^a და არა dahjal^a („შეიტანა, შეიყვანა“). სხვა საქ-

¹ სწორედ ამ „სირთულის“ ხარისხს მისდევს ნანარმოებ თემათა არაბისტიკაში მიღებული ნუმერირებაც.

მეა, რომ თუ მხედველობაში მივიღებთ დიალექტების მონაცემებს, გვექნება შემდეგი შესატყვისობები: სალიტ. 'adhjal^a = დიალექტ. dahjal, სალიტ. 'ahraj^a = დიალექტ. harraj და მისთ. გამოდის, რომ IV თემა II-სთან შედარებით ერთგვარი მაღალი სტილის როლშია.

ყურადღების მიღმა არ უნდა დაგვრჩეს

ა) არც ის შემთხვევები, როდესაც ენაში მოცემულ ძირთან კაუზატივის ფუნქციით რეალიზებულია მხოლოდ II, ან მხოლოდ IV თემა; მაგ., სალიტ. خ („დამალა, გადამალა“) რეალიზებულია მხოლოდ II თემაში (შეესაბამება დიალექტ. habbā); სალიტ. اطر („გააფრთხილა“) რეალიზებულია მხოლოდ IV თემაში (დიალექტში, IV თემის ჩავარდნის გათვალისწინებით, მას შეესაბამება hattar, II თემა).

ბ) და არც ის შემთხვევები, როდესაც ერთ ძირს II თემაც ეწარმოება და IV-ც, მაგრამ ერთმანეთისგან განსხვავებული მნიშვნელობებით. აქ უფრო ხშირია, როცა II თემასთან აქტუალიზებულია არა კაუზალური, არამედ ამ თემისთვის დამახასიათებელი რომელიმე სხვა ფუნქცია: II თემა سار („დააგზავნა“, ინტენსივი), სალიტ. IV თემა سار („გაგზავნა, გააგზავნა“, შეესაბამება დიალექტ. ba'at < ساء).

ისეთი შემთხვევებიც გვხვდება, როცა თვით IV თემით გადმოცემული მნიშვნელობა ვერ აღიქმება კაუზატივად: IV თემა اطا („შეცდა, შეეშალა“; დიალექტ. I თემა hata').

უფრო ხშირად ა) და ბ) პუნქტებში აღწერილის მსგავს შემთხვევებში დიალექტებში გაუქმებული IV თემის მნიშვნელობას შეითავსებს რომელიმე სხვა თემა და არა მეორე თემა (ხშირად – I თემა).

2. IV თემის გაუქმების საკითხი დიალექტებში კავშირშია გვარის გამოხატვასთანაც. ცნობილია, რომ თანამედროვე არაბულ დიალექტებში ზმნებში შინაგანი პასივი გაუქმებულია, ხოლო პასივის მნიშვნელობის გადმოცემას თავის თავზე იღებს დერივატიული სისტემა. ცნობილია, ასევე, რომ t- და n- პრეფიქსიანი თემები არაბულში (და საერთოდ, სემიტურში) პასივისა და უკუქცევით მნიშვნელობას გამოხატავენ. დიალექტებმა, უარი თქვეს რა პასივის ფლექსიურ ვარიანტზე (ზმნებში), შემოგვთავაზეს ამავე მნიშვნელობის გამოხატვის უნიფიცირებული ვერსია: ნებისმიერი ზმნისგან, რომლისგანაც შეიძლება, მისი შინაარსიდან გამომდინარე, ვნებითის მნიშვნელობის წარმოება, პასივი ინარმოება t- პრეფიქსის დართვით. თქმული დიალექტებში უკვე შემდგარი მოვლენის მარტივი კონსტატაციაა. მეტი სიცხადისთვის შესაძლოა საკითხის შემდეგნაირად პოსტულირებაც:

ცნობილია, რომ II თემის პასივისა და უკუქცევითი მნიშვნელობა შეიძლება ვანარმოთ V თემით. 'allam^a („ასწავლა“) – ta'allam^a („ისწავლა“).

III თემისთვისაც არის ენაში t- პრეფიქსიანი ფორმა, რომლის ერთ-ერთი ფუნქციაა III თემის უკუქცევითი მნიშვნელობის გადმოცემა – VI

თემა: 'ālaǰ („უმკურნალა“) – (i)t'ālaǰ („ნამკურნალე იქნა, უმკურნალეს“).

რაც შეეხება I თემას. I თემის პასივის გადმოცემის პრობლემას დიალექტმა უპასუხა „ახალი“, სალიტერატურო ენისთვის უცხო, დერივაციული ფორმის შექმნით. V და VI თემათა ანალოგიით დიალექტებში შეიქმნა t- პრეფიქსიანი თემა, რომლის ამოსავალია I თემა – (i)tfa'al თემა. იქმნება უნიფიცირებული სისტემა:

I (fa'al) თემის პასივი გადმოცემა (i)tfa'al თემით.

II (fa'al) თემის პასივი – V, (i)t-fa'al, თემით.

III (fā'al) თემის პასივი – VI, (i)t-fā'al, თემით.¹

შემხვევათა უმრავლესობაში პასივის გამომხატველი ეს თემები წარმოდგენილია t- პრეფიქსთან ხმოვნით (სალიტერატურო ენაშიც და დიალექტებშიც). არაბული, როგორც ვიცით, ძნელად გუობს სიტყვის თავში CC- კომპლექსს. ეს კომპლექსი განიტვირთება ხმოვნის გაჩენით – ან VCC-, ან CVC- ვარიანტით. ნათქვამი ეხება ნებისმიერ შემთხვევას, იქნება ეს უცხო ენიდან ნასესხები სიტყვები CC- კომპლექსით სიტყვის თავში, თუ საკუთრივ არაბული დერივატები (მაგ., ბრძანებითი). ჩვენთვის ამჟამად საინტერესო თემებთან სალიტერატურო ენა ირჩევს CVC- ვარიანტს (tafa'al²), ხოლო დიალექტი – (V)CC- ვარიანტს. რაც თავისი არსით პრინციპულად ერთი და იგივეა. მანარმოებლად შეიძლება ჩაითვალოს არა Vt- ან tV- პრეფიქსები, არამედ – t- პრეფიქსი. პასივისა და უკუქცევით მნიშვნელობას სწორედ ის გამოხატავს, ხმოვანს მხოლოდ თანხმოვანთა თავმოყრის ამრიდის ფუნქცია აქვს.

რაც შეეხება სხვა თემებს (VII-X). VII (და VIII) თემების რედუქციის ერთ მიზეზად დიალექტებში შესაძლოა სწორედ ზემოთ აღწერილი მოვლენა განვიხილოთ. უკუქცევითი მნიშვნელობის ეს თემები (-)t-, n- მანარმოებლებით, რომელთა ამოსავალია I თემა, რამდენადმე ზედმეტია დიალექტებისთვის, რადგანაც პირველი თემიდან პასივის და უკუქცევითი მნიშვნელობის გადმოცემის საკითხი უკვე გადაჭრილია itfa'al თემით. მაგ.:

სალიტ. انقطع („შენყდა, განყდა“) – დიალექტ. it'ata' (itfa'al თემა), ან – ზოგ კონტექსტში – 'ata' (I თემა): el-kahraba 'ata' („ელექტრობა შეწყდა, დენი გაითიშა“), es-silk 'ata' („სადენი განყდა“);²

სალიტ. in'akas („აირეკლა“) – დიალექტ. it'akas, და სხვ.

საბოლოოდ, დიალექტებში VII და VIII თემის ის სიტყვები გვხვდება, რომლებშიც

ა) არ შეიმჩნევა, ყოველ შემთხვევაში, ხაზგასმით, I თემის პასივისა და უკუქცევით მნიშვნელობა: انتظر („ელოდებოდა“), انصرف („გაემართა, გაეშურა“), احترم („პატივს სცემდა“).

¹ უკუქცევითი მნიშვნელობის ამ თემებში შესაძლებელია R₂-ის ხმოვნის დავინროება (a > e, i).

² იხ. El-Said Badawi, M. Hinds, *A Dictionary of Egyptian Arabic* (Beirut, 1986), 707.

ბ) VII ან VIII თემით გადმოცემული მნიშვნელობა უკუქცევითია, მაგრამ საგრძნობლად განსხვავდება I თემის უკუქცევითი მნიშვნელობისგან (რომელიც გადმოიცემა itfa'al თემით): اِثْمًا I თემა („იყო საჭირო, აუცილებელი, მოითხოვებოდა“) – اِثْمًا VIII თემა („იცავდა რაიმე წესს, იყო პასუხისმგებლობიანი“);

ან მოცემულ ზმნას არ გააჩნია I თემა, და, შესაბამისად, VII თემა არ გამოხატავს მის უკუქცევითობას, არამედ განსხვავებული მნიშვნელობა აქვს: intazam („იყო რეგულარული, იქცა რეგულარულად“), შედარებისთვის – II თემა nazzam („ორგანიზება გაუკეთა“) > V თემა itnazzam („იყო ორგანიზებული“).

გ) და ან, როგორც ზემოთ ვახსენეთ, ლექსიკალიზებული არიან.

IX თემა, როგორც ძალიან სპეციფიკური მნიშვნელობისა, არ ქმნის უხერხულობას ამ ასპექტში, ისევე, როგორც X, რომელიც თავისი მნიშვნელობიდან გამომდინარე, თითქმის არ საჭიროებს პრაქტიკაში პასივის ფორმებს. საჭიროების შემთხვევაში სასაუბრო არაბული მიმართავს აღწერით წარმოებას: სალიტ. كَانَ مِثْمًا > დიალექტ. kān mistahdam („გამოიყენებოდა, იყო გამოყენებული“) ან يَسْتَمِثْمًا („იყენებენ“), და მისთ.

3. რამდენადაც ჩემთვის ცნობილია, გრამატიკებში არაა აღწერილი V თემის ერთი ფუნქცია არაბულში: V თემით ხანდახან გადმოიცემა მოქმედების შესრულება რაიმე შინაგანი წინააღმდეგობის დაძლევით.¹ ასეთ შემთხვევაში, V თემა ოპოზიციას ქმნის და შინაარსობრივად დაკავშირებულია არა II თემასთან (როგორც სხვა შემთხვევებში), არამედ – I თემასთან. მაგალითები:

فَوَيْفًا (I თემა, „გაიგო“) – فَوَيْفًا (V თემა, „გაუგო“). მაგალითად, $\text{إِنِّي تَفَهَّمْتَهُ رَغْمًا أَنَّهُ أَخْطَا}$

„მე მას გავუგე, მიუხედავად იმისა, რომ შეცდა“.

لَنْزًا (I თემა, „ჩავიდა“) – لَنْزًا (V თემა, „დაუთმო, უკან დაიხია“).

მაგალითად,

$\text{أَنَا نَزَلْتُ فَعْفُوته}$

„მე უკან დავიხიე/დავუთმე და ვაპატიე“. ან:

¹ არაფერია ნათქვამი ამის შესახებ, მაგალითად, შემდეგ ნაშრომებში: W. Fischer, *A Grammar of Classical Arabic* (New Haven, London, 2002); W. Wright, *Arabic Grammar* (Chicago, 1997); Elsaid Badawi, Michael Carter and Adrian Guly, *Modern Written Arabic: A Comparative Grammar* (London and New York, 2005); ჩვენთვის საინტერესო კონტექსტში, გრანდე აღწერს მხოლოდ ინტენსიურობის, მოქმედების გულისყურით შესრულების მნიშვნელობას: تَوَسَّمًا „ჩააშტერდა, ყურადღებით ჩახედა“, ან მოქმედების ნელა და გულდასმით შესრულების მნიშვნელობას: عَجَزًا „ელუბ-ელუბით სვამდა“ (Б. М. Гранде, *Курс Арабской грамматики в сравнительно-историческом освещении* (Москва, 1963), 128).

تنزلت في السعر
 „ფასი დაფუკელი“.
 სხვა მაგალითებია:
 (فيه) تخزح – „დაამთავრა რაიმე“, მაგ., სკოლაში, უმაღლეს სას-
 ნავლებელში სწავლა და მისთ.
 جرت – „ეტაპობრივად, თანდათან იცვლებოდა“ და სხვ.

გარკვეულ ყურადღებას იქცევს, ასევე, VI თემა და მისი ოპოზი-
 ცია III თემასთან. ამ თემების ფუნქციები ცნობილია. შესაძლოა მხო-
 ლოდ დამატება, რომ ერთი და იმავე ძირიდან ნაწარმოებ III და VI თე-
 მების ზმნებში მნიშვნელობათა დისტრიბუცია შემდეგია: III თემის შემ-
 თხვევაში ჩანს მოქმედების ინიციატორი, რომელიც არ ჩანს VI თემაში.
 მაგალითები:

خاصم – „ეჩხუბა, გაებუტა“, خصصم – „იყვნენ ნაჩხუბრები, ერთმა-
 ნეთს ეჩხუბნენ“ (არ ჩანს, კონკრეტულად ვინ იყო ინიციატორი).

جالس – „მიუჯდა“, تجالس – „ერთმანეთთან ისხდნენ“.

სრულად სამართლიანადაა აღწერილი მ. ანდრონიკაშვილის მიერ¹
 VI თემის კიდევ ერთი ფუნქცია, რომელიც, როგორც წესი, გრამატი-
 კებში ასევე არაა აღნიშნული: მოქმედების თანდათანობით, ეტაპობრი-
 ვად შესრულება.² ასეთი მნიშვნელობის მაგალითთა სიუხვე თანამედ-
 როვე არაბულში მიგვითითებს, რომ VI თემის ეს ფუნქცია საკმაოდ
 პროდუქტიულია; მაგ.: تناقص („თანდათან დაიკლო“), تصاعد („თანდათან
 მიიწევდა ზევით“), تزايد („თანდათან იმატებდა“) და სხვ.

შეიძლება იმის დამატებაც, რომ ზოგჯერ VI თემის ეს ფუნქცია
 პირდაპირ გამომდინარეობს III თემის მნიშვნელობიდან, და მის
 უკუქცევით ფორმას წარმოადგენს, მაგალითად, ასეთ შემთხვევაში: III
 თემა ساقط („ერთმანეთის მიყოლებით ყრიდა“) – VI თემა تساقط („ცვიოდა
 ერთმანეთის მიყოლებით, დიდი რაოდენობით“).

¹ იხ.: მ. ანდრონიკაშვილი, ნ. ანთიძე-კახიანი, დ. გარდავაძე, *თანამედროვე არაბული ენის სახელმძღვანელო* (თბილისი 2014), 142.

² იხ., მაგ.: W. Fischer, *A Grammar of Classical Arabic*, 99, აღწერილია მხოლოდ III თემის რეფლექსივის, საურთიერთო მოქმედებისა და სიმულირების ფუნ-
 ქციები; არაა ეს ფუნქცია ამგვარად კვალიფიცირებული არც W. Wright, *Arabic Grammar*, 38-40, თუმცა აქ მოყვანილი ზოგიერთი მაგალითი, შესაძ-
 ლოა სწორედ ამ ფუნქციის ილუსტრირებად ჩაგვეთვალა: عائد – თანდათან
 დაინგრა, დანგრევს პირას მივიდა. გრანდე აღნიშნავს, რომ ზოგჯერ VI
 თემა გამოხატავს მოქმედების თანმიმდევრობით განმეორებას რამდენიმე
 მოქმედი პირის მიერ, ე.ი. ურთიერთჩანაცვლებით მოქმედებას, პრაქტი-
 კულად განიხილავს რა ამ ფუნქციას „საურთიერთო მოქმედების“ ვარიან-
 ტად (Б. М. Гранде, *Курс Арабской грамматики...*, 129); ჩვენთვის საინტერესო
 მხოლოდ ერთი მაგალითის დასახელებით შემოიფარგლებიან ს. ბადავი, მ.
 კარტერი და ა. გალი კვალიფიკაციის მიცემის გარეშე: تولى („ზედიზედ მის-
 დევდნენ“, იხ. Elsaid Badawi, Michael Carter and Adrian Guly, *Modern Written Arabic*..., 82).

4. პრინციპი *زيادة المعنى في زيادة المبنى* გარკვეულწილად აისახება კიდევ ერთ მოვლენაში, რომელიც შეიძლება კვალიფიცირდეს, როგორც სტანდარტ ენის თანამედროვე ტენდენცია. როცა გვაქვს ერთი და იმავე მნიშვნელობით (ან თითქმის სინონიმური მნიშვნელობით) უფრო „მარტივი“ წარმოებისა და უფრო „რთული“ წარმოების თემები, „რთული“ ვარიანტები გამოდიან მაღალი სტილის ფორმების როლში. შესაძლებელია ასეთი კვალიფიკაციაც, რომ ზოგიერთი სიტყვა, რომელიც „გაცვდა“ და საჭიროებს ერთგვარ განახლებას, „გამოცოცხლებას“, ორი გზით შეიძლება განიცდიდეს რეაბილიტაციას:

ა) მოცემულ სიტყვას ჩაენაცვლება იმავე ძირის, მაგრამ უფრო „რთული“ წარმოების თემით წარმოდგენილი სინონიმური/თითქმის სინონიმური მნიშვნელობის სიტყვა:

„განათლებული“ – *متنور*, მაგრამ მაღალი სტილის როლში გამოდის *مستنير*.

طلب „მოითხოვა“, მაგრამ *تطلب* – უფრო ფორმალურ სიტუაციაში, როგორცაა პრესის, პოლიტიკური ტექსტები და მისთ. (სადაც ჩანს V თემის იმ ფუნქციის კვალიც, რომელიც ზემოთ მე-3 პუნქტში იყო აღწერილი).

სხვა მაგალითებია:

مختص – *مختصص* „სპეციალისტი“,
اعتاد – *تعود* „მიეჩვია, ჩვევად იქცია“,
متواجد, *مستجد* – *موجود* „არსებული“,
تضمن – *ضمن* „მოიცავდა“ და ა.შ.

ბ) მოცემულ სიტყვას ჩაენაცვლება სხვა ძირიდან ნაწარმოები სინონიმური/თითქმის სინონიმური მნიშვნელობის სიტყვა, რომელიც ისევ და ისევ, უფრო რთული წარმოების თემაშია წარმოდგენილი: *أسف* (I თემის მიმღეობა, „დამწუხრებული“, resp. „ვნუხვარ“) სიტყვას ჩაენაცვლება *mutaāsif* (VI თემა), *mutahassir* (V თემა). აქვე შეიძლება დავამატოთ, რომ მსგავს შემთხვევებში სალიტერატუროსთან მიახლოებული, და არა დიალექტური, გამოთქმით ასევე მაღალი სტილია მარკირებული; ასეთ ფორმებს ხანდახან ერთგვარი ინტენსივის ელფერიც ახლავს: *mutaāsif* შეიძლება აღვიქვათ, როგორც მეტად მობოდიშება, ვიდრე *mitāsif* (დიალექტური ვარიანტი).

ხანდახან, თანამედროვე სასაუბრო ენაში უფრო „რთული“ წარმოების ვარიანტი გვიჩვენებს „მარტივთან“ შედარებით უფრო ფართო სემანტიკასაც, დაკავშირებულს იმავე საბაზო მნიშვნელობასთან: *irtāḥa* – „დაისვენა“, მაგრამ *istarāḥa* – „დაისვენა, ჩამოჯდა, დაიძინა“.

საბოლოოდ, შეიმჩნევა ორი პირდაპირპოპორციული დამოკიდებულება:

1. დასაწყისში ანონსირებული ოპტიმიზაციის ილუსტრირებაა არაბულის სოციოლინგვისტურ ვერტიკალში (კლასიკური არაბული — სტანდარტ არაბული — დიალექტები) დეროვაციული სისტემის ეკონომიურობის ხარისხის პირდაპირპოპორციული დამოკიდებულება ენის

სასაუბრო ფუნქციის მატებასთან, რის ფონზეც კიდევ უფრო იზრდება დარჩენილი დერივაციული ფორმების (თემების) პროდუქტიულობა. კერძოდ, რედუცირებული IV, VII და VIII თემების ფუნქციებით იტვირთება I, II ან, უფრო იშვიათად, III თემა.

2. დერივაციულ სისტემაში კონსტრუქციის ზრდა პირდაპირპროპორციულ კავშირშია ფუნქციის ზრდასთან (გაუქმებული XI-XV თემებიც, მაგალითად, იყო უფრო რთული კონსტრუქციისა და, შესაბამისად – უფრო კომპლექსური მნიშვნელობის), რაც ზოგჯერ ფსიქოლინგვისტურ ელფერს იძენს (იხ. მაღალი სტილის ფორმები).

ქეთევან ლორთქიფანიძე **ოიკონიმები თურქულ ანდაზებში**

ანდაზა არის ვერბალური ენობრივი ერთეული, რომელსაც შეისწავლის როგორც ლინგვისტიკა, ფოლკლორი, ეთნოგრაფია, ასევე კულტურის ისტორია. იგი ყველა ერის კულტურის განუყოფელი ნაწილია. მსოფლიოს სხვადასხვა ხალხი სამყაროს თავისებურად აღიქვამს და ეს, უპირველეს ყოვლისა, ანდაზაში იჩენს თავს. მასში აირეკლება საზოგადოებისათვის დამახასიათებელი უკლებლივ ყველა მოვლენა თუ ქმედება, ტრადიციები და წარმოდგენები, თაობებიდან თაობებზე გადაცემული ცხოვრებისეული დაკვირვებანი და გამოცდილებები.

ანდაზა, ფოლკლორის მცირე ჟანრი, თემატური მრავალფეროვნებით ხასიათდება. უაღრესად საინტერესოა და მიჩნეული ის ანდაზები, სადაც ტოპონიმები ფიქსირდება. ჩვენი სტატია შეეხება იმ თურქულ ანდაზებს, რომლებშიც ვხვდებით ქალაქების, ადმინისტრაციული ერთეულების, დაბების სახელწოდებებს. აღნიშნულ გეოგრაფიულ ადგილებთან მიმართებით იკვეთება თურქი ხალხის განწყობა-წარმოდგენები, დაკვირვების შედეგად გამოტანილი დასკვნები ამ დასახლებულ პუნქტებზე, იქ მცხოვრებ ხალხზე, მათი ცხოვრების წესსა თუ არსებული ბუნებრივი პირობების შესახებ. ზოგიერთი ანდაზა ამ სახის ინფორმაციის მატარებელი არ არის, მაგრამ როგორც ოიკონიმის შემცველი, სანიმუშოდ მაინც მოვიყვანეთ.

საკვლევ ანდაზებში (მოვიპოვეთ ასზე მეტი ანდაზა, მაგრამ სტატიაში მხოლოდ ნაწილი წარმოვადგინეთ) ფიქსირებულია ადგილობრივი, თურქეთში არსებული დასახლებული პუნქტები და უცხოურიც. თავში მოვაქციეთ მხოლოდ ერთი ასტიონიმის: მაგ., სტამბოლი, ანკარა, იზმირი, აიდინი, კონია, ბალდადი – შემცველი ანდაზები. ცალკე გამოვყავით ის ანდაზები, სადაც ერთზე მეტი ოიკონიმი, ადგილობრივი და უცხოურიც, ფიქსირდება.

პარემიათა ანალიზისას სემანტიკური კუთხით, ვითვალისწინებთ იმ გარემოებას, რომ ანდაზა ზოგადად არის სამშრიანი სემანტიკურ-პრაგმატული სტრუქტურა, რომლის პირველ, ექსპლიციტურ შრეზე ფიქსირდება ანდაზის ვერბალური ფორმა, შუა, იმპლიციტურ შრეზე აქტუალიზდება ანდაზის ზოგადი მნიშვნელობა და კონტექსტური პარამეტრები, ხოლო მესამე შრეზე – ენობრივი სამყაროს მოდელის ამ ანდაზასთან დაკავშირებული მონაკვეთი.¹ ჩვენთვის ამ ეტაპზე მნიშ-

¹ მანანა რუსიეშვილი, *ანდაზა* (თბილისი, 2005), 74.

ვნელოვანია ანდაზის ხატი, რომელიც მის ექსპლიციტურ დონეზე ფიქსირდება და ეროვნული ხედვის კუთხითაა მნიშვნელოვანი.

სტამბოლი

Mangalda maşa çok, İstanbul' da paşa çok. 13863¹

მანგალზე ბევრი მაშაა, სტამბოლში ბევრი ფაშაა.

ანდაზა ორგვარად შეიძლება იქნას გაგებული: 1. სტამბოლში ზოგადად ყველაფერი უხვადაა. 2. სტამბოლი ხალხმრავალი ქალაქია – ადამიანები აქ ერთმანეთს არ იცნობენ, ამის გამო ყველა ცდილობს თავი უფრო მაღალ საფეხურზე მდგომად, ფაშად წარმოაჩინოს.

Oturduğu yer ahır eskisi, çağırıldığı İstanbul türküsü. 14750

ძველ ბოსელში ცხოვრობს, სტამბოლურ თურქუს კი ლილინებს.

ეს ანდაზა ითქმის იმათზე, ვინც გაჭირვებულად ცხოვრობს, მაგრამ არ იმჩნევს და თავს უფრო კარგ მდგომარეობაში მყოფად წარმოაჩენს.

İstanbul'a giden eşek kırk gün anırır. 10839

სტამბოლში მიმავალი სახედარი ორმოცი დღე ყროყინებს.

მსოფლიოში ერთ-ერთი ულამაზესი ქალაქის, ხელოვნების, კულტურისა და უდიდესი სავაჭრო ცენტრის ნახვა, ისეთი დიდი ბედნიერებაა, რომ იქ წამსვლელი სიხარულს ვერ მაღავს და გაუჩერებლივ თავის მოგზაურობაზე საუბრობს.

İstanbul'da darısı olanın, İzmir'de karısı olmaz. 10840

მას, ვისაც სტამბოლში აქვს სიმინდი, იზმირში ცოლი არ ეყოლება.

ის, ვინც საქმით არის სტამბოლთან დაკავშირებული, მას სხვა ადგილების მიმართ არავითარი ინტერესი არ ექნება.

ანკარა

Ankara'da kabak var, babanın canına değsin. 1631

ანკარაში გოგრაა (გადატ.მნიშვნელობით – ხეპრე, გაუთლელი), დაე, გაიხაროს გარდაცვლილი მამაშენის სულმა.

ანდაზა ითქმის ანკარაში მცხოვრებ შეძლებულ ადამიანზე, რომელიც სხვათა საქმეებში არ ერევა.

ადანა

Adana 'da eğlenme, eğlenirsen evlenme, evlenirsen arlanma. 406

ადანაში ნუ გაერთობი. თუ მაინც გართობას გადაწყვეტ, არ დაქორწინდე. თუ მაინც დაქორწინდი, ნულარ დაიმორცხვებ.

ამ ანდაზაში ხაზგასმულია, რომ ქალაქი ადანა არ არის ის ადგილი, სადაც დარჩენა, ფეხის მოკიდება, დაქორწინება ღირდეს.

---

¹ Nurettin Albayrak, *Türkiye Türkçesinde Atasözleri*, (İstanbul, 2009) (სტატიამი მოხმობილი დანომრილი ნიმუშები დამონმებული გვაქვს აღნიშნული ლექსიკონიდან).

ანდაზა გვამცნობს, რომ ეს მხარე ხალხში პოპულარობით არ სარგებლობს. თუმცა ვხვდებით ანდაზას, სადაც, პირიქით – ამ ადგილს აქებენ.

Adana'dan gelen eşek kırk gün anırır. 10839

ადანიდან მობრუნებული სახედარი ორმოცი დღე ყროყინებდაო (იმდენად მოენონა იქაურობა).

Aydın çukuru altın çukuru. ¹

აიდინის დაბლობი-ოქროს დაბლობი.

აიდინი ნაყოფიერი მიწებითაა ცნობილი.

Aydın'ın inciri parasız bırakır cimriyi.

აიდინის ლეღვი უფულოდ დატოვებს, ტყავს გააძრობს ძუნწს.

ანდაზიდან ვიგებთ, რომ აიდინში მოდის საუკეთესო ლეღვი.

Aydın yaylası incir deryası.

აიდინის იალალი – ლეღვის ზღვა.

ამ ანდაზაში ხაზგასმულია, რომ აიდინში ბევრი ლეღვია.

კაისერი

Kayseri'de kuşun sütü, yılanın odü bulunur. 11968

კაისერიში ჩიტის რძეც და გველის შხამიც მოიპოვება.

კაისერი ისეთი ადგილია, სადაც პრაქტიკულად ყველაფრის შოვნა შეიძლება.

Kayseri'deki çizmeye ayağını uzatma. 11969

კაისერიში რომ ჩექმაა, იმისკენ ფეხს ნუ გაიწვდენ.

ანდაზა ატარებს აზრს: არ უნდა მოისურვო ის, რაც შენ არ გეკუთვნის, ხელი არ მიგიწვდება.

ვანი

Van'ın tuzu, Tekirdağ'ın kızı. 17373

ვანის მარილი, თექირდაღის გოგო.

ვანის მარილი და თექირდაღის ქალია (თექირდაღში ლამაზი ქალე-ბია) ცნობილი.

Dünyada Van , ahrette iman 6573

მსოფლიოში ვანი, საიქიოს სარწმუნოება.

მსოფლიოში საცხოვრებლად ყველაზე კარგ ადგილებს შორის არის ვანი.

რამდენიმე ოიკონიმის შემცველი ანდაზა:

Konya sudan, Adana yilandan , Kayseri yalandan. 12932

ანდაზა გვამცნობს, რომ კონიაში წყლის პრობლემაა, ადანაში ბევრი ქვეწარმავალია, კაისერიში კი ტყუილები უყვართ, მატყუარა ადამიანები ცხოვრობენ.

---

¹ Hatice Eminoğlu, *Atasözü ve Deyimlerdeki Yer Adları*, Turkish Studies, International Periodical for the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic, Volume II/15, Summer (2016, Ankara- Turkey), 119 -172.

Konya'nın tozu, Sille'nin kızı, koçhisar'ın tuzu. 12933

კონიის მტვერი, სილლეს გოგონები, კოჩისარის მარილი.
საუბარია იმაზე, რომ კონია მტვრიანი ქალაქია, სილლეში ლამაზი გოგონები არიან, კოჩისარში კი ცნობილი მარილის საბადოებია.
(სილლე კონიის ილის, სელჩუკლუს ილჩეს უბანია. კოჩისარი კი სოფლის სახელწოდებაა, რომელიც შედის სანდიკლის ილჩეში)

Rumeli' nin bozgunu, Anadolu' nun salgını, İstanbul' un yangını.

15321

რუმელიის დარბევა, ანატოლიის ეპიდემია, სტამბოლის ხანძარი.
ანდაზა ატარებს შემდეგ შინაარსს: წარსულში რუმელიის დარბევის შემდეგ წამოსული ლტოლვილების, ანატოლიის ეპიდემიების და სტამბოლის ხანძრების აღკვეთა შეუძლებელი იყო.
ანდაზას შემოუნახავს ისტორიული მესხიერება იმის თაობაზე, რომ წარსულში ადგილი ჰქონდა რუმელიის (XV საუკუნიდან ოსმალეთის იმპერიაში შემავალი ბალკანეთის სამხრეთი ნაწილი) მოსახლეობის დარბევას. შედეგად, იძულების წესით ბევრმა ადგილობრივმა მოსახლემ დატოვა ადგილსამყოფელი, ანატოლიაში ხშირი ყოფილა ეპიდემიები, სტამბოლში კი – ხანძრები.

İzmir' in seyahı, Şam' ın şekerı, Medine' nin hurması, züğürtlükten gelir bıyık burması. 11290

მოგზაურობა იზმირში, დამასკოს ტკბილეულობა, მედინას ხურმა (ფინიკი), სიღარიბისგანაა, რომ მავანი იგრებს უღვაშს, ყეყეჩობს.
აი, როგორ ესმით თურქებს ეს ანდაზა:იმის გამო, რომ იზმირი ტურისტული რეგიონია, ყველას სურს მისი დათვალიერება, მოგზაური აქ ბევრია. დამასკო ცნობილია როგორც მნიშვნელოვანი სავაჭრო ცენტრი, სადაც ბევრი საქონელია. მედინა მუსლიმთა წმინდა ქალაქია, რომელიც სახელგანთქმულია თავისი ფინიკით და თუ ვინმეს არ მოსწონს ეს ადგილები, იმიტომ არ მოსწონს, რომ ღარიბი და უფულოა.

Halep maldan Antep haramdan Urfa yalandan batır.9320

ალეპოს სათანადოდ არ აფასებენ, რადგან იგი ზედმეტად მდიდარი ქალაქია, არც ანტიფს, რადგან იქაური ხალხი შარიათის კანონებს არ ემორჩილება, ურფასაც არაფრად აგდებენ, რადგან იქ მატყუარა ხალხი ცხოვრობს.

Pekmez gibi malın olsun Antakya' dan Erzincan' dan sinek gelir.15219

ბადაგის მსგავსი საქონელი იყოს და ბუზი ანტიოქიიდან, ერზინჯანიდან მოვა (ძალიან შორიდან).

Pekmez gibi malın olsun sineği Antakya 'dan, Koçarlı 'dan gelir. 15220

ბადაგის მსგავსი საქონელი იყოს და ბუზი ანტიოქიიდან, კოჩარლიდან მოვა.

ეს ანდაზა წინა ანდაზის ერთგვარ მოდიფიკაციას წარმოადგენს. ერზინჯანი ჩანაცვლებულია კოჩარლით.

ბალდადი

ერაყის დედაქალაქის, ბალდადის შემცველი ანდაზები ყველაზე მრავალრიცხოვანი აღმოჩნდა – 41 ერთეული).

Ana gibi yar olmaz, Bağdat gibi diyar olmaz.1495

დედასავით მეგობარი სხვა არავინაა, ბაღდადით მხარე არსადაა. ადამიანისთვის დედამინის ზურგზე დედასავით ახლობელი არავინაა. ბაღდადი კი თავისი ღირშესანიშნაობებით და ადგილმდებარეობით სხვა ადგილებს სჯობს.

Arı iyi olursa, balı Bağdat’ tan getirir.1742

თუ ფუტკარი კარგია, თაფლს ბაღდადიდან ჩამოიტანს. კარგი, ხარისხიანი საქონლის პატრონი მუშტრის სიმცირეს არ განიცდის.

ამ ანდაზის რამდენიმე სტრუქტურულად და სემანტიკურად მოდიფიცირებული ფორმებიც შეგვხვდა:

Pekmezin, balın iyi olursa, sinek Bağdat’ tan gelir. ¹

თუ შენი ბადაგი, თაფლი კარგია, ბუზი ბაღდადიდან მოვა.

კარგ საქონელს მუშტარი არ დააკლდება.

Çanakta balın olsun Bağdat’ tan arı gelir.

ჯამში თაფლი გქონდეს და ბაღდადიდან ფუტკარი მოვა.

კარგ საქონელს მუშტარი არ დააკლდება.

Balın olsun, sinek Bağdat’ tan gelir.

თაფლი იყოს და ბუზი ბაღდადიდან მოვა (შდრ. მსგავსი ქართული ანდაზა).

კარგი საქონელი მუშტრის ნაკლებობას არ განიცდის.

Çanakta merhemın olsun, Bağdat’ tan kel gelir. 5682

ქოთანში მალამო გქონდეს და ქაჩალი ბაღდადიდან მოვა.

ხაზგასმულია აზრი, რომ საქონელი იყოს და მუშტარი ბაღდადიდან მოვა.

ყველა ზემოთ მოტანილ, სემანტიკურად მსგავს ანდაზაში ბაღდადი გაგებულა, როგორც შორს მდებარე ადგილი.

Arkadaşla Bağdat’a gidilir.1816

მეგობართან ერთად ბაღდადში წაისვლება.

წამდვილი მეგობარი დიდი ძალაა და მასთან ერთად ბაღდადშიც (შორს)კი წაისვლება.

Aşığa Bağdat irak değildir. 2024

შეყვარებულისათვის ბაღდადი შორი არ არის.

შეყვარებული ადამიანისათვის სატრფოს ნახვისთვის არანაირი წინააღმდეგობა არ არსებობს.

Burda vururum kılıcı, Bağdat’ ta oynar ucu.²

აქ დავკრავ ხმალს, ბაღდადში ათამაშდება მისი წვერი.

ანაზღად წარმოთქმული სიტყვა სწრაფად ვრცელდება.

Dervişe „Bağdat’ta pilav var“ demişler.“Yalan değilse, irak değil” demiş. 5781

დერვიშს უთხრეს, ბაღდადში ფლავი არის, თუ ტყუილი არ არის, ბაღდადი შორს არ არისო.

¹ Hatice Eminoglu, *Atasözü ve Deyimlerdeki Yer Adları*, 135.

² Erdal Çakıcıoğlu, *Türk Atasözleri Sözlüğü*, Şimşek yayınları (İstanbul, 2001).

თუ ვინმეს რაიმე სურს, მის მოსაპოვებლად ყველა სიძნელეს გაუმკლავდება, უკან არ დაიხევს. ამ შემთხვევაში ბალდადიც კი წავა, შორს.

ამგვარ ანდაზათა რიცხვი, როგორც აღვნიშნეთ, თურქულში დიდი როლდენობითაა ფიქსირებული. მოცემულმა მაგალითებმა დაგვანახა, რომ ერთი და იგივე გეოგრაფიული სახელი შეიძლება შეგვხვდეს როგორც დადებითი, ასევე უარყოფითი კონოტაციით. ის ანდაზები, სადაც სტამბოლია მოხმობილი, მხოლოდ დადებით კონოტაციას იძლევა. ასევეა ბალდადიც, რომელიც როგორც დაკვირვებამ გვიჩვენა, მხოლოდ სიშორის, შორი ადგილის აღსანიშნავად არ იხმარება. ბალდადი რიგ თურქულ ანდაზაში წარმოჩენილია, როგორც ლამაზი, ღირშესანიშნავი ქალაქი. ბალდადი ქართულ ანდაზებშიც ფიგურირებს და შორი ადგილის მისათითებლად გამოიყენება. აღნიშნული გარემოება გვაძლევს საშუალებას, რიგ შემთხვევაში ჩავატაროთ კვლევა ქართულ მასალასთან შედარებითი-ტიპოლოგიური ანალიზის კუთხით, დავადგინოთ ენათმორისი ეკვივალენტობა და მოვახდინოთ კულტუროლოგიური ასპექტების დელიმიტაცია.

Ketevan Lortkipanidze

The Oikonyms in Turkish Proverbs

Proverbs can be considered to be a treasury of lifestyle, customs and rituals of the community. The article deals with the Turkish proverbs in which we find names of towns and different administrative units.

The interest towards such items is depicted by a number of collections comprising proverbs and idioms as well as by special editions dedicated to toponyms in paremias.

In the studied proverbs are found the names of the local (Turkish) and foreign settlements (oikonyms).

The main goal of this article is to discuss the paremias depicting stereotypical attitudes and their cultural and historical connotations; build semantic models according to the identified positive and negative semantic features .

The proverbs are identified relying on the model suggested by Rusieshvili (2005) according to which a pragma- semantic model of the proverb consists of three interdependent and interwoven layers which make up a proverb's meaning. The first layer presents the item's metaphoric form, the middle layer, its general meaning and contextual parameters whereas the third layer depicts the model of the world actualised in the particular proverb. At this stage we attach the greatest importance to the icon of the proverb which is fixed at its explicit level and is significant from the national point of view. The empirical data of the article are collected from Turkish proverbs dictionaries (more than 100 proverbs altogether). The relevant items were identified by existence of oikonyms in their structure. Selected relevant data were analysed according to the connotation (positive versus

negative) The study revealed that oikonymic proverbial portraits include both positive and negative attitudes, one and the same toponyms can be depicted in proverbs positively as well as negatively. The data confirmed that the proverbs include valuable information regarding the oikonyms accumulated after long periods of communication among ethnicities. In addition, we want to mention, that Baghdad appears in a number of Turkish proverbs as a beautiful, remarkable city and to indicate a long distance. In Georgian language we have some proverbs which are equivalent to Turkish examples. This circumstance allows us to conduct comparative – typological analyzes of Turkish and Georgian material to determine inter-ethnic equivalents and to delimit cultural aspects.

ნინო სამსონია

მდინარე ენგურის ეტიმოლოგიისთვის (შუმერული ლიტერატურული ტექსტების მიხედვით)

ლიტერატურული კულტურა მსოფლიო ისტორიაში სათავეს იღებს შუმერში. შუმერული პოეტური ტექსტები მოიცავს ძვ.წ. 2600- 500 წ.წ. პერიოდს. ბაბილონელები და ასურელები არიან მემკვიდრენი შუმერული ცივილიზაციის, რომელიც ძვ.წ. IV ათასწლეულიდან იღებს სათავეს.

შუმერული ლიტერატურა, ძირითადად, პოეტური ტექსტის ფორმით არის შექმნილი და მათი თარგმნა-შესწავლა უპირველესად ტექნიკური ხასიათის მიდგომას ეფუძნება. შესაძლოა სტრიქონები დაწყვილდეს ან ტექსტი დაიყოს სამი-ოთხი სტრიქონისგან შემდგარ ნაწილებად – შინაარსობრივად დასრულებული მონაკვეთების, „ჟღერადობის“, სტრუქტურის, ასევე ასონანსის, ალიტერაციის ან რითმის შესაბამისად. დღემდე საკამათოა იყო თუ არა, შუმერული და აქადური ეპოსი, რითმაზე დაფუძნებული. რითმის მსგავს ეფექტებს მაინც ვაწყდებით, რაც განსაკუთრებით იკვეთება სიუჟეტის კულმინაციურ ეპიზოდებში, როდესაც ავტორს რაიმე მნიშვნელოვანის თქმა სურს.

შუმერული ეპოსების შესწავლისადმი მეორე და უმთავრესი მიდგომა მთლიანად პოემის სტრუქტურის ანალიზს გულისხმობს. თუმცა იმისათვის, რომ ღრმად ჩავწვდეთ შუმერულ პოეტურ სიტყვას, უმთავრესი მაინც მეტაფორული ენის გაგებაა. ამ კუთხით კი, განსაკუთრებით მდიდარი *ლუგალბანდას* პოემებია.¹ ხშირად ბუნდოვანია განსხვავება ორ მხატვრულ ხერხს – შედარებასა და მეტაფორას შორის. პოემებში პირდაპირი და გადატანითი მნიშვნელობით გამოყენებული ლექსიკა თუ ფრაზეოლოგია ერთმანეთს ერწყმის.²

შუმერული და აქადური ტექსტები ითარგმნება ლურსმული ტექსტის ტრანსლიტერაციიდან.³ შეძლებისდაგვარად აღდგენილია პრონონსი (შ=š; ხ=ḫ; ნგ=ṅ და ა.შ.). ევროპელი მკვლევარები შუმერული ენის პრონონსს აღნიშნავენ ტრანსლიტერაციის სულ რამდენიმე ნიშნით. შესაბამისად, ასეთი ტექსტის ჟღერადობაც ერთგვარია.

¹ შუმერული ეპიკური ჟანრი და საერთოდ ლიტერატურა, დაფუძნებულია ქურუქის ლიტერატურულ ტრადიციაზე. შუმერული მითოლოგიის თანახმად, სწორედ ამ ქალაქში შექმნილა დამწერლობა ურუქის მეფის, ენმერქარის მიერ, რომლის მემკვიდრე ყოფილა ლუგალბანდა, რომელიც შუმერული პოემების ეპიკური გმირი და „გლგამემის ეპოსის“ მთავარი გმირის, გილგამეშის მამაა. სამსონია 2009, 5.

² Jeremy Black, *Reading Sumerian Poetry* (The Athlone Press, London, 1998), 13.

³ ტრანსლიტერაცია – ლათინური შრიფტით ლურსმული ნიშნების გადმოტანა. სიტყვებისა და მარცვლების დეფიზით გამორეზულ წყებას წარმოადგენს, რაც ქმნის სიტყვას ან გრამატიკულ კომპლექსს.

პირველი ქართველი ასირიოლოგი, მიხაკო წერეთელი, შუმერული ლექსიკის გაშიფვრისას აღადგენს ყველა ბგერას, რომელიც ფიქსირდება ქართველურ ენებში. როგორებიცაა: *ნ, ყ, ჭ, ბ*. შესაბამისად, წერეთელი გვთავაზობს ბგერათა შესატყვისობის მისეულ კანონს შუმერულსა და ქართველურ ენებს შორის.¹

ამჯერად ყურადღებას შევაჩერებთ ლუგალბანდას ეპოსებსა და ენხედუანას პოეზიაში² დაფიქსირებულ სიტყვა *ენგურზე* – **შუმ.** *Engur*, მინისქვემა მდინარე.

შუმერული ეპოსის „ლუგალბანდა და ანზუდი“ 79-ე, 159-ე და 408-ე სტრიქონში ვკითხულობთ:

79. *Dam-bi u₂ bi-in-dug₄ engur-ra ba-te*
მისი ცოლი გაჰკიოდა, ხმამ ენგურამდე ჩააღწია

159. *ki-ib^{mušen} ki-ib^{mušen} engur-ra sug gid₂-gin₇ inim-ma*
mu-na-ni-ib-gi₄
ენგურის წკრიალა წყლის კი-იბ ჩიტვივითპასუხობდა

408. *zi aratta-ka engur-ra he₂-ni-in-dab₅*
იგი არათას ენგურიდან გაანადგურებს.

ტექსტის მიხედვით, საქმე გვაქვს როგორც სემანტიკურ, ასევე ფონეტიკურ თანხვედრასთან საქართველოს მდინარე ენგურთან.³ ეპოსის ტექსტში აღწერილი მაგიური რიტუალი, სრულდება *აფსუს* ფსკერზე, ენგურში *ა-ანკარა* იარაღით. ქართულ ენაში, სიტყვა „ანკარა“, ზედსართავი სახელია და სუფთა წყალთან ასოცირდება. ძველ ქართულში კი „ანკარა (მძრომი) – მცირე გველსა ჰგავს“.⁴

შუმერულ ტექსტებში ანკარა ინანას იარაღია, უკავშირდება მტკნარი წყლის სტიქიას და ისევე, როგორც ქართულში, წყალთან არის ასოცირებული: *ა-ანკარა* (შუმ.ა=წყალი; ანკარა=იარაღი). ამ იარაღით, რომლის ზუსტი მნიშვნელობა უცნობია, ქალღმერთი ინანა მაგიურ რიტუალებს ატარებს ენგურში.⁵

¹ Nino Samsonia, Sumerian and Georgian Lexical Parallels, *Bulletin of the AGIBAS, American-Georgian Institute of Biblical and Archaeological Studies* #2-3, Cornell University, 2004-5), 44-49.

² ენხედუანას პოეზია წარმოადგენს კაცობრიობის პირველ პოეზიას ქრონოლოგიურად (ძვ.წ. XXIV-XXIII ს.ს.) და ასევე პირველი მხატვრული სიტყვის ნიმუშს, რომელსაც ავტორი ჰყავს. იხ. სამსონია 2012, 15-16.

³ *ენგური* – მდინარე დასავლეთ საქართველოში, კავკასიონის მთავარი წყალგამყოფი ქედის სამხრეთ კალთაზე და კოლხეთის ბარში. სათავეს იღებს მყინვარ ენგურზე., ზღვის დონიდან 2614 მ-ზე, სოფ. ანაკლიასთან ერთვის შავ ზრვას (სიგრზე 213 კმ, აუზის ფართობი 4060 კმ²

⁴ სულხან-საბა ორბელიანი, „*სიტყვის კონა ქართული*“ (თბილისი, „საქართველოს სსრ სახელმწიფო გამომცემლობა“ 1949), 27

⁵ ნინო სამსონია, *შუმერ მეფეთა ეპოსები* (თბილისი, უნივერსალი 2009), 91.

შუმერული ეპოსის: „ლუგალბანდა და ანზუდი“ 406-ე სტრიქონში ვკითხულობთ:

406. *a₂-an-kar₂ a₂ me₃ ^dinana-ka u₃-bi₂-in-gu₇*

ა-ანკარას, ინანას ძლიერ ლაშქარს დააპურებს¹.

ამ შემთხვევაშიც საყურადღებოა ქართულისა და შუმერულის „ანკარა წყლისა“ და „ენგურის“ ფონეტიკურ-სემანტიკური თანხვედრა.

სამხრეთ შუამდინარული რწმენით, ყველა მდინარე, წყარო, ტბა, ნაკადული მოედინებოდა მტკნარი წყლის ოკეანეთიდან, რომელიც მინისქვეშეთში იღებდა სათავეს – აბზუ/აფსუ-ში ანუ ენგურში, მლაშე წყალი – ზღვა კი დედამიწას გარს აკრავდა.

ენგური იყო სიბრძნის ღმერთის, *ენქის* (აქად. *ეა*) სამყოფელი, თავის ცოლ *დამგალნუნასთან* (დამქინა) და დედა *ნამუსთან* ერთად.² სიტყვაა ფსუს ძირი *ფს* ქართულ ენაშიც წყლის ნაკადთანაა დაკავშირებული, (მაგ. მდინარე სუფსა, ფსოუ და ა.შ). რაზეც თავის დროზე, მიხეილ წერეთელმა გაამახვილა ყურადღება.³

ურუქის მეფეთა ეპოსები ძვ.წ. XXVI საუკუნეში უნდა შექმნილიყო, თუმცა ჩვენამდე მოღწეული ყველაზე ძველი ხელნაწერები, ურის III დინასტიის პერიოდით თარიღდება (ძვ.წ. XXI ს.). ამ დროისათვის, უკვე შექმნილი იყო ურის მთვარის ტაძრის ქურუმის, ენხედუანას, პოეზიაც. ენხედუანას ჰიმნებში ქალღმერთ ინანასადმი, *ანკარა* ასევე ინანას იარაღს ნიშნავს.

ჰიმნი IN-NIN-ME-HUŠ-A⁴ (*ინანა და ებიხი*) მე-2 სტრიქონში ვკითხულობთ:

2. *dinana a₂-an-kar₂ kug šu du₇ mud-bi gu₂ e₃*

„იგი, ვინც შემართავს ა-ანკარას, ომს ცლის სისხლისგან“.

ჰიმნი IN-NIN-ŠA-GUR₄-RA⁶ (*ქალბატონი სამყაროს გული*) ენგურიც ანალოგიურ კონტექსტში გვხვდება:

65. *sa la₂-a-ni engur-ra ku₆ ab-dab₅-dab₅-be₂ a-sur-ra-*

kam a-ħa-an nu-da₁₃-da₁₃

„ენგურის თევზი ინანას ბადეშია“⁴

¹ ნინო სამსონია, *შუმერული პოეზია* (თბილისი, 2012), 40.

² Jeremy Black, Anthony Green, *Gods, Demons and Symbols of Ancient Mesopotamia* (London, 2004), 28.

³ მიხეილ წერეთელი, *შუმერული და ქართული* (ტფილისი, 1912), 27-117.

⁴ პოემის პირველი სიტყვებია. შუმერული ტრადიციით პირველი სიტყვები ითვლებოდა სათაურად ანუ: „ბრწყინვალე, უძლეველი ქალბატონი“. „ინანა და ებიხი“ თანამედროვე სახელწოდებაა. იხ. სამსონია 2012, 40.

⁵ სამსონია 2012, 40.

⁶ ჰიმნის პირველი სტრიქონი ანუ სათაური, ქართ. „ქალბატონი, სამყაროს გული“, იხ. სამსონია 2012, 51.

შუმერულ ტექსტებზე მუშაობისას, მთავარ სირთულეს, სამწერლობო ტრადიციის არარსებობა წარმოადგენს. შესაძლოა ფირფიტის კოლოფონებში დაცული ყოფილიყო რაიმე ინფორმაცია ტექსტის წარმომავლობის, ისტორიის, ასევე ხელნაწერის სხვასხვა ვარიანტების შესახებ, მაგრამ გადამწერი ამის შესახებ არაფერს ამბობს. შუმერულ ენაში ტოპონიმებისა და ღმერთების სახელები აშკარად წინაშუმერული წარმოშობისაა, რადგან არ ხერხდება მათი შუმერული ეტიმოლოგიების დადგენა.² ანალოგიურ პრობლემას ვაწყდებით სიტყვა *ენგურთან* დაკავშირებით, რომელიც შუმერული წარმომავლობისა არ უნდა იყოს. მაგალითად, შუმერული ღმერთებისა და ტოპონიმების მრავალი სახელი, დრავიდულ ლექსიკას უკავშირდება. არსებობს მოსაზრება, რომ სამხრეთ მესოპოტამიაში, დრავიდული ენა ყოფილიყო გავრცელებული, ამ ტერიტორიაზე შუმერების შემოსვლამდე. ამ ვარაუდის საფუძველს კი, არსებული ლექსიკური ერთეულები გვაძლევენ, მაგალითად: შუმ. *ერიდუ* – (ქალაქი შუმერში) დრავიდულად – „ადგილი“, ზოგან „სივრცე“. *Buranun* – შუმ. ვფრატე, დრავიდულად – „მდინარე“ და ა. შ.

არსებობს მოსაზრებაც, რომ შუმერული ლექსიკის უდიდესი ნაწილი არც დრავიდული ან სემიტური და არც ნახურ-დაღესტნური წარმოშობისაა. იგი გარკვეულ მსგავსებას ავლენს ქართველური ენების ლექსიკურ მარაგთან. ეს მსგავსებები კი, ნაწილობრივ, შესატყვისობების კანონად შეიძლება ჩამოყალიბდეს, რაც მომავალი კვლევების საქმეა³

ჩვენ მიერ წარმოდგენილი მასალა, შუმერული პოეტური ტექსტების თარგმანზე მუშაობისას მოვიძიეთ. არსებული ლურსმული ტექსტები თითქმის ერთი ათასწლეულის (ძვ.წ.III ათასწლეული) სურათს წარმოგვიდგენენ, რაც როგორც არსებული საკითხის, ასევე ძველი ახლო აღმოსავლეთისა და კავკასიის კულტურული ურთიერთობების, კიდევ ერთი ნათელი დასტურია.

Nino Samsonia **For the Etymology of the River Engur** **(according to the Sumerian Literary texts)**

An entire tradition of cuneiform writing emerged in the fourth millennium BC. In this range the written poetic literature of ancient Mesopotamia spans about two thousand years (2600-500 BC). Assyrian and Babylonian cultures have descended from the Sumerian Civilization.

¹ სამსონია 2012, 55.

² დრავიდული ტომები არიული ტომების შემოსვლამდე სახლობდნენ დღევანდელი ირანის ტერიტორიაზე. ელამური ენა, რომელიც აღმოსავლეთით შუმერული ენის გავრცელების არეალს ესაზღვრებოდა, როგორც ჩანს, ადრეული შტო იყო დრავიდულ ენათა ოჯახისა. იხ. ნინო სამსონია, *მიხილ (მიხაკო) წერეთელი და ასირიოლოგია* (თბილისი, 2005), 49.

³ Heinc Fahnrich, *Das Sumerische und die Kartwelsprachen*, (Georgica, IV1981) 65-90.

With very few exceptions, Sumerian literature existed in the form of poems. Sumerian poetry, which can be broadly defined as a „higher” style of speaking language, is written in lines of verses.

Studies on Sumerian literature have been pursued on two separate paths. First, there has been an interest in looking for small-scale technical features and arrangements like parallelism of lines, pairing according to word patterns, or grouping three or four lines according word meanings. Additionally, they are grouped by the sounds of which they are composed, such as assonances, alliterations, and rhymes. Despite the fact that neither Sumerian, nor Akkadian verses are actually based on rhyme, there are examples of similar sound effects among lines. Another approach to the research of Sumerian poetry analyses the structure of verses in a much larger scale, especially longer narrative poems.

An abundance of metaphors is a major feature which distinguishes the higher style writings from prosaic texts. The goal of my research work is to pay worthy attention to this feature by scrutinizing how the metaphorical language works in one of the famous Sumerian poems called *Lugalbanda*. This metaphorical language is not a unique feature that matters in a literary language, however in a broader sense, metaphor is endemic to all languages.

At this point we'd like to draw your attention to the word *engur* (*Sum. Subterranean water, Georg. Name of a river in Svaneti Region*), a lexical unit which we can find in *Lugalbanda's* epical poems as well as *Enkheduana's* poetry.

In the Sumerian epic poem *Lugalbanda and Anzud* (79, 159, 408) we read the following:

79. Dam-bi u₂ bi-in-dug₄ engur-ra ba-te

His wife cried out, the cry descended into the engur;

159. ki-ib^{mušen} ki-ib^{mušen} engur-ra sug gid₂-gin₇ inim-ma

mu-na-ni-ib-gi₄

Like the engur kib bird, he answers;

408. zi aratta-ka engur-ra he₂-ni-in-dab₅

Then he will be able to end the life force Aratta draws from the engur;

Semantic and phonetic similarity between Sumerian *engur* and Georgian river *Enguri*, is vivid. A magic ritual which is described in the poem also takes place in *engur*, under *apsu* by the weapon called *a-ankara*. The Georgian word *ankara* is also related with water (it represents the purity of spring water). Georgian lexicographer of the XVIII century Sulxan-Saba Orbeliani in his dictionary of Georgian language defines the word *ankara* as a „little snake“. In Sumerian cuneiform texts, *ankara* is a weapon of the Goddess *Inana*, often connected with fresh water or subterranean waters: *a-ankara* (Sum. a – water; *ankara* – weapon). By this still unidentified weapon, the Goddess *Inana* does her magic rituals in *engur*.

In the Sumerian epic poem „*Lugalbanda and Anzud*” (406) we can read following passage:

406. a₂-an-kar₂ a₂ me₃ dⁱinana-ka u₃-bi₂-in-gu₇

so fed the a-ankara, inana's battle strength

In Southern Mesopotamia it was believed that springs, wells, streams, rivers, and lakes drew their waters from a freshwater ocean which laid beneath the earth in the *abzu* (*apsú*) or *engur*, home of the wise god *Enki* (*Ea*), his wife *Damgalnuna* (*Damkina*) and his mother Nammu. The ocean was also inhabited by a number of creatures that subordinated and served the God *Enki*.

For Georgian language the root *ps* from the word *apsu* is also connected with the flow of water (e.g. river *Supsa* and *Psou*). This case was described in the scientific researches of M. Tseretheli in early twentieth century.

In later pieces of literary texts like Enkheduana's poetry, the word *ankara* bears the same meaning – a weapon of *Inana*, symbol of invincibility of the Goddess. In the hymn of Enkheduana called **IN-NIN-ME-ḪUŠ-A** (*Inana and Ebih*), which she dedicated to Goddess Inana, we can read following:

1. in-nin me ḫuš-a ni₂ gur₃-ru me gal-la u₅-a
2. dinana a₂-an-kar₂ kug šu du₇ mud-bi gu₂ e₃

Inana, made perfect by the holy a-an-kar weapon, drenched in blood,/rushing around in great battles;

In the hymn **IN-NIN-ŠA-GUR₄-RA (65)** which is also dedicated to the same Goddess, we read:

65. sa la₂-a-ni engur-ra ku₆ ab-dab₅-dab₅-be₂ a-sur-ra-kam a-ḫa-an nu-da₁₃-da₁₃...

her suspended net catches fish in the deep, not even leaving the [ahanin] the engur;

Both the literary tradition of a city-state Uruk (III mill. B.C) and the Sumerian poetry of the later period (XXIV-XXIII century B.C.) tell us the same about the issue we are interested in.

The main difficulties we face nowadays in interpreting Sumerian texts lay in incomplete knowledge of the Sumerian language.

Origins of Sumerian place names (toponyms) and the names of Gods are not determined so far. As it seems, these words belong to pre-Sumerian epoch, and therefore it is impossible to determine their Sumerian etymology.

When comparing historical materials on these Sumerian and Georgian languages, we have to keep strictly to the following principle: both formal (i.e. phonetic) and substantial (i.e. semantic) similarities in the roots of lexical units in these languages should be exposed.

As we referenced above, Sumerian phonetics have not been studied in a thorough or substantial way. The examples we are presenting in this research are picked up from specific Sumerian literary texts while translating them into Georgian. We assume that these discoveries can serve as additional evidence of the proximities between the cultures of the ancient Near East and the Caucasus.

მარიამ ჩაჩიბაია, ირმა აბაშიძე

სირიული ლექსთწყობის ზოგიერთი თავისებურება

XVIII-XIX საუკუნეების განმავლობაში გაბატონებული იყო სწავლულ-მარონიტთა მოსაზრება სირიული პოეზიის შესახებ, თუმცა რომაელ მარონიტთაგან არავის შეუსწავლია საგანგებოდ სირიული ლექსწყობა. მათი ცალკეული შენიშვნები გაფანტულია სხვადასხვა შრომებში და არ იძლევა ერთიან, სრულ სურათს. Petrus Metoscita-Benedictus ტრაქტატში „სირიული ენის გრამატიკა“ შეეხო სირიული ლექსწყობის ზოგიერთ საკითხს, მაგრამ საგანგებოდ არ შეუსწავლია ლექსის ბუნება და მისი სახეობები. მისი მოსაზრების თანახმად: „პოეტისათვის გრძელი და მოკლე მარცვალი აბსოლუტურად იდენტურია, მათი გამოყენება შეიძლება ნებისმიერად, მიუხედავად მარცვლის სიგრძე-სიმოკლისა. ამ მხრივ სირიელები არ ბაძავენ არც ბერძნებს და არც რომაელებს“¹. ეფრემ ასურის თხზულებების გამოცემის წინასიტყვაობაში იგივე ავტორი წერს: „სირიული ლექსის ხარისხი ისაზღვრება არა რაოდენობრივად (სიგრძე-სიმოკლით), არამედ მარცვალთა რაოდენობით“². Assemani-მ კი სირიული ლექსის არსი ამგვარი ფრაზით განმარტა: „ლექსად იწოდება წინადადება, სადაც ხმოვნები (ე.ი. მარცვლები) ექვემდებარება განსაზღვრულ რაოდენობას. მათ შორის გამოიყოფა ორი ტიპი – მარტივი ლექსი, რომელიც სამ სახეობად იყოფა და მარიაკობის, მარ ბალაის და ეფრემ ასურის ზომებს აერთიანებს, და რთული ლექსი, რომლის ნაირსახეობაც მრავალრიცხოვანია“³.

მეორე თვალსაზრისი სირიული ლექსწყობის შესახებ გამოთქვა გერმანელმა მეცნიერმა Hubert Grimme-მ XIX საუკუნის ბოლოს. თუმცა მანამდე, რამდენიმე წლით ადრე სიროლოგებს მიმართა კლასიკური ფილოლოგიის ერთ-ერთმა უდიდესმა ავტორიტეტმა, William Meyer-მა, რომელიც ბიზანტიური ლიტერატურის, კერძოდ ბიზანტიური ლექსწყობის სრულიად შეუსწავლელ საკითხებს იკვლევდა. ამ მიმართულებით ჩატარებული კვლევა-ძიების შედეგად მრავალი კითხვა დაიბადა, ერთ-ერთ ასეთ კითხვას, რომელიც რითმულ-აქცენტური პოეზიის ევროპულ ნიადაგზე აღმოცენების მიზეზებს ეხებოდა W. Meyer-მა ასეთი პასუხი გასცა: „სემიტმა ქრისტიანებმა ქრისტიანულ მოძღვრებებთან ერთად ბერძნებსა და რომაელებს რითმული პოეზიის ფორმებიც მიანოდეს და შემდგომი საუკუნეების მთელ ლექსთხელოვნებას სემიტუ-

¹ Martin J.P., De la métrique chez les Syriens. – *Abhandlungen für die Kunde des Morgenlandes*, VII, N2 (Leipzig, 1879) 2; Мещерская Е., Сирийское стихосложение (вопросы изучения), *Палестинский сборник* (вып. 28(91). 1986), 172.

² Benedictus P.S., *Ephraem Syri Opera omnia*, V (Romae, 1744) praef.

³ Ms. Bibl. Vot. 389; Martin, De la métrique chez les Syriens, 19.

რი, უფრო ზუსტად კი, სირიული საფუძველი აქვს“¹. მისი ვარაუდით, ქრისტიანულ-დასავლური აქცენტური პოეზიის ფორმებსა და სირიული ჰიმნოგრაფიის იმავე ჟანრის ფორმებს შორის გარკვეული კავშირი უნდა არსებულებოდა. მკვლევარს მიაჩნდა, რომ ამ მიმართულებით ჩატარებულმა კვლევამ შეაძლებინა მას არა მხოლოდ აღმოეჩინა სირიულსა და ბიზანტიურ ლექსსწობას შორის ურთიერთკავშირი, არამედ საშუალება მისცა მას ზუსტად დაედგინა სირიული ლექსსწობის ძირითადი პრინციპები. პირველად სწორედ W. Meyer-მა შეისწავლა საგანგებოდ სირიული ჰიმნოგრაფია თავის შრომაში: „Anfang und Ursprung der lateinische und griechischen rythmischen Dichtung“, თუმცა აღიარებდა ვერ მიაღწინა, ვინაიდან აღმოსავლეთმცოდნეებმა სათანადოდ არგუმენტირებულად არ მიიჩნიეს სირიული ლექსსწობის შესახებ მისი მოსაზრებანი“. მის შეხედულებებს იმთავითვე კრიტიკულად შეხვდნენ. მის კოლეგებს უნდობლობა გაუჩნდათ W. Meyer-ის თამამი შეხედულებებისადმი, რაც მის საწინააღმდეგოდ მიმართულ გაცხოველებულ პოლემიკაში გადაიზარდა. ასე, მაგალითად, M. Kawczinski² შენიშნავდა: „სირიული ლექსსწობა ყოველთვის ბუნდოვან საკითხად დარჩება, ვინაიდან მეთოდი, რომელსაც სურს ახსნას რაღაც გაუგებარი მოვლენა სხვა, ასეთივე გაუგებრით, გარდაუვლად წარუმატებელია.“ ასევე უარყოფითად იყო განწყობილი K. Deutschmann³ და P.E. Bouvy⁴. „Analecta Hymnica“-ს სწავლულმა რედაქტორმა G.M. Dreviers-მა⁵ თავის რეცენზიაში „Göttingische gelehrte Anzeigen“ (1886) საკმაოდ მკაცრად გააკრიტიკა W. Meyer, ხოლო R. Duval-ს მიაჩნდა, რომ სირიული პოეზია W. Meyer-ის დროს ნაკლებად იყო შესწავლილი იმისათვის, რომ შექმნილიყო სათანადო ბაზა კომპარატიული კვლევისათვის. მაგრამ მალე ამგვარი შეხედულებები შეიცვალა. H. Grimme-მ⁶ მხარი დაუჭირა W. Meyer-ის თეორიას სირიული და ბიზანტიური მეტრის შედარებითი შესწავლის საფუძველზე. ის წერდა: „მაიერის შეხედულებები შესაძლოა სწორი იყოს, ვინაიდან სირიული ლექსსწობა მართლაც ისეა აგებული, რომ ძალაუნებურად ჩნდება სურვილი შეადარო ის ბიზანტიურსა და გვიან ლათინურს, ანუ ის მთლიანად ექვემდებარება სიტყვათა მახვილის პრინციპს, მარცვალთა

¹ Meyer W., *Anfang und Ursprung der lateinische und griechischen rythmischen Dichtung* (München, 1886) 372.

* მაიერი არ იყო სირიული ენის სპეციალისტი და თავის კონცეფციას აგებდა აპრიორულ მოსაზრებაზე, რომ სირიულ სალექსო ტექსტში, მახვილიან მარცვალთა ნიშნებში ისეთივე თავისუფლება არსებობს, როგორც სხვა ენებში, რომლებსაც აქვთ მუსიკალური მახვილი.

² Kawczinski M., *Essai comparatif sur l'origine et l'histoire der rythmes* (Paris 1889) 138.

³ Deutschmann K., *De poesis graecorum rhythical usu et origine* (Coblentz 1889).

⁴ Bouvy P.E. *Poètes et mélodies: Etude sur les origines du rythme tonique dans l'hymnographie de l'église grecque* (Nimes, 1886).

⁵ Dreviers G.M., *Cöttingische gelehrte Anzeigen* (1886).

⁶ Grimme H., *Der Strophenbau in den Gedichten Ephraems des Syrers* (Freiburg. d. Schweiz, 1893).

ხარისხს⁴¹. H. Grimme მტკიცედ იცავდა W. Meyer-ის ჰიპოთეზას სირიული ლექსწყობის შესახებ მანამ, სანამ მან უარყო ეს თეორია და შეცვალა სრულიად განსხვავებული თეორიით. როგორც ჩანს, W. Meyer-ის იდეებს არა მხოლოდ მომხრეები, არამედ მიმდევრებიც გაუჩნდა. H. Grimme-ს აზრით, W. Meyer-ის მიერ შემოთავაზებული ერთი შეხედვით მტკიცე არგუმენტები, განსაკუთრებით არასპეციალისტებს, არასიროლოგებს შეიძლებოდა უსიტყვოდ გაეზიარებინათ. ყოველივე ამის გათვალისწინებით H. Grimme მიიჩნევდა, რომ აღმოსავლეთმცოდნეების ვალი იყო გამოეკვლიათ W. Meyer-ის მტკიცებულებათა ის პუნქტები, რომლებიც აღმოსავლეთმცოდნეობის კვლევის სფეროს განეკუთვნებოდა. ოპონენტის ფუნქცია კი თავად H. Grimme-მ იტვირთა. W. Meyer-ი აღნიშნავდა დასავლურ-ქრისტიანული პოეზიის ფორმის თავისებურებებს: 1) შესატყვის, ერთმანეთთან დაკავშირებულ სტრიქონებს მარცვალთა თანაბარი რაოდენობა აქვს; 2) მათ დაბოლოებას ერთნაირი ინტონაცია, ჰანგი აქვს; 3) დამამთავრებელ რითმას შინაასრობრივი დატვირთვა აქვს.

ამ სამიდან ორს – მარცვალთა რაოდენობისა და რითმისადმი სწრაფვას – იგი სირიული პოეზიის ნიმუშების გამოძახილად, ხოლო, ინტონაციური იდენტურობის საწყისად კი დასავლურ პოეზიას მიიჩნევდა, რომელსაც ლათინურენოვან სფეროში ეს ფორმა უკვე III საუკუნეში ჰქონდა, ხოლო ბერძნულენოვანში კი IV საუკუნიდან ჩნდება. მარცვალთა რაოდენობაზე დამყარებული თეორიის განმტკიცებას ის განსაკუთრებით ეფრემის ლექსების ზოგიერთ ბერძნულ თარგმანზე დაყრდნობით ცდილობდა. ამ თარგმანების მეტრიკას საფუძვლად შესატყვის, ერთმანეთთან დაკავშირებულ სტრიქონებში მარცვალთა თანაბარი რაოდენობის გამეორების პრინციპი ედო. ეს პრინციპი კი, სიროლოგთა უმრავლესობის თვალსაზრისით, არსებითი იყო სირიული ლექსწყობისათვის.

W. Meyer, რომელიც სირიულში ინტონაციათა კანონზომიერების უარყოფისას T. Nöldeke-ს ეყრდნობოდა, მარცვალთა რაოდენობას სირიული ლექსწყობის ძირითად პრინციპად, ხოლო რითმას სირიული პოეტებისათვის მნიშვნელოვნად მიიჩნევდა.

სირიული მეტრიკის მაიერისეული წარმოდგენა H. Grimme-მ არ გაიზიარა. ის კრიტიკის გარეშე არ შეხვედრია მისეულ დასავლეთის საეკლესიო პოეზიის განვითარების კონცეფციას. H. Grimme-ს მთლიანად მცდარად მიაჩნდა დამაბოლოებელ ინტონაციაში არსებული კანონზომიერების უარყოფა. ასევე ნაკლად მიაჩნდა მარცვალთა თვლის პრინციპი სტროფის ნაწილების რიტმული განლაგების უარყოფის ფონზე².

H. Grimme-ს აზრით, თუ W. Meyer-ის მოსაზრება სირიული ლექსის რითმული ტექნიკის შესახებ მყარი და სიცოცხლისუნარიანია, მაშინ სირიულში დამამთავრებელი ინტონაციის კანონზომიერება უნდა არ-

¹ Grimme H., Grundzüge der syrischen Betonungs und Verslehre, 47, ZDMG (Leipzig, 1893) 277.

² Grimme H., Wilhelm Meyer und die syrische Metrik, Zeitschrift für Assyriologie und verwandte Gebiete 16 (Strassburg, München, 1902), 274.

სებულიყო. აღმოსავლეთში, ისევე როგორც ყველგან, სადაც რითმის ხელოვნება ჯერაც არ იყო გამქრალი, რითმის არსი დამყარებული იყო რითმული მარცვლის იდენტურ ტონალურ ურთიერთობებსა და ასევე, მნიშვნელოვანწილად, ხმოვანთა მყარ ურთიერთკავშირზე. სირიელი არ გარითმავდა ერთნაირ წარმოთქმად მაგრამ იმავდროულად, განსხვავებული ინტონაციის მქონე მარცვლებს. აქედან გამომდინარე, ეს რითმები კანონზომიერ Cursus-ს ანუ დამამთავრებელ ინტონაციას წარმოადგენენ.

bəṛā dīlīd 'allāhāit – men ābbā rūhānāit
 baʿtultā Marjam dachjāit – iledteh pagrānāit
 wašrā bšubbāh chasjāit – wadnaḥ mennāh galjāit
 hā metjaqqar hādirāit – dachrānāh 'ammināit¹.

. . .

bətultā Marjam – 'appīs 'amman – 'ammināit
 bəḥar 'allāhā – dadnaḥ mennech – qaddisāit
 danšaddar – lan – men bet gazzeh – 'attirāit
 ḥənānā wərahme – bəjad bāteḥ – mə'addāranāit².

ჩნდება კითხვა: განეკუთვნება კი სირიული რითმები იმ პერიოდს, როცა სირიული სასაუბრო ენა იყო. H. Grimme მიიჩნევდა, რომ ამის დადგენა საშუალებას მოგვცემდა მათზე დაყრდნობით ჭეშმარიტი სირიული ლექსის დაბოლოებასა და მის არსზე გვემსჯელა. ეფრემის მიერ გარითმულ მრავალრიცხოვან სტროფებზე დაყრდნობით H. Grimme ხაზს უსვამდა იმ ფაქტს, რომ ეფრემ ასური იცნობდა და საჭირო ადგილას იყენებდა კიდევ ტირადულ რითმას. იგივე ეხებოდა იაკობ სერუგელსა და მის ჰიმნებს (Šahimtā – რითმა ā'it) და ერთმანეთთან გარითმულ ცალკეულ სტროფებს (Səh – რითმა hōn Səh – რითმა on).

Rubens Duval ასეთივე კატეგორიულობით უარყოფდა რითმის არსებობას ძველ სირიელებთან. ის აღნიშნავდა, რომ „ძველი სირიელები არ იცნობდნენ რითმის მიხედვით ლექსთა აგება-დაყოფას. მართალია, დადასტურდა რითმის რამდენიმე შემთხვევა ეფრემის პოეზიაში და აღორძინების ეპოქის სხვა პოეტებთანაც, მაგრამ ეს არის თანაჟღერადობით მარტივი, რომელიც აღმოსავლელებისთვისაა დამახასიათებელი. ეს თანაჟღერადობა არ ატარებს რითმის ხასიათს. ისევე, როგორც არაბულ კასიდაში რითმა ზოგჯერ იგვევა მთელი ლექსის ყოველ სტროფში. სირიელები არ არიან იძულებულნი წერონ არაბული პოეზიისათვის დამახასიათებელი სტილით. ისინი ამკვიდრებენ ახალ სტილს, რომელიც გვაძლევს რამდენიმე ვარიანტს. ასე, მაგალითად, თორმეტმარცვლიანი მეტრი ნაწილდება სამ ოთხმარცვლიან ზომად და მისგან შეიძლება მივიღოთ რითმა თითოეული ზომის ბოლოს. ზოგჯერ, ორი პირველი ზომა სწორ რითმად გვევლინება ან შეიქმნება თითოეულ შე-

¹ Ephraem Parānese 54, v.1-8.

² Jakob von Sarug, Šahimta (Rome 1863) 492.

საბამის ზომასთან სხვა სტროფულ ლექსში“¹. როგორც ვხედავთ, R. Duval-ს სურდა, მთელი სირიული ლექსნყოფა არაბულის შთამომავლად მიეჩნია. ამის საპირისპიროდ H. Grimme შენიშნავდა, რომ არ არსებობდა რაიმე დამაჯერებელი საფუძველი იმის უარსაყოფად, რომ ზემოთ ხსენებული Paränese ეფრემს ეკუთვნოდა, რომ არაფერი ვთქვათ მრავალრიცხოვან ჰიმნოგრაფიულ ნაწყვეტებზე, რომლებშიც მსგავს თანხმოვანთა და ხმოვანთა გამეორება შეინიშნებოდა, რის გამოც ისინი ვერასგზით ვერ ხასითდებიან „ასონანსით“. H. Grimme მიიჩნევდა, რომ არაბული ნარმომავლობის წინააღმდეგ მეტყველებდა ისიც, რომ კარგად შესწავლილ გვიანდელ სირიულ რითმას – როგორც ამას R. Duval აღიარებდა – ჰქონდა ტენდენცია, ძირითადად, მოკლე-მოკლე მრავალფეროვანი ტაქები ეწარმოებინა, არაბული კი, უმეტესწილად, წარმოქმნიდა გრძელ ტაქებს. მაგრამ R. Duval მართალიც რომ ყოფილიყო, ანტონ რიტორი (რომ აღარაფერი ვთქვათ სხვა პოეტებზე) მაინც უნდა ყოფილიყო ცოცხალი ენის მატარებელთა წარმომადგენელი, რის საფუძველზეც მისი რითმები კლასიკურ სირიულ ხანაში Cursus-ის არსებობის უტყუარ საბუთად შეიძლებოდა მიჩნეულიყო.

ამრიგად, ძნელია იმის უარყოფა, რომ ქვემოთ მოყვანილი შვიდმარცვლოვნება

ა) *ბერძნული*: Πῶς ἔγω ἀμαρτανλδς – μεστδς πλημμελημᾶτων

ბ) *სირიული (გარითმული)*: bəṛā dīlīd allāhāiṭ – men ’abbā rūḥānāiṭ

გ) *სირიული (გაურითმავი)*: baqatlaikōn sāhde bəriḥe – idaṭ qudša eṭbanjat

ან ოთხმარცვლოვნება:

ა) *ბერძნული*: Μακάριος–δς μισήσας–κατέλιπε–Βίον τδσπδν–τῶν ἄνθρωπῶν καὶ σὺν θεῷ–μονοτάτω–ἡ μελέτη–ζῶῃς αὐτοῦ–ἐγένετο

ბ) *სირიული (გარითმული)*: bəʔultā Marjam – ’appiṣ ’amman – ’ammināiṭ – bəbar ’allāhā – dadnah mennech – qaddiṣāiṭ

გ) *სირიული (გაურითმავი)*: kəlīle təlāiṭ – wašubḥe fəriše – lāch

netqarbōn təlīṭā d bəhḥəṭ – bəjad puqdānāch – ’attā da’ assəṭ –

bachenfā dəṭaḥtaik Kolāh bəriṭā – bech ’eṭḥalmat – detəmar šubḥāch

არავითარ შემთხვევაში არ ემთხვევა ერთმანეთს დამამთავრებელი ინტონაციის თვალსაზრისით მაშინ, როცა ბერძნულ ნიმუშებში მონესრიგებულ, სირიულში კი მოუნესრიგებელ Cursus-ს ვხვდებით.

კიდევ უფრო დიდი სხვაობაა სირიული ლექსების დედნებსა და მათ ბერძნულ თარგმანებს შორის იმის გათვალისწინებით, რომ სირიული ლექსების დედნებში, თარგმანებისაგან განსხვავებით, ინტონაციის ამადლებსა და დადაბლებს თანაბარი რითმული მონაცვლეობა შეინიშნება.

¹ Duval R., *La Litterature Syriaque*, (Paris, 1899) 25

და მაინც, H. Grimme ცდილობდა როგორღაც აეხსნა ის ფაქტი, თუ რამ აიძულა ბერძნები ასე მცდარად ეთარგმნათ რითმისა და მარცვლების რაოდენობის პრინციპებზე დამყარებული ეფრემის ლექსები და რომ ისინი მხოლოდ მარცვალთა რაოდენობის პრინციპისადმი დაექვემდებარებინათ. მან ასეთი თვალსაზრისი გამოხატა: ყველაფერი ის, რაც ამგვარად ითარგმნა განეკუთვნება სირიული მადრაშეს კატეგორიას, ანუ ეს არის ის ჰიმნები, რომლებიც საგუნდო სასიმღერო შესრულებისათვის იყო განკუთვნილი. ეფრემის დედნები, როგორც ამას სირიელი ბიოგრაფები და ასევე თეოდორე გვამცნობს, ძალზე პოპულარული იყო სირიელებში ჰანგის ბრწყინვალეების გამო. ამიტომ დასაშვებია, რომ სირიული ჰიმნოლოგიის მშვენიერებამ ბერძნებზე აღაფრთოვანა. ბერძნულ ენაზე მთარგმნელის მთავარ მისწრაფებად შესაძლოა სწორედ დასავლურ ლიტურგიკაში სირიული ჰანგის შეტანის სურვილი ყოფილიყო. ის, რომ სირიული ტექსტების ბერძნულ თარგმანში შესაძლოა კვლავ შეენარჩუნებინათ რითმულობა, ჯერ კიდევ დასაშვებია, მაგრამ ნუთუ არ უღერდა ყურის მომჭრელად სირიული მუსიკის თანხლებით ბერძნული თარგმანი, რომელიც სირიულ დედანს მხოლოდ მარცვალთა რაოდენობით შეესაბამებოდა? – სვამდა კითხვას H. Grimme და დასძენდა, რომ ამ კითხვაზე დადებითი პასუხის გაცემა მხოლოდ მაშინ იქნებოდა შესაძლებელი, თუ დავუშვებდით, რომ ძველბიზანტიურ სასიმღერო ხელოვნებაში სამეტყველო მახვილს ჰანგის ჩამოყალიბებისას ნაკლები ყურადღება ეთმობოდა. თუმცა იყო ზოგი რამ, რაც ამას ეწინააღმდეგებოდა: ასე, მაგალითად, თუნდაც აპრიორული მოსაზრება, რომლის თანახმადაც ნაკლებად სავარაუდოა, რომ ამგვარი რამ მოხდეს იმ ენის ფარგლებში, რომელიც ცოტა ხნის წინ გადავიდა ძლიერი მუსიკალური სამეტყველო მახვილიდან ექსპირატორულზე. ამას გარდა, უმთავრესია ის გარემოება, რომ ბიზანტიური პოეზიის ზოგიერთი ძველი ქმნილება ნაკლებად ითვალისწინებს რითმსა და დამამთავრებელ ინტონაციას ერთმანეთთან დაკავშირებულ სტროფებთან. თუ შემდგომი პერიოდის ბიზანტიელები ამ მხრივ უფრო მკაცრნი იყვნენ, ეს არ ხდებოდა არც მუსიკის გამო და არც იმ მიზნით, რომ მათი ჰიმნები რეჩიტატივისათვის ყოფილიყო გამოყენებული¹.

H. Grimme-ს თანახმად, იმის მცდელობა, რომ განსხვავებული ინტონაციის ტექსტები ჰანგს დაექვემდებაროს სათავეს იღებს იმ პერიოდიდან, როდესაც ქრისტიანულ ბიზანტიასა და სირიას შორის გაცხოველებული სულიერი ურთიერთობა იწყება. თეოდორე (*Historia Religiosa*, Cap.5)² მოგვითხრობს ვინმე პუბლიუსის შესახებ, რომელმაც ბერძენი და სირიელი ხალხი შეკრიბა ეკლესიაში, რათა ერთად აღევლინათ საგალობელი ღვთისადმი. ამასთან, ეს საგალობელი ანტიფონურად იმღერებოდა და ორ ნაწილად იყო გაყოფილი, რათა ორივე ხალხს ის თავის ენაზე შეესრულებინა. ეს ორმხრივი, ორენოვანი გალობა პუბლიუსის გარდაცვალების შემდეგაც არ გაუქმებულა და ორ განყოფილებას

¹ Grimme, Wilhelm Meyer und die syrische Metrik, 285-287.

² Migne, Patr. Graeca, 82, col. 1354.

თავ-თავისი ქორმეისტერი ჰყავდა. ამრიგად, აქ ჩანს, თუ როგორ იყენებენ ბერძნები და სირიელები ერთსა და იმავე ჰანგს; ძნელი სავარაუდოა, რომ ყველაფერი ეს ერთნაირად ესადაგებოდა როგორც ბერძნულ, ისე სირიულ ტექსტს, მაგრამ გალობის დროს სიტყვების წარმოთქმას შორის სხვაობა ყურს ნაკლებად ჭრიდა. იმისათვის, რომ კლასიკური და გვიანდელი ეპოქის სირიელ მნიგნობართა მიერ ბერძნული ლექსების გადმოცემის ხერხები და მეთოდები გასაგები გამხდარიყო, H. Grimme იმასაც უშვებდა, რომ ჰიმნების შესრულებისას არსებითი მნიშვნელობა ენიჭებოდა არა მეტყველების რიტმს, არამედ ჰანგს. პოეზია, რომელიც არ იყო თავიდან გამიზნული გალობისათვის, გადმოიცემოდა პროზის სახით, მაგრამ ყოველივე ამას, მარცვალთა რაოდენობისა და ცეზურის მხრივ, ისინი საეკლესიო საგალობლებს ამსგავსებდნენ, რიტმის ყოველგვარი გათვალისწინების გარეშე და ეს ყველაფერი ხდებოდა იმ ეპოქაში, როდესაც ყური უკვე კარგად იყო შეჩვეული ორიგინალურ სირიულ რიტმებს.

H. Grimme აღნიშნავდა, რომ პრინციპი, რომლის მიხედვითაც კლასიკური სირიული ეპოქის მთარგმნელები თარგმნიდნენ ბერძნულ საეკლესიო ჰიმნებს, სირიული მწერლობის უძველეს დრომდე შეინიშნებოდა. I. Sachau-მ თავის „დამასკოელთა საეკლესიო ლიტურატიურის გამოკვლევაში“ ბერძნული ლიტურგიის სირიულ თარგმანთა შორის წინა პლანზე სხვებთან ერთად Ὁκτωηχος Παρακλητικη-ც წამოსწია, რომელიც 1213 წლის ბრიტანულ ხელნაწერშია დაცული მაშინ, როცა ბერლინში მხოლოდ უფრო გვიანდელი, და ასევე XV საუკუნის პეტერმანისეული ეგზემპლარი ინახება. თუ ვიმსჯელებთ იმ მრავალრიცხოვან გამოკვლევებზე დაყრდნობით, რომლებიც I. Sachau-მ იმ თარგმანს უძღვნა, სირიული ოქტოიხოსი შემდეგ პრინციპს ექვემდებარება: მას არ გადმოაქვს დედნის ზუსტი ასლი, მაგრამ ზუსტად იმეორებს მის მარცვალთა რაოდენობას და ნაკლებად, ან საერთოდ არ აქცევს ყურადღებას მის რიტმიკას. სხვა უამრავი მაგალითიც, მათ შორის კი გამორჩეულად ე.წ. იერუსალიმის ტროპარიონის ბერძნული წარწერები ცხადყოფენ, რომ ავტორის მისწრაფება იყო შეექმნა ლიტურგიკული დანიშნულების ტექსტები.

H. Grimme-ს მაგალითისათვის მოჰყავდა ოქტოიხოსის სტროფები, რათა დაესაბუთებინა, რომ სირიული მთარგმნელობითი ხელოვნება ვერ გასცდა ბიზანტიური დედნების მარცვალთა რაოდენობის ზუსტ გადმოლებას. ბერძნული დედნის ხუთივე სტროფისათვის მეცნიერს მოჰყავდა შემდეგი სქემა:

```

! . . ! . ! .
. ! . . ! .
. ! . ! .
. . ! . ! . .
! . . ! . .
. ! . ! .
! . . . !

```

Str. I	səliḥbūtā qabbelt ḥəlāfain wabšarā bəšəšə etqəbāt məsiha al qaisa dəlīqārā rabbā təšawwe lənāšūtān ləailen dəsāgdīn wamsabbhīn ləḥaššaik šəbjānāit.	7 12 10 7 6	Σταύρωσιν κατέδεξω καὶ ἦλοις προσεπάγης ἁτίμως, Λόγε, πάντας τιμῆσαι θέλων τοὺς βροτοὺς τοὺς τὰ σὰ ἐκούσια πάθη δοξάζοντας.	
Str. II	'īdaik mətaht ləal men sšəlibā 'at dāmen baršet lašmajjā mətaht əch jārītā lehōn-den ləamme də'arā qərait ləwā – tāch 'ailen dəmaudēn wamqallsīn lašlibūtā dīlāch	7 12 10 7 6	7 12 10 7 6	Τείνας σταυρῶ παλάμας, ὁ τείνας πόλον, Σῶτερ, καθάπερ δέρριν, ἐνηγκαλίσω ἔθνη καὶ λαοὺς τοὺς τὰ σὰ ἐκούσια πάθη δοξάζοντας.
Str. III	təēn wašqal āl katpāthōn sāhde məsabbhe lašlibā dəhau dəeštəleb baḥsar wanfaq wardau bəəqbe mábəḍai ḥajje damšiḥa chaḍ metdammen bəḥašsau šəbjānāje	7 12 10	7 12 10	Ἄραντες ἐπὶ ὤμων σταυρόν, οἱ ἀθλοφόροι τῶ σταυρωθεντι ἀκολουθῆσαι εἶλοντο Χριστῶ,
Str. IV	Šabbah ḥaile dəmalacheche Kad metbaqqēn bəaggōnā dəatlēte ḥəḍīre 'etkəmar-den wəelttīq kol tegme dəšede kad ḥāzēn dəām zāchūtā lachlīle 'estəwītōn.	7 12 10 7 6	7 12 10 7 6	Ἐμνησαν τῶν ἀγγέλων δυνάμεις κατιδοῦσαι ὑμῶν τοὺς ἀθλους ἐθρήνησε δαιμόνων δέ πληθὺς, νικηφόροι μάρτυρες θεοειδέστατοι.
Str. V	šeqlat sāchā nəbijūtā rumhā-ger bəlebbā dīlech 'əbrat 'ō bəḥultā Kad labrā dīlech ḥəzaitiu 'al šəlibā Datrī setreh bəlochchāitā ləfurqānā dənāšūtā.	7 12 10 7 6	7 12 10 7 6	Ῥῆσις σεπτῶ προφήτου πεπλήρωται ῥομφαία γὰρ τὴν καρδίαν τὴν σὴν διήλθεν, ὅτε ἐν σταυρῶ λογχευθέντα, δέσποινα, τὸν υἱὸν ἔβλεψας.

დავუბრუნდეთ გრიმესეულ შეხედულებას სირიულ მეტრიკაზე. მან ამ საკითხს რამდენიმე სტატია მიუძღვნა¹, სადაც გამოთქვა თავისი მოსაზრება სირიული ლექსწყობისათვის დამახასიათებელ მახვილიან ე.ი. ტონურ სისტემაზე და საფუძვლიანად დაასაბუთა, რომ ლექსწყობის საფუძველს, სწორედ, მეტყველების რიტმული მოწესრიგება წარმოადგენს, რომელშიც მნიშვნელოვან როლს თამაშობს მახვილი. H. Grimme-ს მიერ წარმოდგენილი სირიული ენის მახვილისა და ლექსწყობის თეორია ეწინააღმდეგებოდა მის მიერვე მკაცრად განსჯილ სირიული ლექსწყობის შესახებ ადრინდელ შეხედულებებს, მაგრამ დროთა განმავლობაში მოიპოვა სირიული პოეზიის ლექციონარი და იპოვა ტონალურ მახვილთან დაკავშირებული წესები, ამასთანავე აღმოაჩინა სირიული პოეზიის სტროფები და აღნიშნავდა, რომ შეუძლებელი იყო სტროფის არსებობა რიტმის გარეშე.

მანამდე არსებული მოსაზრებები სირიული მეტრიკის შესახებ არ შეესაბამებოდა იმხანად მეცნიერების მოთხოვნებს, რაზეც ნათლად მეტყველებდა ის ფაქტი, რომ არ არსებობდა სირიულ პოეტურ თხზულებათა ტექსტების კრიტიკული გამოცემები. H. Grimme მიიჩნევდა, რომ საჭირო იყო ბოლო მოღებოდა იმ ზედაპირული პრინციპების გამოყენებას, რომელიც დანერგეს XVIII საუკუნის სიროლოგებმა და რომელიც მას შემდეგ არა არსებობდა, არამედ მხოლოდ გარეგნულად შეიცვალა. ძველი, აღიარებული მოსაზრებების თანახმად, სირიული მეტრიკა, მარცვალთა მარტივი თვლის პრინციპზეა დამყარებული, რომელმაც დასაბამი სირიელებში პოვა მას შემდეგ, რაც ხალხმა დაკარგა თავისი ენა, როგორც სასაუბრო. ევროპულ მეცნიერებაში ამ პრინციპმა რომაელი არამეისტრების მეშვეობით შეაღწია, რომელთა ავტორიტეტი იმდენად თრგუნავდა მეცნიერებს, რომ ვერცერთი სწავლული (S. Bikell-ის გარდა) ვერ ბედავდა განსხვავებული მოსაზრების გამოთქმას².

აზრთა ერთიანობა არ იყო მიღწეული იმ საკითხის შესახებ, თუ რამდენი მარცვლისაგან უნდა შედგებოდეს სტროფი. მართალია, ქვედა ზღვრად ყველგან ოთხს ასახელებდნენ, მაგრამ, რაც შეეხება ზედა ზღვარს, ამის შესახებ სხვადასხვა მოსაზრება არსებობდა.

იაკობ მარ მათაი³ აღიარებდა თვრამეტ ჩვეულებრივ ზომას, რომელიც შეიძლება 20-მდე მარცვალს ითვლიდეს. Petrus Metoscita-Benedictus კი ამტკიცებდა⁴, რომ არც ერთი სტროფის სიგრძე შვიდს არ აღემატება. S. Bikell⁵ და T. Lamy¹ საუბრობდნენ ოთხ-ათმარცვლიან სტ-

¹ Grimme, 1) Grundzüge der syrischen Betonungs und Verslehre. – ZDMG, 47 (Leipzig, 1893), 276-307; 2) Nochmals zur syrischen Betonungs und Verslehre. 53, ZDMG, (Leipzig, 1899) 102-112; 3) *Der Strophenbau in der Gedichten Ephraems des Syrers* (Freiburg i. d. Schweiz, 1893); 4) Wilhelm Meyer und die syrische Metrik. – *Zeitschrift für Assyriologie und verwandte Gebiete*, 16 (Strassburg, München, 1902), 273-295.

² Grimme, Grundzüge der syrischen Betonungs und Verslehre, 276-278.

³ Martin J.P., *De la métrique chez les Syriens*, 25.

⁴ Benedictus P.S., *Ephraem Syri Opera Omnia, V (Rome 1744) XXVI*

⁵ Bikell S. *Ephraemi Syri, Carmina Nisibena* (Leipsiae, 1866) 31.

როფზე, ხოლო Al-Yhkam² მიუთითებდა მეტრზე, რომელიც არაბულ-სირიული სახელწოდებისაგან შედგებოდა (أهكأ) ისინი კი, თავის მხრივ, 4-12 სიგრძის მარცვალზე იყოფიან.

თუ გვსურს ზემოაღნიშნული პრინციპის მიხედვით 4-20 მარცვლიანი სირიული სტროფების ნაკითხვა, ჩნდება ინტონაციები, რომელთან შედარებით ტელეფონის წკრიალიც კი უფრო რითმული და ლამაზი მოგვეჩვენება – შენიშნავდა H. Grimme³.

S. Bikell ცდილობდა ბოლო მოელო ამგვარი ნაკითხვისათვის. მას სურდა ლექსებისათვის რითმული სილამაზე მიენიჭებინა მათი წმინდა იამბური და ტროქეული ბუნების ხაზგასმით. ის დააკვირდა, რომ ყოველი სტროფი ტროქეულად მთავრდებოდა და ამიტომ მიაჩნდა, რომ ყველა წინა მარცვალსაც მსგავსი ტაქტი უნდა ჰქონოდა. იგი ყველა წყვილმარცვლიან სტროფს ტროქეულს უწოდებდა, კენტმარცვლიანს კი – იამბურს. მაგრამ შემდეგ მან თავადვე უარყო ეს მოსაზრება, როდესაც თქვა, რომ კენტმარცვლიანი ლექსების სტროფულ სტრუქტურაში ყველა სტროფი პირველის მსგავსად უნდა წაკითხულიყო, მაშასადამე სტროფში 7+4+4+7 იამბურად, ხოლო 4+5+4+5 ტროქეულად უნდა წაკითხულიყო, თუმცა კვლევის ეს პრინციპები მალე მიეცა დავინწყებას.

H. Grimme მიიჩნევდა, რომ მარცვალთა უბრალო ჩამოთვლა არ გამოდგებოდა პრინციპად ყველასათვის, ვინც ამ პოზიციაზე იდგა. ეს თუნდაც იმიტომ უნდა გამხდარიყო გასაგები, რომ თითქმის არც ერთი ლირიული ლექსი, თუნდაც უმარტივესი ფორმის, არ აკმაყოფილებდა იმ მოთხოვნებს, რომელთაც მას უყენებდნენ მარცვალთა რაოდენობის მხრივ. ამიტომაც სირიელები უაღრესად მონოტონური მეტრიკის შექმნაში უნდა დაგვედანაშაულებინა, უფრო მეტიც, უნდა გვეთქვა, რომ სირიული მეტრიკა სიტყვათა მარცვლების სიგრძე-სიმოკლის კანონს ემორჩილება, მაშინ (როგორც ბერძნულ-რომაულ, ისე არაბულ-სპარსულ პოეზიაში) გრძელი მარცვლების ისეთ სიტყარბეს წავაწყდებოდით, რომ ლექსის კეთილხმოვანება მაინც მიუღწეველი დარჩებოდა. ამიტომ საჭირო იყო, სასურველ სირიულ მარცვალთა სისტემაში რითმის შესატანად გვეცადა მათი აქცენტური სტროფების სახით ნაკითხვა. სწორედ ამაში მდგომარეობს ყველა აქამდე შესწავლილი რითმულ-აქცენტური პოეზიის არსი: იგი არ ცნობს არანაირ განსხვავებას მახვილებს შორის პოეზიასა და პროზაში. ასეთ შემთხვევაში, თუ ცნობილია სიტყვათა ჩვეულებრივი მახვილები, რიტმული დინება თავისთავად ვლინდება. აქედან გამომდინარე, თუ სირიული ლექსებიც აქცენტირებას ექვემდებარება, რითმა აქაც სიტყვათა მახვილების შედარების გზით უნდა გამოვლენილიყო⁴. მაგრამ, სამწუხაროდ, ფილოლოგები აღიარებენ, რომ სირიულში სიტყვათა მახვილი უცნობია. ენაში სიტყვათა მახვილების შესახებ წესების ნაცვლად მხოლოდ ბუნდოვანი მითითებებია. T. Nöldeke-

¹ Lamy T., S. *Ephraemi Syri Hymni et sermones*, I-III (Mechliniae, 1882-1889).

² Al-Yhkam, *Seu linguae et artis metricae syrorum institutiones* (Romae, 1880), 73-75.

³ Grimme, *Grundzüge der syrischen Betonungs und Verslehre*, 278.

⁴ იქვე, 278-279.

თანახმად: „აღორძინების პერიოდის სირიული მახვილის შესახებ არაფერი ვიცით. ნესტორიანები ყოველთვის და ყველგან მახვილს ბოლოს წინა მარცვალზე სვამენ, თანაც გამოკვეთილად. მაგრამ თავიდან ასე არ უნდა ყოფილიყო, ალბათ, იყო დრო, როდესაც ძირითადი ტონი ბოლო მარცვალზე მოდიოდა“¹. ეს მოსაზრება მხოლოდ სირიული ენის განვითარების პროცესში მიმდინარე მოვლენებს შეიძლება ასახავდეს, ვინაიდან მხოლოდ ამით თუ აიხსნება გარკვეულ სიტყვათა ცვლილებები, ხმოვანთა გაქრობა და ა.შ. უკვე ჩამოყალიბებულ ენასთან მიმართებაში, მახვილის ბოლო მარცვალზე დასმა არაფრით იყო არც დასაბუთებული და არც სავარაუდოდ მისაღები. ამიტომ ერთადერთი, რასაც მკვლევრები ეყრდნობოდნენ იყო ის, რომ თანამედროვე სირიელები გამოკვეთილ მახვილს ბოლოსწინა მარცვალზე სვამდნენ. ეს კი საშუალებას იძლეოდა ორი და მეტი მარცვლისგან შემდგარი სირიული სტროფების წაკითხვის და მათი მეტრის დადგენისა.

H. Grimme ამტკიცებდა, რომ სირიულ ლექსებს რიტმული დინება ახასიათებდა და იმავდროულად ესწრაფვოდა სირიულ პროზაში მარცვალთა და სიტყვათა ინტონაციები (მახვილები) შეესწავლა, რომელიც მანამდე თითქმის არ ყოფილა სირიული გრამატიკის კვლევის საგანი. H. Grimme ხაზს უსვამდა იმ ფაქტს, რომ თანამედროვე სირიელები მრავალმარცვლიან სიტყვებში პენულტიმაზე სვამენ მახვილს. ის დიდ მნიშვნელობას ანიჭებდა თანამედროვე სირიელების მიერ საკვირაო და სადღესასწაულო გალობას და დასძენდა, რომ „ჰანგები ძველებურია, მაგრამ ყურს ისინი უხეშად არ ჩაესმის, მათზე დაყრდნობით შეგვიძლია ჩავსწავდეთ სირიული ენის აყვავების ხანას. ძველ ჰანგებში, თუმცა გარკვეული სირთულეებით, მაგრამ მაინც შესაძლებელია ამოვიკითხოთ ძველი ინტონაციები“².

მკვლევარმა ჰიპოთეზის სახით დაუშვა, რომ პენულტიმას ეს ინტონაციური მახვილები ჭეშმარიტად ძველ სირიულ ფენომენს წარმოადგენდნენ და შეეცადა მახვილიან მარცვლებზე ინტონაციურ ამაღლებათა გადანაცვლებით რიტმულად წაეკითხა მოკლე ოთხმარცვლიანი სტროფები.

მაგ.:

ܡܘܠܐ ܡܘܠܐ ! ! !

ܡܘܠܐ ܡܘܠܐ ! ! ! Ephr. Op. Omn. in natal., str. 17,1-2.

ამის შედეგად გამოიკვეთა გამართული, კანონზომიერი მახვილიანი ტროქეები, რომლის მეტრებსაც პარალელურად უსადაგებდა სტროფებს, რომლებშიც იყო ერთმარცვლიანი სიტყვები:

¹ Nöldeke T., *Kurzgefasste syrische Grammatik* (1966), 38.

* თანამედროვე სირიელებში იგულისხმება არა ის ხალხი, ვინც თანამედროვე სირიულ დიალექტზე მეტყველებს, არამედ ისინი, ვინც მყარად შეინარჩუნა ძველ სირიულ ენაზე მეტყველების ტენდენცია, ანუ უპირველეს ყოვლისა, ბერები და მღვდელმთავრები, რომელნიც ვალდებული არიან ნაწილობრივ იკითხოთ და იგალობონ სირიული საკვირაო და სადღესასწაულო ლოცვები.

² Grimme, *Nochmals zur syrischen Betonung und Verslehre*, 103.

ა) ერთმარცვლიანი სიტყვები უკავშირდებიან მრავალმარცვლიან სიტყვებს:

ⲁ ⲛⲃ? ⲛⲃ !.!. EO II in nat., str. 20, 8.

სიტყვაში **ⲁⲛⲃ** მახვილი ბოლო მარცვალზე მოდის, მომდევნო სტროფში კი მახვილი ბოლოსწინა მარცვალზე კეთდება.

ხოლო მომდევნო მაგალითები:

ⲉⲓⲁⲙⲉ ⲁⲛⲓ !.!. str. 23, 5.

ⲛⲁ ⲛⲁⲙⲁⲛⲓ ⲛⲁ !.!. str. 23, 4.

გვიჩვენებს, რომ მრავლობითი რიცხვის დაბოლოების ჟღერადობაც ცვლილებებს ექვემდებარება. თუ შევადარებთ ერთმანეთს ოთხ უკანასკნელ მაგალითს დავინახავთ, რომ ყოველთვის, როდესაც ინტონაცია ბოლოსწინა მარცვლიდან ბოლოზე გადადის, ჩნდება ერთმარცვლიანი სიტყვა, რომელიც შინაგანად დაკავშირებულია წინამავალთან.

ბ) ერთმარცვლიანი სიტყვა მრავალმარცვლიანის წინ დგას:

ⲙⲁ ⲙⲁ ⲛⲁ !.!. str. 20, 6.

ⲙⲁⲛⲓ ⲙⲁ !.!. str. 40, 6.

ⲉⲓⲁⲙⲉ ⲁⲛⲓ !.!. str. 17, 3.

ⲛⲁ ⲛⲁ ⲛⲁ !.!. str. 17, 8.

ზემოთ მოყვანილი მაგალითებიდან ჩანს, რომ **ⲁⲛ** და **ⲁⲛⲓ** ნაწილაკებთან, რომლებიც შინაარსობრივად მომდევნო სიტყვებს ეკუთვნიან, იცვლება მახვილი, რაც არ ხდება მრავალმარცვლიან სიტყვებში¹.

და ბოლოს, თუ მრავალმარცვლიანი სიტყვა ორ ერთმარცვლიანს შორის დგას, მასზე მოქმედებს მხოლოდ ის, რომელიც მას მოსდევს იმ შემთხვევაში, თუ მათ შორის მჭიდრო კავშირი არსებობს.

ბოლო მაგალითიდან ჩანს, რომ სტროფი მხოლოდ ერთმარცვლიანი სიტყვებისაგან შედგება, ვინაიდან ამ შემთხვევაში მახვილი სხვადასხვაგვარად კეთდება მეტრისა და მნიშვნელობის გათვალისწინებით².

ⲙⲁ ⲛⲁ ⲛⲁ !.!. str. 22, 6.

H. Grimme აღნიშნავდა, რომ როგორც კი იშვიათ შემთხვევაში ერთმარცვლიან სიტყვებს წინამავალი სიტყვების ენკლიტიკად განიხილავდა, იმწამსვე ყველგან გამოჩნდებოდა ტროქეული რითმა. ენკლიტიკების ჭარბი რაოდენობით გამოყენების უფლებას ის გარემოება იძლეოდა, რომ თანამედროვე სირიულ გრამატიკაშიც უხვად მოიძებნება ერთმარცვლიანი ნაწილაკები, რომლებიც არასდროს გვხვდებიან წინადადების დასაწყისში, რაც საფუძველს იძლევა, ვისაუბროთ მათ ენკლიტიკურ გამოყენებაზე და იმაზე, რომ ძირითადი (მმართველი) სიტ-

¹ Grimme, Grundzüge der syrischen Betonungs und Verslehre, 280-281.

² იქვე, 281.

ყვა განსაზღვრავს მათ ტონალობას¹. ის ენკლიტიკას ეძებდა პროზასა და პოეზიაში, წინადადებაში და მეტყველების ტაქტის ბოლოს და აღნიშნავდა, რომ პოეტური თავისებურება სწორედ ის არის, რომ გამოწვევის შემთხვევაში შვა გარდაიქმნება სრულ ხმოვნად ან შვა მარცვალს მეტრული მარცვლის რანგში ადის, რათა შემდეგ თავად იქნეს გამოყენებული ინტონაციური ამალღებისას.

პოეზიაში ადგილ-ადგილ ხდება სიტყვათა შემდგომი აქცენტირება, რომელიც არ შეხება პროზას. კერძოდ, საუბარია შვა მარცვლების სანყის მარცვალთან დაკავშირებაზე, რის შედეგადაც ისინი მეტრულ მარცვლებად გადაიქცევიან. აღსანიშნავია, რომ S. Bikell განსაკუთრებულ ყურადღებას აქცევდა ამ ნახევარხმოვნებს, რომლებიც მარცვალს ქმნიან, მაგრამ ცდებოდა, როდესაც მხოლოდ ინტონაციის დაწვევისას განიხილავდა ამგვარ დამხმარე ხმოვნებს².

H. Grimme-მ სირიული ლექსების წაკითხვისას გამოაშკარავა დიდი რაოდენობით ზომების არსებობა, რომელთა ცალკეული ბგერათმონაცვლეობა მონესრიგებულ იქნა ტონის აღმავლობითა და დაღმავლობით ე.ი. სრული თანაფარდობა მახვილიან და უმახვილო მარცვლებს შორის.

H. Grimme-ს მთელი სისტემის ცენტრალური პუნქტი ტაეპის აღმავლობა იყო. ყოველი ტაეპი შეიცავდა ორ, სამ ან ოთხ აღმავლობას, მაგრამ არ შეიძლებოდა ყოფილიყო ორზე ნაკლები. თუ აღმავლობა იყო ოთხზე მეტი, მაშინ სალექსო სტრიქონი იყოფოდა. აღმავლობა უზრუნველყოფდა ლექსის ტაეპის მყარ მეტრს, ხოლო დაღმავლობა ემსახურებოდა უფრო წყნარი ან უფრო ცოცხალი რიტმის შექმნას. ორ აღმავლობას შორის უნდა ყოფილიყო არანაკლებ ერთი დაღმავლობა მაინც, თუმცაღა შესაძლებელია ორი და სამიც კი ყოფილიყო. პირველი ტაეპის აღმავლობას შეეძლო უშუალოდ დაენყო საკუთრივ ლექსი, ასევე შეეძლო ლექსის დასაწყისს გამოყოფოდა ერთი ან ორი დაღმავლობით³.

H. Grimme დასძენდა, რომ ჩასწვდა ძირითად რიტმულ კანონს, რომლის თანახმად შეუძლებელია არსებობდეს ორი ინტონაციური ამალღება დამაკავშირებელი ინტონაციური დადაბლების გარეშე, რაც შემდეგ ერთმანეთისაგან განასხვავებდა ორი, სამი და ოთხი ინტონაციური ამალღების მწკრივებსა და სისტემებს. თითოეული ამ სისტემის ნიაღში შესაძლოა ერთმანეთისაგან განვასხვაოთ სხვადასხვაგვარად აგებული სტროფები იმის მიხედვით, თუ რა რაოდენობის ინტონაციურ დადაბლებასთან გვაქვს საქმე – ბევრთან თუ ცოტასთან. იმ ლექსებში, რომლებშიც ამალღებათა და დადაბლებათა რაოდენობა თანაბარია, ხშირ შემთხვევაში ეს ელემენტი არათანაბრად ნაწილდება და მივყავართ ჩვეულებრივი და ერზაცმეტრების ერთი შეხედვით გარეგნული, მაგრამ პრაქტიკული ურთიერთგანსხვავებისაკენ იმის მიხედვით, თუ რა სიხშირით იხმარება ისინი. განსაკუთრებით კი ხაზს უსვამდა იმ ფაქტს, რომ ერზაცმეტრები არამც და არამც არ დაიყვანება ჩვეულებრივ ზო-

¹ Grimme, Grundzüge der syrischen Betonungs und Verslehre, 104.

² იქვე, 284-285.

³ Мещерская, Сирийское стихосложение, 173.

მებამდე. ეს ორივე რომელიღაც პირველ-ფორმის, პირველ-სემიტური რიტმული ტაქტის ნაირსახეობაა. სამმაგი ინტონაციური ამალების სტროფული ფორმების (!..!..!, ..!..!..! ძველი, !..!..!..) მოდიფიკაციას უნდა წარმოადგენდნენ, რომელთა ფორმა შესანიშნავად არის შემონახული სირიულ სტროფებში !..!..!..!, რომელიც არცთუ ისე ხშირად იხმარება, მაგრამ ყოველთვის არსებობს ერზაცის გარეშე.

H. Grimme-ს მაგალითად მოჰყავდა ამ სახის ლექსნყოფის რამდენიმე სტროფის ტრანსკრიფცია, ვინაიდან ის მიიჩნევდა, რომ ისინი იმდენად კანონზომიერად იყო აგებული, რომ თითქმის შეუძლებელი იყო მათზე დაყრდნობით სირიული რიტმის უარყოფა.

ეფრემ ასური

- სტრ. 1. ʾājar bə nuḥhāmā mā də nāšbā
 gārmē dazaddīqē mepkánšīn
 wálqāl šīpūrā mepnāḥmīn
 bə ḥáilā dallāhā damqīm-ləḥōn
- სტრ. 2. bəjāumā dazaddīqē mepnāḥmīn
 šəmájja áf ʾárā mephá(d)tjān
 wajāḥbīn ḥušbānā daqnūmhōn
 dābnau dagnūnā lō nēḥs rūn
- სტრ. 3. dénḥā dazaddīqē mā dmépgələ
 bīše wəzifānē mephājīn
 bənūrā wəḥeššóchā meštānqīn
 dəšʿar ləzadīqē bəšubḥārhōn¹

Mariam Chachibaia, Irma Abashidze **Certain Peculiarities of the Syriac Versification**

In XVIII-XIX centuries the concept of the Scholarly-Maronites about Syriac poetry was wide-spread, though none of the Roman Maronites specially studied the Syriac versification. Their certain notes are scattered in different works and they don't present a picture as a whole. Petrus Metoscita-Benedictus touched upon certain issues of the Syriac versification in the „Grammar of the Syriac Language“, but he did not specially study the nature of a poem and its varieties. According to his concept: „Long and short syllables are absolutely identical for a poet and they can be used in any way, despite the length of a syllable. In this respect the Syrian's do not imitate either the Greeks or the Romans“. In the preface of Ephraem the

¹ Grimme, Nochmals zur syrischen Betonungs und Verslehre, 104-105.

Syrians' works the same author writes: „The degree of a Syriac verse is not determined by the quantity (long or short) but the number of the syllables“. S. Assemani defined the essence of a Syriac verse as follows; „A verse is a sentence, where the vowels obey a certain number. Among them two types can be distinguished – a simple verse, which can be subdivided into three types and comprise the works of Mar Jacob, Mar Balai and Ephraem the Syriac and a complex verse, which is very numerous“.

The second viewpoint about the Syriac versification was expressed at the end of XIX century by the German scholar Hubert Grimme.

Did the Syriac rhymes belong to the period when the Syriac colloquial language existed? H. Grimme was of the opinion that sating it could enable us to discuss the authentic Syriac verse ending and its essence. Relying on the numerous stanzas by Ephraem, H. Grimme stressed the point that Ephraem the Syrian knew the traditional rhyme and used in the proper place. The same concerns Jacob of Serugh and his hymns and the rhyming separate stanzas.

There is a greater difference between the origins of the Syriac poems and their Greek translations, taking into consideration the fact, that in the originals of the Syriac poems, unlike the translated ones, the rising and falling intonations are noticed to follow one another in rhymed equal sequence.

Yet, H. Grimme tried to somehow explain the fact what made the Greeks translate Ephraem the Syrians' poems applying the principle of the rhyme and the number of the syllables and to make them obey the principle of the number of the syllables. He expressed his point of view as follows: Everything that is translated in this way belongs to the category of Syriac *madrashé*, that is they are the hymns, meant to perform in chorus. Ephraem the Syrians' originals, as his biographers indicate and as Theodor states, were very popular among the Syrians, due to their melodious brilliance. Therefore it can be admitted that the beauty of the Syriac hymnology delighted the Greeks. The translator, who translated into Greek probably wished to include the Syriac melody into Western liturgy. The fact that rhyme could have been preserved in the Greek translation of the Syriac texts is possible to admit, but didn't the Greek translation accompanied by the Syriac melody sound shrill, as it corresponded with the Syriac original by the number of the syllables? – Was H. Grimme's question and he added that it was possible to give this question a positive answer if we admitted that the speech accent while constructing a melody was less paid attention to in ancient Byzantine singing art. Yet there existed certain things, which contradicted it, for instance the *apriori* idea. according to which it is less possible that a thing like that can take place within the language, which not so long ago changed from the strong musical speech accent into expiratory one. Besides, it is essential that some of the ancient creations of Byzantine poetry do not consider rhyme and the final intonation in the interrelated stanzas. If the Byzantines of the later period were stricter in this respect, it did not occur because of music, neither for the purpose of using their hymns for recitative.

In order to make the ways and methods of Greek poems expressed by Syriac scholars' of classical and later period comprehensible, H. Grimme admitted, that

while performing hymns significant attention was paid to the melody and not to the rhythm of the speech. Poetry, which initially was not meant for chanting, was expressed by prose, but they tried to make them similar to ecclesiastic prayers by the number of the syllables and caesura, ignoring the rhythm. And all this occurred in the period, when the ear was already accustomed to the original Syriac rhythms.

ასმათ ჯაფარიძე

ფრაგმენტები ქართულ-თურქული კულტურული ურთიერთობებიდან

საქართველოსა და თურქეთის ურთიერთობა საუკუნეებს ითვლის, ლიტერატურული კონტაქტები კი ამ ორ ქვეყანას შორის ახლო წარსულში დაინყო.

თბილისის სახელმწიფო უნივერსიტეტსა და აღმოსავლეთმცოდნეობის ინსტიტუტში მოღვაწე თურქოლოგების დამსახურებაა ის, რომ თურქული ლიტერატურა ქართველმა მკითხველმა შედარებით ადრე გაიცნო. ქართული ლიტერატურა კი უფრო გვიან გახდა ხელმისაწვდომი თურქი საზოგადოებრიობისათვის. ამის ერთ-ერთი მიზეზი იყო ის, რომ ვერცერთი მთარგმნელი ვერ ბედავდა შესჭიდებოდა ქართული ლიტერატურის ნიმუშების თარგმნას თურქულ ენაზე.

1940 წელს ნიაზ აჰმეთ ბანოღლუ დაინტერესდა ქართული ლიტერატურით, მაგრამ მის ინიციატივას ყურადღება არავინ მიაქცია. ქართული ლიტერატურით სერიოზული დაინტერესება თურქეთში 1960 წლიდან იწყება.

1969 წელს გერმანულიდან თურქულ ენაზე ითარგმა ნოდარ დუმბაძის „მე ვხედავ მზეს“, რამაც თურქი მკითხველის დიდი ინტერესი გამოიწვია.

რასაკვირველია, ის, რომ თურქი მკითხველი არ იცნობდა ქართულ ლიტერატურას, იყო ძალიან დიდი დანაკლისი. ეს კარგად ესმოდათ აჰმედ ოზქან მელაშვილს, იბრაჰიმ გორაძეს, ჰაირი ჰაიროღლუს. მათ ხელი მოჰკიდეს ქართული ლიტერატურის თურქული საზოგადოებრიობისათვის გაცნობის რთულ საქმეს.

აჰმედ მელაშვილმა 1968 წელს გამოსცა წიგნი „საქართველო“.¹ წიგნი თურქ მკითხველს აცნობდა საქართველოს და ქართული ლიტერატურის შესახებაც იყო მცირე ინფორმაცია. მანვე თარგმნა ალექსანდრე ყაზბეგის „ელგუჯა“ (1973) და გამოაქვეყნა.² ჟურნალ „ჩვენებურში“ კი დაბეჭდა შოთა რუსთაველის „ვეფხისტყაოსნის“ მისეული თარგმანის რამდენიმე თავი.

ქართულ-თურქული კულტურული ურთიერთობების პროპაგანდას აქტიურად ეწეოდა ჟურნალი „ჩვენებური“. ჟურნალი არის კულტურის დარგის კრებული, რომელიც გამოდიოდა თურქეთის რესპუბლიკაში და გათვალისწინებული იყო თურქეთში მცხოვრები ქართველებისათვის და საქართველოში დაინტერესებული თურქებისათვის. კრებული გამოდიოდა ორ თვეში ერთხელ.

„ჩვენებურის“ პირველი ნომერი გამოსცა შვედეთის ქართულმა კულტურულმა კავშირმა შანვერ აკინის ინიციატივით სტოკჰოლმში 1977 წელს. ამავე წელს გამოვიდა კრებულის მეორე და მესამე, მომ-

¹ Ahmet Melaşvili, *Gürcistan* (Bursa, 1968).

² Aleksandre Kazbegi, *Mzago ile Elguca* (İstanbul, 1973).

დევნო წელს მეოთხე და მეხუთე ნომრები. სტამბოლში დაიბეჭდა „ჩვენებურის“ მეექვსე და მეშვიდე ნომერი 1979 წელს აჰმედ მელაშვილის მიერ.

აჰმედ მელაშვილი იყო ცნობილი საზოგადო მოღვაწე, პროფესიით – არქიტექტორი. მისი წინაპრები 1877-1878 წწ. რუსეთ-ოსმალეთის ომის დროს გადასახლდნენ საქართველოდან თურქეთში. აჰმედმა ქართული ენა ჯერ დამოუკიდებლად, ხოლო შემდეგ ქართულ კათოლიკურ ეკლესიაში შეისწავლა. ის იყო საქართველოს ისტორიის, ქართული ლიტერატურის, ხელოვნების, ფოლკლორის შესანიშნავი მცოდნე. აჰმედ მელაშვილი უდიდესი ავტორიტეტით სარგებლობდა არა მხოლოდ ქართველებს შორის, მას პატივს სცემდა და მაგალითად სახავდა თურქეთის აფხაზურ-ჩრდილოკავკასიური დიასპორა. აღნიშნული წიგნის გამო აჰმედ მელაშვილს ბრალი დასდეს ისლამის დაგმობაში. 1980 წლის 5 ივნისს აჰმედ მელაშვილი მოკლეს. აჰმედის მთელი ცხოვრება იყო სიყვარულის გამოხატულება საქართველოსა და ქართველებისადმი. მისი მკვლევლობის შემდეგ „ჩვენებურის“ გამოცემა შეწყდა.

მხოლოდ ცამეტი წლის შემდეგ გახდა შესაძლებელი ჟურნალის გამოცემის აღდგენა. ხანგრძლივი დროის განმავლობაში ქ. სტამბოლში რედაქციას სათავეში ედგა ფაჰრეთინ ჩილოღლუ. შემდეგ კი – ოსმან ნური მერჯანი (იმედაშვილი).

„ჩვენებურის“ კარი ღია იყო ყველა იმ მწერლისთვის, პოეტისთვის, მთარგმნელისთვის, რომელთაც რაიმე შეხების ნერტილი ჰქონდათ საქართველოსთან.

ორიოდ სიტყვა ჟურნალის სათაურის გამო. მეთექვსმეტე საუკუნეში საქართველოში ოსმალთა ბატონობის დამყარების შედეგად ქართველთა ერთმა ნაწილმა გამუსლიმანება დაიწყო. ისინი ქრისტიანი ქართველებისგან რელიგიური, კულტურული და ცხოვრების წესის თვალსაზრისით, ხოლო ოსმალთაგან ეთნიკური თვალსაზრისით განსხვავდებოდნენ. ასეთი ქართველები თავს „ჩვენებურს“ უწოდებდნენ. მუსლიმან ქართველებს ნაცვლად „ქართველი ხარ?“ ეკითხებოდნენ „ჩვენებური ხარ?“ „ჩვენებური“ ამ მნიშვნელობით დღესაც იხმარება. აქედან მომდინარეობს კრებულის სათაური.

ჟურნალი „ჩვენებური“ შემაერთებელი ხიდი გახდა ქრისტიანი და მუსლიმი ქართველებისა. კრებული თურქეთში მცხოვრები ქართველებისთვის ძალიან ბევრს ნიშნავს. მათ თუ რამე იციან საქართველოზე, მის ისტორიაზე, კულტურაზე, ეს „ჩვენებურის“ დამსახურებაა. ჟურნალის გადაფურცვლისთანავე იგრძნობა საოცარი სითბო და სიყვარული ყოველივე ქართულისადმი. კრებულის მიზანი თურქეთ-საქართველოს ურთიერთობების გამყარებაა. თურქეთისთვის საქართველო არა მხოლოდ ჩრდილოელი მეზობელია, არამედ შუა აზიის თურქულ სახელმწიფოებთან დამაკავშირებელი ხიდიცაა. წინაპართა სამშობლოსთან მეგობრული ურთიერთობების შენარჩუნების ერთ-ერთი გზაა ქართული კულტურისა და ისტორიის გაცნობა, რასაც ემსახურება „ჩვენებური“. ჟურნალს საქართველოშიც დიდი ინტერესით კითხულობენ.

კრებული მეტად მრავალფეროვანია. აქ მკითხველი გაეცნობა ქართულ ლიტერატურას, ფოლკლორს, ხელოვნებას, კულტურას, საქართველოს ისტორიას, ეთნოგრაფიას, სოციალურსა და ეკონომიკურ მდგომარეობას; ინტერვიუსა და პორტრეტის განყოფილებაში საინტერესო პიროვნებებთან მოუხვევს შეხვედრა. ჟურნალი არც ბავშვებს დატოვებს გულგრილს. აქ ისინი შეხვდებიან ქართული ხალხური ზღაპრების გმირებს, გაეცნობიან ქართველ საბავშვო მწერალთა და პოეტთა ლექსებსა და მოთხრობებს.

„ჩვენებურში“ ძირითადად დაბეჭდილია ფაჰრეთინ ჩილოღლუს (ჭილაშვილი), ჰასან თაჰსინ საიგილის (ბეჟანიძე), ჰაირი ჰაირიოღლუს (მალაყმაძე), იბერია ოზქანის (აჰმედ მელაშვილის შვილი), ისმაილ იაზიჯის (დავლაძე) სტატიები. აღსანიშნავია ის ფაქტი, რომ ჟურნალის მესვეურნი, რომლებიც მონყვეტილნი არიან ისტორიულ სამშობლოს, შესანიშნავად ფლობენ ქართულ ენას, იცნობენ ქართულ კულტურას და ნათელი წარმოდგენა აქვთ საქართველოში მიმდინარე პოლიტიკური ცხოვრების შესახებ. კიდევ უფრო ნიშანდობლივია ის ფაქტი, რომ ჟურნალის გამომცემელთა შორის არაქართველებიც არიან, რომლებიც არანაკლებ არიან დაინტერესებულნი საქართველოთი.

მაღალ პოლიგრაფიულ დონეზე გამოცემული კრებული მაღალპროფესიონალურად წარმოაჩენს მკითხველის წინაშე ქართულ სინამდვილეს.

ჟურნალში დაბეჭდილია ისეთი ხასიათის სტატიები, რომლებიც ამკარად მიუთითებენ იმ ტერიტორიების საქართველოსადმი კუთვნილებას, რომლებიც ამჟამად თურქეთის ჩრდილოეთ ნაწილს ქმნიან და უხვად არიან მოფენილნი ქართული არქიტექტურის ბრწყინვალე ნიმუშებით. ასეთი ხასიათის სტატიები ღირებულია იმდენად, რამდენადაც თურქეთში მცხოვრებ ქართველებს საშუალებას აძლევს გაითვითცნობიერონ თავიანთი კულტურული მემკვიდრეობა.

ქრის ქელიერი სტატიამი „თურქეთში მივიწყებული ქართული ეკლესიები“ მაღალ შეფასებას აძლევს ქართულ ხუროთმოძღვრებას, აღიარებს მის ორიგინალობასა და თვითმყოფადობას. ობიექტურობისათვის აღვნიშნავთ, რომ იგი ერთგვარად გაზვიადებულადაც წარმოაჩენს ქართული არქიტექტურის მნიშვნელობას შუა საუკუნეების დასავლეთ ევროპის არქიტექტურული სტილის ჩამოყალიბებაში. ამის დამამტკიცებელ არგუმენტად მას მოჰყავს ქართული ტაძრის მთავარი შესასვლელი კარების მორთულობანი, სამხრეთ შესასვლელში არსებული რელიეფები და ქანდაკებები. ავტორი გულისტკივილს გამოთქვამს ქართული ტაძრების მძიმე მდგომარეობის გამო. მოსახლეობის მიერ ქრისტიანული აღმსარებლობის შეწყვეტის შემდეგ ეკლესიების ნანძლი მეჩეთად გადაკეთდა და მათი სტრუქტურა მთლიანად შეიცვალა, ნანძლი მიწისძვრამ დაანგრია. ერთ-ერთი ქართული ტაძარი თურქებს აუფეთქებიათ, რათა მისი ქვა გამოეყენებინათ სამშენებლო მასალად თურქი ვაჭრის სახელზე ასაგები მეჩეთისთვის. ტაო-კლარჯეთში არსებულ ეკლესიათაგან დღემდე ძალიან ცოტამ მოაღწია. ესენია: ბანა, იშხანი, ოშკი, ხახული, ოთხთა ეკლესია, ტბეთი, დოლისყანა, ხანძთა, მამანმინდა და სხვ. ისინი სანახევროდ დანგრეულ მდგომარეობაშია.

თურქეთში მივიწყებულ ქართულ ეკლესიათა გადარჩენის ერთადერთ გზად ავტორს ამ ულამაზეს მხარეში ტურიზმის განვითარება ესახება.

თურქეთში არსებულ ქართულ ეკლესიათა თემის გაგრძელებას წარმოადგენს გურამ შარადის წერილი „სტამბოლის ქართული ეკლესია“.¹ სტატიის თურქული თარგმანის ავტორია ჰასან ჩელიქი. გურამ შარადე საუბრობს სტამბოლში არსებული ქართული კათოლიკური ეკლესიის შესახებ, რომელიც აგებულია 1850-1860წწ-ში ახალციხელი ოსტატის პეტრე ხარისჭირაშვილის მიერ. ეკლესია დიდ კულტურულ საქმიანობას ეწეოდა. აქ მოღვაწეობდნენ მიხეილ თამარაშვილი, მიხეილ თარხნიშვილი, ბეირუთის უნივერსიტეტის პროფესორი შალვა ვარდიძე. მონასტერში აღმოჩენილ იქნა ქართული ხელნაწერები, რომლებიც ძირითადად XVII-XIX საუკუნეებს და XX საუკუნის დასაწყისს მიეკუთვნებიან. მათ შორის იყო სულხან-საბა ორბელიანის ხუცური ანბანით დაწერილი „მოგზაურობა ევროპაში“. ეს ხელნაწერი ქართველმა თურქოლოგმა სერგი ჯიქიამ ჩამოიტანა საქართველოში. სამწუხაროდ, აქ იგი დაიკარგა. ავტორი გულისტკივილს გამოთქვამს იმ მძიმე მდგომარეობის გამო, რომელშიც ქართული ხელნაწერები იმყოფება და აღნიშნავს, რომ მათი შველა საშური საქმეა. წიგნებისა და ხელნაწერების გვერდით აქ გვხვდება ბიბლიურ თემაზე შექმნილი ნახატები, ბაგრატიონთა დინასტიის გერბი, ანტიკვარული ავეჯი, ისტორიული პირების (წმინდა ნინო, დავით აღმაშენებელი, თამარ მეფე) პორტრეტები.

„ჩვენებური“ დიდ ყურადღებას უთმობს ისეთი თემების გაშუქებას, როგორიც არის თურქეთში მცხოვრებ ქართველთა ყოფა-ცხოვრება, მათი დამოკიდებულება საქართველოსადმი, ქართული კულტურისადმი. როგორც კრებულიდან ირკვევა, ამ მხრივ მთლად სასურველი ვითარება არ უნდა იყოს, მიუხედავად იმისა, რომ ბოლო წლებში საქართველოსადმი ინტერესის გაღვიძების ტენდენციები იქაურ ქართველებში ამკარაა. ჟურნალის ეთნოგრაფიულ განყოფილებაში დაბეჭდილია ფაჰრეთინ ჩილოღლუს სტატია „თურქი ქართველები საუკუნის წინ“, რომელიც ცდილობს მკითხველს გარკვეული წარმოდგენა შეუქმნას, თუ როგორ იყო დაცული ერთი საუკუნის წინ თურქეთში მცხოვრებ ქართველთა ყოფა-ცხოვრებაში ქართული ტრადიციები. ეს გამოიხატებოდა ეროვნულ ტანსაცმელში, საცხოვრებელი ბინის მოწყობილობაში, ადათ-წესებში, ქართული ენისადმი დამოკიდებულებაში.

ჟურნალი საშუალებას გვაძლევს, თვალი მივადევნოთ ქართველთა მდგომარეობას თურქეთში გასული საუკუნიდან დღემდე. დღევანდელი ვითარება კი, როგორც კრებულიდან ჩანს, სრულიად განსხვავებულ სურათს გვაძლევს. ამჯერად აიღინ აკინის სტატიაზე „ქართული ენის გავრცელება და მდგომარეობა თურქეთში“² შევაჩერებთ ყურადღებას. ავტორი დიდი გულისტკივილით საუბრობს იმ ტენდენციების შესახებ, რომელიც დღეისთვის შეიმჩნევა იქაურ ქართველებში. ქართული ენა

¹ Guram Şaradze, İstanbul Gürcü Kilisesi. – *Çveneburii*, red. F. Çiloğlu (İstanbul, 1993), 9.

² იქვე.

ნელ-ნელა დავინწყებას მიეცა. ქართულად მხოლოდ მაჭახელასა და მარადითში ლაპარაკობენ, რაც მათი გეოგრაფიული მდგომარეობით არის განპირობებული (მთები აკრავს და გარემოსგან იზოლირებულია). სხვაგან ქართული მოხუცების გარდა აღარავინ იცის. ამის ერთ-ერთი მიზეზი დიდ ქალაქებში გადასახლებაა. „თურქი ქართველები“ მონყვეტილნი აღმოჩნდნენ მშობლიური ენისგან. ეს გახდა მიზეზი მათ მეტყველებაში გრამატიკული ცვლილებებისა. მაგ., წინადადებაში სიტყვათა მიმდევრობა შეიცვალა, ზმნამ წინადადების ბოლოში გადაინაცვლა. მშობლები არ არიან დაინტერესებულნი იმით, რომ მათმა შვილებმა ქართული ისწავლონ. მიუხედავად დახატული მძიმე სურათისა, აიღინ აკინი იმედს გამოთქვამს, რომ დღეს, როცა ფართოვდება თურქეთ-საქართველოს ურთიერთობები, ქართული ენის შესწავლით ბევრი დაინტერესდება. თურქეთში მცხოვრები ბევრი ქართველისთვის ქართული ენა საქართველოსთან ტურისტული, სავაჭრო და დიპლომატიური ურთიერთობების ერთ-ერთი გზა გახდება.

ჟურნალი „ჩვენებური“ თავის ფურცლებზე მაჭახელას სოფლებში მცხოვრები ქართველების შესახებ ცალკე სტატიას ათავსებს. ავტორი ჰაირი ჰაირიოღლუ თავის სტატიაში „ზოგიერთი ისტორიული და ეთნოგრაფიული ცნობა მაჭახელას სოფლების შესახებ“ სრულიად განსხვავებულ სურათს გვიხატავს. ამ სოფლებში მცხოვრებ ქართველებს ქართული ენაც შეუნარჩუნებიათ და ქართული ადათ-წესებიც.

ჟურნალს მიზნად დაუსახავს ქართული ენის პოპულარიზაცია და იმ ვითარების შეცვლა, რომელიც დღეს არის თურქეთში ქართული ენის ცოდნის თვალსაზრისით. ამ მიზნით ჟურნალის მეშვედენომერში ჩნდება სპეციალური განყოფილება, რომელიც დაინტერესებულ მკითხველს ქართული ენის შესწავლის შესაძლებლობას აძლევს. „თვითმასწავლებელი“ ეყრდნობა მ. კრავეიშვილისა და გ. ნახუცრიშვილის „Teach yourself Georgian“ (1972), რომელიც ინგლისური ენის მცოდნეთათვის არის გათვალისწინებული. ამ განყოფილების ავტორია ფაჰრეთინ ჩილოღლუ. შესავალში იგი მოკლედ ეხება ქართული ენის ისტორიას, ზოგადად აქვს მიმოხილული ქართული ენის შესახებ არსებული ყველა წყარო. შესავალშივე მოკლედ არის განხილული ქართული ენის ზოგადი სტრუქტურა. ენის სწავლების გაკვეთილები შედგება ქართული ტექსტისგან, რომელსაც თან ახლავს ტრანსლიტერაცია თურქული ასოებით, ტექსტის თურქული თარგმანი, გრამატიკა და სავარჯიშოები. დიდი ყურადღება ეთმობა სავარჯიშოებს ქართული ბგერების გამოთქმაზე, განსაკუთრებით იმ ბგერებისას, რომელთა შესატყვისი თურქულ ენაში არ არსებობს.

ჟურნალი ფართო ადგილს უთმობს პოლემიკური ხასიათის სტატიებს, სადაც გამოხატულია მწვავე და მკვეთრი რეაქცია იმ ავტორთა მიმართ, რომლებიც ცდილობენ საქართველოს ისტორიის, ქართველთა წარმომავლობის, ქართული კულტურის გაყალბებულ წარმოჩენას. ამჯერად ყურადღებას შევაჩერებთ ჰაირი ჰაირიოღლუს სტატიაზე „დემაგოგიის ოსტატები“, სადაც საქართველოს ისტორიისა და კულტურის კარგი ცოდნით, საკმაოდ არგუმენტირებულად არის უგულებელყოფილი ჟურნალ „ქართეფში“ თურქი ავტორების (ფ. ქირზიოღლუ, ჰ. გოქ-

თურქი, მ. ბაჰჩეჯი, მ. ოზდერი) მიერ გამოქვეყნებული დემაგოგიური სტატიები საქართველოს შესახებ. როგორც ამ სტატიიდან ჩანს, ეს ჟურნალი საერთოდ გამოიჩინა საქართველოს შესახებ არაობიექტური ინფორმაციის მიწოდებით. „ჩვენებური“ კი ცდილობს საქართველოს ისტორიის გაყალბების ყველა მცდელობას შესაბამისი პასუხი გასცეს. ჰაირი ჰაირიოღლუს სტატიიდან ვეცნობით, რომ „ქართველს“ ქართველთა წარმომავლობის შესახებ ისეთი ვერსია მიუწოდებია მკითხველისათვის, რომ თითქოს ქართველები შუა აზიიდან წამოსული, ართინის მიდამოებში დასახლებული თურქი სკვითების ტომები არიან; ქართული ენა კი სომხური ენის ვულგარულ ვარიანტად მიუჩნევიან; არასწორი ცნობებია გამოქვეყნებული ჟურნალში მეგრელთა შესახებაც, სადაც ისინი შუა აზიიდან წამოსულ და სკანდინავიის ქვეყნებში დასახლებულ ტომებად არიან წარმოდგენილი. ჟურნალი ქართველთა სამეფო დინასტიის წარმოშობის საკითხსაც ეხება. თითქოს ბაგრატიონთა დინასტია ძველ ოღუზთა ტომებიდან მომდინარეობს. „ქართველს“ მიხედვით ისინი 575 წელს ჭოროხის ტომებიდან წამოვიდნენ და არაქსის მხარეში თავიანთი ხელისუფლება დაამყარეს.

ჰაირი ჰაირიოღლუ ქართული სინამდვილის დამახინჯების ყველა ამ ცდას სათანადო პასუხს აძლევს, სადაც კარგად ჩანს საქართველოს ისტორიის და კულტურის ღრმა ცოდნა. ავტორი ასაბუთებს, რომ ქართველები ადგილობრივი, კავკასიის მთებთან მცხოვრები ხალხია. მოჰყავს ქართველთა წარმოშობის ბიბლიური ვერსია. აღნიშნავს, რომ ქართველები ბიბლიური იაფეტის შთამომავლები არიან.

ავტორი ქართული ენის საკითხებზე მსჯელობასაც საკმაოდ ფართო ადგილს უთმობს. აღნიშნავს, რომ ქართული და სომხური ენათა სხვადასხვა ოჯახს მიეკუთვნება და ზემოთ მოყვანილი „მოსაზრება“ ყოველგვარ საფუძველს მოკლებულია.

ბაგრატიონთა დინასტიის წარმოშობაზე მსჯელობისას ავტორი მოუხმობს ქართულსა და არაქართულ წყაროებს, გთავაზობს ყველა ვერსიას ამ საკითხთან დაკავშირებით და აშკარას ხდის ჟურნალ „ქართველს“ ვერსიის არასერიოზულობას.

ვრცლად არის გაშუქებული მეგრელთა საკითხი. აღნიშნავს, რომ ისინი ქართველები არიან, ძველი ქართული კულტურის ერთ-ერთი შემქმნელი.

ჟურნალში დიდი ადგილი აქვს დათმობილი საქართველოში მიმდინარე პოლიტიკურ პროცესებს. არის სპეციალური განყოფილება („მოკლე-მოკლედ“), რომელიც მოკლე, ზოგად ინფორმაციას აწვდის მკითხველს საქართველოს პოლიტიკური ცხოვრების შესახებ.

კრებულის უპირველესი დანიშნულებაა ქართული კულტურისა და ხელოვნების პოპულარიზაცია, მისი გაცნობა თურქეთში მცხოვრები ქართველებისთვის. ამ ფუნქციას იგი შესანიშნავად ასრულებს. ჟურნალში ქართული კულტურის მიღწევები ფართო სპექტრით არის წარმოდგენილი.

კრებულის ხელოვნებისა და ლიტერატურის განყოფილებაში დაბეჭდილია ქართული ლიტერატურის ისტორია მეხუთე საუკუნიდან დღემდე (ავტორი ფაჰრეთინ ჩილოღლუ), სვანური თქმულება ბეთქილ-

ზე (მთარგმნელი აჰმედ მელაშვილი), რომელიც დასურათებულია ქართველი მხატვარ-გრაფიკოსის და მოქანდაკის ვახტანგ ონიანის მიერ. ლიტერატურისა და ხელოვნების განყოფილების გვერდები დათმობილი აქვს აკაკი წერეთლის (მთარგმნელი იბერია ოზქანი), ანა კალანდაძის, გალაკტიონ ტაბიძის, ნიკოლოზ ბარათაშვილის, ოთარ ჭილაძის, თამაზ ჭილაძის, ბალათერ არაბულის ლექსებს (მთარგმნელი ჰასან ჩელიქი).

ჟურნალი ქართული თეატრისა და კინოს მოღვაწეებსაც აცნობს მკითხველს. ფაჰრეთინ ჩილოღლუ სტატიაში „ქართული კინო“ ზოგადად ეხება ქართული კინოს ისტორიას 1910 წლიდან დღემდე. აქ შეხვედებით ინტერვიუებს ქართველ მსახიობებთან და რეჟისორებთან.

ჟურნალს ბავშვებიც დიდი ინტერესით წაიკითხავენ. აქ მათთვის სპეციალური გვერდია გამოყოფილი, სადაც დაბეჭდილია ქართული ხალხური ზღაპრების, ქართველ საბავშვო მწერალთა და პოეტთა მოთხრობების და ლექსების თარგმანები. პატარა მკითხველი გაეცნობა ქართულ ხალხურ ზღაპრებს „ნაცარქექია“ (მთარგმნელი ირინე გოცირიძე), „ორი მატყუარა ქოსა“ (მთარგმნელი ჰასან ჩელიქი), „კატა და ლომი“ (მთარგმნელი მურათ ათასერთი-ცეცხლაძე), გიორგი შატბერაშვილის, იროდიონ ევდოშვილის მოთხრობებს, რომელთა მთარგმნელია ჰაირი ჰაირიოღლუ. მკითხველს გულგრილს არ დატოვებს პატარა-პატარა საბავშვო მოთხრობები, რომლებიც დედაენიდან არის ამოღებული.

ამრიგად, ჟურნალი „ჩვენებური“ ქართული კულტურის, საქართველოს ისტორიისა და თანამედროვე სოციალურ-პოლიტიკური მდგომარეობის ყველა მნიშვნელოვან პრობლემას სწორი მეცნიერული პოზიციით და მოქალაქეობრივი კეთილსინდისიერებით აღწერს და პოპულარიზაციას უწევს თურქულენოვან სამყაროში.

2005 წლის 28 ივლისს მუსტაფა იაქუთმა, რომელიც წარმოშობით ქართველია, გაზეთ „Birgün“-ში გამოაქვეყნა სტატია „აჰმედ ოზქან მელაშვილი – თურქი ქართველების ილია ჭავჭავაძე“. ¹ სტატიაში ავტორი საუბრობს იმის შესახებ, რომ აჰმედ მელაშვილის გარდაცვალების 25 წლისთავთან დაკავშირებით ჟურნალ „ჩვენებურის“ წარმომადგენლებმა 2005 წლის 5 ივლისს პატივი მიაგეს მის საფლავს ინეგოლში, 10 ივლისს კი სტამბოლში გაიმართა მისი ხსოვნისადმი მიძღვნილი საღამო.

მუსტაფა იაქუთი სტატიაში აღნიშნავს, რომ აჰმედ მელაშვილი გაიცნო 1974 წელს, მოიხიბლა მისი პიროვნებით, მისი ქართული ენის, კულტურისა და ლიტერატურის ცოდნით. შემდეგ სტატიის ავტორი იხსენებს 1980 წელს ბურსაში აჰმედ მელაშვილის მკვლელობას და 1907 წელს ილია ჭავჭავაძის მკვლელობას საქართველოში. აღნიშნავს, რომ აჰმედს სიცოცხლეში ყოველთვის ეუბნებოდნენ, შენ თურქეთში მცხოვრები ქართველების ილია ჭავჭავაძე ხარო და სამწუხაროა, რომ

---

¹ Mustafa Yakut, Ahmer Özkan Melaşvili Türkiye Gürcülerinin İlia Çavçavadze’si – *Birgün gazetesi*, ed. B. Ekici (Istanbul, 2008), 7.

ნიდანაა. იგი წლების განმავლობაში დაუცხრომლად იღვწის თურქეთის ქართული კულტურის პოპულარიზაციისათვის.

აჰმედ მელაშვილის თანამედროვე იყო იბრაჰიმ გორაძე, რომელმაც ქართულიდან თურქულად თარგმნა იუსუფ ფალავას „ჩაუმქრალი კერა“ (1977), მიხეილ ჯავახიშვილის „ემშაკის ქვა“ (1988), სიმონ ქვარიანის „დიდი მოურავი – გიორგი სააკაძე“ (1980). ჰაირი ჰაირიოღლუმ კი ქართული ზღაპრები „ზარმაცი კაცი“ (1983) და „მზის ასული“ (1986) გამოსცა თურქულ ენაზე.

ჰაირი ჰაირიოღლუს მშობლები აჭარიდან თურქეთში გადასახლდნენ. იგი დაიბადა 1936 წელს ინეგოლის რაიონის სოფელ ჰაირიეში. 1955 წელს ჩაირიცხა ბურსის მამაკაცთა ხელოვნების ინსტიტუტში არქიტექტურის ფაკულტეტზე. ქართული სასაუბრო ენა მან ოჯახში შეისწავლა, შემდეგ კი ისწავლა ქართული ანბანი. ძალიან პატარა იყო, როდესაც ლექსების წერა დაიწყო. ბევრმა გამომცემლობამ, თურქეთსა თუ მის ფარგლებს გარეთ, გამოსცა მისი მოთხრობები, ლექსები, გამოკვლევები და სამეცნიერო სტატიები. 1978 წელს მოიწვიეს საქართველოში, სადაც მცენიერულ მუშაობას ეწეოდა. 1982 წელს იგი პენსიაში გავიდა და მთელ დროს უთმობდა სამეცნიერო მუშაობას კავკასიოლოგიაში.

ჰაირი ჰაირიოღლუს მიერ თურქულად ნათარგმნ ქართული ზღაპრების კრებულის („ზარმაცი კაცი“) წინასიტყვაობაში შეიძლება ამოვიკითხოთ შემდეგი: მიუხედავად იმისა, რომ საქართველო ჩვენი მეზობელია, ქართული მწერლობის ძალიან ცოტა ნიმუში არის თარგმნილი თურქულ ენაზე. ქართველ ერს დიდი ისტორიული წარსული აქვს და როგორც ყველა დიდი წარსულის მქონე ერი, მდიდარია ზღაპრებითა და ეპიკური ნაწარმოებებით.

თურქეთის განათლების სამინისტრომ შეისწავლა აღნიშნული წიგნი და მიიჩნია, რომ მისი წაკითხვა რეკომენდებულია დაწყებითი კლასის მოსწავლეებისათვის.

გარდა ზემოაღნიშნულისა, ჰაირი ჰაირიოღლუმ შეკრიბა და ქართულიდან თურქულად თარგმნა ზღაპრების კრებული „მზის ასული“. წიგნის წინასიტყვაობაში იგი თურქ მკითხველს აცნობს საქართველოსა და ქართულ კულტურას, საუბრობს ოქროს საწმისსა და რუსთაველზე, თამარ მეფეზე; მოკლედ ეხება ჩვენი ქვეყნის ისტორიას და აღნიშნავს, რომ საქართველოს უცხოელები ყოველთვის „აღმოსავლეთის სამოთხეს“ უწოდებდნენ, რომ საქართველო ლეგენდებისა და ცისფერი მთების ქვეყანაა.

საქართველოს ისტორიის, ქართული კულტურისა და ლიტერატურის თურქი მკითხველისათვის გაცნობაში დიდაა **ფაჰრეთინ ჩილოღლუს** (ფარნა ჩილაშვილის) წვლილი. იგი დაიბადა 1955 წლის 18 აპრილს უნიეში. სტამბოლში დაამთავრა ჟურნალისტიკის ფაკულტეტი, არის მწერალი და პოეტი. ფაჰრეთინ ჩილოღლუმ ქართულიდან თურქულ ენაზე თარგმნა რამდენიმე ისტორიული წიგნი, ქართველ პოეტთა ლექსები და პროზაული ნაწარმოებები. ფაჰრეთინ ჩილოღლუმ თურქ მკითხველს გააცნო ივანე ჯავახიანის „წერილები შავშეთიდან“. თარგმნისას მან ისარგებლა აღნიშნული წიგნის 1991 წლის თბილისური გამო-

ცემით. მაგრამ შეცვალა სათაური და მას უწოდა „წერილები ბორჩხიდან“. თვითონ ამას ასე ხსნის: „რადგან წერილები ბორჩხიდან არის მონერილი, ამიტომ უფრო შესაფერად ჩავთვალეთ, მისთვის გვეწოდებინა „წერილები ბორჩხიდან“.

ივანე ჯავახიანი დაიბადა 1862 წელს და გარდაიცვალა 1936 წელს. იგი 1877-1878 წლების რუსეთ-ოსმალეთის ომის დროს გაიგზავნა ჭოროხის ხეობაში მცხოვრებ მუსლიმ ქართველებთან. ხეობა აღნიშნული ომის შედეგად რუსეთის ხელში აღმოჩნდა. აქ სამსახურის დროს მან დაწერა წერილები, რომლებიც გამოქვეყნდა თბილისში გაზეთ „დროებასა“ და „ივერიაში“. წერილებში გადმოცემულია ივანე ჯავახიანის ურთიერთობები ჭოროხის ხეობაში მცხოვრებ მუსლიმ ქართველებთან. ნიგნი დეტალურ ინფორმაციას გვანვდის იმ ქართველებზე, რომლებიც ომის შემდეგ ხეობაში დარჩნენ.

ისტემდზადე დოქტორ მეჰმეთ არიფის ავტორობით გამომცემლობა „სინათლემ“ 2002 წელს გამოსცა ნიგნი „ქართული სოფლები“. იგი ეხება ჭოროხის ხეობიდან წასულ და სამსუნიის რაიონ ჩარშამბაში ჩასახლებულ ქართველებს. ორივე ნიგნი გახლავთ მნიშვნელოვანი წყარო თურქეთში მცხოვრები ქართველების შესახებ.

1998 წელს გამომცემლობა „სინათლემ“ დაბეჭდა ლექსების კრებული „ღრმა ნალველი“. ნიგნი გამოსაცემად მოამზადა ფაჰრეთინ ჩილოღლუმ. იგი გახლავთ ქართული პოეზიის მცირე ანთოლოგია. კრებულში თავმოყრილია თანამედროვე ხუთი ცნობილი პოეტის ლექსები. ნიგნს წამძღვარებული აქვს ქართული პოეზიის მოკლე მიმოხილვა, სადაც საუბარია ქართულ პოეზიაზე დასაბამიდან დღემდე. ნიგნის სახელწოდება „ღრმა ნალველი“ აღებულია ეკა ბაქრაძის ამავე სახელწოდების ნიგნიდან. კრებულში შესულია გალაკტიონ ტაბიძის, ანა კალანდაძის, მუხრან მაჭავარიანის, თამაზ ჭილაძის, ეკა ბაქრაძის ლექსები. კრებულში შესული ლექსების უმრავლესობა ადრე გამოქვეყნებულია ქართულ ჟურნალებში „ჩვენებური“ და „მამული“, ასევე გაზეთ „ჯუმჯურიეთის“ ლიტერატურულ დამატებაში, რომელიც მოამზადა ჯევათ ჩაფანმა. ლექსები თარგმნეს ფაჰრეთინ ჩილოღლუმ და ჰასან ჩელიქმა.

პირველი საბავშვო ნიგნი, რომელიც გამომცემლობა „სინათლემ“ დაბეჭდა, არის ქართული ზღაპრები „მკითხავი ხოჭო“. ნიგნი გამოსაცემად მოამზადა ფაჰრეთინ ჩილოღლუმ. ნიგნის სათაურად აღებულია მეგრული ზღაპრის სათაური. ზღაპრები სხვადასხვა გამოცემიდან არის ამოღებული. ზღაპრები თურქულად თარგმნეს ფაჰრეთინ ჩილოღლუმ, ირინე გოცირიძემ, ჰასან ჩელიქმა, ჰულია ჩილოღლუმ. თითქმის ყველა მათგანი გამოქვეყნებულია ჟურნალებში „ჩვენებური“ და „მამული“.

ასევე ფაჰრეთინ ჩილოღლუმ თარგმნა თურქულად აბდულ მიქელაძის „წერილები აჭარიდან“. ნიგნში დაბეჭდილია ის წერილები, რომლებსაც აბდულ მიქელაძე სწერდა საქართველოს სამხრეთიდან, საქართველოს იმ ნაწილიდან, სადაც მუსლიმი ქართველები ცხოვრობდნენ, გაზეთ „ივერიას“ თბილისში.

ფაჰრეთინ ჩილოღლუმ თარგმნისას ისარგებლა რამაზ სურმანიძის მიერ გამოცემული ნიგნით „წერილები აჭარიდან“ (1991, თბილისი).

ნიგნში შესული პირველი წერილი 1886 წელს არის დაწერილი, უკანასკნელი კი 1915 წელს. წერილები ინერებოდა სოფელ ქედაში. სოფელი ქედა და მისი შემოგარენი 1877-1878 წლების რუსეთ-თურქეთის ომამდე ოსმალეთის შემადგენლობაში შედიოდა.

აღნიშნული ნიგნი ძალიან საინტერესოა იმ თვალსაზრისით, რომ ასახავს მუსლიმი ქართველების ცხოვრებას, იმ მუსლიმი ქართველები-სა, რომლებიც ომის შემდეგ გადასახლდნენ ოსმალეთში და იმ მუსლიმი ქართველებისაც, რომლებმაც ომის შემდეგ რუსეთის შემადგენლობაში დარჩენა არჩიეს. ნიგნი ძალიან საინტერესო ინფორმაციას გვანვდის სოფლის მეურნეობაზე, განათლებაზე, იმ სოციალურ პრობლემებზე, რომელსაც განიცდიდა ამ მხრის მოსახლეობა (შიმშილი, ინფექციური დაავადებები და სხვ.).

წერილების ავტორი აბდულ მიქელაძე ისეთივე საინტერესო პიროვნებაა, როგორც მისი წერილები. იგი თავის 44-ე წერილში წერს, რომ პირველად თბილისში 1880 წელს ჩავიდა. აღნიშნავს, რომ არ იცოდა წერა-კითხვა, რომ მხოლოდ ქართულ ასოებს ცნობდა. რამდენიმე წლის შემდეგ კი ის გაზეთ „ივერიის“ კორესპონდენტი ხდება. აბდულ ეფენდი მიქელაძე 1853 წელს სოფელ ქედის მახლობლად, ქვემო აჭარაში დაიბადა.

მისმა ოჯახმა კარგად იცოდა ხალხური მედიცინა, თუმცა მამამისი წერა-კითხვის უცოდინარი იყო. აბდულ ეფენდი ტრაპიზონში სწავლობდა მედრესეში (სასულიერო სასწავლებელში). აღნიშნული სასწავლებელი დაამთავრა, თუმცა სასულიერო საქმიანობა არ გაუგრძელებია და ისიც ხალხური მედიცინით დაინტერესდა.

ქართული წერა-კითხვის სწავლა 1870 წელს დაუწყო. 1882-1884 წლებში თბილისში გაიცნო ილია ჭავჭავაძე, პეტრე უმიკაშვილი და იმ ეპოქის სხვა მოწინავე მწერლები თუ საზოგადო მოღვაწეები. სწორედ ამ პერიოდიდან არის შესაძლებელი მისი ცხოვრებისათვის თვალის მიდევნება მის ნიგნში გამოქვეყნებული წერილების მიხედვით. ბოლო წერილი 1915 წელს არის დაწერილი, რომელშიც ის თავს ასე მოიხსენიებს: „ძველი „ივერიის“ დავინყებულ კორესპონდენტი აჭარელი მიქელაძე“ (46-ე წერილი).

ამ ნიგნის დამატებითი თავის მეხუთე წერილში ზაქარია ჭიჭინაძე წერს, რომ ივანე ჯავახი ბორჩხაში ქართულ ანბანს ასწავლის. აქ აღნიშნული ივანე ჯავახი სხვა არავინაა, თუ არა ავტორი ნიგნისა „წერილები შავშეთიდან“. „წერილები აჭარიდან“ და „წერილები შავშეთიდან“ არის ორი ნიგნი, რომელიც ერთმანეთს ავსებს.

2004 წელს გამოცემული „სინათლემ“ გამოსცა „სიზმარი“, რომელიც წარმოადგენს გურამ გეგეშიძის შვიდი მოთხრობის კრებულს. მოთხრობები თურქულად თარგმნა ფაჰრეთინ ჩილოღლუმ. კრებულში შესული ზოგიერთი მოთხრობა წინა წლებში გამოქვეყნდა ჟურნალში „Adam Öykü“. ნიგნის სახელწოდება მომდინარეობს ერთ-ერთი მოთხრობიდან, რომელიც კრებულშია შესული.

1980 წელს თურქულ ენაზე ითარგმნა საბავშვო მწერლის ვახტანგ გოგოლაშვილის „ცისფერი მთების ქვეყანა“. ნიგნი თურქულად თარგმნა მეჰმედ ოზგულმა.

გამომცემლობა „სინათლემ“ დაბეჭდა ქართული მოთხრობების ანთოლოგია „იმედი დიდხანს ცოცხლობს“. ეს უკვე მეოთხე წიგნია, რომელიც აღნიშნულმა სტამბამ გამოსცა. ანთოლოგიაში თავმოყრილია 12 თანამედროვე ქართველი მწერლის მოთხრობები. წიგნის სახელწოდება აღებულია გიორგი ციციშვილის ერთ-ერთი მოთხრობიდან. „იმედი დიდხანს ცოცხლობს“ იმავე სახელწოდებით უფრო ადრე გამოცემულ იქნა გამომცემლობა „ჯეილანის“ მიერ „კავკასიურ სერიალში“.

წიგნში შესული მოთხრობები თურქულად თარგმნეს ჰასან ჩელიქმა ქართული ენიდან, ხოლო ფათომ გურსოითირაქმა – ინგლისურიდან. ანთოლოგიაში შესულია ის ქართული მოთხრობები, რომელთა პერსონაჟებს ჯერ კავშირი არ გაუწყვეტიათ მიწასთან. ამავე ანთოლოგიაში იხილავთ ნოდარ დუმბაძის მოთხრობას „ძაღლი“.

1987 წელს სტამბოლში გამოიცა ნოდარ დუმბაძის „მარადისობის კანონი“, რომელიც თურქულ ენაზე თარგმნა ალი ალთუნმა. წიგნის წინასიტყვაობაში მთარგმნელი ალი ალთუნი ზოგადად საუბრობს საქართველოსა და ქართულ კულტურაზე. აღნიშნავს, რომ თურქი მკითხველი რომანის წაკითხვის შემდეგ საოცარ სულიერ სიახლოვეს იგრძნობს ქართველ ხალხთან. იგი მიხვდება, რომ საქართველო მხოლოდ მეზობელი ქვეყანა არ არის. ქართველებიც ისეთივე ემოციურნი არიან, როგორც თურქები, ვერ ეგუებიან უკეთურობას, სიყვარულიც ერთნაირად ესმით.

წინასიტყვაობის მიხედვით ჩანს, რომ მთარგმნელი კარგად ერკვევა საბჭოთა პერიოდის საქართველოს ისტორიაში. იგი აღნიშნავს, რომ „ნოდარ დუმბაძემ რომანში „მარადისობის კანონი“ სადა და მსუბუქი ენით წინა პლანზე წამოსწია საბჭოთა საქართველოს პრობლემები.

ფრიდონ ხალვაშის ლექსების კრებული „რაც არ უნდა იყოს“ თურქულ ენაზე ითარგმნა 1987 წელს ფაქირ ბაიქურთისა და აბდურაჰმან ჩეთინკაიას მიერ. მაშინ სარფის სასაზღვრო კარი ჯერ არ იყო გახსნილი და მთარგმნელი ფაქირ ბაიქურთი დიდ სინანულს გამოთქვამს იმის გამო, რომ მასთან სტუმრად მიმავალი ფრიდონ ხალვაში იძულებულია მოსკოვის გავლით ჩავიდეს თურქეთში. „აეროპორტში ვიციდი. მგზავრი, რომელსაც უნდა დავხვდე, პოეტი ფრიდონ ხალვაშია. ბათუმიდან მოსკოვში, მოსკოვიდან სტამბოლში, სტამბოლიდან ანკარაში ჩამოვა. დიდი გზა ელის. ბათუმსა და ხოფას შორის არსებული სარფის კარი რომ ღია იყოს, მოკლეზე გადმოვიდოდა. ოთხი წლის წინ მეც ასევე წვალებით ჩავედი ბათუმში. ამ ორი მეზობელი ქვეყნის საზღვრებზე ეკლიანი ბუჩქებია, რომლებიც მე და ფრიდონს არ დაგვირგავს. ერთ დღეს ხელიხელჩაკიდებულნი გავასუფთავებთ მათ. ეს არც ჩვენს ინტერესებში შედის, არც მათ ინტერესებში. ერთი საზღვრის ორივე მხარეს დედამიწის ორი საუკეთესო ხალხი ცხოვრობს. ქართველები მეგობრობასა და სტუმართმოყვარეობაში ტოლს ვერ დაგვიძებენ, მაგრამ ღვინის სმაში ნამდვილად გვჯობიან.“ შემდეგ ფაქირ ბაიქურთი საუბრობს საქართველოში არსებულ კიდევ ერთ თავისებურებაზე. იგი აღნიშნავს, რომ მწერლები და პოეტები საქართველოში განსაკუთრებული პატივისცემით სარგებლობენ. მათ ხელში დიდი ძალაა. ისინი თანამდებობის პირებთან ერთად მართავენ ქვეყანას. ფაქირ ბაიქურთი გაოცებას ვერ

მაღაც იმის გამო, რომ საქართველოში კულტურული ცხოვრება დულს და გადმოდულს: „თეატრის კარებში იმდენი კაცი შედის და გამოდის, რომ ვერ დაითვლი. თქვენ გგონიათ ოპერაში ბილეთს იშოვით? არ იკითხავთ, რამდენია რომანების, ლექსების, მოთხრობების ტირაჟები? გაიკითხეთ და ნახავთ. საჭირო ინფორმაციას რომ მოიპოვებთ, გაოცდებით. ფრიდონმა მაჩვენა თავისი ლექსები. დავხედე მისი ლექსების კრებულის სათაურებს: „წვიმიანი მზე“, „სახრჩობელას ცრემლი“, „ვარსკვლავის ნამსხვრევი“. რა სამწუხაროა, რომ არ ვიცი ქართული ენა და ამ ანბანს ვერ ვკითხულობ. ჩემში ნელ-ნელა იზრდებოდა ინტერესი, თუ რა ენერა ფრიდონისა და სხვა ქართველი პოეტების ლექსებში. თავი დავანებოთ თანამედროვე პოეტებსა და მწერლებს, კლასიკოსი მწერლები და პოეტებიც კი არ არის ნათარგმნი თურქულ ენაზე. ჩემდა საბედნიეროდ, ვიცნობდი ნოდარ დუმბაძის რომანს „მე ვხედავ მზეს“ და გოგოლაშვილის საბავშვო წიგნს „ცისფერი მთების ქვეყანა“. ვინ იცის, კიდე რამდენია ფრიდონით თვითმყოფადი პოეტი? არცერთს არ ვიცნობთ, რა სამწუხაროა! ისინი ჩვენს ანთოლოგიებს გამოსცემენ, ჩვენს წიგნებს თარგმნიან. ჩვენ კი ვერაფერს ვერ ვაკეთებთ. ეს მათი დანაკარგი არ არის, ჩვენი დანაკარგია. ამიტომ ჩემს მეგობარს აბდურაჰმან ჩეთინკაიას ვუთხარი: „დედ-მამა ქართველი გყავს. წერ, კითხულობ, საუბრობ ქართულად. პოეტი არ ხარ, მაგრამ სიტყვასიტყვით მითარგმნე ფრიდონის ლექსები. რას წერს, დანერე. მე მასზე ვიმუშავებ. ერთობლივად წიგნი გამოვცეთ. შეიძლება წარმატებული აღმოჩნდეს ეს ნაბიჯი...“¹

ფაქირ ბაიქურთი და აბდურაჰმან ჩეთინკაია შეეცადნენ ერთმანეთი შეეგვსოთ. ჩეთინკაიამ სიტყვასიტყვით თარგმნა ფრიდონ ხალვაშის ლექსები, ფაქირ ბაიქურთმა კი გალექსა. ლექსების თურქული თარგმანი დაიბეჭდა სტამბოლში 1988 წელს.

1991 წელს სამსუნში დაიბეჭდა „ვეფხისტყაოსნის“ თურქული თარგმანი. შოთა რუსთაველის „ვეფხისტყაოსნის“ თურქულ ენაზე თარგმნის მცდელობა დაკავშირებულია სამსუნის უნივერსიტეტის პროფესორ ბილალ დინდარის სახელთან. იმის გამო, რომ მან არ იცის ქართული ენა, ისარგებლა „ვეფხისტყაოსნის“ ფრანგული (სერგი ნულაძის) და აზერბაიჯანული (აჰმედ ჯევადის) თარგმანით.

რა თქმა უნდა, ქართული მწერლობის თურქეთისთვის გაცნობა ამით არ დამთავრებულა. საქართველოში სხვადასხვა მიზნით იყვნენ ჩამოსულები თურქი მწერლები, რომელთაც თურქეთში დაბრუნებისას გამოაქვეყნეს სტატიები ქართულ მწერლობაზე, თეატრზე, უფრო მეტად კი გამოქვეყნდა ისეთი სტატიები, სადაც საუბარი იყო შთაბეჭდილებებზე საქართველოს შესახებ. მაგალითად, 1979 წლის ივლისში თურქმა მწერალმა ომერ ფარუქ თოფრაქმა გაზეთ „პოლიტიკაში“ გამოაქვეყნა მოგონებები საქართველოს შესახებ. ზეინაბ ორალმა ჟურნალ „ხელოვნებაში“, ხოლო რეფიკა ერდურანმა კი გაზეთ „მზეში“ გამოაქვეყნეს სტატიები ქართულ თეატრზე. ნეჯათი ჯუმალმა (წიგნში სახელად „რევიზიონისტი“), თარიქ დურსუნმა (გაზეთში „Yeni ortam“) და ჰალდუნ თა-

¹ Halvaşı Pridon, *Eninde Sonunda*, (Batum, 1988), 5-11.

ნერმა გამოაქვეყნეს მოგონებები ასევე საქართველოს შესახებ. ჰაიათი ასილიაზიჯი მურნალ „მაიას“ 1969 წლის იანვარ-აგვისტოს ნომრებში გამოაქვეყნა სტატიები ქართულ თეატრსა და მწერლობაზე.

ჰაიათი ასილიაზიჯი 1987 წელს ილია ჭავჭავაძის 150-ე წლისთავისადმი მიძღვნილ იუბილეზე იყო მინვეული საქართველოში. თურქეთში დაბრუნებისას მურნალ „ბროის“ 1987 წლის დეკემბრის ნომერში, 1988 წლის იანვრისა და თებერვლის 26-ე და 28-ე ნომრებში გამოაქვეყნა „მოგზაურობის შთაბეჭდილებები“, რომელიც ძირითადად ქართულ თეატრს ეხებოდა.

ასევე ილია ჭავჭავაძის 150 წლისთავის იუბილეზე იყო მონვეული საქართველოში აზიზ ჩალიშლარი, რომელმაც ზემოთ აღნიშნული მურნალის („ბროი“) იანვრის ნომერში გამოაქვეყნა სტატია ილია ჭავჭავაძის შესახებ.

მურნალის იმავე ნომერში ჰასან ჩელიქმა და თაჰსინ სარაჩმა გამოაქვეყნეს თავიანთი ერთობლივად ნათარგმნი ლექსები.

ერთ-ერთი თურქი მწერალი, რომელიც ილია ჭავჭავაძის იუბილეზე იყო მინვეული, იყო ფაქირ ბაიქურთი, რომელიც გერმანიაში ცხოვრობდა. მისი ინიციატივით, 1987 წლის 4 დეკემბერს დასავლეთ გერმანიაში გამომავალმა „თურქეთის ფოსტამ“ ქართველი მწერლები გააცნო გერმანელ მკითხველს. განსაკუთრებული ადგილი კი დაეთმო ილია ჭავჭავაძეს. ასევე დასავლეთ გერმანიაში გამომავალ მურნალ „მწერლობაში“ 1987 წლის დეკემბერის 28-ე ნომერში მკითხველი გაეცნო ილია ჭავჭავაძეს. 1988 წლის თებერვლის 29-ე ნომერში კი თანამედროვე ქართველი პოეტის ფრიდონ ხალვაშის შემოქმედების შესახებ გამოქვეყნდა სტატია და დაიბეჭდა ხალვაშის რამდენიმე ლექსი.

რაც შეეხება თურქულ ლიტერატურას, ითარგმნა „დედე ქორქუთის წიგნი“, „ქოროლლუს“ ეპოსი, თურქეთში მცხოვრები ქართველების ზეპირსიტყვიერება, ჯალალედინ რუმის, რუჰი ბალდადის, იუნუს ემრეს, მუჰამედ ფუზულის, ნეფის, ლამის, აჰმეთ ჰამიმის, მიჰრი ჰათუნის, მეჰმეთ ემინის, იაქუფ ქადრის, საბაჰათინ ალის, თევფიქ ფიქრეთის, ჰაირულაჰ ეფენდის, ფაქირ ბაიქურთის, სუათ დერვიშის და სხვა ცნობილი მწერლებისა თუ პოეტების შემოქმედება; შეისწავლეს თურქული პოეტიკა. ქართულ ენაზე ითარგმნა: თურქული ზღაპრები, ნასრედინ ჰოჯას ანეგდოტები, „დედე ქორქუთის“ წიგნი, ნაზიმ ჰიქმეთის ლექსები, საბაჰათინ ალის, ომერ სეიფედინის, ორჰან ჰანჩერლიოღლუს, ჰალდუნ თანერის, აზიზ ნესინის, სუათ დერვიშის, ისა ნეჯათის, რეშად ნური გიუნთეჰინის, იაქუფ ქადრი ქარაოსმანოღლუს, აჰმეთ ჰამიმის, ბეჰირ ილდიზის, ფაზილ ჰუნსუ დაღლარჯას, ადალეთ ალაოღლუს, ოქთაი რიფათის, ორჰან ფამუქისა და სხვა ცნობილი მწერლებისა თუ პოეტების თხზულებები.

Asmat Japaridze

Fragments of the Georgian-Turkish Cultural Relations

The magazine „Chveneburi“ was actively involved in promoting Georgian-Turkish cultural relations. The magazine „Chveneburi“, published in Turkey and dealing with cultural life, is intended for the ethnic Georgians living in Turkey, as well as for Turks interested in Georgia.

The first issue of the magazine was published in Stockholm in 1977 by the Georgian Cultural Union in Sweden on the initiative of Shanver Akin. The second and third issues appeared in the same year, and the fourth and fifth in the following year were the sixth and seventh numbers of *Chveneburi* in 1979 in Istanbul by Ahmed Ozgan (Melashvili).

Ahmed Melashvili (1922-1980) was a well-known public figure, an architect by profession. His ancestors emigrated from Georgia to Turkey during the Russo-Turkish war of 1877-1878. Ahmed studied the Georgian language at first independently and then at a Georgian Catholic Church. He had a good knowledge of Georgian history, literature, art and folklore. In 1968 he published a book „Georgia, Culture, Literature, Art, History, Folklore“ for which he was accused of blaspheming against Islam. On 5 June 1980 he was killed. His entire life was the expression of his love for Georgia and the Georgians. After his death the publication of *Chveneburi* stopped. The publication of the magazine resumed only thirteen years later, in 1993.

Briefly about the title of the magazine. One of the Georgians began to turn Muslim as a result of the establishment of Ottoman rule in Georgia in the 16th century. They differed from Christian Georgians with regard to culture and mode of life, while from the Turks they differed ethnically. Such Georgians called themselves *Chveneburi* (Of our kin). Instead of being asked „Are you Georgian?“ Muslim Georgians asked „Are you chveneburi?“ „Chveneburi“ is still used in Turkey in this meaning. Hence the title of the magazine. *Chveneburi* is the same as „Georgian“ (adjective and noun).

Chveneburi means much to the ethnic Georgians living in Turkey. Whatever knowledge they have of Georgia, her history and culture. From the very first pages of the magazine one has been contributed by „Chveneburi“ too for everything that is Georgian. Its aim is to strengthen Turkish-Georgian relations. Georgia is not only Turkey's northern neighbour but also the bridge connecting Turkey with the other Turkic states of Central Asia. One of the ways of preserving friendly relations with the home and of their ancestors is getting acquainted with Georgian culture and history. This purpose is served by „Chveneburi“ will be read with interest in Georgia as well.

The magazine is versatile acquainting the reader with Georgian literature, folklore, art, culture, history, ethnography, social and economic situation. The section of „Interviews“ and „Portraits“ the reader meets interesting people. Even children are not left indifferent towards the magazine, as they get acquainted characters of Georgian folk tales, children's writers, poets and their works.

The magazine announces 1995 as the year of poems and stories, inviting writers and poets to send poems and stories in Georgian, with a promise of a surprise to the winner of the competition at the end of the year.

The magazine carries mainly articles by Pahrettin Chiloghlu (chilashvili), Hasan Tahsin Saigil (Bezhanidze), Hairi Hairioghlu (Malakmadze), Iberia Ozgan (the son of Ahmed Melashvili), Ismail Lazi (Dalvadze). It should be noted that the publishers of the magazine, far away from their historical homeland and, have an excellent command of the Georgian language, are familiar with Georgian culture, and well-informed of the current political life in Georgia. Still more significant is the fact that the publishers include non-Georgians as well who are also interested in Georgia.

The high standard of printing and design of the magazine Georgian reality to the reader at a highly professional level.

The magazine prints articles which clearly point to territories historically belonging to Georgia, at present forming the northern part of Turkey and abound in brilliant specimens of Georgian architecture. Such articles are valuable as they enable ethnic Georgians living in Turkey to become aware of their cultural heritage. At the same time, the very fact of the publication of such articles in Turkey is significant, for it can be taken for a change in the political climate. We remember well the recent past in the political life of Turkey when even a mere reference to these territories as Georgian was strictly forbidden. In his article „The Forgotten georgian Churches in Turkey“ Kris Hellier highly appraises Georgian architecture, acknowledging its originality and uniqueness. It should be noted in fairness that he exaggerates somewhat the significance of Georgian architecture in the development of the medieval architectural style in Western Europe when speaks of the great role of Georgian architecture in the shaping of the Roman and Gothic styles. He argues this view by adducing the decorations of the main entrance doors of the Georgian cathedral and the relieves and statues in the southern entrance. The author expresses his regret at the poor condition of Georgian churches. After the Christian religion was abandoned by the population, part of the churches were turned into mosques, entailing a complete change of their structure. Other some churches were destroyed by earthquakes. One of the Georgian churches was blown up by the Turks in order to use its stone as building material for a mosque to be built in the name of a Turkish merchant. Very few churches have survived in Tao-Klarjeti, namely: Bana, Ishkhani, Oshki, Khakhuli – all in a semi-dilapidated state. The author sees the development of tourism in that beautiful region as the only way of saving Georgian churches forgotten in Turkey.

Guram Sharadze's letter „The Georgian Church of Istanbul“ continues the topic of Georgian churches in Turkey. The translation of the article into Turkish belongs to Hasan Chelik. Prof. Sharadze discusses the Georgian Catholic church in Istanbul built in 1850-60 by Petre Kharischirashvili, a master from Akhaltsikhe. The monastery carried on extensive cultural activity. Mikheil Tamarashvili, Mikheil Tarkhnishvili and Shalva Vardidze, professor of Beirut University, flourished here. Georgian manuscripts dating from the 17th-19th and early 20th centuries were discovered at the monastery, including Sulkhan-Saba Orbeliani's

„Travel to Europe”, written in Khutsuri (“ecclesiastical”) script. This manuscript, was brought to Georgia by the Georgian Turkologist Segi Jikia. The author points regretfully to the poor preservation of the manuscripts, noting the urgency of saving them. Along with books and manuscripts we come across drawings on biblical themes, the coat of arms of the Bagrationi dynasty, antique furniture and portraits of Georgian historical figures (St. Nino, David the Builder, Queen Tamar).

The magazine pays much attention to such themes as the life of ethnic Georgians living in Turkey, their attitude to Georgia and Georgian culture. As we learn from the magazine, in this respect the situation leaves much to be desired notwithstanding the obvious tendency to the awakening of interest in Georgia, noticeable in present years among ethnic Georgians living in Turkey. In the ethnographic section we find Pahrettin Chiloghlu’s article „Turkish Georgians a century ago”. The author tries to give the reader an idea of how the Georgian traditions were preserved in the mode of life of the ethnic Georgians living in Turkey a century ago. It was expressed in the national dress, the furnishing of their dwellings, customs and mores and in their attitude to the Georgian language.

The magazine enables the reader to trace the state of Georgians in Turkey from the past century to the present day. As it appears from the magazine, the today situation presents an also lately different picture. I shall focus on Aidin Akin’s article „The speed and state of the Georgian Language in Turkey”. The author is greatly worried about the present tendencies observable among Turkish Georgians. The Georgian language has been gradually fading into oblivion. It is spoken only in Machakel and Msradit, which is accounted for by their geographical situation. In other places no one knows Georgian except old people.

The magazine has set itself the aim of popularizing the Georgian language and of changing the present situation in Turkey regarding the knowledge of Georgian. To this end a special section has appeared in the seventh issue, enabling interested persons to study the language. „The Self-study Manual” is based on M. Kraveishvili’s and G. Nakhutsrishvili’s book „Teach Yourself Georgian” intended for those who know English. The author of this section is Pahrettin Chiloghlu. In the introduction he touches on the history of the Georgian language and gives a general review of all the sources regarding the Georgian language. The general structure of Georgian is also outlined. The Georgian lessons comprise a Georgian text with a Turkish translation, grammar and exercises. Much attention is paid to exercises on pronunciation of Georgian sounds especially of those that have no corresponding sounds in the Turkish language.

The magazine allots broad space to polemical articles expressing a sharp indignation to authors who seek to falsify the history of Georgia, the origin of the Georgians to present Georgian and culture in a false light. Here I shall dwell on Hairi Hairioglu’s article „Masters of Demagogy” in which the author argues against rejects – with fairly sound arguments on the demagogic articles about Georgian published in the magazine *Kartepe* by Turkish authors. „Chvnebuli” tries best to give an appropriate rebuff to each attempt at falsifying Georgian history.

Hairi Hairioghlu rebuffs all these attempts at distorting Georgian history, evincing a deep knowledge of Georgian history and culture. The author shows that the Georgians are a people settled in the foothills of the Caucasus mountain. Quoting the biblical version of the origin of the Georgians, he states that the Georgians, he states that the Georgians are the descendants of the biblical Japheth.

The primary aim of *Chveneburi* is popularization of Georgian culture and art and their introduction to the Georgians living in Turkey. The magazine fulfils this function magazine has set itself the aim of acquainting with the history of Georgia.

The history of Georgian literature from the 5th century to the present day is featured in the section of art and literature, the Swan legend of Betkil is translated by Ahmed Melashvili and illustrated by the Georgian graphic-artist and sculptor Vakhtang Oniani. The section of literature and art presents poems of Akaki Tsereteli (translated by Iberia Ozgan), Ana Kalandadze, Galaktion Tabidze, Nikoloz Baratashvili, Otar Chiladze, Tamaz Chiladze and Baghater Arabuli, translated by Hasan Chelik.

Children will also read the magazine with great interest. A special page is assigned to them, printing translations of Georgian folk tales, stories and poems by Georgian Children's writers and poets. The young reader will get acquainted with the Georgian folk tales „Natsarkekia” (“Lazybones” translated by Irine Gotsiridze), „The Two Liar Beardless Men” (translated by Hasan Chelik), „The Cat and the Lion” (translated by Murat Ataserti (Tsetskhladze), stories by Giorgi Shatberashvili and Irodion Evdoshvili, translated by Hairi Hairioghlu. The reader will not be left indifferent to the children's short stories taken from the *Deda-Ena* (“Mother-Tongue” – Georgian Primer).

The magazine acquaints the reader with figures of the Georgian Cinema and theatre. In his article „The Georgian Cinema” Pahrettin Chiloghlu gives a general review of the history of the Georgian cinema since 1910 to the present day. An interview is presented with Sopiko Chiaureli on the Georgian cinema. Tengiz Abuladze's highly artistic art is discussed in Pahrettin Chiloghlu's article „Tengiz Abuladze”. The films of the Georgian producer are recognized as belonging to the world treasury of cinematography. The author notes that Georgian reality is given global interpretation and rendered in highly artistic form in Abuladze's films. His films: „Magdana's Lurja” (“Magdana's Horse”), „Skhvisi Shvilebi” (“Stranger's Children”), „Me, Bebia, Iliko da Ilarioni” (“Grandmother, Iliko, Ilarion and Me”), „Vedreba” (“Prayer”), „Natvris Khe” (“The Tree of Wish”), „Monanieba” (“Repentance”) represent him as a genuine master of gaining insight into man's spiritual world and as a man of art fighting against violence.

The magazine also gives the reader interested in the Georgian theatre a chance to familiarize himself with the achievements of Georgian theatrical art. Special attention is paid to the work of Robert Sturua to be the most talented and well-known producer of the Georgian theatre. They discuss his plays „Antigone”, „The Caucasian Chalk Circle”, and „King Lear”.

Georgian fine art is duly represented. The reader will get acquainted with the works and biographies of Elene Akhvediani and Niko Pirosmiani. Reproductions

of their works are printed by way of illustration. Articles are authored by Pahrettin Chiloghlu.

Thus, the magazine *Chveneburi* describes all the important questions of Georgian culture, history and current socio-political situation from a correct scholarly position and civic conscience, popularizing them in the Turkish-speaking world. This is enhanced by the fact that the magazine is almost the only source of correct information for the Georgians living in Turkey, who have forgotten the Georgian language over the centuries but have retained interest in their historical homeland and the Georgian world.

მარია ჯიქია

თურქული მყარი სალექსო ფორმები ქართულ პოეზიაში

შუა საუკუნეები უაღრესად ძნელბედითი იყო ჩვენი ქვეყნისათვის. სპარსეთის შაჰთაგან არაერთგზის აოხრებული და ანიოკებული აღმოსავლეთ საქართველო გამაჰმადიანებას ძლივს გადაურჩა. სამხრეთ დასავლეთში XVI საუკუნიდან იწყება ოსმალთა დამპყრობთა ინტენსიური თარეში და ქართული მიწების მისაკუთრება; საინგილოს ისლამიზაციის პროცესიც ამ ეპოქას უკავშირდება. შავხნელი ხანა ყიზილბაშთა და ოსმალთა ძალმომრეობისა საქართველოში XVIII საუკუნეშიც გრძელდებოდა. ამის თანამდევი იყო ქართულ ყოფასა და წეს-ჩვეულებებში აღმოსავლური ელემენტების უხვად შემოჭრა, ჩვენი გამაჰმადიანებული მეფეების ცხოვრების ნირი, რაზედაც „ქართლის ცხოვრებაც“ დაუფარავად მიანიშნებს: „...მოიქცნენ სრულად წესსა ზედა ყიზილბაშისასა“.¹ მართალია, არჩილ მეფემ ირანულ-ოსმალურ გავლენებს ლიტერატურულ სფეროში ბრძოლა გამოუცხადა, მაგრამ XVI საუკუნიდან მოყოლებული XIX საუკუნის პირველ მეოთხედში ქართველთა სულიერებაში ძლიერად იგრძნობა სპარსული ლიტერატურული ტენდენციების მოზღვაება. ეს ის დროა, როცა ითარგმნა „ბარამგულანდამიანი“, „ბახთიარ ნამე“, „ყარამანიანი“ და მრავალი სხვა.

მუსლიმურ სამყაროსთან ხანგრძლივი დროის განმავლობაში ხან მტრულ, ხან მეგობრულ ურთიერთობათა შედეგად, მეტწილად აღორძინებისა და გარდამავალი ხანის ქართულ პოეზიაში შემოჭრილია სხვადასხვა სალექსო ფორმა, პოეტური ხერხი თუ ლექსწყობის ტერმინი.

ახლო აღმოსავლეთის ხალხთა პოეტური სამყარო ჩვენთვის, სულ მცირე, ორი თვალსაზრისით არის საყურადღებო: ის, როგორც ესთეტიკური ფენომენი, თავისთავად ძალიან საინტერესოა, მას აქვს დიდი ისტორიულ-კულტურული მნიშვნელობა. ამავდროულად, ჩვენი ერის სულიერი ცხოვრება ისე ვითარდებოდა, რომ საუკუნეთა განმავლობაში ლიტერატურული აზრის განვითარებაში თავს იჩენს მსგავსი მოვლენები თუ მოდელები, აზრობრივი პოსტულატებისა თუ გამოსახვის საშუალებათა დამთხვევა.²

ზოგად ლექსმცოდნეობაში სალექსო კომპოზიციათა მრავალი სახეობაა აღნუსხული. მათ შორის აღსანიშნავია ეგრეთ წოდებული მყარი ფორმები, რომლებიც გამოირჩევიან სტროფიკითა და რითმით, კერძოდ კი რითმების განსაზღვრული რაოდენობითა და თავისებური განლაგებით, ან განსაკუთრებული საზომით, ან გარკვეული რაოდენობის ტაქტებით, ან კიდევ ტაქტების აუცილებელი გამეორებით. ეს კომპოზი-

¹ ქართლის ცხოვრება, ტექსტი დადგენილი ყველა ძირითადი ხელნაწერის მიხედვით ს. ყაუხჩიშვილის მიერ, ტ. II (თბილისი, 1959), 424.

² ელიზბარ ჯაველიძე, *თურქული პოეტიკა* (თბილისი, 1988), 5.

ციები სხვადასხვა დროს სხვადასხვა ხალხის პოეზიაში წარმოიშვა და მეტნაკლებად გავრცელდა მსოფლიო წყობილსიტყვაობაში. მყარ სა-
ლექსო ფორმებს მიეკუთვნება, მაგალითად, ანტიკური (ბერძნულ-ლა-
ტინური) პოეზიიდან მომდინარე საფოს სტროფი, ალკეოსის სტროფი,
არქილოქეს სტროფი, ევროპული წარმომავლობის ვილანელა, ტერცინა,
სექსტინა, ოქტავა, რონდო, კანცონა, სიცილიანა, ტრიოლეთი, სპენ-
სერის სტროფი, რონდელი, რონდო, ბალადა, სონეტი, პალინდრომი,
აღმოსავლური წარმომავლობისაა იაპონური ტანკა, მალაიური პანტუმი,
არაბულ – სპარსულ- თურქული დუბეითი, ყაზალი, ყაფია, თეჯნისი,
მაჯაჰა, მუსტაზადი, უჩლაჰა, მუსალასი, ყოშმა, რობაი, მურაბაჰი, მუ-
ხამბაზი და სხვ.¹

ქართულ-აღმოსავლური – სპარსული, არაბული, თურქული –
ლიტერატურული ურთიერთობანი საუკუნეებს ითვლის. ჩვენში დამ-
კვიდრდა ლექსწყობისა და პოეტური ხერხების აღმნიშვნელი ორიენტა-
ლიზმები. ამათგან ერთი წყება ნასესხობებისა ლექსის არქიტექტონი-
კის კომპონენტებს წარმოადგენს, რამდენიმე სიტყვა სალექსო ფორმის
სახელდებაა, ხოლო ზოგი ცნება მხატვრულ-გამომსახველობით ხერ-
ხთა კატეგორიას განეკუთვნება.

XVIII საუკუნეში აღმოსავლეთიდან ქართულ ყოფასა და მწერლო-
ბაში შემოვიდა სრულიად ახალი ლიტერატურული სახე. ეს არ იყო
„ვარდბუღბულიანის“ უილაჯო, ქანცმილეთი ბუტბუტი, თუმცა ზოგ-
ჯერ არც ის აკლდა. უნდა ითქვას, რომ ახალი ნაკადი გამოირჩეოდა
აღმოსავლური მიჯნუვარებით, ვარვარა ვნებითა და უდარდლოობით.
ეს იყო აშუღური პოეზია, რომელმაც სულ რაღაც ერთ საუკუნეში ისე
გაიდგა ფესვები, რომ ქართული რომანტიზმის ერთ-ერთი საუკეთესო
წარმომადგენელი გრიგოლ ორბელიანი ერთგვარად მოაქცია თავისი
გავლენის ქვეშ. პოეტმა უაღრესად შთამბეჭდავ ლექსებთან ერთად,
როგორც არის თუნდაც „ჩემს დას ეფემიას“, დაგვიტოვა ჰედონისტუ-
რი ლექსები, რომელთა პერსონაჟებია მირზაჯანა, ლოპიანა, დიმიტრი
ონიკოვი, ბეჟანა მკერვალი, ხოლო საბრძანისი – ორთაჭალის ბალები,
დარდიმანდული ლხინი თუ მუშტი-კრივი.²

ქართულ ყოფიერებაში აღმოსავლური ელემენტების დანერგვას,
ნებსით თუ უნებლიეთ, თბილისის ფაქტორიც უწყობდა ხელს: აქ მო-
სახლე სომხების, სპარსელების, აზერბაიჯანლების წეს-ჩვეულებანი და
ფოლკლორული ტრადიციები ზეპირი გზით ვრცელდებოდა თბილისურ
ყოფაში აღმოცენებულ აშუღთა შორის, რომლებიც უპირატესად ტრი-
ლინგვები იყვნენ.

ქართულ პოეზიაში აღმოსავლური ლექსწყობის შემოსვლა-დამ-
კვიდრებას ჰქონდა სოციალური სარჩული და ქვეყნის ისტორიულ-პო-
ლიტიკური ვითარებებიც იყო გამონვეული. XVII საუკუნის დასაწყისში

¹ როლანდ ბერიძე, მყარი სალექსო ფორმები. *ლიტერატურის თეორიის სა-
ფუძვლები* (თბილისი, 1995), 308; აკაკი ხინთიბიძე, *ქართული ლექსის
ისტორია და თეორია* (თბილისი, 2009), 311-323.

² გიორგი შაყულაშვილი, *საიათნოვას აზერბაიჯანული ლექსები თეიმურა-
ზისეული დავთრის მიხედვით* (თბილისი, 1970), 20-21.

კახეთის სამეფო კარზე თავი იჩინა მწვავე დინასტიურმა განხეთქილებამ, რამაც ქეთევან დედოფალი აიძულა თავისი პირმშო – თეიმურაზი – სპარსეთში გაეგზავნა, შაჰ-აბას პირველთან. შაჰის კარზე თეიმურაზი „ისწავებდა წიგნსა და ენასა სპრსთასა“. იგი აღტაცებული ყოფილა **სპარსული პოეზიით** (აკი დანერა კიდეც: „**სპარსთა ენისა** სიტკობმან მასურვა მუსიკობანი“). ბუნებრივია, რომ მეფე-პოეტმა განიცადა სპარსული ლიტერატურის გავლენა. მაგრამ ეს გავლენა მთელი ფეოდალური ეპოქის მწერლობის დამახასიათებელ მომენტს შეადგენდა. საყურადღებოა, რომ ამის თაობაზე ჯერ კიდეც „კალმასობის“ ავტორი მსჯელობდა: „... ოდეს როსტომ მეფემ მიიღო ქართლი, ამან დასდო სრულიად **სპარსთ კანონნი** და წესნი ეგრეთვე სახლების მოფენა, ძირჯდომა, მოხელეების სახელის შეცვლა, **სპარსთა ენითა** წოდება სახელოთა და, ამასთანა, საკრავნიცა და სიმღერაცა მან შემოიღო და გაამრავლა საქართველოსა შინა; ამისა შემდეგ ვახტანგ მეფემან, მერეთ მეფე თეიმურაზმან, შემდგომად მეორემან მეფე ირაკლიმ, ვინაიდგან იყო ესეცა **სპარსეთსა** და ინდოეთსა შინა, გაზრდილი **ნადირ-შაჰისაგან**, თვითცა კარგად ჰსწავლული თათრულისა და **სპარსთა ენისა** და საკრავთა და მულამებთა, ანუ ხმებთა. და ამის მიბაძვით ეცადნენ რაოდენნიმე გვამნი და გააკეთეს ქართულის ლექსებით ხმასა ზედა და დაემღერებოდნად და ანცა არს ხშირად ესე ჩვენშია.....ბესარიონ გაბაშვილი, პირველი მესტიხე და უცხო მთხზველი... ხოლო ბესარიონისგან თქმული ხმა, რომელ არს მუხანაზაზად წოდებული **სპარსის ენითა**“.¹ (თუმცა ბესიკმა დაძლია სპარსული ეპოსის ზეგავლენა და ეროვნულ პოეზიაში დაამკვიდრა ორიგინალური ლირიკა. იგი საზრდოობდა სპარსული ლირიკული პოეზიის მოტივებითა და სახეობრივი სისტემით, თუმცა ამას ბესიკისთვის არ შეუშლია ხელი, ახალი ქართული ლექსი დაეფუძნებინა.²)

დიახ, სპარსული ენა, გავლენის დომინანტური სფერო – სპარსული პოეზია და არა თურქულ-აზერბაიჯანული (სახელდების კვალობაზე იმ დროს თურქულის ნაცვლად ალბათ თათრულს ან ოსმალურს გამოიყენებდნენ). თუმცა ბეითი თუ მუხამასი, მუსტაზადი თუ მაჯამა, რობაი თუ ყაზალი, თეჯნისი თუ თახმისი – წარმომავლობით არაბული ტერმინებია ჩვენში *via persica* დამკვიდრებული. ასე, მაგალითად, ყაზალის (<არაბ. /yazal/) სამშობლო არაბეთია. სპარსულმა პოეზიამ ფართოდ გაუღო კარი ლირიკული ნაწარმოების ამ მოქნილ ფორმას. ყაზალის ჟანრი განსაკუთრებით პოპულარული გახდა სპარსულ-ტაჯიკურ პოეზიაში X საუკუნიდან, რაც, უნდა ითქვას, რომ დღემდე გრძელდება. სამანელთა ეპოქის დიდი პოეტის რუდაქის (X ს.) ყაზალებს ახლაც შესტრფიან. ყაზალის უდიდეს ოსტატად გვევლინება საადი (XII-XIII ს.), ხოლო განვითარების უმაღლეს საფეხურს ყაზალმა მიაღწია ჰაფეზის

¹ იოანე ბატონიშვილი, *კალმასობა*, ტ. 1, კორნელი კეკელიძისა და ალექსანდრე ბარამიძის რედაქციით (თბილისი, 1954), 52-53.

² თამარ ბარბაქაძე, ბესარიონ გაბაშვილის ვერსიფიკაციული სისტემა. *სჯანი*, 14, (თბილისი, 2013), 97.

(XIV ს.) შემოქმედებაში. მაგრამ ამას ვერ ვამბობთ თურქულ-აზერბაიჯანული წარმომავლობის მყარ სალექსო ფორმებზე, ანუ ვუშვებთ მათ ასე თუ ისე დამკვიდრებას აზერბაიჯანული გზით.

აღმოსავლური მყარი სალექსო ფორმები ქართველ აღმოსავლეთ-მცოდნეებს – ვლადიმერ ფუთურიძეს, დავით კობიძეს, კონსტანტინე ფალავას, ალექსანდრე გვახარიას, ვახუშტი კოტეტიშვილს, აპოლონ სილაგაძეს, ელიზბარ ჯაველიძეს, გიორგი შაყულაშვილს, ინგა კალაძეს, ნონა თარგამაძეს, ზეზვა მედულაშვილს, ნომადი ბართაიასა და სხვებს – გამონვლილვით აქვთ შესწავლილი.

ბოლო სამი საუკუნის განმავლობაში პოეტიკის ქართველი მკვლევრები დაინტერესებული იყვნენ სალექსო ფორმებისა თუ პოეტური ხერხების აღმნიშვნელი იმ აღმოსავლური ტერმინების ახსნით, რომლებიც მეტწილად აღორძინებისა და გარდამავალი ხანის პოეზიაშია დამკვიდრებული, თუმცა არც ქართული კლასიკური პოეზიისათვისაა უცხო.

მოკლედ მიმოვიხილავთ თურქულენოვანი ხალხების სალექსო ფორმებს. ქართველებთან კონტაქტის მქონე თურქულ ეთნოსთა ლექს-წყობაში ბატონობდა ორი ურთიერთისაგან განსხვავებული, დამოუკიდებელი მხატვრული სისტემა: პირველი – ეს იყო ხალხური ლიტერატურა, რომელშიც პირობითად სამ მიმართულებას გამოყოფენ. ესაა ანონიმური ხალხური ლიტერატურა, აშუღური ლიტერატურა და დერვიშული ლიტერატურა. მეორეა მკაცრად კანონიკური ხასიათის დივანის ლიტერატურა, რომელიც ისლამური იდეოლოგიით საზრდოობდა¹.

წინამდებარე წერილში წარმოვაჩინეთ თურქული წარმომავლობის მყარ სალექსო ფორმებს – ყოშმასა და უჩლამას – ქართულ პოეზიაში.

ლექსის კომპოზიციური სტრუქტურის, არქიტექტონიკის საყრდენ სიდიდეს წარმოადგენს რითმა, რომლის გეგმაზომიერი განლაგება გვაძლევს ლექსის სახეობებს ანუ ფორმებს. თურქულსა და აზერბაიჯანულ ლიტერატურაში არსებობს ლექსის მრავალი ფორმა, ეროვნულ ნიადაგზე აღმოცენებული, თუ – ნასესხები. ამ ფორმების სტრუქტურული აღნაგობა, სიმყარე და გენეტიკა სხვადასხვაგვარია.² ამ თვალსაზრისით საკმაოდ დიდი სხვაობა არსებობს თურქულ ხალხურ და კლასიკურ ლიტერატურებს შორის. პირველში ბატონობს ეროვნული ფორმები – მანი, თურქუ, ყოშმა, თურქმანი, ვარსალი და სხვა, რომლებიც სხვაგვებთან, რა თქმა უნდა, ფორმით ანუ რითმული კონსტრუქციით და უფრო მეტად – სასიმღერო მელოდიით. საერთოდ, სასიმღერო მელოდია მნიშვნელოვან როლს თამაშობს ხალხური ლექსის ფორმების განსაზღვრაში. გარდა ამისა, მნიშვნელობა ენიჭება სათქმელს ან თემას, რაზეც არის საუბარი, და მეტრულ საზომს. აქვე საჭიროა იმის აღნიშვნა, რომ თურქული ხალხური ლექსის საყრდენი სიდიდე ოთხ-პნკარედია. ხოლო დივანის (კლასიკურ) ლიტერატურაში, ძირითადად,

¹ ელიზბარ ჯაველიძე, *თურქული პოეტიკა* (თბილისი, 1988), 8-9.

² იქვე, 73.

ბატონობს ნასესხები ფორმები, რომელთა სტრუქტურაც მყარი და მკაცრად განსაზღვრულია.

ყოფილი ყველაზე გავრცელებული და უძველესი ფორმაა თურქულ ხალხურ ლიტერატურაში. რაც შეეხება ტერმინის ეტიმოლოგიას: ერთნი ფიქრობენ, რომ *koşma* მოდის *koşmak*-იდან, რაც ნიშნავს მიმატებას, დამატებას, ჰარმონიის მინიჭებას. ზოგიერთის აზრით, ამ სიტყვის ძირი *koş-* უკავშირდება *koşuk*-ს, რაც საცეკვაო მელოდიას ნიშნავს.¹ ისე კი *koşma* პოლისემიური ლექსემაა და სალექსო ფორმის გარდა აღნიშნავს სირბილს, მუსიკალური კომპოზიციის სახეობას, სათადარიგო ბაგირს და ბოძს. დღესდღეობით ყოფილი არის ოთხტაქტიანი ლექსის სახეობა შემდეგი ტიპური რითმული კონსტრუქციით: *abab cccb dddb...* ქართულმა სიტყვიერებამ **XVIII** საუკუნემდე არ იცის ლირიკულ ნაწარმოებთა ყოფილი აღნაგობა. ამ სალექსო ფორმას ბესიკმა გაუღო ჩვენი ეროვნული პოეზიის კარი. მანამდე კი ყოფილი აშუღთა შემოქმედებაში გამოჩნდა და საიათნოვას სახელს უკავშირდება. ამით გარდა ლექსის თხზვისას ქართველ პოეტთაგან ყოფილი იყენებდნენ მირიან ბატონიშვილი, დავით ბატონიშვილი, დიმიტრი თუმანიშვილი, გიორგი თუმანიშვილი, პეტრე ლარაძე, იოსებ მელიქიშვილი, ალექსანდრე ჭავჭავაძე და სხვანი. იგივე მუსიკალურ-პოეტური ფორმა განუხრელად ბატონობს აშუღთა ლექსებში. სტეფანე ფერშანგოვანი, დავით გივიშვილი, გიორგი სკანდარნოვა, ბეჩარა, ჰაზირა, ეთიმ გურჯი ზედიზედ წერენ ყოფილებს, რომელთაც ან თვითონვე ამღერებენ, ან მოსაკრავეთა თანხლებით ასრულებენ.

არსებობს ყოფილი კომპოზიციის რამდენიმე ძირითადი სახეობა. ყოფილის პირველ სახეობაში საწყისი სტროფი ჯვარედინად ირითმება. დანარჩენ სტროფებში ძირითადი რითმა, როგორც წესი, საერთო რითმით შეკრული სამი ტაქტის შემდეგ მეორდება და პირველი სტროფის ლუნ ტაქტებს ეწყობა. ამ სახეობის სტროფულ-რითმული მოდელია: *abab cccb dddb...*

სწორედ ასეთი რითმული აღნაგობისაა ალექსანდრე ჭავჭავაძის ლექსი „ედემს რგულსა“:

ედემს რგულსა საროს მამორვა ბედმან,	a
აროდეს ნუგეშს მცა მასთან დაზმითა.	b
მიმუხთლა სოფელმან რისხვითა მხედმან,	a
ან ხმეული მმთარ-ვარ სურვილის სმითა.	b
ნათელსა ჰსცემს მრჩობლი ბროლის ფიცარსა	c
ზილფნი ამშვენებენ ყელს საფიცარსა;	c
ვეშურე რაყიფს, მას სიახლეს ვინც არსა.	c
გლახ მონყლულ მაქვს გული ნყვდიადსა ბმითა!	b
ერთი იგი ვნახე ლახვარ ჭურვილი,	d
მიჯნურთ გული მოსრვისა აქვნდა სურვილი.	d

⁹ ელიზბარ ჯაველიძე, *თურქული პოეტიკა*, 80-81.

მეც მხვდა მისგან წყლული, მექნა ურვილი, d
 ან, ენა ო, რა გენამლოს ჭირთ თქმითა! b

ყოშმის ამ სახეობას ემყარება მირიან ბატონიშვილის (1767-1831) „მოვედით, მოყმენო“ – abab cccb dddb eeeb fffb, გიორგი თუმანიშვილის (?-1837) „ბუღბუღს მხვდა გულსა ლხენანი“ – abab cccb dddb eeeb fffb ფფფფ hhhh iiii kkkb, ალექსანდრე ჭავჭავაძის „არვის ჰმართებს“ – abab cccb dddb eeeb fffb, იოსებ მელიქიშვილის (? -1830) „დამლაშქრა სევდის ლაშქარმან ასე“ და სხვ.

წინა ასწლელში აღმოსავლური ხმებისგან სავსებით განთავისუფლებული ყოშმის უმშვენიერესი ნიმუშები შექმნა გალაკტიონ ტაბიძემ. მის შემოქმედებაში არაერთგზისაა გამოყენებული ამ მყარი სალექსო ფორმის რითმული კონსტრუქცია.

ყოშმაში, როგორც მყარ სალექსო ფორმაში, რითმების შესაბამისად გამოიყოფა სამი ქვესახეობა.

1. რეფრენიანი ყოშმა. რეფრენი ლექსის ბგერითი ორგანიზაციის ერთ-ერთი საშუალებაა. სალექსო ქსოვილის სეგმენტი კანონზომიერად – უცვლელი ანდა რამდენადმე შეცვლილი სახით – მეორდება სალექსო ტექსტის მანძილზე და მსმენელის ყურადღება ძალაუნებურად გადააქვს პოეტის მიერ წარმოჩენილ თემატურ-ლოგიკურ ცენტრზე. ამასთანავე, რეფრენი საგრძნობლად აძლიერებს მუსიკალურ მხარეს.

შესაძლოა ერთმა სიტყვამ იტვირთოს „რეფრენობა“. რითმად სიტყვა-რეფრენის ნიმუშია ეთიმ გურჯის ცნობილი ლექსი „გამარჯობა, ჩემო თბილის ქალაქო“:

გამარჯობა, ჩემო თბილის ქალაქო, a
 დაკარგული შენი შვილი მოვედი, b
 საქართველოს მიწა-წყალო, ალაგო, a
 თორმეტი წლის დატანჯული მოვედი. b

მთაო წმინდავ, მამა დავითისაო, c
 შენ, დარაჯო ქალაქ თბილისისაო, c
 წმინდა მიწავ უკვდავ მწერლებისაო, c
 მათ საფლავზე სალოცავად მოვედი. b

ჩვენო ციხევ, ძველო ნარიყალო, d
 საქართველოს ძველო მკვიდრო ძალო, d
 შენი შვილი ბოლმის ციხემ მმალაო, d
 სისხლგამშრალი საჩივლელად მოვედი. b

დიდო ზარო ჩვენი სიონისაო, d
 ნატრული ვარ შენ დიდებულ ხმისაო, d
 ჩვენო მტკვარო, ძმაო რიონისაო, d
 ნანამები საბანაოდ მოვედი. b

ძმანო ჩემნო: ჰაოს, ქართლოსისაო,	e
გატანჯულსა მიცნობთ დიდი ხნისაო,	e
გაყიდული ორპირ მეგობრისაო,	e
გამარჯობათ! ეთიმ- გურჯი მოვედი!	b

რითმად ასევე სიტყვა-რეფრენის შემცველია გალაკტიონის ყოშ-
მური კონსტრუქციის ლექსი „ადამიანი“:

რომ უვალი გზა ეტეხნათ,	a
რომ მხნედ ეთესათ და ეხნათ,	a
უხსოვარ დროით ამ ქვეყნად	a
იბრძოდა ადამიანი.	b

იმ გზა და გარემოიდან,	c
იმ უხსოვარი დროიდან	c
კაცი მე ბევრი ვპოვე და	c
მიყვარდა ადამიანი.	b

მხოლოდ სამშობლოს ერთგული,	d
არ მოლალატე და სრული	d
სიმართლისათვის – ვით გული	d
ინოდა ადამიანი.	b

ვიცი რუსთველის ალური	e
გმირობა თუ სიხარული.	e
ეს იყო მოსიყვარულე	e
იმ დროთა ადამიანი.	b

ვიცი, აკაკიც მკაცრია,	f
თუ გული განაკანრია	f
ილიაც ასე: „კაცია –	f
ჰკვიროდა – ადამიანი?!“	b

გრძნობებით უმხურვალესით,	g
მამიამ, ხმალებრ ნალესით	g
ლექსით (და მერე რა ლექსით)	g
იცოდა ადამიანი.	b

ყაზბეგი, ვაჟა, სხვა სხვაფრად	h
მამულისათვის გულ-მძაფრად –	h
თვით სიკვდილსაც კი არაფრად	h
არ გრძნობდა ადამიანი !	b

ეხლა ცის ლაჟვარდს სხივოსანს, i
 დიდებულ მზით გვირგვინოსანს, i
 ამ მინას, ამ ზღვას – ვინ ფლობს, ან i
 ვინ ჰფლობდა? – **ადამიანი!** b

ენა, გონება და რჩევა, j
 მტრის და მოყვარის გარჩევა, j
 აი, რით ქვეყნად ირჩევა j
 ეს ქვა და **ადამიანი!** b

რეფრენის ფუნქციით ტაეპი გვხვდება ალექსანდრე ჭავჭავაძის ლექსში *** ანაზღად ხილვამან მე შენმან:

ანაზღად ხილვამან მე შენმან, მზეო, a
 ასე მძლია და წარმტაცა გლახ გული b
 ტანო აღვავ, წვლილო, სინაზით მრხეო a
სიგრილესა შემვივრომე დაგული! b

უსერავს გლახ გული შენთ ისართ პირსა, c
 ან გენუკვი წამლად მას ძვირ-სალირსა; c
 გთხოვ, გულს ვაბგერ მწარის ოხვრის საყვირსა, c
სიგრილესა შემვივრომე დაგული! b

ვაიმე თუ არ მისმინო ღმობითა, d
 სევდის ჭური მით მრჩობლ შექმნა თმობითა d
 შემინყალე, შენ მიერ ვარ თრობითა, d
სიგრილესა შემვივრომე დაგული! b

სარეფრენო ტაეპი – „სიგრილესა შემვივრომე დაგული“ – ყოველი სტროფის მეოთხე სტრიქონია. ამგვარივე ხერხით არის დანერგილი ბეჩარას „ერთი დროება ვის შერჩენია“ (ტაეპ-რეფრენი: „არც შენ შეგრჩე-ბა ეგ ავკაცობა“), ჰაზირას „სუ ყველა მხრივ ავი კაცი“ (ტაეპ-რეფრენი: „სჯობს, მოკვდეს, აღარ იცოცხლოს“), გაბრიელ ჯაბუშანურის „თარზე დასამლერი“ (ტაეპ-რეფრენი: „ვით მყინვარი თერგზე არ ნაიქცევა“) და სხვ. სწორედ ამ სქემას ესადაგება გალაკტიონის „მრავალჟამიერ გუ-გუნებდეს ცა“. სარეფრენო ტაეპი – „ეს სიმღერაა საქართველოსი“ – ყოველი სტროფის მეოთხე ტაეპად ჟღერს.:

მრავალჟამიერ გუგუნებდეს ხმა a
 „მუმილი მუხასა“ და „ლილეოსი“, b
 ეს გმირთა ჩვენთა არის სიმღერა, - a
ეს სიმღერაა საქართველოსი. b

მოაპობს მკერდით ზღვას მეზღვაური, c
 გესმის არაგვის ხმა საცნაური? c
 გესმის თერგის და მტკვარის ხმაური? - c
ეს სიმღერაა საქართველოსი! b

მიარღვევს რისხვა აწყვეტის ავის, d
 რომ არ უდრკება ქვეყნად არავის. d
 გესმის გრიალი მთებიდან ზვავის? - d
ეს სიმღერაა საქართველოსი! ... b

თავისუფლების მოყვარე ერებს, e
 ვით ზღვას, ვერარა ვერ შეაჩერებს. e
 მთა რომ იმღერებს, ტყე რომ იმღერებს, - e
ეს სიმღერაა საქართველოსი! b

აქ გამარჯვების დროშად წერია: f
 სამშობლო ჩვენთვის ყველაფერია! f
 თუ რამ სიმღერა გულს უმღერია, - f
ეს სიმღერაა საქართველოსი! b

გმირებით სავსე სამშობლო მხარევ, g
 დღეს გამარჯვების გულით მღელვარევ, g
 იდიდე. ამ ხმას სხვაში ვერ გარევ, - g
ეს სიმღერაა საქართველოსი! b

2. რედიფიანი ყოშმა. საკმაოდ ხშირია შემთხვევები, როცა ყოშმის რითმას რედიფი მიაცილებს. რედიფი სპარსული სიტყვაა და დამატებას ნიშნავს. პოეტური ხელოვნების სახეობა – რედიფი – სარიტმო პოეზიაში სიტყვის ფუძის შემდგომ ერთი და იმავე აფიქსის, ან სიტყვის, ან სიტყვათა ჯგუფის გამეორებაა. რითმას ემატება უცვლელი მონაკვეთი – ერთი ან რამდენიმე სიტყვა. ამნაირ ყოშმაში სიტყვა (ზოგჯერ – ფრაზა) უშუალოდ უსწრებს ანდა უშუალოდ მიჰყვება სარიტმო სიტყვას და კანონზომიერად მეორდება ტექსტის გარკვეულ ადგილებში, რის შედეგადაც ლექსის მუსიკალური მხარე მკაფიოვდება. რითმის-წინა რედიფი იშვიათად შეინიშნება ხოლმე. რაც შეეხება რითმის მიმყოლ რედიფს: იგი ხშირად ვლინდება როგორც აშუღურ, ისე კლასიკურ ლიტერატურულ შემოქმედებაში. ეს პოეტური განმეორება აძლიერებს განწყობილების წარმოსახვის მომენტს. ლექსი აიგება სიტყვათა თამაშის მაჯამურ ჟღერადობაზე, რაც მუსიკალობას მატებს რითმას, აძლიერებს ლექსის კეთილზმოვანებას.

ერთსიტყვიანი რედიფი გვხვდება საიათნოვას ლექსში „მოდო, საყვარელო“:

მოდი, საყვარელო, ბაღში შავიდეთ, – a
 ბალი კარგი, ვარდი კარგი, ხე კარგი! b
 სიკვდილამდინ გარეთ აღარ გავიდეთ, – a
 სახე კარგი... მთვარე კარგი... მზე კარგი! b

დავლიოთ ღვინო – არაყი ჩვენია, c
 მეჯლის-საზანდარი – საღი ჩვენია c
 გავაგდოთ მებაღე, ბალი ჩვენია! c
 ლხინი კარგი... დრო კარგი... დღე კარგი! b

მე, საიათნოვას, ხმაში მაქვს ძალი! d
 დაბძანდი, დაგიგო ხორასნის ხალი! d
 მიჯნურმა ლობიდამ არა გკრას თვალი, d
 საზი კარგი, შენ კარგი, მე კარგი! b

როგორც ვხედავთ, პირველი სტროფის ლუნ ტაეპებში გამოყენებულ რითმას (ხე – მზე) და მომდევნო სტროფთა ბოლო ტაეპების ერთმარცვლიან რითმებს (დღე – მე) უშუალოდ მიჰყვება სარედიფო სიტყვა „კარგი“. ანალოგიურ სურათს გვიხატავს საიათნოვასივე „დამიჯერე“, ჰაზირას „უცხო, ამაყ, ამპარტავან გვარზედა“, დავით გივიშვილის „საყვარელს ვუთხარ: კოკორი ვარდი ხარ“ და სხვ.

არსებობს აგრეთვე ორსიტყვიანი რედიფის შემცველი ყოშმები; გვხვდება ნაწილობრივ-რედიფიანი ყოშმაც.

3) ომონიმური ყოშმა. ომონიმურ რითმას ორი ანდა ორზე მეტი სიტყვა ქმნის. ისინი ერთნაირად უღერენ, მაგრამ შინაარსი სხვადასხვანაირი აქვთ. ომონიმია, საზოგადოდ, ბერძნულობის ერთ-ერთ საშუალებად გვევლინება, ტროპული ხასიათის მქონეა და, ამასთანავე, საგრძნობლად ამკვეთრებს ტექსტის მუსიკალურ მხარეს.

თვალსაჩინოებისათვის დავიმონმოთ ბესიკის „შავ გლახ გულო“:

შავ გლახ გულო, ვისთვის იწვი მუდამით? a
 მიჯნურთ ეშხი ესოდენს ხანს **რიდებით!** b
 ვისთვის ხელოზ, ვის[თვის] შმაგოზ მუდამით? a
 მნათობთ სახეს გარდიფარე **რიდებით!** b

მშვენს სახეს იფარამ, მუნ დარიდა რა! c
 ტრფიალთ ცეცხლს უგზავნი მუნ დარი დარა! c
 ვით მზემან ღრუბლითა მუნ დარი დარა! c
 მას მზეს სხივსა ვსჭვრეტდეთ კრძალვით, **რიდებით!** b

მკრა ეშხის ლახვარი დანასობითა, d
 დასჭრა შავ-გლახ გული დანა-სობითა, d
 მან სევდა მიმტაცა დანასობითა! d
 ვინვი მარად მიჯნურთ ეშხში **რიდებით!** b

კეკლუც-ნაზი ტანად მან ისაროსა	e
წარბი წვრილი წამწამმან ისაროსა!	e
სცან, იგი ბესიკი მან ისაროსა;	e
სუნით ტურფათ დააშვენოს რიდებით!	b

[
 თურქულ ლექსნყოფაში ცნობილია ყოშმის ოდნავ სახეცვლილი
 სქემებიც¹, რომელთა საილუსტრაციოდ გალაკტიონის რამდენიმე
 ლექსს მოვიხმობთ:

„აუჩქარა ცხენმა გზაში“	
აუჩქარა ცხენმა გზაში,	a
ქიმერებმა დაჰკრეს ტაში,	a
დააკივლა ელვამ ცაში	a
და ღრუბლებმა შეაჯერა.	b

აჰა, ბრძოლა დაათავა,	c
ნაპოვნია მზის სათავე,	c
დაუჭირა რაშს სადავე.	c
ხედავთ? იგი შეაჩერა!	b

(ტაბიძე 1988:256)

* * *

მოგონებათა თოვის	a
მოჰქერის ნიავი შოვის,	a
სხვა სიშორეთა შორის	a
ალიმართება ბუბა.	b

მოშორებული ტფილისს,	c
ნაცნობს აყვებები ბილიკს,	c
მოგონებების ტკბილის	c
რომ გაიშალოს ქუჩა.	b

* * *

მე მივდიოდი ერთი,	a
სადაც მაღალი ფერდი,	a
ვით უძველესი ღმერთი,	a
ამართულიყო ცადა.	b

ჩვენ მივდიოდით ორი,	c
განვვლეთ ჭალა და გორი,	c
შორი მთებიდან ქორი	c
თან მოგვყვებოდა გზადა.	b

¹ ელიზბარ ჯაველიძე, *თურქული პოეტიკა*, 81.

ჩვენ მივდიოდით სამი,	d
გზებზე დაეცა ნამი,	d
იყო სალამო ნამი,	d
გამჭვირვალე და სადა.	b

ყოფნა თურქულენოვანი ხალხების ეროვნული პოეზიის ხერხემალს წარმოადგენს. ყველა აშული პოეტი ეტანებოდა ლექსის ამ სახეობას.

ახლა დავაკვირდეთ თურქულ-აზერბაიჯანული წარმომავლობის მყარი სალექსო ფორმის – უჩლამის – რემინისცენციებს ქართულ ლექსით სივრცეში.

უჩლამა <üçleme სიტყვის ძირია რიცხვითი სახელი /üç/‘სამი’+le ‘სახელისგან ზმნის მანარმოებელი აფიქსი’ + me ‘შეკვეცილი მასდარის აფიქსი’. ეს ლექსიკური ერთეული ასეა განმარტებული: სამნანილიანი; სამი სეგმენტის შემცველი; სამყურა; სამად დანანილება; გასამება; ტრილოგია; წმინდა სამება; ინსტრუმენტული ტრიო; ხოლო როგორც თურქული ფოლკლორის ტერმინი, იგი ხალხურ პოეზიაში სამსტრიქონიანი სტროფებით რეალიზებული თურქუა. ქართულ ლექსწყობით სივრცეში ამ აღმოსავლური სალექსო ფორმის სახელწოდება უჩლამის /üçləmə/-ს ფორმით დამკვიდრდა რამდენიმე ფონეტიკურ-ფონოლოგიური პროცესის გამო. კერძოდ, თურქულ ენათა /ü/-ს ქართული /უ/ ხმოვანი შეეფარდა, ხოლო თურქულ-აზერბაიჯანულ /ა/-ს – ქართული /ა/. ამ ტერმინით ისეთი ლექსი ივარაუდება, რომლის თითოეული სტროფი სამი ტაეპისაგან შედგება, ხოლო ყოველ სტროფს, ჩვეულებრივ, ორტაეპიანი რეფრენი ემატება¹. თვით ტერმინი უჩლამა სპეციალისტებისთვის არის ხელმისაწვდომი და პოპულარობით დიდად ჩამორჩება მუხამბაზს, ყაზალსა თუ როზაიას... იგი არც სულხან-საბა ორბელიანის ლექსიკონშია, არც მამუკა ბარათაშვილის „ჭაშნიკში“ არ განიხილება, არც ქართული ენის განმარტებით ლექსიკონში ფიგურირებს, არც ლიტერატურათმცოდნეობის ლექსიკონში და არც ამ საჩინო თხზულებების გამოცემათა დროით ინტერვალში გამოქვეყნებულ სხვა ლექსიკონებში.

ქართული მწერლობის პერიოდს XVIII საუკუნის 60-იანი წლებიდან მომდევნო საუკუნის პირველი მეოთხედის დაღვევამდე გარდამავალ ხანას უწოდებენ. ბესიკისა და ალექსანდრე ჭავჭავაძის თაობათა პერიოდი ამ გარდამავალი ხანის უკანასკნელი სტადიაა, რომლის უმთავრესი თავისებურება არის ‘ცოტაი ლექსის’, ლირიკის ზეობა. პოეტური სიტყვა მიემართა პირადულ თემებს, მოკლედ თქმას; გზა გაეხსნა რიტმულ მრავალფეროვნებას, გართმვის სხვადასხვა სქემას.²

ლექსის თხზვისას ქართველ პოეტთაგან ამ ფორმას მიმართავდნენ: ალექსანდრე ჭავჭავაძე, გიორგი თუმანიშვილი, დავით ბატონიშვილი (გიორგი XIII-ის ვაჟი), იოსებ მელიქიშვილი, თამაზ ქობუ-

¹ როლანდ ბერიძე, მყარი სალექსო ფორმები, 309.

² ქართული ლირიკის ანთოლოგია (1765-1825), შეადგინა, ბოლოთქმა, შენიშვნები და ლექსიკონი დაურთო ირაკლი კენჭოშვილმა (თბილისი, 2014), 352.

ლაშვილი, თეკლა ბატონიშვილი, რაფიელ ერისთავი, ილია ჭავჭავაძე და სხვანი.

თურქულ ხალხურ პოეზიაში ლექსის ფორმები ზუსტად განსაზღვრული და ჩამოყალიბებული არ არის. უძველესი და გავრცელებული სახეობაა მანი, ყოშმა და თურქუ (türkü). ამ ჯერზე თურქუზე შეეჩერდებით. ლექსის ამ სახეობის არსებითი სპეციფიკურობა სიმღერით შესრულებაა. მისი კომპოზიციური სქემა მრავალნაირია. ძირითადი მახასიათებელია სტროფი (ბენდი) და მაკავშირებელი სტრიქონი – კავუშტუკი (რეფრენი). ელიზბარ ჯაველიძის „თურქულ პოეტიკაში“ თურქუს, ამ ხალხური ლექსის, ჩვიდმეტი სახეობიდან მე-10 ნაირსახეობის სქემა ჩვენთვის საინტერესო ფორმას ემთხვევა, თუმცა უჩლამით სახელდებული არაა: aaaBB cccBB¹ აქვეა მოცემული სამსტრიქონიანი თურქუები ერთი, ორი, სამი და ოთხტაეპიანი კავუშტუკით. ამუღური პოეზიის მკვლევრის გიორგი შაყულაშვილის აზრით, თურქუს ასეთი მრავალსახეობა სასიმღერო მელოდიის დომინანტურობას უნდა უკავშირდებოდეს.

აზერბაიჯანულ ლექსწყობაში ტერმინი *üçləmə* არ არსებობს, თუმცა ამ ფორმას არცთუ იშვიათად იყენებენ. მოვიძიეთ გამოჩენილი აზერბაიჯანელი პოეტის, მირზა ალექბერ საბირის (1862-1911) ლექსი „Qurban bayrami“ (ყურბან ბაირამი). ირანის აზერბაიჯანში მოღვაწე ცნობილი პოეტის, მეჰმედ ჰუსეინ შაჰრიარის (1906 – 1988) პოემა „Heydarbabaya salam“ (სალამი ჰეიდარბაბას), რომელიც სრულიად თურქული პოეტური სამყაროს უსაჩინოეს თხზულებად ითვლება, ამ ფორმითაა დანერგილი.

ქართულ ლექსმცოდნეობაში ეს ტერმინი პირველად როლანდ ბერიძესთან შეგვხვდა ასეთი განმარტებით: უჩლამა აზერბაიჯანული ფოლკლორის ტერმინია და სამეულს ნიშნავს. ამ ტერმინით ისეთი ლექსი ივარაუდება, რომლის თითოეული სტროფი სამი ტაეპისაგან შედგება, ხოლო ყოველ სტროფს, ჩვეულებრივ, ორტაეპოვანი რეფრენი ემატება.² თვალსაჩინოებისათვის მკვლევარი იმონებებს დიმიტრი თუმანიშვილის (????-1821) ლექსს „ახალ აღნაგო სულო და“:

ახალ აღნაგო სულო და,	a
ედემში აღმოსულო და,	a
ჩემს ეტლზედ დანერგულო და,	a
სიცოცხლეს შენგან მოველი,	B1
უკვდავება ხარ ცხოველი.	B2
ორის კვირისა მთვარეო,	c
ნათელბრწყინვალე არეო,	c
ანგელოზთ მინყივ მდარეო,	c
სიცოცხლეს შენგან მოველი,	B1
უკვდავება ხარ ცხოველი.	B2

¹ ელიზბარ ჯაველიძე, *თურქული პოეტიკა*, 107.

² როლანდ ბერიძე, *მყარი სალექსო ფორმები*, 309.

პირის კამკამით ელვარებ,	d
შვენებით მეტრფეს ახარებ,	d
ნაზის ქცევით მიმოარებ,	d
სიცოცხლეს შენგან მოველი	B1
უკვდავება ხარ ცხოველი.	B2

დიმიტრი თუმანიშვილის ლექსი იმღერებოდა და ნოტებზედაც იყო გადაღებული.¹ ამ ლექსის შთაბეჭდილებით შეუქმნია გიორგი თუმანიშვილს „ახალ აღნაგოს ხმაზედ სათქმელი გაფი“. სათაურით იგულისხმება, რომ დიმიტრის ლექსი უცილოდ არის გაფი, რაც სრულად ემთხვევა ჩვენს საკვლევ სალექსო ფორმას. მის „ხმაზედ სათქმელიც“ გაფი უნდა იყოს და ეს ასეცაა:

ვჰფუცავ კრონოსს დიადა,	a
კრთოლვით პირს გმონებიადა,	a
ღანვს ვარდი გარდაგშლიადა.	a
ნეტარ მას ვინ ებაგოსდა,	B1
თავი არ გაიშმაგოსდა.	B2

ბაგემან ლალი დანასა,	c
ვიცი, გულს გმირავს დანასა,	c
სად ვჰპოვებ სხვასა მისთანასა,	c
ნეტარ მას ვინ ებაგოსდა,	B1
თავი არ გაიშმაგოსდა.	B2

წელი სინაზით მრხეველი,	d
საროს სინულილით მძლეველი,	d
სლვით სურნელების მფრქვეველი,	d
ნეტარ მას ვინ ებაგოსდა,	B1
თავი არ გაიშმაგოსდა.	B2

ნარგისთა გარე გიშერნი,	e
მდგომნი ტურფად შვენიერნი,	e
მკლავს მე სენი მის მიერნი.	e
ნეტარ მას ვინ ებაგოსდა,	B1
თავი არ გაიშმაგოსდა.	B2

პოეტები ფორმის მიხედვით ხშირად ასათაურებენ ლექსებს. შეგვხვდრია მუხამბაზი, სონეტი... ალექსანდრე ჭავჭავაძის ერთი ლექსის სათაურია გაფი. ამასთან კავშირში გაგვახსენდა ორი სტრიქონი ტიცვიან ტაბიძის უკიდევანოდ ხატოვანი ლექსიდან „ალავერდობა“:

¹ ტრიფონ რუხაძე, *ძველი ქართული ლირიკის ისტორიიდან* (თბილისი, 1954), 174.

შეიზნენ ერთად შაშვი, კაკაბი,
ბესიკის გაფი და საათნოვა.

თავის ნარკვევში 'საზომი ლექსთა' დავით ჩუბინაშვილი წერს: გაფი ან რვამარცვლიანი ლექსი, თვითო ტაეპში 5 ლექსია (სტრიქონი – მ.ჯ.), პირველსა სამსა აქვსთ ერთი რიფმა და ორს უკანასკნელს – სხვა. მკვლევარს გაფის ნიმუშად დ. თუმანიშვილის „ახალ აღნაგო სულოდა“ მოყავს. აშკარაა, რომ თურქული ხალხური ლექსის, თურქუს, ერთ-ერთი სახეობა და სალექსო ფორმის დავით ჩუბინაშვილისეული აღწერილობის ობიექტი ერთი და იგივე ოდენობაა. მაგრამ ლუკა ისარლიშვილის გაფი სხვა სტრუქტურის მქონე ჩანს: „გაფი – იგივე ნყობილია ანუ თეჯლისის ზომა და ანუ შერეული, როგორც სიმღერას მოუხდებოდა“.¹

ქართული ლექსების „ნაზინაში“, რითმათა განლაგების მხრივ, არსებობს უჩლამის ორი ძირითადი სახეობა: I. უჩლამის პირველ სახეობაში სტროფის პირველი სამი ტაეპი საერთო რითმას ემყარება, სარეფრენო ორტაეპედი კი განსხვავებულ რითმას მოითხოვს. მისი სტროფულ-რითმული მოდელია: aaaB1B2, cccB1B2, dddB1B2...²). ასეთი ნყობისაა ალექსანდრე ჭავჭავაძის ლექსი „ქენებით ვხმოვანებ“:

ქენებით ვხმოვანებ, მისმინე მვედრსა,	a
ნუ მიმცემ სიკვდილსა მსწრაფლ შესახვედრსა,	a
ალერსთ დაძვირებით რად მტაცებ ხვედრსა.	a
ამან მომწყლა უცილოდ, - გარნა ვითარ, მან!	B1
აჰა, განცვიფრებამ მიჰყრა ვითარმან.	B2

თერისტროთი სახე შენი იფარე,	c
დასჯა ჩემი ამითაც არ იკმარე,	c
ქსენონს მსხვერპლად მაგდე, არ შეიზარე,	c
ამან მომწყლა უცილოდ, - გარნა ვითარ, მან!	B1
აჰა, განცვიფრებამ მიჰყრა ვითარმან.	B2

ვანდე შენებრს მოყვასს გული მჭნობარე,	d
მას ჰრიდე არ და ეც ცეცხლი მგზნობარე,	d
ანაზდად მქმენ მე, გლახ, შენი მმკლობარე!	d
ამან მომწყლა უცილოდ, - გარნა ვითარ, მან!	B1
აჰა, განცვიფრებამ მიჰყრა ვითარმან.	B2

ალექსანდრე ჭავჭავაძისათვის დამახასიათებელია რეფრენის მეორე სტრიქონის მოკვეცა და პირველი სტრიქონის დასაწყისით წარმოჩენა. ამ ხერხით დაკლებული სტრიქონი საპირისპირო ეფექტის მატარებელია: იგი ძალიან ადვილად აღდგენილია ლექსის წარმოთქმისას. სწო-

¹ ლუკა ისარლიშვილი, მოკლე კანონი ქართულის პოეტიკისა ანუ ლექსთა თხზულებისანი. ქართული პოეტიკის ქრესტომათია (XVIII-XIXსს.) გვი მიქაძის რედაქციითა და შენიშვნებით (თბილისი, 1954), 152.

² როლანდ ბერიძე, მყარი სალექსო ფორმები, 309.

რედ რეფრენისეული მეორე სტრიქონი აკლია უჩლამის ნყოზის მის ლექსს „მსურდა ოხვრა“:

მსურდა ოხვრა ჩემი მდუმარს მეკრძალა,	a
რომელთ მსმენელთ გული არ შემეალა;	a
მაგრამ, გლახ ვჰსთქვი, გულმან ველარ დამალა!	a
რომელთაგან მქონდა სიამე-შვება,	B1
ან მეცა მათ უქმენ თავ-შემოვლება!	B2
ვაჰ, საჭმუნვოს ფიქრით შეინრებულსა,	c
ვაჰ, მეცნთაგან შორ ქმნის იძულებულსა,	c
ესლა მრჩება ნუგეშად მწარედ ვნებულსა!	c
რომელთაგან და სხვა...	B1
ყოველით კეთილთგან იავარ ქმნილი	d
ვზი და ვსტირ ჩემს ბედსა ცრემლით თვალ-ვისილი,	d
ზოგჯერ ესრეთ ვიტყვი გულ-ამოსკვნილი:	d
რომელთაგან და სხვა...	B1

ამ საზომით აქვს დაწერილი დავით ბატონიშვილს ლექსი „ესე ხელ-ხლება“:

ესე ხელხლება მომენება,	a
ხელჰყო კალამს, ვინყო ქება,	a
მისთვის მოცლილი ვჰყო გლახ გონება.	a
მისთვის ხელმან, ზალუმ, ზალუმ...	B1
და ველად მვლელმან, ამან, ამან.	B2
როს დამესხა თვალწინ მთვარე,	c
მან განაბრწყინა არემარე,	c
პლანეტის მგ ზავსად მიმომარე...	c
მე მჭვრეტი გავჰკრთი, ზალუმ, ზალუმ...	B1
და ელდით შევკრთი, ამან, ამან.	B2
ვის ძალუცს ჭვრეტა ცხარისა მზისა,	d
მას შეედრება ლება დღისა,	d
ან გამოჩენა კომედისა.	d
მინვევს სამარეს ზალუმ, ზალუმ,	B1
და ადგილს მწარეს ამან, ამან...	B2
როს ვნახე შორით ალვა რგული,	e
ყარიბმან უძღვენ სული და გული,	e
თუ ვიქმენ მისგან განხვებული,	e
მოვიკლავ თავსა, ზალუმ, ზალუმ...	B1
ამავე წამსა ამან, ამან.	B2

თამაზ ქობულაშვილის (1782-1828) ლექსი „ნუ ჰსტირ, საყვარელო“ ხელნაწერში ასეა დასათაურებული: „აღლამუ იარუმ გულმარის ხმა-ზედ. თათრულია“. სავარაუდოდ, გულმარის ხმაში მოტივია ნაგულის-ხმევი, ხოლო ‘ნუ ჰსტირ, საყვარელო’ (აღლამუ იარუმ) თურქ. - აზერბ. ağlama yarım-ის ზუსტი თარგმანია.

ნუ ჰსტირ, საყვარელო

ხელმწიფა ნიგნს იწერება,	a
მისგან ვარდი იფერება,	a
მით გულ შვებას იღერებ	a
ნუ ჰსტირ, საყვარელო, მოვალ.	B1
არ გყოფ მარად ნახვის მთოვარ;	B2

სოფლის საქმეს უპყარ ყური,	c
არვინ გვიდგას მახით შური,	c
სხვა მიჯნურთან დასაშური.	c
ნუ სტირ...	B1

მთვარე მნათი ბნელისა,	d
ალვებრ მანძრევი წელისა	d
ნახვით მკურნალი სენისა.	d
ნუ სტირ...	B1

უჩლამის ამ სახეობის ნიმუშია რაფიელ ერისთავის უკვდავი ლექსი „სამშობლო ხევსურისა“:

სადაც ვშობილვარ, გავზრდილვარ და მისროლია ისარი,	a
სად მამა-პაპა მეგულვის, იმათი კუბოს ფიცარი,	a
სადაც სიყრმითვე ვჩვეულვარ, – ჩემი სამშობლო ის არი.	a
არ გავცვლი სალსა კლდეებსა უკვდავებისა ხეზედა,	B1
არ გავცვლი მე ჩემს სამშობლოს სხვა ქვეყნის სამოთხეზედა!..	B2

მე მირჩევნია შავი კლდე, თოვლიან-ყინულიანი,	c
ორბი რომ ბუდობს, ჩანჩქერი გადმოჰქუხს ბროლიწყლიანი,	c
ჯიხვი და არჩვი მეყოფა, ხორცი აქვს მარილიანი...	c
არ გავცვლი სალსა კლდეებსა უკვდავებისა ხეზედა,	B1
არ გავცვლი მე ჩემს სამშობლოს სხვა ქვეყნის სამოთხეზედა!..	B2

ბარად რომ ვიყო ლაღადა, სული მთისაკენ იხარის,	d
სალი კლდე ანდამატივით გულს სულ იქითკენ იხარის,	d
იქ მიჯობს შავი სიკვდილი, ბარში სიცოცხლეც იმნარის!..	d
არ გავცვლი სალსა კლდეებსა უკვდავებისა ხეზედა,	B1
არ გავცვლი მე ჩემს სამშობლოს სხვა ქვეყნის სამოთხეზედა!..	B2

ბარად რომ მომცე დიდება, ქონება უთვალავია, e
 სასახლე ოქროს ტახტითა, ჯარი და ზღვაზე ნავია, e
 არა ვინდომო ეგენი, არ მოკვდეს ჩემი თავია.. e
 არ გავცვლი სალსა კლდეებსა უკვდავებისა ხეზედა, B1
 არ გავცვლი მე ჩემს სამშობლოს სხვა ქვეყნის სამოთხეზედა!.. B2

უჩლამის მეორე სახეობაში პირველი სტროფის ყველა ტაეპი საერ-
 თო რითმას ემყარება მეორე და შემდგომ სტროფთა პირველი სამი ტა-
 ეპი თავ-თავის რითმას ეფუძნება: ამასთანავე, მათი ბოლო ორტაეპე-
 დები უცვლელად ანდა მეტ-ნაკლები ცვალებადობით იმეორებს პირვე-
 ლი სტროფის ორ უკანასკნელ, სარეფრენო სტრიქონს: aaaA1A2,
 bbbA1A2, cccA1A2. ამ სქემითაა განწყობილი თეკლა ბატონიშვილის „მო-
 გახსენებთ ყოველთა ამერ-იმერთა“.

უჩლამის მეორე სახეობის ნიმუშია ილია ჭავჭავაძის „ჩემო კარგო
 ქვეყანავ“ – ქართული პატრიოტული ლირიკის უბრწყინვალესი ქმნი-
 ლება:

ჩემო კარგო ქვეყანავ, რაზედ მოგიწყენია!.. a
 ანმყო თუ არა გვწყალობს, მომავალი ჩვენია, a
 თუმცა ძველნი დაგშორდნენ, ახალნი ხომ შენია... a
 მათ ახალთ აღგიდგინონ შენ დიდების დღენია, A1
 ჩემო თვალის სინათლევ, რაზედ მოგიწყენია? A2

წვრილ-შვილნი წამოგესწრნენ, ნაზარდნი, გულმტკიცები, b
 მათის ზრუნვის საგანი შენ ხარ და შენ იქნები, b
 არ გიმტყუნებენ შენა, თუ-კი მათ მიენდები. b
 მათის ღვანლით შეგაქმნეს სახე ბედით მთენია, A1
 ჩემო თვალის სინათლევ, რაზედ მოგიწყენია? A2

მათი გული შენისა ტრფობის ფართო ბუდეა, c
 მათი გულთა ფიცარი შენი მტკიცე ზღუდეა... c
 ვერ ნაბილწავს მათს გრძნობას სიმუხთლევ, სიმრუდეა! c
 მათთვის მკერდით შეჰმუსრონ მტერთა სიმაგრენია, A1
 ჩემო კარგო ქვეყანავ, მაშ, რად მოგიწყენია? A2

თურქულ-აზერბაიჯანული პოეზიიდან გადმოღებული ამ ორი მყა-
 რი სალექსო ფორმის ლირიკული თხზულებები მაღალი პოეტური ოს-
 ტატობითაა შესრულებული და ქართულ ლექსით სივრცეში დამკვიდ-
 რებული მოელის დანვრილებით კვლევას.

As a result of sometimes hostile and sometimes friendly relationships with the Moslem world during long time, mostly in the Georgian poetry of the renaissance and transition period, are penetrated different verse forms, poetic techniques and versification terms. In the general prosody there are listed many types of verse compositions. Noteworthy among them are so called solid forms, standing out by their strophics and rhythm, and in particular, determined number/amount and specific dislocation of the rhymes, or special measure, or determined number of lines, or necessary repetition of the lines. These compositions had appeared in the poetries of various peoples and various periods and had been more or less spread in the world order of words. To the fixed verse forms belong, for example, the Sapphic strophe, derived from the Antique (Greek-Latin) poetry, Alcaic strophe, Archiloch strophe, European origin Villanelle, Terzina, Sestina, Octave, Rondo, Canzona, Siciliana, Triolet, Spenser strophe, Rondelle, Rondo, ballad, sonnet, Palyndrom, Oriental origin Japanese Tanka, Malay pantun, Arabic-Persian-Turkish dobeit, kazal, kafia, tajnis, majama, mustazad, uchlama, musallas, koshma, rubai, murabbah, mukhambaz, etc.

The factor of Tbilisi, willingly or unintentionally, was contributing to implantation of Oriental elements in Georgian everyday life: the habits and rules and folkloric traditions of the Armenians, Persians and Azerbaijanis, who lived here, were spreading in oral way among the ashughs, who, mostly were trilingual. As we are offering verse forms with Turkish titles for analysis, we will briefly review the verse forms of Turkish speaking peoples. In the poetry of Turkish ethnoses were dominating two, different from each other, independent artistic systems: the first was folk literature, in which conditionally they distinguish three directions. These are anonymous folk literature, ashugh literature and dervish literature. The second is divan literature, having strictly canonical character, which was fed by Islamic ideology. In Turkish and Azerbaijani literature there are many verse forms (of the national origin or borrowed). The structure of these forms, stability and genetics are various. From this viewpoint, there is quite a big difference between Turkish folk and classic literatures. In the first dominate the national forms – mani, Turku, koshma, Turkmani, Varsaghi, etc., which differ, of course, by their form i.e. rhythmical construction, and more – by the song melody. Generally, the song melody plays an important role in determination of the folk verse forms. Together with this, attention is paid to a topic or something to be said and to the metric measure. Here it is also necessary to mention that the reference value of the Turkish folk verse is four lined. And in the classic literature of Divan, mainly dominate the borrowed forms, the structure of which is fixed and strictly defined.

In this letter we reveal fixed verse forms of Turkish origin – Koshma and Uchlama – in Georgian poetry.

Koshma is the most spread and oldest form in Turkish folk literature. A fixed verse form *koshma* analyzed in the paper entered from the Turkish-Azerbaijani poetry. *Koshma* is the most common and oldest form in the Turkish folk literature.

It is the backbone of national poetry. All ashughs (poets) used this verse form. *Koşma* is built on four-stanza strophes with *abab cccb dddb* rhythmic structure. According to rhythms there are three types of *koşma*. *Koşma* with refrain, *koshma* with redif and homonymous *koshma*. In Georgian poetry it was introduced by Besarion Gabashvili (1750-1791). Before him its introduction in the ashugs' poetry is associated with Sayat-Nova. In the previous century Galaktion Tabidze has created the wonderful samples of *koşma* which are totally free from eastern sounds.

The verse form *uchlama* is entered from the Turkish-Azerbaijani poetry too. This verse form is one of the types of *Turku* (Turkish folk verse) which consists of 17 variants. It basically occurs in the Georgian poetry of the Renaissance and transitional period. Other name of similar verses is *gaf*.

Uchlama is based on three-lined strophes and two-lined refrain. According to rhyme there are two kinds of *uchlama*. The strophic-rhythmic model of the first is: *aaaB1B2, cccB1B2, dddB1B2...* and the scheme of the second form of the *uchlama* is as follows: *aaaA1A2, bbbA1A2, cccA1A2*. The best patriotic verses by Raphael Eristavi's „*Khevsurian man's motherland*” and Ilia Chavchavadze's „*My beloved homeland*” are based on this verse form.

The lyrical compositions of these two fixed verse forms, taken from the Turkish-Azerbaijani poetry, are made with high poetical mastery and they, settled in Georgian verse space, are waiting to be studied in details.

ისტორია

History

ნანა გელაშვილი

მონღოლთა ბატონობა ჩინეთში

მონღოლთა სახელმწიფოს დაარსებისთანავე (1206 წ) ჩინგიზ-ყაენი დამპყრობლური საგარეო პოლიტიკის განხორციელებას შეუდგა როგორც აღმოსავლეთის, ისე დასავლეთის მიმართულებით. აღმოსავლეთით მის უმთავრეს სამიზნეს მაღალგანვითარებული და მდიდარი ჩინეთის იმპერია წარმოადგენდა. საამისოდ ჩინგიზ-ყაენი მოთმინებით ელოდა შესაფერის დროს და შორიდან ზვერავედა ჩინეთის დიდი კედლის მიმდებარე ტერიტორიას. თავად ჩინეთში იმხანად საკმაოდ მძიმე ვითარება იყო, მომთაბარე ტომებთან (კიდანები, ჯურჯენები) ბრძოლებისაგან ქვეყანა იმდენად იყო დასუსტებული, რომ მონღოლთათვის სათანადო წინააღმდეგობის განევა არ ძალუძდა. წერილობით წყაროებში (რაშიდ ად-დინის, პლანო კარპინის, ვილჰელმ რუბრუკისის, ჩინელი ავტორებისა და სხვათა ნაშრომებში) დაცული ინფორმაციის თანახმად, ჩინგიზ-ყაენმა ისარგებლა ჩინეთში არსებული მძიმე ვითარებით და 1209 წელს პირველი ლაშქრობა მოაწყო ჩრდილოეთ ჩინეთში, სადაც იმხანად ტუნგუსურ-მანჯურული ტომები – ჯურჯენები იყვნენ გაბატონებულნი.¹ მონღოლებმა შეუფერხებლად და დანაკარგის გარეშე გადალახეს დიდი კედელი (რამდენადაც ჩინგიზ-ყაენს კავშირი ჰქონდა საზღვართან მოსახლე ტომებთან, რომლებმაც მის ლაშქარს ერთ-ერთი კარიბჭე გაუღეს), შემდეგ – ყვითელი მდინარე ანუ ხუანხე (მონღოლურად – ყარა მურენი) და ქვეყნის დარბევა-ძარცვას შეუდგნენ.²

იმ დროიდან მოყოლებული, გეგმაზომიერად დაიწყო მონღოლთა მიერ ჩინეთის დაპყრობის მძიმე და ხანგრძლივი პროცესი, რომელიც რამდენიმე ეტაპად მიმდინარეობდა. ჩინგიზ-ყაენმა კიდევ რამდენჯერმე ილაშქრა ჩინეთში, 1215 წელს კი მონღოლებმა უკვე ჯურჯენების დედაქალაქი – ჭუნგტუ³ დაიკავეს, რომელიც გაძარცვეს, შემდეგ კი გა-

¹ Рашид-ад-дин, *Сборник летописей, т. I, книга II*, перевод с персидского О. И. Смирновой, редакция А. А. Семенева (Москва-Ленинград, 1952), 163-164; პლანო კარპინი, ისტორია მონღოლებისა, რომელთაც ჩვენ თათრებს ვუწოდებთ, თარგმანი გ. ქიქოძის, *მასალები საქართველოსა და კავკასიის ისტორიისათვის, ნაკვ. II* (თბილისი, 1942), 38-39; ი. ცინცაძე, *მონღოლები და მონღოლთა დაპყრობები* (თბილისი, 1960), 9-11.

² В. Я. Чингиз-хан (Москва, 1949), 119; Гарольд Лэмб, *Чингиз-хан властелин мира* (Москва, 2005), 95-96.

³ მე-10 საუკუნეში, ჩინეთში კიდანების ლიასო დინასტიის ბატონობის პერიოდში მას იანძინი (ჩინურად – სამხრეთის დედაქალაქი) ეწოდებოდა, ჯურჯენთა ძინის დინასტიის გაბატონების შემდეგ, ქალაქს ჭუნგტუ (ცენტრალური დედაქალაქი) ეწოდა, რომელიც დღევანდელი პეკინის ადგილას იყო განთავსებული.

დანვეს. ანალოგიური ბედი ეწია ჩინეთის 90-მდე სხვა ქალაქს, იმავ-დროულად გაიჟლიტა რამდენიმე ასეული ათასი მშვიდობიანი მოსახ-ლეობა. ჩინეთში მონღოლთა ლაშქრობების შესახებ ვრცლად მოგვითხ-რობს სპარსული ისტორიოგრაფიის შესანიშნავი წარმომადგენელი რა-შიდ ედ-დინი (1247-1318). მისი სიტყვით, მიუხედავად იმისა, რომ ჩინე-ლები თავგანწირვით იბრძოდნენ, მონღოლებმა გამარჯვება მოიპოვეს და ჩინგიზ-ყაენი ჩინეთიდან ბედნიერი და სურვილასრულეული დაბ-რუნდა.¹ ამის შემდგომ (1216 წ.) ჩინგიზ-ყაენი მონღოლეთში დაბრუნდა და შუა აზიის საქმეების მონესრიგებას შეუდგა. რაც შეეხება ჩინეთს, მისი უკანასკნელი სამხედრო ექსპედიცია იქ 1225 წელს მოეწყო, კერ-ძოდ, ჩრდილო-დასავლეთ ჩინეთში – ტანგუტების სახელმწიფოს წინა-აღმდეგ, სადაც იმხანად ანტიმონღოლური აჯანყება მოხდა. მონღოლ-თა ლაშქრობა წარმატებით დასრულდა, მაგრამ სწორედ ამ ლაშქრობი-დან დაბრუნებისას, უკვე ავადმყოფი, ჩინგიზ-ყაენი გზაში გარდაიცვა-ლა (1227 წლის აგვისტოში).² რამდენადაც მან თავის სიცოცხლეში ვერ მოასწრო მთელი ჩინეთის დაპყრობა, მისი პოლიტიკური კურსი ამ რე-გიონში აქტიურად გააგრძელეს მისმა შთამომავლებმა: ულედემი, მუნ-ქემ და ხუბილაიმ. ამ უკანასკნელმა კი (რომელიც ჩინგიზის მეოთხე ვა-ჟის – თულუის შვილი იყო) წარმატებით დააგვირგვინა ჩინეთის დაპყ-რობა-დამორჩილება.

ამთავითვე უნდა ითქვას, რომ მონღოლთა ლაშქრობებსა და ბატო-ნობას ჩინეთში უმძიმესი შედეგები მოჰყვა; დამუხრუჭდა და დაირღვა ქვეყნის სოციალურ-ეკონომიკური და კულტურული განვითარება. XIII საუკუნის 30-იანი წლებისათვის ჩრდილოეთ ჩინეთი, რომელიც მონ-ღოლთა შემოსევების პირველ მსხვერპლს და განსაკუთრებულად და-ზარალებულ მხარეს წარმოადგენდა, თითქმის მთლიანად გაუკაცრი-ელდა, მოსახლეობის მიგრაცია მიმდინარეობდა სამხრეთის მიმართუ-ლებით, სადაც გარკვეულ დრომდე მშვიდობიანობა იყო შენარჩუნებუ-ლი. პირველი მონღოლი მმართველი, რომელმაც ზრუნვა დაიწყო ჩინე-თის დაპყრობილ ტერიტორიაზე ეკონომიკური პოლიტიკის მონესრი-გებაზე, ჩინგიზ-ხანის მესამე ვაჟი – ულედემი (1229-1241) იყო, რომე-ლიც ჩინგიზ-ხანმა თავისი ანდერძით მემკვიდრედ დატოვა.³ მას მხარ-ში ედგა სამოქალაქო ადმინისტრაციის ხელმძღვანელი ელუი ჩუცაი – ფრიად განათლებული და რეფორმატორი პოლიტიკური მოღვაწე.⁴ მი-სი ფრთიანი გამონათქვამი იყო: „მართალია, იმპერია ცხენზე ამხედრე-

¹ Рашид-ад-дин, *Сборник летописей*, 165-170.

² Гарольд Лэмб, *Чингиз-хан*, 223.

³ *The Cambridge History of China*, vol. 6. edited by Herbert Franke and Denis Twitchett (Cambridge University Press, 1994), 365-367; В. В. Адамчик, М. В. Адамчик, И. Е. Войнич, *История Китая* (Минск, 204), 373.

⁴ ელუი ჩუცაი კიდანების სამეფო გვარის წარმომადგენელი იყო. მას კონ-ფუციანური ფილოსოფიური განათლება ჰქონდა მიღებული, კარგად იცოდა ჩინური კანონები და სასახლის კარის ცერემონიალები. ყოველივე ამის წყალობით, ჯერ კიდევ ჩინგიზ-ხანმა თავის მრჩეულად დანიშნა, რო-მელსაც ესოდენ ესაჭიროებოდა განათლებული ადამიანები.

ბულებმა დავიპყარით, მაგრამ უნაგირიდან მისი მართვა შეუძლებელია”.¹ XIII საუკუნის 30-იან წლებში ულედის და ელუი ჩუცაის ერთობლივი ძალისხმევით ჩინეთში დაიწყო ადმინისტრაციული მმართველობის სისტემის მოწესრიგება (ჩინური მოდელის მიხედვით). უპირველეს ყოვლისა, მოხდა სამხედრო და სამოქალაქო ხელისუფლების ერთმანეთისაგან გამიჯვნა, შეწყდა მშვიდობიანი მოსახლეობის უსისტემო ძარცვა და ხორცვა, დაიწყო საგადასახადო სისტემის დარეგულირება, ჩატარდა მოსახლეობის აღწერა და სხვ. ეს ყველაფერი მონღოლ დიდებულთა ზღვარგადასული ძალაუფლების შეკვეცისა და ცენტრალური ხელისუფლების გაძლიერებისაკენ იყო მიმართული.

ულედის პოლიტიკური კურსის გამგრძელებელი იყო ხუბილაი-ყაენი (1260-1294), რომელიც თავის ძმის – მუნქეს ზეობის ხანაში (1251-1259) ჩინეთში – იუნანის პრივიციის დასაყრობად გაგზავნილი არმიის მთავარსარდლად დაინიშნა 1252 წელს. მცირე აზიისაკენ მიმავალ მონღოლთა ლაშქარს კი მისი ძმა – ჰულაგუ მეთაურობდა. აქვე უნდა აღინიშნოს, რომ მანამდე ხუბილაი შედარებით ჩრდილში იყო მოქცეული და ზედმეტ ამბიციებსაც არ ამჟღავნებდა. თუმცა, მას შემდეგ, რაც მან წარმატებით დაასრულა ლაშქრობები იუნანის, შენსის და სიჩუანის პრივიციებში (რასაც ორი წელი მოანდომა), დიდი პოპულარობა და სახელი მოიპოვა.² მუნქეს გარდაცვალების შემდეგ (1259 წლის 12 აგვისტო) იმპერიაში სამოქალაქო ომი გაჩაღდა (1260-1264 წწ.), რამაც საბოლოოდ გაათიშა მონღოლთა ერთიანობა. ყაენის ტახტის დასაუფლებლად დაწყებული დაპირისპირება ხუბილაისა და მის მეორე ძმას – არიქ-ბულას შორის, ხანგრძლივ ომში გადაიზარდა, რომელიც საბოლოოდ ხუბილაის გამარჯვებით დასრულდა. ბრძოლის პერიოდშივე, 1260 წელს ჩინეთის ქ. ქაიფენგში გამართულ ყურულთაიზე, დიდ ყაენად ხუბილაი იქნა გამოცხადებული, ხოლო ყარაყორუმში გამართულ ყურულთაიზე კი არიქ-ბულამ გამოაცხადა თავი დიდ ყაენად. ამის თაობაზე ინფორმაციას გვანვდიან რამიდ ად-დინი და ქართველი მემატიანე „უამთაღმწერელი“, თუმცა ეს უკანასკნელი აღნიშნულ ფაქტთან დაკავშირებით, ქ. ქაიფენგს არ მოიხსენიებს.³ მონღოლთა მმართველი დინასტიის უმეტესობა არიქ-ბულას უჭერდა მხარს, ხუბილაის კი ძირითადად – მისი მეორე ძმა – ჰულაგუ-ყაენი (რომელიც იმხანად ახლო და ცენტრალურ აღმოსავლეთს მართავდა). აქედან გამომდინარე, მის წინააღმდეგ ბრძოლები კიდევ დიდი ხნის მანძილზე გრძელდებოდა, რაც საგრძნობლად აფერხებდა ხუბილაის ძალაუფლების განმტკიცებას რეგიონში. მისი ზეობის ბოლო ეტაპზე მას უპირისპირდებოდა ულედის შვილიშვილი ჰაიდუ, რომელიც პრეტენზიას აცხადებდა ყაენის ტახტზე. მისი დამარცხება ხუბილაიმ მხოლოდ 1289 წელს მოახერხა.⁴

¹ В. Я. Чингиз-хан, 139.

² *The Cambridge History of China*, vol. 6, 405.

³ Рашид-ад-дин, *Сборник летописей*, 56; *ქართლის ცხოვრება*, ტ. II, ტექსტი დადგენილი ყველა ძირითადი ხელნაწერის მიხედვით ს. ყაუხჩიშვილის მიერ (თბილისი, 1959), 221-222.

⁴ ცინცაძე, *მონღოლები და მონღოლთა დაპყრობები*, 176-177.

1264 წელს ხუბილაიმ ამბიციური ნაბიჯი გადადგა – იმპერიის დედაქალაქი ყარაყორუმიდან ჭანგტუს სიახლოვეს გადაიტანა, რომელსაც ჩინური სახელი – ტატუ (ჩინურად ნიშნავს დიდებულ დედაქალაქს) უწოდა.¹ რაშიდ ად-დინის და მარკო პოლოს ცნობით, ხუბილაიმ ქალაქის რეკონსტრუქცია და განაშენიანება-გალამაზება მოახდინა, მას ტატუ უწოდა, რომელსაც მონღოლები ხანბალიკად ანუ ხანის ქალაქად მოიხსენიებდნენ.² აღნიშნული დროიდან დაიწყო მონღოლთა მიერ ჩინეთის დაპყრობის ბოლო ეტაპი. დედაქალაქის რეკონსტრუქციის პარალელურად, ხუბილაი-ყაენი ახალ-ახალი ტერიტორიების დაპყრობას აგრძელებდა. 1271 წელს ჩინეთის დიდი ნანილის დამორჩილების შემდეგ, მან ახალი დინასტიის დაარსება გამოაცხადა, რომელსაც ჩინური სახელი – იუენ (ჩინურად ნიშნავს – სამყაროს დასაბამი, დასაწყისი, წყარო) უწოდა. როგორც ჩანს, ამით ხუბილაი ხაზს უსვამდა, რომ ის იყო არა ბარბაროსი (როგორც ჩინელები ყველა უცხოელს უწოდებდნენ) დამპყრობელი, არამედ ჩინეთის ახალი დინასტიის იმპერატორი. უნდა აღინიშნოს, რომ საკითხისადმი ამგვარი მიდგომით, მან კონფუციანური იდეებით გამსჭვალული ჩინელი საზოგადოების ზედა ფენის გარკვეული ნაწილის გული მოინადირა. მონღოლები თვლიდნენ, რომ მათ უფლება ჰქონდათ, ჩინეთის კანონიერი მმართველები ყოფილიყვნენ თუნდაც იმის გამო, რომ მოახერხეს ჩინეთის იმპერიის გაერთიანება ასწლეულების მანძილზე გათიშულობის შემდეგ.

ხელისუფლების სათავეში მოსვლისთანავე, ხუბილაი-ყაენი მომთაბარე ნომადური ტრადიციებისაგან გამიჯვნის პოლიტიკურ კურსს დაადგა. ასე რომ, მის მთავარ დასაყრდენ ძალას (უღედის მსგავსად) სწორედ ბინადარ მოსახლეობაზე და ჩინურ მოდელზე დაფუძნებული ბიუროკრატიული აპარატი წარმოადგენდა. ამ კონტექსტში ხაზგასასმელია, რომ ხუბილაი გამოირჩეოდა მთავარსარდლობის ნიჭით, განსაკუთრებული გამჭრიახობით და პოლიტიკური ალლოთი. სწორედ ამ თვისებათა გამო ისტორიგრაფიაში ის მოიხსენიებოდა, როგორც ჩინგიზ-ყაენის უსაყვარლესი შვილიშვილი, რომელსაც ახალგაზრდობაშივე შეარქვეს „სერენი“ ანუ ბრძენი. ხუბილაიმ სათანადოდ შეაფასა ჩინეთის ეკონომიკურ-კულტურული განვითარების დონე, ის შესანიშნავად აცნობიერებდა ლოიალური დამოკიდებულების მნიშვნელობას დაპყრობილ ხალხთა მიმართ, რათა გაეძლიერებინა თავისი გავლენა რეგიონში და გაეფართოვებინა სამფლობელოები.³ ამიტომაც იყო, რომ მან ჩინელი განსწავლული მრჩეველები შემოიკრიბა, თუმცა პოლიტიკური კუთხით, ჩინელები დისკრიმინაციაში იმყოფებოდნენ. მონღოლი დიდებულები უკმაყოფილო იყვნენ ხუბილაის ლოიალურობით, რადგანაც მის ამგვარ ქმედებაში ისინი უხეშ გამოწვევას ხედავდნენ მონღოლური მომთაბარეული ტრადიციების მიმართ,

¹ მონღოლთა ბატონობისაგან გათავისუფლების შემდეგ, 1368 წელს ხელი-სუფლების სათავეში ჩინური მინის დინასტიის მოსვლის დროიდან ტატუს პეიფინგი (ჩინურად ნიშნავს – ჩრდილოეთის მშვიდობა) ეწოდა.

² Рашид-ад-дин, *Сборник летописей*, 170; *Книга Марко Поло*, под ред. П. Магидовича (Москва, 1955), 98; ჰენრი მარტი, *მარკო პოლო*, მთარგმნელი ნანა თარგამაძე (თბილისი, 2011), 252.

³ Гарольд Лэмб, *Чингиз-хан властелин мира*, 230; Мен Джон, *Хубилай: от Ксанагу до сверхдержавы* (Москва – Владимир, 2008).

სადაც უცხო ხალხთა და მათი კულტურის განადგურება დამკვიდრებულ ნორმას წარმოადგენდა. ყოველივე ამის გამო სტეპებში დარჩენილი მონღოლები ხუბილას დიდ ყანად არ აღიარებდნენ და მისი ზეობის ბოლომდე ოპოზიციაში ედგნენ მას.¹

ხუბილას მთავარ სამიზნეს სამხრეთ ჩინეთში ნომინალურად არსებული სუნგის დინასტია წარმოადგენდა, სადაც სუნგის უკანასკნელი იმპერატორი თავის მომხრეებთან ერთად იმყოფებოდა. 1275 წელს მონღოლთა არმია მთავარსარდალ ბაიანის მეთაურობით სამხრეთისკენ დაიძრა, მდინარე იანძის გადალახვის შემდეგ ერთმანეთის მიყოლებით აღებულ იქნა მთელი რიგი ქალაქები, 1276 წლის თებერვალში კი, სამხრეთ სუნგის დინასტიის დედაქალაქმა ხანჭოუმ კაპიტულაცია გამოაცხადა. საიმპერატორო კარი დატყვევებულ იქნა, ახალგაზრდა იმპერატორი კი ხუბილაიმ ტიბეტში გადაასახლა.² ამას მოჰყვა საომარი ოპერაციები წყალზე, ასევე ჩინელ პატრიოტთა ლაშქრის განადგურება გუანდუნის პროვინციაში 1279 წელს, რითაც დასრულდა კიდევც მონღოლთა მიერ მთელი ჩინეთის დაპყრობა. ხაზგასასმელია, რომ პირველად ჩინეთის ისტორიაში ქვეყნის მთელი ტერიტორია უცხო დამპყრობელთა უღელქვეშ მოექცა. ამ გარემოებამ სრულიად ახალი ეთნიკური რეალობა შექმნა ჩინეთში. კერძოდ, ქვეყნის მთავარ პუნქტებში მონღოლთა ჯარი იყო განთავსებული თავიანთი ოჯახებით, ჯოგებით და სხვა ქონებით. მათ განკარგულებაში გადავიდა ასევე მიწის არსებული ფართობები საძოვრებითა და სახნავებით.³ აქვე უნდა აღინიშნოს, რომ ჩინეთის გარდა, ხუბილაიმ პარალელურ რეჟიმში დაიმორჩილა მეზობელი ქვეყნები: ბირმა, კამბოჯა, კორეა, თუმცა მისი ლაშქრობები (1274 და 1281 წწ.) იაპონიის წინააღმდეგ მარცხით დასრულდა,⁴ რამდენადაც ეს საუბრის ცალკე თემას წარმოადგენს, ამჯერად მასზე ყურადღებას აღარ ვამახვილებთ.

საწყის ეტაპზე მონღოლი მმართველები ემიჯნებოდნენ ჩინელ მოსახლეობას, ხაზს უსვამდნენ თავიანთ გამორჩეულობას, მაგრამ დროთა ვითარებაში დამპყრობლებმა მათთვის სასარგებლო ადგილობრივი ელემენტების ათვისება დაიწყეს. საქმე ის იყო, რომ მონღოლთა ხელისუფლება საკმაოდ რთული ამოცანის წინაშე აღმოჩნდა ძალაუფლების განმტკიცების კუთხით, უძველესი კულტურის მქონე ქვეყანაში, რამდენადაც მათ ქვეყნის მშვიდობიანი მართვის არანაირი გამოცდილება არ გააჩნდათ. შექმნილ ვითარებაში მმართველი ელიტის წინაშე დაპყრობილ ჩინურ ეთნოსთან ურთიერთობის სტრატეგიის შემუშავების აუცილებლობა წამოიჭრა.

ზოგადად, მონღოლებმა ჩინეთში ეკონომიკური, პოლიტიკური და ეროვნული ჩაგვრის სასტიკი რეჟიმი დაამყარეს. გაცხოველდა მონათვაჭრობა, აღმოცენდა მონათმფლობელური სასაქონლო მეურნეობა.

¹ А. Ш. Кадырбаев, *Хубилай-хан – Завоеватель или объединитель Кумая?* (Москва, 29), 56-58.

² *История Кумая*, 378; *The Cambridge History of China*, 433.

³ ი. ცინცაძე, *მონღოლები და მონღოლთა დაპყრობები*, 176; David Curtis Wright, *The History of China Santa Barbara – California*, 2011), 76-77.

⁴ ნ. ველაშვილი, *იაპონია საუკუნეთა ლაბირინთებში* (თბილისი, 2012), 129-131.

განსაკუთრებით მძიმე აღმოჩნდა მონღოლთა მიერ დაწესებული საგადასახადო სისტემა. მოსახლეობის დამონებასთან ერთად, ეროვნული ჩაგვრა აისახებოდა ჩინელთა იურიდიული უფლებების შეზღუდვასა და მათ დამცირებაში. მონღოლებმა ჩინეთის მოსახლეობა ოთხ კატეგორიად დაყვეს რელიგიური და ეროვნული კუთვნილების მიხედვით. პირველ კატეგორიაში შედიოდნენ თავად მონღოლები, ანუ სრულუფლებიანნი, პრივილეგირებული ფენა. მეორე კატეგორიაში მოქცეულნი იყვნენ უცხოელები (მაგ., შუა აზიელები, სირიელები, ევროპელები და სხვა). მესამე კატეგორიას განეკუთვნებოდნენ ჩრდილოეთის ჩინელები, ასიმილირებული კიდანები, ჯურჯენები, კორეელები. მეოთხე კატეგორიაში კი შედიოდნენ ყველაზე უფლებო და დისკრიმინაციაში მყოფი სამხრეთის ჩინელები. სახელისუფლო თანამდებობების დაკავება მხოლოდ პირველი ორი კატეგორიის წარმომადგენლებს შეეძლოთ.¹ ცხადია, რომ ამგვარი მკვეთრი შემობრუნება სოციალურ სფეროში დამღუპველ ზეგავლენას ახდენდა ჩინეთის საზოგადოებრივი ცხოვრების ყველა სფეროზე. ფაქტობრივად, მონღოლთა ბატონობამ ეს მაღალგანვითარებული ქვეყანა შორეულ წარსულში დააბრუნა. რაც შეეხება მონღოლთა მმართველობის ადმინისტრაციულ სისტემას, მას ჩინური მოდეული დაედო საფუძვლად. იმპერიის მთელი ტერიტორია დაიყო 11 პროვინციად, რომლებსაც ხელისუფლების წარგზავნილი ჩინოვნიკები მართავდნენ. საიმპერატორო კარზე დაარსდა სამხედრო საბჭო და ცენზორთა პალატა, რომელიც ჩინოვნიკთა საქმიანობას აკონტროლებდა. მთავარ აღმასრულებელ ორგანოს წარმომადგენდა მინისტრთა კაბინეტი, რომლის მეთაურის პოსტი ტახტის მემკვიდრის პერეოგაცივას წარმოადგენდა. მას ექვსი უწყება ექვემდებარებოდა.² რამდენადაც იუენის იმპერიის მმართველობა მნიშვნელოვანწილად სამხედრო ძლიერებას ეფუძნებოდა, მთავარი ყურადღება სწორედ ამ სფეროზე იყო ფოკუსირებული. დედაქალაქში იმყოფებოდა მონღოლთა 12 000-იანი გვარდია, მსხვილი სამხედრო გარნიზონები იყო განთავსებული ასევე ყველა დიდ ქალაქში.

მართალია, მონღოლებმა ჩინური ბიუროკრატიული აპარატი თითქმის ხელუხლებლად დატოვეს, მაგრამ მათი მმართველობის პირველ ეტაპზე ჩინელთა ნაცვლად, თანამდებობებზე უცხოელები ინიშნებოდნენ. პირველად ჩინეთის ისტორიაში სახელმწიფო აპარატში თანამდებობები ევროპელებმაც დაიკავეს. ამ კონტექსტში აღსანიშნავია, რომ თავდაპირველად მონღოლი მმართველები ხელს უწყობდნენ ევროპელთა ჩინეთში ჩასვლას, რადგანაც იმედოვნებდნენ, რომ მათი დახმარებით ქვეყანაში ქაოსის აღკვეთას შეძლებდნენ. ამგვარმა პოლიტიკამ ხელი შეუწყო ევროპელ ვაჭართა, მოგზაურთა, მისიონერთა მოზღვავენებას ჩინეთში (ცნობილი ფაქტია, რომ იმხანად ჩინეთში 5000 ევროპელი ქრისტიანი დასახლდა). მათ შორის, აღსანიშნავია ვენეციელი ვაჭარი მარკო პოლო (1254-1324), რომელმაც 17 წელი დაჰყო ჩინეთში და ხუ-

¹ *История стран зарубежной Азии в средние века*, ответственные редакторы А. М. Голдобин, Д. И. Гольдберг (Москва, 1970), 250.

² David Farquhar, *Structure and Function in the Yuan Imperial Government, China under mongol Rule*, ed. by D. Langlois (Princeton, 1981), 51; *История Кумая*, 378.

ბილაის კარზე მაღალი თანამდებობაც მოიპოვა. თავის ნაშრომში ის ხატოვნად აღწერს მონღოლთა პერიოდის ჩინურ რეალობას. საყურადღებოა, რომ ხუბილაის ის მოიხსენიებს, როგორც „მსოფლიოში ყველაზე ბრძენ მმართველს“, რომელიც სტიქიური უბედურებების ევროს მოსახლეობას გადასახადებიდან ათავისუფლებდა, აგებდა საავადმყოფოებს, ბავშვთა სახლებს, მფარველობას უწევდა სასწავლებლებს, ხელს უწყობდა ვაჭრობას აბრეშუმის გზაზე, რათა კონტაქტები განვითარებულიყო ჩინეთსა და დასავლეთს შორის. მარკო პოლო ხუბილაის კიდევ ბევრ დამსახურებას უსვამს ხაზს.¹ რა თქმა უნდა, მისი შეფასებები ტენდენციური და გადაჭარბებულია, მაგრამ ფაქტია, რომ ხუბილაი-ყაენმა მართლაც მიაღწია იმპერიის ეკონომიკურ აღმავლობას მიუხედავად იმისა, რომ მთელი ცხოვრება ჩაბმული იყო შიდა ომებში სტეპების მონღოლ დიდებულებთან. მარკო პოლოს გარდა, 1294 წლიდან იუენის სამეფო კარზე იმყოფებოდა რომის პაპის ელჩი, ბერი ჯოვანი მონტეკორვინო, რომელიც სიცოცხლის ბოლომდე იქ დარჩა. 1318-1328 წლებში ჩინეთში მოღვაწეობდნენ იტალიელი მისიონერები ოდორიკო დი პორდენონე, ჯოვანი მარინიოლი და სხვ.² მათ მიერ დატოვებული ცნობები საფუძვლად დაედო შუა საუკუნეების ევროპაში პირველ რეალურ ინფორმაციას ჩინეთის შესახებ.

ჯერ კიდევ უღედის ზეობის პერიოდიდან (1229-1241) მონღოლთა უმაღლესი ფენა აქტიურად ჩაება საქარავნო ვაჭრობაში, რაშიც მათ მუსლიმი ვაჭრები უწევდნენ ქმედით დახმარებას. კიდევ უფრო გაფართოვდა სავაჭრო ურთიერთობების არეალი როგორც დასავლეთის, ისე აღმოსავლეთის მიმართულებით, რამაც ვაჭრობის არნახულ აყვავებას შეუწყო ხელი. არაბ, სპარსელ, ინდოელ და ევროპელ ვაჭრებს ჩინეთში შეჰყავდათ ცხენები, შეჰქონდათ ხალიჩები, ძვირფასი ქვები, სანელებლები, ჩინეთიდან კი გაჰქონდათ აბრეშუმი, კერამიკა, ფაიფური და ფუფუნების სხვადასხვა საგნები.³ რაც შეეხება საშინაო ვაჭრობას, მიუხედავად მძიმე პოლიტიკური ვითარებისა, ის გარკვეული დოზით განვითარებას აგრძელებდა. ხელისუფლება შესანიშნავად აცნობიერებდა ვაჭარ-ხელოსანთა საქმიანობის სარგებელს ხაზინისათვის. ამიტომაც იყო, რომ ქალაქებისა და მოსახლეობის დარბევისას, მონღოლები მათ (ასევე მხატვრებს, სწავლულებს, სხვადასხვა ხელობის ოსტატებს..) სიცოცხლეს უნარჩუნებდნენ და თავიანთ სასარგებლოდ იყენებდნენ. მონღოლთა ხელისუფლება, ისევე როგორც მისი წინამორბედი – სუნგის დინასტია, მონოპოლიას ინარჩუნებდა ისეთი საქონლის ვაჭრობაზე, როგორიც იყო: მარილი, ფერადი და ძვირფასი მეტალი, ჩაი, ღვინო, აბრეშუმი, საიდნაც უზარმაზარ შემოსავალს იღებდა.⁴

¹ *Книга Марко Поло; Г. Харт, Венецианец Марко Поло, перевод с английского Н. В. Банникова (Москва, 2001).*

² *История стран зарубежной Азии в средние века, 250.*

³ ი. ცინცაძე, *მონღოლები და მონღოლთა დაპყრობები*, 193.

⁴ *История Китая, 378-380; John de Francis and E-ru Zen Sun, Government Artisans of the Yuan dynasty, Chinese Social History: Translation of Selected Studies (Washington, 1956), 234-242).*

თავისებურებებით გამოირჩეოდა განსახილველი პერიოდის ჩინეთში იდეოლოგიური ვითარება. ამთავითვე ხაზგასასმელია, რომ მონღოლები რელიგიურ ტოლერანტობას იჩენდნენ. ჩინეთში მოხვედრილ მონღოლთა უმეტესმა ნაწილმა ბუდიზმი მიიღო, განსაკუთრებით მჭიდრო კავშირი დაამყარეს მათ ტიბეტურ ბუდიზმთან – ლამაიზმთან. შედეგად, XIII საუკუნის შუა ხანებიდან მონღოლთა სასახლის კარის ოფიციალურ სარწმუნოებად სწორედ ლამაიზმი იქცა. ხელისუფლების მხრიდან გარკვეული პრივილეგიებით და მფარველობით სარგებლობდნენ ბუდისტები და ქრისტიანები.¹ კერძოდ, აკრძალული იყო მათი შეურაცხყოფა, მათთვის ზიანის მიყენება, გათავისუფლებულნი იყვნენ გადასახადებისაგან.² ხელისუფლება მზრუნველობას იჩენდა დასავლეთიდან ჩინეთში ჩასული მუსლიმური თემის წარმომადგენელ ვაჭრებისა და მევახშეების მიმართ, რომელთა რაოდენობა სულ უფრო მატულობდა. ხაზგასასმელია, რომ მონღოლთა ბატონობის პერიოდში ისინი უზარმაზარ ეკონომიკურ ძალას და პოლიტიკურ გავლენას ფლობდნენ ჩინეთში.³ პოზიტიურად ხვდებოდა იუენის დინასტია პირველ კათოლიკე მისიონერებსაც. როგორც ჩანს, ზემოხსენებული შეღავათების მინიჭებით ხელისუფლება იმედოვნებდა სხვადასხვა კონფესიების მასობრივი აგიტატორების მიზნით გამოყენებას. რამდენადაც ეკლესია ზოგადად, ყველგან ძლიერ ორგანიზაციას წარმოადგენდა, მასთან საერთო ენის გამონახვას დიდი მნიშვნელობა ჰქონდა.⁴ სხვა სარწმუნოებებისაგან განსხვავებით, კონფუციონიზმი ხელისუფლების მფარველობით არ სარგებლობდა, თუმცა ხუბილის მიერ დაკანონებული მმართველობის ფორმა სახელმწიფოსთან შეზრდილი ამ მოძღვრების მთავარი პოსტულატების გაზიარების აუცილებლობას გულისხმობდა. ამის ნათელი დასტურია 1287 წელს უმაღლესი რანგის კონფუციანური კადრების სამჭედლოს – ე.წ. „მამულიშვილთა აკადემიის“ დაფუძნება, ასევე სახელმწიფო საგამოცდო სისტემის აღდგენა (1315 წ.)⁵ სამეცნიერო წოდების, ან თანამდებობის მისაღებად, რითაც აღდგენილ იქნა განათლების კონფუციანური სისტემა. თუმცა, ამ შემთხვევაშიც უპირატესობა მონღოლებსა და მუსლიმური ქვეყნებიდან ჩამოსულებს ენიჭებოდა.

¹ ისტორიიდან ცნობილია, რომ ხუბილის დედა ნესტორიანელი ქრისტიანი იყო. შესაბამისად, ის და მისი ძმები ქრისტიანულ ტრადიციებზე იყვნენ აღზრდილნი, თუმცა მონათლულები არ ყოფილან. მოგვიანებით, ხუბილი ქრისტიანობას განუდგა და ბუდიზმი მიიღო.

² ი. ცინცაძე, *მონღოლები და მონღოლთა დაპყრობები*, 189-190; *The Cambridge History of China*, 457-459.

³ Morris Rossabi, *The Muslims in the Early Yuan Dynasty, China under Mongol Rule*, ed. John D. Langlois (Princeton, 1981), 282-283; М.Россаби, *Золотой век империи Монголов*, перевод с Английского. С. В. Иванова (Санкт-Петербург, 209), 300-305.

⁴ ი. ცინცაძე, *მონღოლები და მონღოლთა დაპყრობები*, 190-191.

⁵ *История стран зарубежной Азии в средние века*, 252; *The Cambridge History of China*, 446.

ჩინეთში ბატონობის მეორე ეტაპზე მონღოლმა მმართველმა გაცნობერეს, რომ პოლიტიკური სიტუაციის სტაბილიზაციისათვის მათ ევროპელები არ გამოდგებოდნენ, რადგან ამ უკანასკნელთ მხოლოდ სავაჭრო ინტერესები ამოძრავებდათ. აქედან გამომდინარე, მათი დამოკიდებულება ევროპელთა მიმართ თანდათან შეიცვალა პოზიტიურიდან ნეგატიურით და ხელისუფლებამ გეზი აიღო ჩინელ დიდებულთა დაახლოება-გადმოზივებაზე. მითუმეტეს, აშკარა იყო, რომ ჩინელი ჩინკოვნიკების დახმარების გარეშე, მონღოლებს არ ძალუძდათ უზარმაზარი იმპერიის მართვა. მათი პრიმიტიური საზოგადოებრივი ცხოვრების წესი არ იძლეოდა იმის საშუალებას, რომ პოლიტიკურ-ადმინისტრაციული და სამეურნეო პრობლემები დამოუკიდებლად დაერეგულირებინათ. სხვადასხვა წყაროთა მონაცემებით, მონღოლებს გადასახადებისა და აღწერის საქმეში ჩინელები ან მაჰმადიანი ვაჭრები ეხმარებოდნენ.¹ ასე რომ, მონღოლმა მმართველებმა ადგილობრივ მოსახლეობასთან თანამშრომლობა და გარკვეული კომპრომისული ნაბიჯების გადადგმა დაიწყეს.

სამხედრო ძლიერების მიუხედავად, მონღოლთა იმპერია შინაგანი სიმტკიცით არ გამოირჩეოდა, რადგანაც პერმანენტულად მიმდინარე შიდა ომები მას თანდათან უთხრიდა ძირს. განსაკუთრებით გამწვავდა ბრძოლები ხუბილაის გარდაცვალების შემდეგ (1294 წ.) მის შთამომავლებს შორის, რომლებიც ერთმანეთს ეცილებოდნენ დიდი ყაენის ტახტის ხელში ჩასაგდებად. ფაქტობრივად, ხუბილაის ზეობის ხანაში მი აღწია იუენის დინასტიამ თავის ძლიერების ზენიტს, შემდგომ ხანებში კი მისი დაღმასვლის პროცესი დაიწყო.² სიტუაცია კრიტიკულ ზღვარს მიუახლოვდა XIV საუკუნის 30-იან წლებში მონღოლთა უკანასკნელი იმპერატორის ტოგონ-თემურის ზეობის ხანაში (1233-1367). ეს აისახებოდა მმართველი დინასტიის უფლებამოსილების არეალის შევიწროვებაში, იმპერატორის ძალაუფლების შესუსტებაში, სახელმწიფოში წესრიგის რღვევაში, ჩინოვნიკთა განუკითხავ ქმედებებში და ა.შ. საიმპერატორო სასახლე ტატუში გამუდმებულად ინტრიგებისა და სისხლისმღვრელი შეტაკებების ასპარეზად იქცა. ქვეყანაში არსებულ პოლიტიკურ და ეკონომიკურ კრიზისს ზედ ერთვოდა სტიქიური უბედურებები (1351-1352 წლებში ადიდა მდინარე ხუანხე, რომელმაც უზარმაზარი ტერიტორია მოიცავა – ხუბუის, ხენანის, შანტუნგის პროვინციები), შიმშილობა. შექმნილი ვითარებიდან გამომდინარე, ახალი ძალით აგორდა ჩაგრული ჩინელი მოსახლეობის ანტიმონღოლური გამოსვლების ტალღა, რომელიც ფართომასშტაბიან აჯანყებებში გადაიზარდა. ხელისუფლებისათვის ყველაზე სამიშ ძალად გამოიკვეთა ბუდისტური რელიგიური ორგანიზაცია „თეთრი ლოტოსი“, რომლის მეთაურობითაც 1351 წელს მძლავრი შეიარაღებული აჯანყება დაიწყო.

¹ ი. ცინცაძე, *მონღოლები და მონღოლთა დაპყრობები*, 182-183; პლანო კარპინი, *ისტორია მონგოლებისა*, 53; *ქართლის ცხოვრება*, ტ. II, 234-235; К. П. Патканов, *История Монголов по армянским источникам*, I выпуск (Санкт-Петербург, 1873), 78-79.

² *The Cambridge History of China*, 491-193.

მალე მას ე.წ. „ნითელი ლაშქარი“ შეუერთდა (ასე ეწოდა მას, რადგან მოლაშქრეებს ნითელი დოლბანდები ჰქონდათ თავზე წაკრული). 1352 წელს ხსენებული ორი ძალა გაერთიანდა ჭან იუან-ჭანგის მეთაურობით და ეტაპობრივად დაიწყო ჩინეთის პროვინციების მონღოლებისაგან გათავისუფლება. მათი ერთობლივი ძალისხმევით XIV საუკუნის 60-იანი წლების დასაწყისში მონღოებმა ჩინეთში თითქმის ყველა სტრატეგიულად მნიშვნელოვანი რაიონი დაკარგეს. საბოლოოდ, 1368 წლის დამდეგს აჯანყებულებმა დედაქალაქი ტატუ დაიკავეს (იუენის დინასტიის ბოლო იმპერატორმა მონღოლეთის სტეპებს შეაფარა თავი), რითაც დასრულდა მონღოლთა ბატონობა ჩინეთში.¹ იმავე წელს გამარჯვებულმა ჭუ იუან-ჭანგმა თავი იმპერატორად გამოაცხადა და ახალ დინასტიას ჩაუყარა საფუძველი, რომელსაც უწოდა – მინგ (ჩინურად ნიშნავს – ნათელი).

საერთო ჯამში, უდავოა, რომ მონღოლთა ბატონობას ჩინეთში თან ახლა ადგილობრივ სანარმოო ძალთა განადგურება, მოსახლეობის ეროვნული ჩაგვრა და სოციალური მდგომარეობის გაუარესება, თუმცა იმავდროულად იუენის იმპერიაში ხელოსნობა-ვაჭრობა (განსაკუთრებით საგარეო ვაჭრობა) წარმატებით ვითარდებოდა. ამ კონტექსტში აღსანიშნავია ის გარემოებაც, რომ ზოგადად, მონღოლებმა სხვადასხვა რეგიონში დროთა ვითარებაში თავიანთი იდენტობა დაკარგეს და დაპყრობილი ეთნოსისა თუ ქვეყნის ადათ-წესები გაითავისეს. კერძოდ, უფრო მაღალგანვითარებული და ცივილიზებული ხალხისაგან ისინი იღებდნენ იმას, რაც მათთვის სასარგებლო და საჭირო იყო. ამის კლასიკურ ნიმუშს წარმოადგენს სწორედ ჩინეთში მათი ბატონობა. თუმცა, ცხადია, რომ იყო პირუკუ გავლენაც, ანუ ბევრმა მონღოლურმა ტერმინმა და ადათ-წესმა თავისი კვალი დატოვა მათ მიერ დაპყრობილ ქვეყნებში.²

Nana Gelashvili **The Mongol Rule in China**

The great Mongol conqueror Genghis Khan emerged in 1206 as the undisputed leader of all pastoral nomadic peoples north of China. With establishment of the Mongol state Genghis Khan started aggressive foreign policy towards the west and east. This time our attention is focused on the East and South-east Asia. Namely represented paper deals with the Mongol conquest of China, analyses the reasons and results of historical facts and events which took place at that time.

The Mongol conquest of China was a series of major military efforts by the Mongol empire to invade China proper. It spanned six decades in the 13th century and involved the defeat of the Jin dynasty, Western Xia and the southern Song. In

---

¹ *История Кумая*, 382-384; David Curtis Wright, *The History of China*, 94-97.

1209 Genghis Khan undertook a large campaign to secure the submission of Western Xia. As a result, aforesaid dynasty served as faithful vassal to the Mongol empire for almost a decade. One of the major goals of Genghis Khan was the conquest of the Jin dynasty and in 1211 he declared war. It must be stressed, that while Mongols were victorious in the field, they were frustrated in their efforts to take major cities. In his typically logical and determined fashion, Genghis Khan and his highly developed staff studied the problems of the assault of fortifications. With the help of Chinese and Islamic engineers, they gradually developed the techniques to take down fortifications. As a result of a number of overwhelming victories in the field and a few successes in the capture of fortifications deep within China, Genghis Khan had conquered and consolidated Jin territory as far south as the great wall by 1213. He defeated the Jin forces, devastated all northern China and captured numerous cities. This region at that time was occupied by Jin dynasty of Jurchens. In 1215 Mongolian troops besieged and sacked the Jin capital Yanjing (modern-day Beijing) and about 90 other cities. After this victorious battle campaign Genghis Khan returned to Mongolian capital – Karakorum and began preparing to attack Khwarasm.

The last military operations of Genghis Khan in China began in 1226. Like his previous invasions, it was successful, however on the way back Genghis fell ill and in August 1227 died. In order not to jeopardize the ongoing campaign, his death was kept a secret. The Mongols then mercilessly pillaged populated areas, slaughtered the populations, plundered the imperial tombs and completed the effective annihilation of the country.

After Genghis Khan's death his successors (Ogedei, Mongke, Kublai) continued intermittently attacked China. Under the reign of Genghis' third son – Ogedei Khan (1229-1241), the Mongols destroyed the weakened Jin dynasty in 1234, conquering most of northern China. Mongke Khan (1251-1259) succeeded Ogedei's son – Guyuk, as a great Khan. He granted his brother Kublai control over Mongol held territories in China. When Mongke died in 1259, Kublai learned that another his brother – Ariq-Boke was challenging his claim to the throne. That's why Kublai immediately convened a Kurultai in Kaiping, that elected him as Great Khan. At the same time rival Kurultai in Mongolia proclaimed Ariq-Boke as Great Khan and thus a civil war began among the Mongols. Finally Ariq-Boke was hampered by inadequate supplies and surrendered in 1264. After the victory Kublai Khan began attacking southern China, where was Southern Song government in it's capital – Hangzhou. The fight against Mongol invaders was long and hard, at last the dynasty was rolled up and all China had been successfully conquered by Mongol leader Kublai Khan, who is known as a favourite grandson of Genghis Khan. He was a founder of the Mongol Yuan dynasty (1271-1368). This was the first time in history that all of China was conquered and subsequently ruled by a foreign or non-native rulers. However, despite the surrender of the Song court, resistance of dynasty remnants remained. In an attempt to restore the Song dynasty, several officials set up a government in Guangdong, aboard ships of the vast Song navy, which still maintained over a thousand ships. Realizing this, in 1279 Kublai Khan sent his fleet to engage the enemy forces at the battle of Yamen

in the waters off of modern Hong Kong, winning a decisive victory. This was the final major military confrontation of the Mongol conquest of the Song dynasty

First of all Kublai readied the Mongol capital from Karakorum in Mongolia to Khanbalic (Dadu – in China) – near the former Jurchen capital Zhongdu. He promoted commercial, scientific and cultural growth. Politically, the system of government created by Kublai Khan, was the product of a compromise between Mongolian patrimonial feudalism and the traditional Chinese autocratic-bureaucratic system. He supported the merchants of the Silk Road trade network by protecting the Mongol postal system, constructing infrastructure, providing loans that financed move of trade caravans, endorsed policies that stimulated agricultural and commercial growth. Kublai expanded the Great Canal from southern China to Dadu in the north. He instituted the reforms proposed by his Chinese advisers by centralizing the bureaucracy, expanding the circulation of paper money and maintaining the traditional monopoly on salt and iron. He restored the imperial secretariat and left the local administrative structure of past Chinese dynasties unchanged. Although, Chinese elite were not given their share of power, society was divided in four classes, with the Chinese population occupying the lowest rank. It is worth mentioning that he welcomed foreigners to his court, such as well known Venetian merchant Marco Polo, who wrote the most influential European account of Yuan China.

During their campaigns the Mongol empire recruited many nationalities in their warfare, such as those of Central and East Asia. The Mongols employed Chinese troops, especially those, who worked catapults and gunpowder to assist them in other conquests. In addition many scholars, artists and doctors were explored, as the Mongols valued workers with specialized skills. Mongolian rulers were distinguished with religious tolerance. There were various religions practiced during the Yuan dynasty, such as Buddhism, Islam, Daoism, Christianity. However, unlike the western Khanates, the Yuan dynasty never converted to Islam. Instead, Kublai favored Buddhism, especially the Tibetan variants. As a result, Tibetan Buddhism was established as the de facto state religion.

It should be noted that the Yuan dynasty, established by Kublai Khan, was only part of a large Mongol empire, that included other regions conquered and ruled by the Mongols. At the same period the Mongols were trying to expand their coasts towards Korea and in 1258 they have established their administration on Korea peninsula. As well as in China, the Mongols established there very strict political, economic and national regime. Results of the Mongol invasions in Japan in 1274 and in 1281 have finished with different outcome. Despite the numerous Mongolian army, which included also Korean and Chinese soldiers, the Japanese have managed to defeat them. As a result, unlike China, Korea and some of other Asian countries, Japan kept its independence.

Kublai's successors lost all influence on other Mongol lands across Asia, in China as well. The reigns of the later Yuan emperors were short and marked by intrigues and rivalries. In 1351 the Red Turban rebellion started and grew into nationwide uprising. At last the rebel armies took Dadu in 1368. Out of this turmoil emerged a new native dynasty called Ming (1368-1644).

ემზარ მაკარაძე, ბექა მაკარაძე

თურქეთ-ამერიკის ურთიერთობის ძირითადი ასპექტები თანამედროვე ეტაპზე

საერთაშორისო ურთიერთობები არსებობს და ვითარდება საერთაშორისო სისტემის ფარგლებში. საერთაშორისო სისტემა კი თავის მხრივ ელემენტთა სიმრავლეს გულისხმობს, ისინი ურთიერთდამოკიდებული არიან და ურთიერთქმედებაში ქმნიან ერთ მთლიანობას.¹ საერთაშორისო სისტემის მთავარი სუბიექტი არის სუვერენული სახელმწიფო², რომლის ქმედებები ანგარიშგასანევია სხვა დანარჩენი სახელმწიფოების მხრიდან თავიანთი საგარეო პოლიტიკის შემუშავებისას, რადგან საერთაშორისო სისტემა ეს ის ასპარეზია, სადაც ხორციელდება სახელმწიფოთა მიერ ურთიერთშეფასება და მიმდინარეობს ურთიერთდამოკიდებული გადაწყვეტილებების მიღება.³

ერთი სახელმწიფოს მიერ წარმოებული საგარეო პოლიტიკა, საკუთარი საზღვრების გარეთ, საკუთარი ეროვნული ინტერესების სასარგებლოდ გადადგმულ ნაბიჯებს, დასახული მიზნის მისაღწევად გამოყენებულ მეთოდებს, მოქმედების სტილსა და მიზანმიმართულ ქმედებებს აერთიანებს.⁴ საგარეო პოლიტიკა ეს არის სახელმწიფოთაშორის ურთიერთობებში ერთი სახელმწიფოს მიერ სხვა სახელმწიფოებთან ერთად მიღებული გადაწყვეტილებები და ინიციატივები.⁵ საგარეო პოლიტიკა სახელმწიფოსთან ერთად ჩნდება, მისი პირდაპირპროპორციულია და საერთაშორისო ასპარეზზე ერთი სახელმწიფოს მიერ საკუთარი საზღვრების გარეთ მეორე სახელმწიფოს ან სახელმწიფოების მიმართ წარმოებულ პოლიტიკას გულისხმობს.⁶

¹ Arı T., *Uluslararası İlişkiler Teorileri (Çatışma, Hegemonya, İşbirliği)*, 8. Baskı, MKM yayıncılık (Bursa, 2013), Giriş. დამ. ინფ. იხ. რონდელი, ა., *საერთაშორისო ურთიერთობები*, მესამე განახლებული გამოცემა, გამომცემლობა „ნეკერი“ (თბილისი, 2006).

² სუვერენული სახელმწიფოები ფორმალურად დამოუკიდებელნი და თანასწორუფლებიანნი არიან, თუმცა ისინი მრავალი ფაქტორით განსხვავდებიან ერთმანეთისაგან. ეს განსხვავებულობა კი თანამედროვე საერთაშორისო სისტემის უდიდეს სირთულეს წარმოადგენს.

დამ. ინფ. იხ. Toklu, V., *uluslararası İlişkiler, İmaj Yayınevi* (Ankara, 2006).

³ Sönmezöğlü F., *Uluslararası Politika ve Dış Politika Analizi* (İstanbul, Filiz Kitabevi yayınları, 2000), 32.

⁴ Bilge, S., *Milletlerarası Politika. – A.Ü. Siyasal Bilgiler Fakültesi*, (Ankara, 1966), 297.

⁵ Sönmezöğlü F., *Uluslararası Politika ve Dış Politika Analizi*, 149.

⁶ Kürkcüoğlu, Ö., *Dış Politika Nedir? – Türkiye'nin Dünü ve Bugünü*, Ankara Üniversitesi SBF Dergisi, Cilt 35, №1 (Ankara, 1980), 311.

საგარეო პოლიტიკის შემუშავებისას, ეროვნულ ინტერესებთან ერთად, ძალთა წონასწორობის კონცეფციაც უნდა იქნას გათვალისწინებული. ძალთა წონასწორობა კი ისეთ საგარეო პოლიტიკის გატარებას მოითხოვს, რომლის ამოსავალი ნერტილიც, როგორც რეგიონული, ასევე გლობალური მასშტაბით ძალთა ბალანსის შენარჩუნება იქნებოდა.¹

თუ პირველ და მეორე მსოფლიო ომებს შორის პერიოდში საერთაშორისო მასშტაბით მულტიპოლარული სისტემა² არსებობდა,³ ცივი ომის პერიოდში ბიპოლარული სისტემა⁴ გაბატონდა⁵. 1991 წელს საბჭოთა კავშირის დაშლით და ამერიკის სუპერ სახელმწიფოდ გადაქცევით, ერთპოლარული მსოფლიო წესრიგი ჩამოყალიბდა.⁶ თუმცა ერთპოლარული სისტემის დიდი ხნით გაგრძელება შეუძლებელი იყო, რადგანაც ნებისმერი სხვა სახელმწიფო საკუთარი არსებობის შესანარჩუნებლად ძალის ბალანსისა და კონკურენტუნარიანობის სადარაჯოზე დგას.⁷

საბჭოთა კავშირის დაშლის შემდეგ, ამერიკა, საკუთარი პოლიტიკური და ეკონომიკური სისტემის ლიბერალურ-დემოკრატიულად გარდაქმნით იყო დაკავებული, მაშინ, როდესაც დანარჩენი მსოფლიო ტერორიზმის, გლობალური მიგრაციის, ეთნიკური კონფლიქტების, მასობრივი განადგურების იარაღის რაოდენობის ზრდის, ნარკოტიკებისა და იარაღის კონტრაბანდის მსგავსმა პრობლემებმა მოიცვა.⁸ საერთოდ ამერიკის საგარეო პოლიტიკის კურსი ე.წ. დოქტრინების სახით არის წარმოდგენილი, რომლებიც, თავის მხრივ, შესაბამისი პერიოდის შესაბამის მოვლენების გაშუქების, შესწავლის, განხილვის, ამა თუ იმ პრობლემის მოგვარების მეთოდების თანმიმდევრულ პოლიტიკას გულისხმობს. ცივი ომის დამთავრების შემდეგ ამერიკის საგარეო პოლიტიკური კურსის თვალსაჩინო ნიმუშს 1992 წელს ამერიკის თავდაცვის სამინისტროს მიერ შემუშავებული „ახალი სამხედრო და პოლიტიკური

¹ Paul, T. V., *Balance of Power Theory and Practice 21st Century* (Londra, 2004), 7.

² როდესაც ძლიერი სახელმწიფოების რიცხვი ორზე მეტია სისტემა მულტიპოლარულია.

დამ. ინფ. იბ. Ateş, D., *Uluslararası Sistem, Uluslararası Sisteme Giriş*, (İstanbul, Küre Yayınları, 2014).

³ Aydın, A., Bakıncak, E., *Uluslararası Güç Dengesi ve İki Kutupluluk Arasındaki İlişki, C.Ü. İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi*, 17 (1) (2016), 100.

⁴ როდესაც ძალა ორი უძლიერესი სახელმწიფოს ხელშია სისტემა ბიპოლარულია. ცივი ომის პერიოდში აშშ და საბჭოთა კავშირის სახით.

დამ. ინფ. იბ. Aydın, A., Bakıncak, E., *Uluslararası Güç Dengesi ve İki Kutupluluk Arasındaki İlişki*.

⁵ Maersheimer, J., *Back to the Future: Instability in Europe After the Cold War*”, *International Security*, 15 (1), (1990), 11.

⁶ Uzer, U., *XXI Yüzyılda Tek Kutupluluk Tartışmaları, Bilge Strateji*, 5(8) (2013), 69-99.

⁷ Waltz, K. N., *The Emerging Structure of International Politics, International Security*, 18, (1993), 75-76.

⁸ Kuloğlu, A., *Soğuk Savaş Sonrası Bozulan Dengeler Irak Krizi ve Bölgesel İstikrar Arayışları, Stratejik Analizi, Asam Yayınları, №44 (Aralık, 2003)*, 43.

სტრატეგია“ წარმოადგენს, რომლის მთავარი აზრი, ისაა, რომ ახალ საერთაშორისო ასპარეზზე, მანამდე არსებულმა ე.წ. შეკავების მექანიზმმა (იგულისხმება საბჭოთა კომუნისტური ძალის შეკავების პოლიტიკა) თავისი მისია ამოწურა. დღის წესრიგში მისი შეცვლისა და ახლით ჩანაცვლების აუცილებელი პირობა დადგა.¹

ზესახელმწიფოთა ქცეული ამერიკის სუპერ სახელმწიფოებრიობის შენარჩუნება იყო საჭირო. ამისათვის ორი ძირითადი პუნქტის შესრულება გახდა გარდაუვალი. პირველი, ამერიკას „თავდაცვითი“ მექანიზმები უნდა ამოქმედებინა, რაც მომავალში ნებისმიერი საფრთხის თავიდან აცილების გარანტიას უზრუნველყოფდა. რაც შეეხება მეორეს, ის პირველის ბუნებრივი გაგრძელება იყო, რაც საფრთხის მოახლოების შემთხვევაში სწრაფ, მარტო სვლის, დამოუკიდებელად მოქმედების პოლიტიკაზე გადასვლას გულისხმობდა.²

თურქეთის რესპუბლიკის საგარეო პოლიტიკის კურსზე საუბრისას, უპირველესად მის გეოსტრატეგიულ მდებარეობაზე უნდა გამახვილდეს ყურადღება. თურქეთი, როგორც ინგლისელი გეოგრაფი ჰალფორდ მაკინდერი³ (1961-1947) აღნიშნავს, ევრაზიასა და აფრიკას შორის „მსოფლიო კუნძულს“ წარმოადგენს. ის ხმელთაშუა და შავი ზღვების შესაყარზე მდებარე ბალკანეთის, კავკასიის და ახლო აღმოსავლეთის დამაკავშირებელი ხიდია.⁴ პროფესორი ჟაკ ატალი⁵ თავის პროგნოზებში წერს, რომ თუ XX საუკუნის დასაწყისში მსოფლიო გეოპოლიტიკის ცენტრი ინგლისი, საფრანგეთი, ამერიკა და რუსეთი იყო, XXI საუკუნის დასაწყისში ამ დატვირთვას ამერიკა, ჩინეთი, რუსეთი, ევროკავშირი და ისლამური სამყარო იტვირთავს.⁶ აქედან გამომდინარე, ისლამური და ქრისტიანული სამყაროს გზაჯვარედინზე მდებარე თურქეთი დასავლეთიდან – ევროპული, ჩრდილოეთიდან – რუსული, აღმოსავლეთიდან – აზიური და სამხრეთიდან – აფრიკული და არაბული კულტურის გადაკვეთის წერტილს წარმოადგენს.⁷ მსოფლიოსთვის თურქეთი, გეოგრაფიულად დამაკავშირებელ ხიდს, კულტურული თვალსაზრისით ცენტრს, ეკონომიკურად სატრანზიტო გზას, ხოლო გეოპოლიტიკური და სტრატეგიული თვალსაზრისით სასიცოცხლო რეგიონს წარმოადგენს. ყველაფერი ეს კი უსაფრთხოების მუდმივ სა-

¹ Turan, K., 2015 Yılından ABD'nin Ortadoğu Politikası, Stratejik Devirlikte Savrulma-Türk Dış Politikası (ed: Özdağ, Ü., Demirağ Y.), *Kripto yayınevi* (Ankara, 2016), 95.

² Turan, K., 2015 Yılından ABD'nin Ortadoğu Politikası , 96-98.

³ დამ. ინფ. იხ. Halford J. M., *Democratic Ideals and Reality*, (New York, Norton, 1962), 150-165.

⁴ Kaya, F., Coğrafi Potansiyelleri Temelinde Türkiye Jeopolitiği ve Dünya Siyasetindeki Yeri, *Ağrı İbrahim Çeçen Üniversitesi Siyasal Bilimler Enstitüsü Dergisi, Ulusal Hakemli dergi*, Ekim 3/2 (2017), 3.

⁵ დამ. ინფ. იხ. Atali, J., *A Brief History of the Future*.

⁶ Denk, N. 21.nci Yüzyıla Girenken Türkiye'nin Jeopolitik Durumu ve Jestratejik Öneminin Yeniden Belirlenmesi, *Harp Akademisi Yayını* (2000), 20-21.

⁷ Kaya, F., Coğrafi Potansiyelleri Temelinde Türkiye. 9.

შიშროებას ქმნის, რის გამოც, თურქეთი საკუთარი სტაბილურობის შესანარჩუნებლად სხვადასხვა გზის და მეთოდების ძიებაშია, სწორედ ამას ემსახურება ცივი ომის შემდეგ სუპერ სახელმწიფოდ ქცეულ ამერიკასთან ურთიერთობის წონასწორობა.¹

ცივი ომის დამთავრების შემდეგ შექმნილ ახალ საერთაშორისო წესრიგის ჩარჩოებში თურქეთმა ამავე წესრიგის წამყვან სახელმწიფოს, ამერიკასთან ერთად, სვლის კურსი აირჩია. მით უმეტეს რომ უკვე აღარ არსებობდა ისეთი საშიში ძალა როგორც საბჭოთა კავშირის იყო. გლობალიზაციის პროცესში კი კონკურენტუნარიანობის შენარჩუნებისათვის ამერიკასთან და ევროკავშირთან დაბალანსებული ეკონომიკური და პოლიტიკური პარტნიორობის უზრუნველყოფა აუცილებელი პირობა გახდა. აქედან გამომდინარე, თურქეთი დასავლეთთან დაახლოებისათვის, გლობალური ღირებულებების გარდაქმნის პარალელურად, საშინაო და საგარეო სისტემის გარდაქმნის აუცილებლობის წინაშე დადგა.²

თუ გასული საუკუნის 90-იან წლებში თურქეთ-ამერიკას შორის ურთიერთობა საერთო სტრატეგიული პარტნიორობის ჩარჩოებში მიმდინარეობდა, 2001 წლის 11 სექტემბრის მოვლენების შემდეგ ის საერთაშორისო ტერორიზმის წინააღმდეგ ბრძოლასა და დემოკრატიული იდეების გამტკიცებაში გადაიზარდა.³ ნიშანდობლივია, რომ მთელი ამ პერიოდის განმავლობაში ეს ურთიერთობა ასიმეტრიულ⁴ ხასიათს ატარებდა. სხვა დატვირთვასთან ერთად პოლიტიკური და სტრატეგიული საფრთხის შინაარსის მატარებელი ტერმინი „ასიმეტრიული“, ურთიერთობათა ორმხრივ კონცეფციას გულისხმობს. პოლიტიკური ასიმეტრიის შესანიშნავ მაგალითს კი თურქეთ-ამერიკის ურთიერთობა წარმოადგენს. რამდენადაც თურქეთი ასიმეტრიულია ამერიკის, იმდენად ამერიკა ასიმეტრიულია თურქეთისა.⁵

საინტერესოა ამ სფეროში მომუშავე თურქი მეცნიერების მიდგომა ცივი ომის დასრულების შემდეგ საერთაშორისო ასპარეზზე თურქეთის როლსა და თურქეთის-ამერიკის ურთიერთობის საკითხისადმი. პროფესორი ჰასან ქონი განმარტავს, რომ 1991 წელს, საბჭოთა კავშირის დაშლის შემდეგ, ნავთობის უზარმაზარ მარაგთან სიახლოვემ თურქეთი ახალ, რეგიონულ ძალად აქცია, რაც ბუნებრივია, სუპერ სა-

¹ Kaya, F., Coğrafi Potansiyelleri Temelinde Türkiye. 12.

² Ercan, M., Ayata, A., Soğuk Savaş Sonrasında Ortaya Çıkan Bölgesel Sorunlar Bağlamında Türkiye-ABD İlişkilerinin Kazandığı yeni Boyutlar, Bilge Dergisi, Atatürk Kültür Merkezi, Dil ve Tarih Yüksek Okulu (15)/2 (2007), 20.

³ Küçükşahin, A., Akkan, T., Değişen Güvenlik Algılamaları Işığında Tehdit ve Asimetrik Tehdit, *Güvenlik Stratejileri Dergisi*, Yıl:3, Sayı: 5, Haziran (2007), 41.

⁴ ტერმინი ასიმეტრიული არასიმეტრიულს, არაპროპორციულს, არათანაბარ, შეუსაბამო სიტუაციას, გულისხმობს.

დამ. ინფ. იბ. Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurulu, *Türkçe Sözlük*, Cilt 1, Milliyet Yayınları (İstanbul, 1992), 92-93.

⁵ Küçükşahin, A., Akkan, T., Değişen Güvenlik Algılamaları..., 43.

ხელმწიფოს, ამერიკას, მოსვენებას არ აძლევდა.¹ პროფესორი ნასუჰ უსლუ თვლის, რომ აღმოსავლეთის ბლოკის დაშლის შემდეგ შექმნილი გაურკვეველი ატმოსფერო, თურქეთის უსაფრთხოების მხრივ, შემამფოთებელი იყო. სპარსეთის ყურის კრიზისმა, იუგოსლავიაში ეთნიკურმა და რელიგიურმა კონფლიქტმა, სომხეთ-აზერბაიჯანის დაპირისპირებამ, არეულობამ ზოგადად კავკასიასა და ბალკანეთში, აიძულა თურქეთის რესპუბლიკა დაენყო უსაფრთხოების ზომების მიღება. პროფესორის აზრით, ასეთ გაურკვეველ და ყოველმხრივ არეულ სიტუაციაში, თურქეთს სუპერ ძალის ამერიკის „დახმარებით“ „მსოფლიო ჟანდარმის“ როლი უნდა ეთამაშა.² პროფესორი ილჰან უზგელი თვლის, რომ თურქეთი ამერიკისთვის სასიცოცხლო მნიშვნელობის მქონე რეგიონულ ძალას, ხოლო ამერიკა თურქეთისთვის უსაფრთხოების გარანტიორ ზესახელმწიფოს წარმოადგენს.³ ორივე ქვეყნის საგარეო პოლიტიკური ურთიერთმოლოდინები აშკარა და ნათელი იყო.⁴ ამერიკელი პოლიტოლოგი ზიგნეე ბუეჟინსკი თავის ნიგნში „დიდი საქადრაკო დაფა“ წერს, რომ ცივი ომის დასრულების შემდეგ, თურქეთმა მნიშვნელოვანი გეოპოლიტიკური როლი მოიგო, თურქეთის შემოგარენში არსებულმა რეგიონულმა საფრთხეებმა, ენერგორესურსებით მდიდარ ადგილებთან სიახლოვემ და გეოპოლიტიკურმა პოზიციამ, ის ამერიკის საგარეო პოლიტიკის ცენტრში მოაქცია.⁵

საბჭოთა საფრთხის აღმოფხვრის შემდეგ თურქეთ ამერიკას შორის აქტიური ურთიერთობის გაგრძელება შემდეგი სამი მიზეზით იყო განპირობებული: პირველი – აღმოსავლეთ ბლოკის დაშლის შემდეგ შექმნილი გაურკვეველი გარემო ყველაზე ძალიან აშინებდა თურქეთს, თუმცა ზესახელმწიფოსთან ურთიერთობის სტაბილურობა ამ შიშის აღმოფხვრის გარანტიას იძლეოდა; მეორე მიზეზი კი – თურქეთი ცივი ომის განმავლობაში აშკარად გამოხატულ პროდასავლურ პოლიტიკას ენეოდა, უფრო მეტიც, საკუთარ ეროვნულ ინტერესებსაც დასავლური ბლოკის ლიდერის, ამერიკის, პოლიტიკური და სამხედრო პრიორიტეტების შესაბამისად განსაზღვრავდა. მესამე მიზეზი კი ცივი ომის დამთავრების შემდეგ ახალ საერთაშორისო სისტემაში თურქეთის ეკონომიკის გარდაქმნის აუცილებლობა გახდა, რაც ეკონომიკურად ძლიერ ამერიკაზე პირდაპირ დამოკიდებული იყო.⁶

¹ Köni, H., *Yeni Hegemonya ve Türkiye, Asam yayınları* (Ankara, 2003), 18.

² Uslu, N., 1947'den Günümüze Türk-Amerikan İlişkilerin Genel Portresi, *Avrasya Dünyası*, ABD özel, 6. Cilt, N: 2, ASAM Yayınları (Ankara, 2000), 203.

³ Uzel, İ., „ABD ve NATO'yla İlişkiler“, Baskın Oran (Ed), *Türk Dış Politikası Kurtuluş Savaşından Bugüne Olgular, Belgeler, Yorumlar*, Cilt II:1980-2001 (İstanbul, 2002), 251.

⁴ Bal, İ., *Türkiye-Ermenistan İlişkileri*, İdris Bal (ed), 21.Yüzyılda Türk Dış Politikası, *Nobel Yayın Dağıtım* (Ankara, 2004), 152.

⁵ Brezezinski, Zb, *Büyük Satranç Tahtası, İnkılap Kitabev* (İstanbul, 2005), 246.

ინგლისური ვარ. იხ. http://thezeitgeistmovement.se/files/Books/Brzezinski-The_Grand_Chessboard.pdf (წვდომის თარიღი 22/05/2018)

⁶ Çağrı, E., *Türkiye-ABD İlişkilerinin Mantıksal Çerçevesi*, İdris Bal (ed), 21. *Yüzyılda Türk Dış Politikası* (Ankara, 2004), 141-147.

მიუხედავად იმისა, რომ დრო და დრო თურქეთ-ამერიკის ურთიერთობებში გაურკვეველობისა და დაძაბულობის ეფექტი აშკარად გამოხატული იყო, მათ შორის კავშირი ყოველთვის ინარჩუნებდა სტაბილურობის ზღვარს. ამის მთავარი მიზეზი კი, ხშირ შემთხვევაში, საერთო ორმხრივი ინტერესები იყო. ორივე ქვეყანას მსოფლიო საკვანძო საკითხებში, როგორც რეგიონული, ასევე გლობალური ძალების დაბალანსების საქმეში, სასიცოცხლო მნიშვნელობა ენიჭებათ. ანუ ამ ორ ქვეყანას შორის საგარეო ურთიერთობის მთავარი მახასიათებელი მხოლოდ ამ ქვეყნებს შორის კონკრეტულ ურთიერთობას კი არ განსაზღვრავს, არამედ მსოფლიო სხვადასხვა რეგიონში მიმდინარე მოვლენების პირდაპირპროპორციულად იცვლის მიმართულებას. აქედან გამომდინარე, ორივე ქვეყანის მიერ საერთო საგარეო პოლიტიკის შემუშავება, მსოფლიოში მიმდინარე პროცესების შესაბამისად, შესაბამისი პოლიტიკის წარმოებით, პირდაპირ მათი ურთიერთობების სვლასა და მიმართულებაზე აისახება.¹ ზოგადად ძლიერი თურქულ-ამერიკული პარტნიორობა, რომელიც საერთო რეგიონულ თუ გლობალურ ხედვასა და პოლიტიკას ეფუძნება, საკმაოდ დიდ ძალისხმევასა და ურთიერთობის სიფრთხილეს მოითხოვს. რადგანაც ამა თუ იმ პროცესში, ამ ორი სახელმწიფოს გარდა, სხვა სახელმწიფოების და სხვა ძალების ჩართვის გარეშე, ანუ მათი გვერდის ავლით, ამ ორ ქვეყანას შორის ურთიერთობა წარმატებული და პროდუქტიული ვერ იქნება.²

ამრიგად, თურქეთის რესპუბლიკის საგარეო პოლიტიკის მნიშვნელოვან ელემენტს ამერიკასთან ურთიერთობის სტაბილურობა წარმოადგენს. ამერიკის შეერთებული შტატების მიერ შეთავაზებულ და უზრუნველყოფილ გარანტიებს, რომლებიც თურქეთის, როგორც საგარეო ასევე საშინაო პოლიტიკის, რიტმსა და მსვლელობაზე ზემოქმედებენ, ქვეყნისათვის გადამწყვეტი მნიშვნელობა ენიჭება. თურქეთის რესპუბლიკას, როგორც აქტიური მსოფლიო ძალის, საერთაშორისო სისტემაში ჩართულობის ინტერესი და სურვილი ამერიკასთან ურთიერთობის პირდაპირპროპორციულია. ამას ემატება თურქეთის სტრატეგიული ადგილმდებარეობა, რომელიც ამ პრეტენზიების დაკმაყოფილების პერსპექტივებს იძლევა.

თურქეთ-ამერიკას მსოფლიოს მრავალ რეგიონში საერთო თუ საკუთარი ინტერესები და მიზნები ამოძრავებს. რეგიონებში, სადაც პირველ რიგში, საკუთარი ინტერესებიდან გამომდინარე, მშვიდობისა და სტაბილურობის უზრუნველყოფა ორივე ქვეყნის პრიორიტეტულ მიზანს წარმოადგენს. მაგალითად, ნავთობის მოპოვების და მისი ტრანსპორტირების თვალსაზრისით სტრატეგიული ადგილმდებარეობის მქონე კავკასიის რეგიონში მშვიდობიანი გზით საკვანძო კონფლიქტების მოგვარება, აქ ეკონომიკის განვითარება და მისი მდგრადობის შენარჩუნება, რეგიონის ქვეყნებში ტერიტორიული მთლიანობის უზრუნ-

¹ *Obama Dönemi Türk-Amerika İlişkileri, Seta Siyaset, Ekonomi ve Toplum Araştırmaları Valfi, Seta Analiz, sayı 8, Nisan, yayın hakları mahfuzdur, (İstanbul 2009), 5.*

² *Obama Dönemi Türk-Amerika İlişkileri, 6.*

ველყოფა და რუსეთის, როგორც აგრესორის, შეკავების მისია, ამავე რეგიონში საერთო ინტერესების მქონე თურქეთ-ამერიკამ იკისრა. რა თქმა უნდა ასეთ საკითხებში აზრთა სხვადასხვაობა გარდაუვალია, თუმცა ორივე ქვეყნის მიერ შემუშავებული საერთო მიზნების სისრულეში მოყვანის გზაზე ურთიერთდათმობის მეთოდი მომავალში სხვა შეთანხმებების მიღწევის გაადვილების შანს იძლევა. მიუხედავად პერიოდული უთანხმოებებისა, ისეთ საკვანძო საკითხებში, როგორცაა: ერაყის, კავკასიის, ავღანეთის, ახლო აღმოსავლეთისა და სხვა კონფლიქტების მოგვარების საქმეში ორივე ქვეყანა სასიცოცხლო პოტენციალის მფლობელია. სწორედ ეს უდიდესი პოტენციული განსაზღვრავს თურქეთ-ამერიკას შორის სამომავლო ურთიერთობების მშენებლობის გზაზე საერთო პარტნირობის ნათელ პერსპექტივებს.

Emzar Makaradze, Beka Makaradze

The Main Aspects of Turkish-American Relations at the Modern Stage

After the end of the Cold War, within the the new international order, Turkey has chosen a joint move with America. Moreover, there was no anymore such a dangerous force like the Soviet Union. In the process of globalization the balance of economical and political partnership with US and the European Union became a necessary condition, in order to maintain the competitiveness. Thus, in order to get closer to the West, Turkey has come to the need to transform its own internal and external system.

If in 90s of XX century the relations between Turkey and America continued within the framework of a common strategic partnership, after the event of 11th September 2001, this relationship developed in to the fight against international terrorism and the strengthening of democratic ideas. It should be noted that during this period, this relationship was asymmetrical. The term „asymmetric“ implies a two-sided concept of relations. An excellent example of political asymmetry is Turkish-American relations. Since Turkey is asymmetric for America, America is asymmetric as well for Turkey.

An important element of the foreign policy of the Republic of Turkey is stability in relations with America. The guarantees offered by the United States of America, which affecting the course and the rhythm of Turkey's foreign and domestic policies, are crucial for the country. The interest and desire of the Republic of Turkey to participate in the international system as an active world power is directly proportional to the attitude of the United States. In addition, Turkey's strategic position provides perspectives for meeting these requirements.

Turkey and USA has common or personal interests in the many regions of the world. For both country, depending on their own interests, priority is to provide peace and stability in the region. for example Turkey and USA has common mission to solve in Caucasus Region the key conflicts in a peaceful way, provision of territorial integrity in the countries of the region and deterrent of Russia as

aggressor, because there is common interests for oil extraction and its transportation. Of course, the different opinions in this kind of issues are inevitable, but to accomplish and reach common goals by the method of mutual understanding gives ability to make other agreements easier in future . In spite of periodical disagreements, key issues such as Iraq, Caucasus, Afghanistan, Middle East and other conflicts, both countries have a vital potential. This great potential determines the clear perspectives of common partnership on their path of future relation between Turkey and the United States.

მირიან მახარაძე

თეთრბატკნიანთა მბრძანებლის, უზუნ ჰასანის, მესამე შემოსევა საქართველოში

თეთრბატკნიანთა მბრძანებლის უზუნ ჰასანის მესამე შემოსევა 1465-1467 წლებით არის განსაზღვრული. მიუხედავად იმისა, რომ ამ შემოსევის შესახებ არაფერია ნათქვამი ქართულ ისტორიულ საბუთებში, ამ ფაქტის შესახებ მოგვითხრობენ სპარსული და სომხური წყაროები. კერძოდ: ჰასან რუმლუ¹, არაქელ დავრიჟეცი² და ანონიმი სომხური მცირე ქრონიკა³.

* * *

უზუნ ჰასანის საქართველოში შემოსევათა რაოდენობაზე და ამ შემოსევათა დათარიღებაზე განსხვავებული მოსაზრებაა მკვლევართა შორის. ფაქტია, რომ მესამე შემოსევა განხორციელდა 1462 წლის შემდეგ, როდესაც თეთრბატკნიანთა მბრძანებელმა მეორეჯერ ილაშქრა საქართველოში. ამ ლაშქრობიდან ყველაზე ახლო წლები, სადაც კვლავ ჩანს უზუნ ჰასანის საქართველოში შემოსვლა 1465-1467 წლებია. ივანე ჯავახიშვილი, რომელიც უზუნ ჰასანის პირველ შემოსევას 1461-62 წლით ათარიღებს, თეთრბატკნიანთა მბრძანებლის მხოლოდ ორი შემოსევა მიანჩნია მართებულად და აქედან მეორეს 1477 წლით ათარიღებს⁴. წყაროთა უქონლობის გამო გამოჩენილი ქართველი მეცნიერი თეთრბატკნიანთა მბრძანებლის სხვა შემოსევები მიზანშეწონილად არ მიუჩნევია.

პირველად ვინც არ გამოორიცხა 1466-67 წლებში უზუნ ჰასანის საქართველოში შემოსევა პროფესორი კარლო კუტციაა. მან ჰასან რუმლუს წინამდებარე ცნობის შენიშვნაში, მოიყვანა არქაელ დავრიჟეცისა და ანონიმი მცირე ქრონიკის ცნობა და გამოთქვა ვარაუდი, რომ „როგორც ჩანს ამ წელს (1466/1467 –მ.მ) უზუნ ჰასანმა კიდევ ერთხელ დალაშქრა საქართველო. შესაძლებელია ამ ლაშქრობის მიზანი 1461 და 1462 წ. დაპყრობილი სომხეთისა და ლორის ველის შემომტკიცება იყო⁵. რ.კიკნაძე, მართალია არ მიუთითებს უზუნ ჰასანის 1466-67 წლების შემოსევას, თუმცაღა გამოთქვამს ვარაუდს, რომ ქართლის ცხოვრება-

¹ „აჰსან ათ-თავარიხის ცნობები საქართველოს შესახებ“, მოამზადა კ.კუცია, *საქართველოს ისტორიის აღმოსავლური მასალები*, ტომი II (თბილისი, 1973).

² Аракел Даврижеци, *Книга Истории*, перевод и комментарии Л.А. Ханпарян, Москва, 1973, ст. 484

³ აჰსან ათ-თავარიხი, 80.

⁴ ივანე ჯავახიშვილი, *ქართველი ერის ისტორია*, ტომი IV (თბილისი 1967), 84.

⁵ აჰსან ათ-თავარიხი, 85.

ში აღწერილი 1456 წლის უზუნ ჰასანის შემოსევა¹ ესადაგებოდეს 1466 წლის შემოსევას². ქართველ მკვლევართაგან უზუნ ჰასანის აღნიშნულ შემოსევას ემბრობიან დ.ნინიძე³, ნ.ნინიძე⁴, დ.პაიჭაძე⁵, მ.მახარაძე⁶, უცხოელი მკვლევრებიდან ფ.ქირზიოღლუ⁷, ქ.ფაიდაძე⁸, ვ.მინორსკი⁹, ვ.ჰინცი^{10,11} განსხვავებული მოსაზრება გააჩნია ჯ.ვუდს, რომელიც საქართველოში უზუნ ჰასანის მხოლოდ ოთხ შემოსევას გადმოგვცემს და გამორიცხავს ამ პერიოდში საქართველოში თეთრბატკნიანთა შემოსევას¹².

ირანელი ისტორიკოსი ჰასან რუმლუ „აჰსან ათ-თავარიხში“ მოგვითხრობს, რომ: „(1466 წლის) გაზაფხულის დასაწყისში ფადიშაჰმა ჰასანმა ლაშქრობის დროს საქართველოს მხარეზე დაძრა, მდინარე ევფრატი გადალახა და თამარაყისა და [ნამაყარის] იალაღებზე გაჩერდა“¹³. სომეხი ისტორიკოსი არაქელ დავრიჟეცი მართალია არ გადმოგვცემს ლაშქრობის ტერიტორიას, მაგრამ ამბობს რომ „(1467 წელს) უზუნ ჰასანმა გაილაშქრა საქართველოს წინააღმდეგ და დაიპყრო იგი“¹⁴. იგივეს მოგვითხრობს სომხური ანონიმი ქრონიკაც: „(1467 წელს) ჰასან ბეგმა გაილაშქრა საქართველოზე და ნარტყვენა იგი“¹⁵. ამ პერიოდში უზუნ ჰასანის საქართველოში შემოსევაზე გადმოგვცემს მუნეჯიმი ბაში: „ჰასან ბეგმა ჰიჯრის 871 წელს ქართველ ურნმუნოებზე საღვთო ომი გამოაცხადა... საქართველოში სამგარის (სამღარის) ციხე აიღო და ახალციხე იქტაც სახით გაიხადა“¹⁶. აღნიშნული წყარო ემ-

¹ ახალი ქართლის ცხოვრების III ტექსტი, ტექსტი ყველა ძირითადი ხელნაწერის მიხედვით გამოსაცემად მოამზადა ს.ყაუხჩიშვილმა, „ქართლის ცხოვრება“, ტომი II (თბილისი, 1958).

² რ.კიკნაძე, საქართველო XV საუკუნის II ნახევარში, საქართველოსა და მახლობელი აღმოსავლეთის ზოგიერთი საკითხი (თბილისი, 1995).

³ XV საუკუნის II ნახევრის ქართული დიპლომატია, ქართული დიპლომატიის ისტორიის ნარკვევები (თბილისი, 1998), 60

⁴ ნ.ნინიძე, საქართველოში უზუნ ჰასანის შემოსევების საკითხისათვის, თსუ შრომები, აღმოსავლეთმცოდნეობა, ტომი 309 (თბილისი, 1992).

⁵ დ. პაიჭაძე, ევროპის ქვეყნების ანტიოსმალური კოალიცია და საქართველო (თბილისი, 1989), 156.

⁶ მ.მახარაძე, საქართველო-ოსმალეთის ურთიერთობები XV საუკუნეში (თბილისი, 2005). 117-118.

⁷ M. F. Kirzioğlu, *Kars Tarihi* (İstanbul, 1453), 492.

⁸ Kazım Paydaş, Ak-Koyunlu ve Kara-Koyunlu Türkmenlerinin Gürcistan'a Yaptıkları Seferler, *Tarih İncelemelere Dergisi, EGE Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi Yayınları*, c. XXI, Sayı 2, Aralık (Bornova-İzmir, 2006), 186.

⁹ V. Minorsky, *La Perse au XV siècle entre la buquie et Yenise* (Paris, 1933), 23.

¹⁰ W. Hinz, *Uzun Hasan ve Şeyh Cüneyd* (Ankara, 1992), 120.

¹¹ Hinci 120

¹² J.E.Woods, *The Aqquyunlu (Clan, Confederation, Empire)*, (Salt Lake City, 1999), 254.

¹³ აჰსან ათ-თავარიხი, 80.

¹⁴ Арақел Даврижеци, 484

¹⁵ აჰსან ათ-თავარიხი, 85.

¹⁶ M.F.Kirzioğlu, 492.

თხვევა აბუ-ბექრ თიჰრანის გადმოცემას უზუნ ჰასანის საქართველოში პირველი ლაშქრობის შესახებ, სადაც ლაპარაკია სამკარის, იგივე სამიკალეს ციხესიმაგრის დალაშქვრაზე¹.

ვ.მინორსკი მუნეჯიმ ბაშიზე დაყრდნობით გადმოგვცემს, რომ ჰიჯრის 871 წელს (1466-67) უზუნ ჰასანმა იმერეთში ილაშქრა და მრავალი ტყვე და ნადავლი ჩაიგდო ხელში². მინორსკიზე დაყრდნობით იგივეს იმეორებს ნ.ნინიძე³. თუმცაღა აღნიშნული წყარო არაფერს ამბობს უზუნ ჰასანის იმერეთში ლაშქრობის შესახებ და პირდაპირ მითითებულია სამცხის დალაშქვრა⁴.

თურქი მკვლევარი ფაჰრეთინ ქირზიოღლუ ვარაუდობს, რომ აბუ-ბექრ თიჰრანის გადმოცემა უზუნ ჰასანის პირველ ლაშქრობაზე, ესადაგება არა 1458 წლის ამბებს, არამედ 1466-67 წლის ამბებს, ამას კი ყოველივეს ამყარებს მუნეჯიმ ბაშის აღნიშნული ცნობით, თუმცაღა იგი ფაქტობრივად იგივე ცნობებს იყენებს უზუნ ჰასანის პირველი შემოსევის აღწერისას⁵. ამ აზრს იმეორებს ფაიდაშიც⁶. ამ აზრის მცდარობაზე უკვე ვიმსჯელებთ სტატიაში „კიდევ ერთხელ საქართველოში თეთრბატკნიანთა მბრძანებლის უზუნ ჰასანის შემოსევის შესახებ“⁷ და მეტს აღარ დავუბრუნდებით, უბრალოდ ავლნიშნავთ, რომ აღნიშნული ავტორები თიჰრანის ცნობას უზუნ ჰასანის 1458 წლის ლაშქრობაშიც იყენებენ, საიდანაც გამოდის ის, რომ აბუ-ბექრ თიჰრანი ერთი ცნობით, უზუნ ჰასანის ორ სხვადასხვა ლაშქრობაზე საურობს, რაც რა თქმა უნდა აბსურდია⁸.

თეთრბატკნიანთა მბრძანებლის უზუნ ჰასანის საქართველოში მესამე ლაშქრობის მიზეზი იმ პერიოდის მეფე-მთავართა დაპირისპირებაში შეიძლება ვეძებოთ.

მანტუას კონფერენციაზე ევროპელთა კონსოლიდაციისათვის განცდილმა მარცხმა და ოსმალთა მხრიდან ტრაპიზონის დაპყრობამ, თავისი უარყოფითი შედეგები გამოიღო საქართველოსთვის. ანტიოსმალური კოალიციის იდეით შეპყრობილი საქართველოს მეფე-მთავრები ერთმანეთთან დროებით ზავს დებენ და ამ მშვიდობის შესახებ გიორგი VIII და ყუარყუარე II ცალ-ცალკე ატყობინებენ რომის პაპებსა თუ ევროპელ მონარქებს. თუმცაღა უშედეგოდ დამთავრებულმა ანტი-

¹ Ebu Bekr-i Tihranî, *Kitab-ı Diyarbekriyye*, çeviren M.Öztürk (Ankara 2001), 230-231; *აბუ ბექრ თიჰრანის ცნობები საქართველოსა და კავკასიის შესახებ*. სპარსული ტექსტი ქართულად თარგმნა და ტექსტს კრიტიკული ანალიზი დაურთო თეა ჯანაშიამ. ისტორიული ხასიათის შენიშვნები და დამატებანი დაურთო მირიან მახარაძემ (თბილისი, 2010), 52.

² V. Minorsky, 23.

³ ნ. ნინიძე, 134

⁴ M. F. Kirzioğlu, 492.

⁵ იქვე.

⁶ Kazım Paydaş, 185-186.

⁷ მ. მახარაძე, კიდევ ერთხელ საქართველოში თეთრბატკნიანთა მბრძანებლის უზუნ ჰასანის შემოსევის შესახებ, *აღმოსავლეთმცოდნეობა 6* (თბილისი, 2017), 99-110.

⁸ იქვე.

ოსმალურმა კოალიციამ, კვლავ შინააშლილობა გამოიწვია საქართველოში. საქართველოს მეფე გიორგი VIII შეეცადა წინ აღსდგომოდა საქართველოში ჩამოყალიბებულ სეპარატისტულ ძალებს, თუმცაღა ამ ბრძოლაში მან წარმატებას ვერ მიაღწია. უფრო მეტიც გიორგი VIII-სთან ბრძოლაში ყუარყუარე II-ს ეხმარება თეთრბატკნიანთა კონფედერაციული სახელმწიფოს მბრძანებელი უზუნ ჰასანი¹. 1465 წელს გიორგი VIII კვლავ ილაშქრებს ყუარყუარეს წინააღმდეგ, თუმცაღა იგი ათაბაგს ტყვედ ჩაუვარდება. ყოველივე ამის შემდეგ საქართველოში სიტუაცია მეტად აირია, კონსტანტინე II თავს გიორგი VIII-ს სამერთალმემკვიდრედ აცხადებს, ხოლო ბაგრატი ქართლში გადმოდის, მათ შორის დაპირისპირება წყდება და ურთიერთთანამშრომლობა იწყება გიორგი VIII-ს განთავისუფლების შემდეგ², რამაც იძულებული გახადა გიორგი VIII კახეთში გადასულიყო. სწორედ ამგვარ მოვლენებს ემთხვევა უზუნ ჰასანის საქართველოში მესამე ლაშქრობა. ყოველივე აქედან იბადება კითხვა, ხომ არ არის უზუნ ჰასანის მესამე ლაშქრობა დაკავშირებული ყუარყუარეს მიერ გიორგი VIII-ს დატყვევებასთან? ალსანიშნავია, რომ როგორც ვახუშტი ბატონიშვილი, ასევე ქართლის ცხოვრება გადმოგვცემს, რომ ყუარყუარე II-ს გარდაცვალების შემდეგ ტახტზე ადის ბაადური, თუმცაღა ჩვენ ვიცით, რომ ყუარყუარე II 1498 წელს გარდაიცვალა, ანუ ბაადური სამცხის გამგებელი გახდა იმ დროს, როდესაც ყუარყუარე ცოცხალია. აქვე აღსანიშნავია, რომ ბაადური უფრო მცირეწლოვანი შვილია ყუარყუარესი, ვიდრე დანარჩენი, ამიტომ უზუნ ჰასანმა სამცხის მმართველობა სწორედ მას ჩააბარა თავის მომხრე თავადაზნაურობასთან ერთად. ბაადურმა გაანთავისუფლა გიორგი VIII და ესეც თეთრბატკნიანთა მბრძანებლის დამსახურებაა. ყოველივე აქედან კი შესაძლებელია ერთი აზრის გამოთქმა, რომელიც მხოლოდ ვარაუდის სახით შეიძლება დავუშვათ და შემდგომი კვლევის საგანია, ხომ არ ლაშქრობს გიორგი VIII უზუნ ჰასანთან ერთად შავბატკნიანთა წინააღმდეგ და ხომ არ ესადაგება პარიზის ქრონიკაში 1463 წლით დათარიღებულ შემდეგ ცნობას: „ქორონიკონსა რ-ნა (151) აქა ქართველთ მეფე თავრიზს გილაქმა და თემურა ააოხრა“³.

ყოველივე აქედან გამომდინარე შესაძლებელია შემდეგი სავარაუდო დასკვნების გაკეთება:

1. თეთრბატკნიანთა მბრძანებლის უზუნ ჰასანის საქართველოში ლაშქრობა განხორციელდა 1466-67 წლებში.
2. ლაშქრობის ადგილი იყო სამცხე და არა იმერეთი.
3. შესაძლებელია ლაშქრობის მიზეზი ყუარყუარეს გაძლიერება იყო.

¹ მ. მახარაძე, უზუნ ჰასანის მეორე ლაშქრობა საქართველოში, *ახლო აღმოსავლეთი და საქართველო V* (თბილისი, 2008), 124-127.

² მ. მახარაძე, კონსტანტინე II-ს გამეფების წლები, *თსუ შრომები 341* (თბილისი, 2002), 448-453.

³ *ცხოვრება საქართველოსა (პარიზის ქრონიკა)*, ტექსტი გამოსაცემად მოამზადა, შესავალი და შენიშვნები დაურთო გიული ალასანიამ (თბილისი, 1980).

4. შესაძლებელია უზუნ ჰასანის მოთხოვნით საათაბაგოს ტახტი გადაეცა მის მცირეწლოვან შვილს ბაადურს.

5. შესაძლებელია გიორგი VIII უზუნ ჰასანთან ერთად იბრძოდა შავბატკნიანთა წინააღმდეგ 1467 წელს.

Mirian Makharadze

The Third Invasion of Uzun Hassan, the White Sheep Ruler, in Georgia

There are different opinions among researchers concerning the dating of invasions in Georgia by Uzun Hassan. It is fact, that the third invasion was held after 1462 year, when the ruler of the white sheep invaded for the second time in Georgia. After this invasion the closest years, when the fact of Uzun Hasan's invasion in Georgia is mentioned between 1465-1467 years.

Iranian Historian Hasan Rumlu in "Ahsan ut-Tawarikh" tells us, that (1466 year) in the beginning of spring Padishah Hassan moved the hiking flag towards Georgia, crossed the river Euphrates and camped in Tamaraki and Namakari areas. Armenian historian Arakel Davrijets does not give us information about the exact territory of this invasion, but he mentions that (1467 year) Uzun Hassan invaded Georgia and conquered it. The similar facts provide Armenian anonymous source: (1467 year) "Hassan Beg invaded in Georgia and conquered it". Also Munejim Bash informs us about Uzun Hassan's invasion in Georgia during this period: "Hassan Beg in 871 announced the war against Georgian irreligious ... conquered the castle of Samgari and paid Akhaltsikhe as Ikta fee". Although this source is much more about the first invasion of Uzun Hassan in 1458.

V. Minorsky, Based on Munejim Bash's inquiry, informs that in 871 year of Hijri (1466-67) Uzun Hassan invaded in Imereti and intercepted many captives and booty. Though, the current source tells nothing about the invasion of Uzun Hassan in Imereti and describes directly the invasion in Samtskhe.

The main reason of the third invasion of Uzun Hassan in Georgia could be searched in the existing confrontation between Georgian king-rulers of that period. It is possible that the abovementioned invasion was conducted against the strengthen of Kuarkure.

Based on this research we came to the following probable conclusions:

1. The invasion in Georgia of the ruler of white sheep, Uzun Hassan, was held in 1466-67 years.
2. The location of the invaded territory was Samtskhe not Imereti.
3. We can suppose that the reason of the invasion was the strengthen of Kuarkure.
4. It is probable, that upon Uzun Hassan's request the throne of Saatabago was handed over his younger son Baadur.
5. Probably, George the VIII together with Uzun Hassan fights against the White Sheep in 1467 year.

დიანა ტერ-ბაღდასაროვი

საქართველოს ხელნაწერთა ეროვნულ ცენტრში დაცული H-404 ხელნაწერის ანდერძი

საქართველოს ხელნაწერთა ეროვნულ ცენტრში დაცულია H-404 ხელნაწერი, რომელსაც ახლავს ორგვერდიანი ანდერძი. ამ ანდერძის მიხედვით, გიორგი ამირალაშვილს H-404 ხელნაწერი დაუნერია ქალაქ იეზდში და გამოუგზავნია ქართლში 1717 წელს. იეზდი (სომხურად – Եզդ) ირანის ერთ-ერთი ქალაქია (იეზდი ოსტანის ადმინისტრაციული ცენტრი)¹.

ხელნაწერის ძირითადი ნაწილი შესრულებულია ქართულად, იგი შეიცავს აგრეთვე ლიტურგიკული ხასიათის სომხურ ტექსტებსაც. აღნიშნული ხელნაწერი საინტერესოა იმ მხრივ, რომ მასში დაცული სომხური ტექსტები შესრულებულია ქართული ტრანსკრიფციით (მხედრულით). ზოგადად, ხელნაწერი გამოირჩევა ან-მეტობით. ზედმეტი ან-ები ქართულსა და სომხურ ტექსტებში გვხვდება როგორც თანხმოვნებს შორის, ისე თანხმოვნებსა და ხმოვნებს შორის. ხელნაწერი წარმოადგენს რელიგიური შინაარსის მქონე ტექსტების კრებულს.

როგორც ზემოთ აღვნიშნეთ, H-404 ხელნაწერს ახლავს ვრცელი ანდერძი: „ქ. ქრისტეს მეუფის ამაღლებას უკანა ხანი გაეელო. გრიქორას შაგირდობის სახელი ნათელის დაერქვო ლუსავორაჩი² და თვითანაცა და თავისი პატრიაქებნიცა ადამის აქეთა მარქარებას³ თავიანთა ფელაბარობითა⁴ ქრისტეს დაბადების რომა ემონამათ და ამათაც ოთხთავის მონამობითა ქვეყ(ა)ნის დარიგებისა ყველა ეთარქმანთა, რომა თავიანთ სამრავლოთა ულაფარობითა⁵ ქრისტეანობის რიგებითა მუდამ ილოცონ თავის დროსა. და ამარიგათა ლუსავორაჩის ბეჟანიანასვითა⁶ ქართლის სიტყვათა გარდავწერეთ, რომა თავიანთა მორჯულებულნი⁷ თავიანთა წინამძღ[ვ](ა)-რების დარიგებულნი ქრისტეს დაბადებისაცა და ქვეყნის დარიგებისაცა და ისევ მღთეულობითა, ტქანითა, სულითა, შეყ(ა)რილობითა ამაღლებისაც ყველა შეიტყონ და ილოცონ. და ამარიგათა ესა პატარა წიგნი, ლუსავორაჩის მორჯულებულთა ჴემნიფებ(ა)ნი რომა იყვნენ, იმა ჴემნიფების დროს თავადობითა იყვნენ თუმანიანთა გვარნი, და ქართლის მდივანთა ოთარის შვილსა ოთარას მივართვით, რომა მრავალი სარჯლის წამებების რიგები წაეითხონ. და გრიქორა ნათელის სახელოვანის სახელობითა მამითა, ძითა,

¹ *Հայկական հանրագիտարան*, III (წყსსს, 1977)

² განმანათლებელი

³ წინასწარმეტყველება

⁴ ფელაბარ – სპარს. წინასწარმეტყველი

⁵ მართლმადიდებლობა

⁶ ბეჟანიანივით

⁷ მორჯულაებულნი - ხელნაწერში

სულითა მითამა მლთეულობით, ტანითა, სულითა, სამებითა რომა დაურ[იგებია, ლუსავორაჩის ბძანებითა, მიავორიალა მიბნუთუნობითა¹ ითქვოს სხვასავითა მიაცელობითა² მარქარებას ფელაბარობითა არ ითქვოს. ყურანშიაც ისი რუჰ³ ალაჰობით უმონამიათ, თუ ამარიგათა რომა დაუნერიათ, ჯერან კარგია და მეც მოქალაქე მირიმანთა ამირაღ[ა]სა შვილმან გიორგიმა იეზადის ქალაქს დავენერე და მივართავ ქართლის მდივანსა, რომა რამთონიც წაიკითხონ, საბრალობითა გ(ა)ფავსენონ, ჩვენი საგამრჯელო ხს[ენებ] იყოს და რამაც ქრისტიანმან გ(ა)ვ[ა]ლირსოს იმთაც ქრისტეს მეუფეს წინათა იხსენებოდნენ. ამინ. და თუ რამ ან სიტყვოში, ან სხვაფერად მეტი ნაკლები დაგვენეროს, შეგვინდოთ. ქ კს უე. ამინ“⁴.

ანდერძის თანახმად, ამირალას შვილმა გიორგიმ ეს კრებული დაწერა იეზადის ქალაქში და მიართვა ქართლის მდივნის, ოთარის შვილს – ოთარს. უნდა აღვნიშნოთ, რომ რადგანაც ამირალას შვილმა გიორგიმ ქართულად დაწერა ხელნაწერი, შესაბამისად, გვაქვს საფუძველი, ვივარაუდოთ, რომ ადრესატები არიან თუმანიშვილები და არა თუმანიანები. მაგრამ ავტორი მათ თუმანიანებს უწოდებს. H-404 ხელნაწერის 165r გვერდზე გვხვდება თვით გიორგის სიტყვები, რის საფუძველზეც შეგვიძლია დავასკვნათ, რომ ეს კრებული შედგენილია არა მხოლოდ თუმანიშვილებისათვის, არამედ ზოგადად ქართლის მოსახლეობის კონკრეტული ნაწილისათვის: „და ლუსავორაჩის და თავის დარიგებაც და სიცხოვლის რიგებიც და ჩვე⁵ ჩვენი საბრალობითა ცოტა-ცოტათ დაგვინერია, რომა ქართლში ვინაღცა ხუცუური წიგნი რომა არა ნაუკითხავთ, ადვილათა ლუსავორაჩის და თავის პატრიაქების დარიგებული რიგებს მიხედნენ და სხვათა სიტყვითა არა უორგულონ და არა მოსტყდნენ. და ვინაღცა ამასა უორგულონ, ან თავიანთ თავის მუცლობითაც თევზი თევზის ჭამის[ა]თვის, ან სხვ[ა]თა სიტყვების მტერობითა ამასა და თავის სარჯელსა⁶ უღალატონ, სიქოს⁷ სამართალში პასუხი გასცნენ. ამინ“.

ანდერძში მოხსენებულნი არიან ქართლის მდივან-მწიგნობრები – ოთარი და მისი შვილი ოთარი. ვფიქრობთ, სასურველია ზოგადად ვისაუბროთ მწიგნობრების შესახებ, შემდეგ კი კონკრეტულად XVIII საუკუნეში მოღვაწე მდივან-მწიგნობრებზე, კერძოდ, ოთარსა და მის შვილზე – ოთარზე. ამ საკითხთან დაკავშირებით საინტერესო ნაშრომები აქვს გამოქვეყნებული ა. ბაქრაძეს: „ქართველ მდივან-მწიგნობრებთან დაკავშირებული ზოგიერთი საკითხი“⁸, „თუმანიშვილთა გენე-

¹ შერწყმული ერთბუნებიანობით

² Միանալ (გაერთიანება)→միացել(ნამყოს ფორმა) გაერთიანებული. ამრიგად, მიაცელობა ერთობის ტოლფასია.

³ რუჰ – სპარს. ალაჰის სული

⁴ H-404, 173r-173v (საქართველოს ხელნაწერთა ეროვნული ცენტრი).

⁵ ჩვენ

⁶ სარაჯაელი (H-404) - რჯული

⁷ სიქოს - საიქიოს

⁸ ანა ბაქრაძე, ქართველ მდივან-მწიგნობრებთან დაკავშირებული ზოგიერთი საკითხი. – საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემიის ხელნაწერთა ინსტიტუტის მოამბე, II (1960), 65-79.

ოლოგიის დადგენის ცდა XV-XVII სს.¹ და „თუმანიშვილთა საგვარეულოს გენეოლოგიის დადგენის ცდა XVII-XVIII სს.“².

ზემოხსენებული ნაშრომებიდან პირველში საუბარია მდივან-მნიგნობრების შესახებ, სადაც ვკითხულობთ, რომ მდივან-მნიგნობრები იყვნენ დოკუმენტების დამწერები. მათ დაწერეს დიდი ნაწილი ისტორიული დოკუმენტებისა, რომლებიც მნიშვნელოვან ცნობებს გვანვძინან საქართველოს ისტორიის სხვადასხვა საკითხებზე. მათ მიერვე არის გადამწერილი მთელი რიგი მნიშვნელოვანი ხელნაწერი წიგნებისა. ამიტომ, ლოგიკურია ა. ბაქრაძის მიერ მდივან-მნიგნობართა სკოლების არსებობის შესახებ წინ წამოწეული საკითხი. იგი გამოყოფს შემდეგ საკითხებს: ვინ წერს საბუთს? საბუთის დამწერები შემთხვევითი ადამიანები არიან თუ სპეციალურად მომზადებული, განსწავლული პირები? რა ფუნქცია-მოვალეობა აკისრიათ მათ, რა მიმართებაში არიან დარბაზის კარის სხვა მოხელეებთან: მსახურთ-უხუცესთან, მდივან-ბეგებთან?³ ა. ბაქრაძის მიხედვით, მდივან-მნიგნობრების საკითხის შესწავლას, მათი ვინაობის დადგენას დიდი მნიშვნელობა აქვს ქართული სახელმწიფო სამართლისა და ქართული კულტურის, განსაკუთრებით კი ქართული მნიგნობრობის შესწავლის საქმეში. ამ საკითხის შესწავლა მნიშვნელოვანია აგრეთვე ნატყუარი საბუთების გამოვლინების, მათი სანდოობა-ექვემოტანლობის დადგენისა და საბუთების დათარიღების საქმეში.

ქართული საბუთების შემდგენლებს ქართულ წყაროებში სხვადასხვა სახელი ეწოდებათ: „მწერალი“, „მუშრიბი“, „მნიგნობარი“, „მდივანი“ და „მდივან-მნიგნობარი“⁴.

ტერმინი „მნიგნობარი“ პირველად იხსენიება სტეფანოზ ქართლის ერისთავის დროს (X ს. ძეგლში), როგორც საბუთის შემდგენელი მოხელე⁵. ანდერძის მიხედვით, ოთარი არა მნიგნობრად, არამედ მდივანად არის მოხსენიებული. თუმცა, აქვე შევნიშნავთ, რომ საბუთების დამწერნი თავიანთ თავს ზოგჯერ მდივან-მნიგნობრად და ზოგჯერ მხოლოდ მდივანად იხსენიებენ. ამიტომ, ბუნებრივია, რომ ანდერძში ავტორი ან გადამწერი ოთარს მხოლოდ მდივანს უწოდებს. სხვა საკითხია, ეს მდივნისა და მდივან-მნიგნობრის თანამდებობების სხვადასხვა ხასიათით არის თუ არა გამოწვეული. ა. ბაქრაძეს თავის ნაშრომში წარმოდგენილი აქვს მთელი რიგი საბუთები, მდივნისა და მდივან-მნიგნობრის და აგრეთვე მნიგნობრისა და მდივან-მნიგნობრის თანამდებობების ურთიერთმიმართების დასადაგენად. მაგალითისთვის მოვიტანთ ერთ-

¹ ანა ბაქრაძე, თუმანიშვილთა გენეოლოგიის დადგენის ცდა XV-XVII სს. – საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემიის ხელნაწერთა ინსტიტუტის მოამბე, V (1963), 163-178.

² ანა ბაქრაძე, თუმანიშვილთა საგვარეულოს გენეოლოგიის დადგენის ცდა XVII-XVIII სს. – საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემიის ხელნაწერთა ინსტიტუტის მოამბე, IV (1962), 253-261.

³ ა. ბაქრაძე, ქართველ მდივან-მნიგნობრებთან დაკავშირებული..., 65.

⁴ იქვე, 65.

⁵ იქვე, 66.

ერთ საბუთს, რათა საკითხი უფრო ნათელი გახდეს: „სითარხნის სიგელი, 1634წ. როსტომ მეფის მიერ კავთისხეველ იმნადისათვის მიცემული, დანერილია სამეფო კარის მნიგნობრის მერაბ ყორღანაშვილის მიერ. იმავე მერაბ ყორღანაშვილის მიერ დანერილია 1646 წ. ე. ი. 12 წ. შემდეგ მამულის წყალობის სიგელი, როსტომ მეფის მიერ მიცემული გივი ზევდგინიძისათვის. აქ მერაბი სამეფო მდივან-მნიგნობრად იხსენიება. ამ საბუთების საფუძველზე შეგვეძლო გვეფიქრა, რომ იმ შემთხვევაში, თუ მნიგნობარი და მდივან-მნიგნობარი სხვადასხვა თანამდებობაა, მერაბ ყორღანაშვილი ჯერ, ე. ი. 1634 წ., მნიგნობარია, ხოლო 1646 წლისათვის იგი მდივან-მნიგნობარი გამხდარა. მაგრამ ჩვენ ხელთ არის კიდევ ერთი საბუთი, უფრო გვიანდელი ხანისა, სახელდობრ 1655 წ., რომელშიც იხსენიება მერაბ ყორღანაშვილი კვლავ მნიგნობრად. ე. ი. გამოდის, რომ მერაბი ჯერ მნიგნობარია, მერე მდივან-მნიგნობარი, ხოლო მერე ისევ მნიგნობარი, რაც მეტად უცნაური იქნებოდა. ამიტომაც, საფიქრებელია, რომ ეს ტერმინები, მნიგნობარი და მდივან-მნიგნობარი ერთიმეორეს შესატყვისად იხმარება“¹.

H-404 ხელნაწერის ანდერძში ოთარი მდივანად მოიხსენიება. ტერმინი „მდივანი“ საბუთის დამწერად XV საუკუნემდე ჯერჯერობით არ ჩანს. მაგრამ აღსანიშნავია, რომ XV საუკუნიდან მოყოლებული ტერმინ „მნიგნობართან“ ერთად იხმარება „მდივანი“, ან გვიანფეოდალურ ხანაში ფართოდ გავრცელებული ამ ორი სიტყვისაგან შემდგარი „მდივან-მნიგნობარი“². ა. ბაქრაძე დასკვნას აკეთებს, რომ გვიანფეოდალურ ხანაში ტერმინ მდივან-მნიგნობართან ერთად საბუთის დამწერად მის პარალელურად და შესატყვისად იხმარება ცალ-ცალკე როგორც „მდივანი“, ასევე „მნიგნობარი“³.

ტერმინი „მდივან-მნიგნობარი“ წერილობით წყაროებში XV საუკუნის შუა წლებიდან ჩანს. მოიპოვება ორი საბუთი, რომლებიც დანერილია სამეფო კარის მდივან-მნიგნობარ ზაქარია თუმანიშვილის მიერ⁴. როგორც ვნახავთ, ანდერძში მოხსენებული ოთარიც თუმანიშვილია, ანუ გამოდის, რომ თუმანიშვილები, როგორც მდივან-მნიგნობრები, ცნობილი იყვნენ ჯერ კიდევ XV საუკუნეში.

ა. ბაქრაძე აღნიშნავს, რომ სახელი „მდივანი“ ტერმინ დივანისაგან არის ნაწარმოები. „დივანი“ არაბულად სახელმწიფო საბჭოს, სამეფო კანცელარიას, სასამართლო დაწესებულებას ნიშნავს. აქედან წარმოებულია სამეფო უმაღლესი მსაჯულის მდივანბეგის სახელი და სასამართლო ოქმებისა და განაჩენის ჩამწერი მოხელის მდივნის სახელწოდება. ანა ბაქრაძესთან გვხვდება აგრეთვე ზემოხსენებულ ანდერძში მოხსენიებული ოთარიც. აქედან ვიგებთ, რომ არაბული მასალების მიხედვით, ტერმინი „მნიგნობარი“, როგორც საბუთის შემდგენელი, ნაკლებად იხმარება XVIII საუკუნის მეორე ნახევარში. საბუთის დამწერები საკუთარ თავს მდივან-მნიგნობრად ან უმეტესად „მდივანად“ ასახელებენ. მაგალითად, ეგნატე თუმანიშვილი, ოთარ, სვიმონ და სხვები მხო-

¹ ა. ბაქრაძე, *ქართველ მდივან-მნიგნობრებთან დაკავშირებული...*, 67.

² იქვე, 66.

³ იქვე, 68.

⁴ იქვე, 66.

ლოდ მდივნებად იხსენიებიან. ტერმინი მდივანი აღარ გულისხმობს ამ პერიოდში საბუთის შემდგენელს და თანდათან ადგილს უთმობს უცხოური წარმოშობის „მდივანს“, ხოლო „მნიგნობარი“ იხმარება განათლებული და სწავლული კაცის მნიშვნელობით.

ყოველ სამეფო კარს, საკათალიკოზო კათედრას და ცალკეულ სათავადოს ჰყავდა თავისი საკუთარი მდივან-მნიგნობარი, რომელსაც ევალებოდა საბუთების შედგენა.

თუმანიშვილები უკვე XV საუკუნეში მოიხსენიებიან როგორც მდივნები. ანდერძში მოხსენიებული მდივანი ოთარიც თუმანიშვილია. თუმცა, როგორც უკვე აღვნიშნეთ, H-404 ხელნაწერის ანდერძში ავტორი მათ თუმანიანებად მოიხსენიებს: „ლუსავორაჩის მორჯულებულთა ჯემანიფებ(ა)ნი რომა იყვნენ იმა ჯემნიფების დროს თავადობითა იყვნენ თუმანიანთა გ(ა)ვარნი“¹. ეს საფუძველს გვაძლევს, ვიფიქროთ, რომ ავტორი ამას შეგნებულად აკეთებს, იმავე მიზნით, რა მიზნითაც შედგენილი აქვს აღნიშნული ხელნაწერი კრებული: ავტორი თითქოს ცდილობს, თუმანიშვილებს გაახსენოს, რომ ისინი სომხები არიან.

ა. ბაქრაძე თავის ნაშრომში „ქართველ მდივან-მნიგნობრებთან დაკავშირებული ზოგიერთი საკითხი“ საუბრობს ვინმე ოთარ თუმანიშვილზე, რომელიც 1746 წელს იყო მდივან-მნიგნობართ-უხუცესი². მისი აზრით, მდივან-მნიგნობართა შორის იერარქია უნდა ყოფილიყო, კერძოდ, ზემოხსენებულის გათვალისწინებით, ოთარი მდივან-მნიგნობართა მთელს კანცელარიას განაგებდა. იმის გასარკვევად, რამდენად შესაძლებელია, აღნიშნული ოთარი და H-404 ხელნაწერის ანდერძში მოხსენიებული ოთარი ერთი და იგივე პიროვნება იყოს, მოვიშველიებთ ანა ბაქრაძის მეორე ნაშრომს „თუმანიშვილთა საგვარეულოს გენეალოგიის დადგენის ცდა XVII-XVIII სს.“, სადაც იგი დანვრილებით საუბრობს მდივან-მნიგნობარ თუმანიშვილებზე. გავითვალისწინოთ შემდეგი ფაქტები: ეს პერიოდი XVIII საუკუნეა და ჩვენი ხელნაწერის ანდერძში ავტორი პირდაპირ აღნიშნავს, რომ ხელნაწერი მთავრად მდივანთა ოთარის შვილს, მდივან ოთარს. შესაბამისად, უფრო გაგვიადვილება იმის დაზუსტება, თუ რომელ ოთარს გულისხმობს ხელნაწერის ავტორი.

თუმანიანები, მდივან-მნიგნობარ თუმანიშვილების საგვარეულო და H-404 ხელნაწერში მოხსენიებული თუმანიშვილები. სახელი თუმანი³ გვხვდება 1250 წლიდან. თუმანიანების საგვარეულოს აკავში-

¹ გვარი

² ა. ბაქრაძე, *ქართველ მდივან-მნიგნობრებთან დაკავშირებული...*, 77.

³ (მონღ. „ათასი“), ათი მანეთი (საბჭოთა ეპოქაში), ზოგადად - ფულის ათი ერთეული (ირანში ათი რიალი ერთი თუმანია), იხ. უნივერსალური ენციკლოპედიური ლექსიკონი, 3 ტომად / შეადგინა ალექსანდრე ელერდა-ვილმა. 1-ლი გამოც. (თბილისი, 2006); დუმანი - ათი ათასი, ნასესხები თურქულ-თათრული წყაროდან - tumān; იხ. Գ. Ջահուկյան, *Հայերեն ստուգաբանական բառարան* (2010).

«Տնիսաբանութիւն և ճիւղաբանութիւն Մամիկոնեանց, որք կոչին այժմ Թումանեանք»¹ [„գენეաლოგია մամիკონიანთա, რომლებსაც ამჟამად თუმანიანებს უწოდებენ“].

Լ. մելիქսետ-ბեգս տავის ნաშրոմში «Թումանյանների ծննդաբանությունը և Տփղիս կաթողիկոսի 1813 թվի «կոնդակը» [„თუმანიანთა გენეალოგია და ეფრემ კათალიკოსის 1813 წლის კონდაკი“] გამოქვეყნებული აქვს ზემოხსენებული კონდაკი. დოკუმენტი კომპილაციას წარმოადგენს. პირველი სამი აბზაცი თითქმის სიტყვასიტყვით მისდევს მ. ვ. ჩამჩიანის „სომეხთა ისტორიის“ 39-ე თავის §4-ს (ვენეცია, 1784). ეს უკანასკნელი კი მიჰყვება მოსე ხორენელის „სომხეთის ისტორიას“ (II, 81). დანარჩენი ნაწილი ამ დოკუმენტისა მისდევს დიაკვან ზაქარია ჰოვანავანელის² „ისტორიოგრაფიის“ მესამე წიგნის 48-ე თავს. შემდეგ წერია დოკუმენტის შედგენის თარიღი და ადგილი (1813 წ. 13 მარტი, ერმიადინი), ამას მოსდევს ექვსი არქივისკოპოსისა და ორი მოძღვრის ხელმოწერა ბეჭდებითურთ, სადაც აღნიშნულია თითოეული მათგანის სახელი, მოძღვრად ხელდასხმის თარიღი სომხური კალენდრის მიხედვით (XVIII საუკუნის მეორე ნახევარი). Լ. მელիქსე-ბეგი ამ კონდაკთან დაკავშირებით აღნიშნავს, რომ ზაქარია სარკავაგის „ისტორიოგრაფიიდან“ ამოღებული ეპიზოდი, რომელიც ბაჰანდურ თუმანეცისა (თუმანიანის) და შიომ ბარათელის (ბარათაშვილის) დუელს აღწერს, ემთხვევა ქართველთა ისტორიოგრაფიის იმ მონაცემს, რომელიც XVII საუკუნის დასასრულს აღწერა ქართველთა ისტორიკოსმა ფარსადან გორგიჯანიძემ³. Լ. მელիქსე-ბეგი ფარსადან გორგიჯანიძესთან დაკავშირებით გამოთქვამს შემდეგ მოსაზრებას: „...რომელიც გორელი სომეხი იყო (მაგრამ გაქართველებული იყო, სარწმუნოებით კი – მაჰმადიანი) და გულშემატკივრობდა არა ბარათელს, არამედ თუმანეცის“⁴.

კონდაკის მიხედვით, ժենთა არბაკს ორი შვილი ჰყავდა, მათგან ერთს ბღღოხი ერქვა, მეორეს – მამგუნი. ბღღოხმა მეფე დაარწმუნა, რომ მას მოეკლა მამგუნი. ეს უკანასკნელი მიხვდა და ოჯახითურთ გაიქცა სასანიანთა ირანის არტაშირ მეფესთან. არტაშირის გარდაცვალების შემდეგ გამეფდა მისი შვილი შაპუჰ პირველი (ჩვ. წ. 285 წელს. ამას მივუმატოთ 551/552, ანუ 836/837 წ.). მან მამგუნი სომხეთში გაგზავნა, რადგანაც მამამისს – არტაშირს მამგუნისათვის პირობა ჰქონდა მიცემული, რომ არ ჩააბარებდა მას არბაკს (837/838 წ.).

¹ Տփղիս կաթողիկոս ամենայն Հայոց և պատրիարք Արարատեան Աթոռոյն սրբոյ Էջմիածնի, *Տնիսակնութիւն և ճիւղաբանութիւն Մամիկոնեանց, որք կոչին այժմ Թումանեանք*, №1 d Arm, 1813 (საქართველოს ხელნაწერთა ეროვნული ცენტრი).

² Լ. մելիქსե-ბեգտան იგი დიაკვანი ზაქარია ჰოვანავანელია, ხოლო თვით 1813 წლის ეფრემ კათალიკოსის კონდაკში ეს უკანასკნელი იხსენიება როგორც ზაქარია ამირსპასალარი.

³ Լևոն Մելիքսեթ-Բեկ, *Թումանյանների ծննդաբանությունը...*, 81.

⁴ იქვე, 81.

ამავე დოკუმენტის მიხედვით, ქართველთა მეფის – როსტომ ბაგრატიონის შვილი მოკლეს და დააბრალეს ბაჰადურსა და შიომს: «Եւ սպաս դասապարտեցին երկու այր՝ միոյն անուն բահադուր հայ ՚ի մամիկոնեան սագէ՛ որ ասին Թումանեցի, եւ միւսոյն անուն Շիւսէ վրացի ազգաւ բարաթեցի» (და გაასამართლეს ორი მამაკაცი, სახელად ბაჰადურ, სომეხი, მამიკონიანთა გვარიდან, რომელთაც თუმანეცის უწოდებენ, და შიომი, ქართველი, გვართ ბარათელი)¹.

შეგვიძლია ვივარაუდოთ, რომ ჰოვანეს თუმანიანს შეიძლება ხელთ ჰქონოდა ზემოხსენებული კონდაკი და სწორედ ამის საფუძველზე ამტკიცებდა, რომ თუმანიანები მამიკონიანთა გვარის წარმომადგენლები იყვნენ. უკვე ვიცით, რომ კონდაკის ის ნაწილი, სადაც საუბარია თუმანიანებზე, ზაქარია დიაკვნის „ისტორიოგრაფიას“ მისდევს, ეფრემ კათალიკოსსაც სიტყვასიტყვით გადატანილი აქვს თავის კონდაკში. როგორც ჩანს, გარკვეულ წრეებში უკვე XVII ს-ში² არსებობდა მოსაზრება, რომ თუმანიანები ოდესღაც იგივე მამიკონიანები ყოფილან.

რაც შეეხება თვით თუმანიშვილებს, XV საუკუნის დასაწყისის ამირეჯიბთა გვაროვნობით სიგელში თუმანიშვილების შესახებ შემონახული ცნობების საფუძველზე ა. ბაქრაძე გამოთქვამს მოსაზრებას, რომ ამ გვარის არსებობა XIII საუკუნეში თუ არა, XIV საუკუნეში მაინც უდავოდ სავარაუდებელია. ნ. ბერძენიშვილის აზრით, თუმანიშვილთა გვარის დამწყები ვინმე თუმან უნდა ყოფილიყო XIII-XIV საუკუნეებში და რომ ეს გვარი უკვე XIV საუკუნის დამდეგს ქართლში ცხოვრობდა. როგორც ჩანს, ნ. ბერძენიშვილის შეხედულება ემყარება ხელნაწერთა ეროვნულ ცენტრში არსებული დ ფონდის №14632 საბუთის მონაცემებს, რომელიც მოხსენიებულნი არიან თუმანი, მურადი, ზაქარია, ჯანი და რატი.

როგორც ზემოთ აღვნიშნეთ, პირველი ცნობა ამ საგვარეულოში მდივნის არსებობის შესახებ მოგვეპოვება XV საუკუნის შუა წლებში. ეს არის ზაქარია თუმანიშვილი სამეფო კარის მდივან-მწიგნობარი, რომელიც 1454-1487 წწ. ჩანს. ამავე ხანებში 1468 წ. სამეფო კარზე მდივანად იყო მურადი. ორივენი დოკუმენტების შემდგენლები იყვნენ.

შემდეგი ცნობა XVI საუკუნეს ეკუთვნის. 1512-30 წწ. დავით მეფისა და მისი შვილის ლუარსაბ მეფის კარზე ჩანს მანუჩარ მდივანი. როგორც ირკვევა, 1546 წელს ლუარსაბ მეფეს თუმანიშვილებისათვის სითარხნის წიგნი მიუცია, რომელიც დაწერილი ყოფილა მდივან დავით თუმანიშვილის მიერ.

ირკვევა, რომ რამდენიმე პირის გაყრის შედეგად იქმნებოდა თუმანიშვილთა საგვარეულოს შტოები. კერძოდ, XVII საუკუნეში ბირთველ

¹ Տփրէմ կաթողիկոս ամենայն Հայոց և պատրիարք Արարատեան Աթոռոյն սրբոյ Էջմիածնի, *Տոմսակատարի և չլուսարանարարի Մամիկոնեանց, որք կոչին այժմ Թումանեանք*, №1 d Arm, 1813 (საქართველოს ხელნაწერთა ეროვნული ცენტრი).

² სომეხი ისტორიკოსი ზაქარია სარკავაგი (1627-1699 წწ.) მოღვაწეობდა XVII საუკუნეში. მისი „ისტორიოგრაფიის“ მიხედვითაც, თუმანიანები ოდესღაც მამიკონიანები ყოფილან.

თუმანიშვილისა და მისი ძმების – თაყას, მანუჩარის, დავითისა და ჯიმ-შიტას გაყრის შედეგად დგინდება სამი ძირითადი შტო (თაყასი, ბირთველისა და ჯიმშიტასი). ა. ბაქრაძეს ამასთან დაკავშირებით გაკეთებული აქვს კომენტარი¹. თვით თუმანიშვილებს საკუთარ არქივებში შემონახული ჰქონიათ თუმანიშვილთა გენეალოგიური ნუსხები. ა. ბაქრაძე ცდილობს დაადგინოს XVII-XVIII საუკუნეებში თუმანიშვილთა გენეალოგია. ხელნაწერთა ეროვნულ ცენტრში დაცული თუმანიშვილთა პირადი არქივებიდან შემორჩენილი ნუსხების მიხედვით, ა. ბაქრაძემ შეადგინა თუმანიშვილთა გენეალოგიური ტაბულები.

თუმანიშვილთა საგვარეულოს მთელი გენეალოგია გამოქვეყნებული აქვს კ. თუმანოვს. თუმცა ამ საკითხს მოკლედ მიმოვიხილავთ. ჩვენი კვლევის საგანი XVIII საუკუნის პროცესებია და, შესაბამისად, უფრო ვრცლად სწორედ ამ პერიოდზე ვისაუბრებთ.

1670-1726 წწ. იხსენიება ზაალ თუმანიშვილი. 1675 წელს იგი ლევან ბატონიშვილის მდივნად იწოდება, 1726 წელს ადგენს ვახტანგ VI-ის მიერ გაცემულ საბუთს².

მდივან თუმანიშვილებში სახარების აღმწერლებიც ყოფილან: „ეგნატი ჩანს 1770 წ. ხელნაწერის ერთ ცნობაში. „აღმწერელი წმინდისა ამის სახარებისა თავადი ეგნატი ბაინდურის ძე თუმანიშვილი მსახურებდა ორთა საქართუშელოს მეფეთა, ე. ი. ირაკლი მეორესა და გიორგისა, მდივნობის ხარისხითა“³. თუმანიშვილთა გენეალოგიური შტოსა და მის. თუმანიშვილის არქივში დაცული გენეალოგიური ტაბულის მიხედვით, ეგნატე თაყას ჩამომავალია. მისი დაბადების თარიღია 1746 წელი. ანა ბაქრაძემ მცირეოდენი განსხვავებით შეადგინა ამ შტოს გენეალოგიური ნუსხა და შეავსო იგი. შედეგად ეგნატე ისევ თაყას ჩამომავალი და ბაინდურის შვილი გამოდის. მაგრამ ბოლოსხენებულ ნუსხას აკლია ერთი რგოლი – ეგნატეს პაპა იესე და მისი ბიძა სვიმონ. ორივე მდივნის თანამდებობით არიან მოხსენიებული მიხეილ თუმანიშვილის ტაბულაში⁴.

საინტერესოა, H-404 ხელნაწერის ანდერძში მოხსენიებული მდივნების იდენტიფიკაციის დადგენა.

ის, რომ H-404 ხელნაწერი XVIII საუკუნისაა, ვიცით ანდერძში მოცემული თარიღის მიხედვით. მასში მოხსენიებული მდივანი – ოთარი მოღვაწეობდა XVII-XVIII საუკუნეებში, ხოლო მისი შვილი ოთარი –

¹ მანუჩარი უშვილოდ გარდაიცვალა (Sd 109, 17126. (საქართველოს ხელნაწერთა ეროვნული ცენტრი); დავითის შესახებ ჩვენ მეტად მცირე ცნობები გვაქვს; იგი ჩანს 1626-35 წწ. (Sd 530, Ad 972 (საქართველოს ხელნაწერთა ეროვნული ცენტრი). იხ. ანა ბაქრაძე, *თუმანიშვილთა საგვარეულოს გენეალოგიის დადგენის ცდა XVII-XVIII სს.*, 85.

² Hd 2737, Ad 1521(საქართველოს ხელნაწერთა ეროვნული ცენტრი);ფ. 1450 დ. 5 №42 (საქართველოს ეროვნული არქივი).

³ ანა ბაქრაძე, *თუმანიშვილთა საგვარეულოს გენეალოგიის დადგენის ცდა XVII-XVIII სს.*, 86.

⁴ ანა ბაქრაძე, *თუმანიშვილთა საგვარეულოს გენეალოგიის დადგენის ცდა XVII-XVIII სს.*, 86.

XVIII საუკუნეში. XV-XVI საუკუნეების თუმანიშვილთა საგვარეულოს გენეალოგიის დადგენა ცნობების სიმცირის გამო ძნელია, მაგრამ მასა-ლა მათ შესახებ გაცილებით მეტია XVII-XVIII საუკუნეებიდან. ამი-ტომ, რთული არ უნდა იყოს ზემოხსენებული პირების ვინაობის დად-გენა. ისინი ბირთველ II (1626-1681წწ) თუმანიშვილის შთამომავლები იყვნენ¹. 1683 წ. თუმანიშვილების ნასყიდობის წიგნში მოხსენიებულნი არიან ბირთველის შვილი ბეჟან თავისი შვილებით ბირთველ, მანუჩარ, ფირან და ზაზა. 1755 წლის თეიმურაზ მეფის მიერ თუმანიშვილები-სათვის მიცემულ დავის განჩინების ცნობის თანახმად, მდივან ოთარსა და მისი ბიძის ზაქარიას შვილებს მიუტანიათ საბუთი, სადაც აღნიშნუ-ლი ყოფილა, რომ ეს მამულები „... პაპის ჩვენის მამის ბირთველისა და მდივნის გიორგის ნასყიდი იყო და ამის ძმის ბეჟანისაო. ბეჟან და პაპა ჩვე-ნი გიორგი მდივანი რომ გაყრილან, ეს ხოდაბუნი გასაყოფი დარჩაო“². 1686 და 1689 წწ. საბუთებში მოხსენიებულია ზაქარიას ძმა მდივანი ოთარი. მისი შვილია პატარა³ ოთარი (1705-1755)⁴, რომელიც ჩანს თა-ვის მამასთან ერთად 1716 წ. ნასყიდობის წიგნში. მდივანი ოთარი და მისი შვილი ოთარი, როგორც უკვე აღვნიშნეთ, მოხსენიებულნი არიან აგრეთვე H-404 ხელნაწერის ანდერძშიც. პატარა⁵ ოთარი მდივნის თა-ნამდებობაზე ჩანს 1755 წელს.

ავტორი და ხელნაწერის დაწერის თარიღი. ხელნაწერის ანდერძი-დან ავტორის შესახებ ვიცით მხოლოდ ის, რომ იგი იყო მირიმანთა ამი-რალაშვილი გიორგი და, რომ ეს კრებული მან ქალაქ იეზდში დაწერა და მიართვა მდივან ოთარის შვილს, ოთარს: „...და ქართლის მდივანთა ოთა-რის შვილსა, ოთარს მივართვით...“ (H 404, 173r), „და მეც მოქალაქე მირი-მანთა ამირალსა შვილმან გიორგიმ იეზდის ქალაქს დავეწერე და მივართვე ქართლის მდივანსა, რომა რამთონიც წაიკითხონ საბრალობითა გავახსე-ნონჩვენი საგამრჯელო ხსნება იყოს...“⁶. ანდერძის ბოლოს მითითებულია ხელნაწერის დაწერის თარიღი ქ კს უე. ეს არის ქარაგმა, რომელიც გაიმ-ლება შემდგენაირად – ქრონიკონსა უე, ანუ 1717 წელი.

ხელნაწერის ბოლოს იმ ნაწილში, რომელიც დასათაურებულია შემ-დეგნაირად („იეზდის შიმშილობის რომა კაცის ხორცი ეჭამათ“) გიორგი ამირალაშვილი საუბრობს საკუთარ თავზე: „დაეპირდით, რომა ჩვენი პი-

¹ Cyrille Toumanoff, *Les dynasties de la Caucasia Chrétienne de l'Antiquité jusqu'au XIXe siècle*. Tables généalogiques, (Roma, 1990), 341.

² ანა ბაქრაძე, *თუმანიშვილთა საგვარეულოს გენეალოგიის დადგენის ცდა XVII-XVIII სს.*, 94.

³ „... მოგეცით ჩვენ ცალქალამანიძემ ფირან და ლუარსაბ... თქვენ თუმა-ნიშვილს მდივანს ოთარს და შვილსა თქვენსა პატარა ოთარს...“ (Ad 1498/4 (საქართველოსხელნაწერთა ეროვნული ცენტრი), იხ. ანა ბაქრაძე, *თუმა-ნიშვილთა საგვარეულოს გენეალოგიის დადგენის ცდა XVII-XVIII სს.*, 94.

⁴ კირილ თუმანოვთან: 1716-1755 – Cyrille Toumanoff, *Les dynasties de la Caucasia Chrétienne de l'Antiquité jusqu'au XIXe siècle*. Tables généalogiques (Roma, 1990), 341.

⁵ იგულისხმება უმცროსი.

⁶ H404, 173v (საქართველოს ხელნაწერთა ეროვნული ცენტრი).

რობითა მივიდეთ ელუსალემს და ქრისტეს სასვოფლიდამ¹ ნათელი რომა ამოვა და ლუსავორაჩის კანთილი² რომა აინთება ვნახოთა და ამარიგათა პირობის ქვეყნის ხარფობითა³ ვერა გავათავეთა და რაცა თავისი ნყალობითა მოეცა ყველა ისევ მოგვექმორავ გარჯვითაცა⁴. გიორგის იერუსალემში ჩასვლის პირობა ჰქონია დადებული.

„და ქართლის ქალაქის მოქალაქე მირიმანას და თავისა ძმის აღქვანასა გვართა ამირალას შ(ა)ვილმ(ა)ნ გიორგიმან ქალაქიდამა სავაჭროთა რომა გამოვიდოდი, ჩემი უცოდ[ი]ნ(ი)რობითა პირობის დადებისა მოვახსენო ქრისტიანთა, რომა ამარიგათა ჩემს თავს გარდ[ა]ხლომითა აღქარავინ პირობა არა დაზღონ⁵. ვინმე ნარიმანაშვილი დავითი ყოფილა სავაჭროდ გილანში (ირანის 30 ოსტანიდან ერთ-ერთი): „და ამავე დროსაც გილან(ა)ს იყო მანდენათა⁶ ნარიმანაშვილი დავითა და ამანაცა სხვათა ჩხუბის შუა მაველობითა⁷ იქა მოეკლათა და თურმა ჩვენი საქონელი თანა ახლდა იქა დაგვეკარგა. ქრისტემა მეუფეთა ამის ნაქნარობის ცოდვას შეუწდოს. ამინ(ა)“⁸.

ზემოთ მოყვანილი ტექსტიდან ჩანს, რომ გიორგი ვაჭრობით იყო დაკავებული.

როგორც უკვე ვთქვით, გიორგი „ქართლის მოქალაქის“, მირიმანის შვილი ყოფილა, გვარად – ამირალაშვილი. იგი არ საუბრობს იმაზე, თუ ქართლის რომელი ქალაქიდან იყო მამამისი. საინტერესოა ისიც, რომ თავად საკუთარ თავს ქართლის მოქალაქედ არსად ასახელებს. აქ მოხსენიებულია აგრეთვე მირიმანის ძმა – ვინმე ალაჯანი.

სახელი ამირალა პირველად მოხსენიებულია XVI საუკუნეში (1552 წ., 1449-1498), მეორედ გვხვდება გორის სახელმწიფო მუზეუმის 7636-9 დოკუმენტში (1688-1724 წწ.) – მისი ხელით მიაბარეს პაატამ და პავლემ ბიძინა პარკაძეს ხატი⁹. გვხვდება აგრეთვე ამირალაანთ – გორს მცხოვრებნი, მონწენი ნასყიდა არჩუკასშვილის მიერ დავით გარსევანისშვილისათვის⁹ მიცემული ვენახის ნასყიდობის წიგნისა (1679 წ.) [გორის სახელმწიფო მუზეუმი, 7601/28].

ხელნაწერის 169v გვერდზე გიორგის ჩამოთვლილი აქვს თექვსმეტი პატრიარქის სახელი. ბოლოს იხსენიებს „ასატურა ჰოქევიორატერს“. აქ მითითებულია იგივე თარიღი, რომელიც ანდერძის ბოლოს აქვს მითითებული (ქ. კს უე). იგი ამის თაობაზე წერს შემდეგს: „თექსმეტი დაგ-

1 სასაფლაოდან

2 კანთილი - კანდელი. ეს სიტყვა კანონზომიერად არ არის გამოყენებული ხელნაწერში, ანუ ზოგან „კან(ა)დილი“ გვხვდება, კერძოდ, გრიგოლ განმანათლებლის ცხოვრების ტექსტში 099v გვერდზე.

3 ხარ(ა)ფობითა - მთელს ხელნაწერში დასტურდება მჟღერი ბგერების დაყრუების პროცესი. ამ შემთხვევაშიც საქმე გვაქვს მსგავს მოვლენასთან. ამიტომ, „ხარფობა“ არის იგივე „ხარბობა“.

4 H-404, 165v (საქართველოს ხელნაწერთა ეროვნული ცენტრი).

5 H404, 165r (საქართველოს ხელნაწერთა ეროვნული ცენტრი).

6 მანდენათა - მანდედან (სავარაუდოდ - ქართლიდან).

7 შუამავლობით

8 H404, 165v (საქართველოს ხელნაწერთა ეროვნული ცენტრი).

9 პირთა ანოტირებული ლექსიკონი (თბილისი, 1991).

ვინერია და ამას იქითაც თუ ცოცხალი დავრჩითა, უფრო კარგვართა დავ-
ნერთ და იეზდში მარტო ვიყავითა და თუ რამ სიტყვებში მეტი ნაკლები ან
ასო ნაკლები დაგვენეროს შეგვინდონა. და ამა ლუსავორაჩის ბეჟანიანის
ნაკით(ა)ხვ(ა) ზოგთა იამება და ზოგნი არიან, რომა სიორგულობითა ენყი-
ნებათ. და ამავე დროსა იყვენენ იეზდში სავაჭროთა მოქალაქე იავნავულან-
თა მელაქას შვილი ოსეფამა და შაჰოანთა ჩალაბანთა საფარას შვილმან
ბეჟანამა. ამათი მონამობითა დიალა შიმშილობა რომა იყო, ორი დედაკაცი
დაიჭირეს და სახლიდამა ყმა<რ>წვილების თავფეხები გამოიტანეს, რომა
შეჭამათ. დახოცეს და კიდევ მრავალი კაცის ხორციცა შეჭამათ. ჩვენა ამა-
რიგათა ესა ჩვენის თვალითა ვნახეთ მონამობითა. და მე მირიძანას და თა-
ვის ძმის აღჯანას გვარი მაგ<აუ> ამირალას შვილმან გიორგიმან ჩვენის
საბრალობითა ესა ამარიგათა მონამობის დაგვენერია რაცარამა ჩვენის
საბრალობითა შეგვექცლო. ვინაღცა წაქიკითხოს და ჩვენი საბრალოთა
თავი ვინ(ა)ცა გვქაჩსენოს, სიქოს ქრისტეს მეუფესთან იხსენებოდნენ.
ამინ და ამინ“.

გიორგიმ ეს კრებული შექმნა იმ მიზნით, რომ მათ, ვისაც დავიწყე-
ბული ჰქონდათ ან არ იცოდნენ „გრიგოლის დარიგებული“, ნაიკითხონ
და გაიგონ ყველაფერი. ანუ ძირითადი ადრესატები არიან გაქართვე-
ლებული სომხები. საყურადღებოა „და ამა ლუსავორაჩის ბეჟანიანის
ნაკითახვ² ზოგთა იამება და ზოგნი არიან რომა სიორგულობითა ენყინე-
ბათა“. წინადადება, „ლუსავორაჩის ბეჟანიანი“ გვხვდება აგრეთვე ხელნა-
ნერის ანდერძშიც: „და ამარიგათა ლუსავორაჩის ბეჟანიანასვითა ქარ-
თლის სიტყვათა გარდავანერეთა“.

რას გულისხმობს ავტორი, როდესაც წერს „ლუსავორაჩის ბეჟა-
ნიანი“? ჩვენი აზრით, „ბეჟანიანი“ მისთვის ისტორიის აღმნიშვნელი
იყო: „განმანათლებლის ისტორია“.

„ბეჟანიანი“ გადმოგვცემს შემოკლებით ბეჟან ფალავნისა და აფ-
რასიაბის ქალის მანიჟავის მიჯნურობის ამბავს. ეპიზოდი ბეჟანისა და
მანიჟავის შესახებ გამოყოფილი ყოფილა ჯერ კიდევ XVII საუკუნის
მეორე ნახევარში. პატრი ბერნარდე, რომელიც საქართველოში 1670-
1679 წლებში იყო, ამბობს, რომ ქართველები ძალზე მიზიდულნი არიან
„ბეჟანიანის“ კითხვაზეო³.

როგორც ჩანს, გიორგიმ იცოდა „ბეჟანიანის“ შესახებ და მიზანმი-
მართულად ახსენა „ბეჟანიანი“. ეს მიუთითებს იმაზე, რომ გიორგი
ქართულ გარემოს კარგად იცნობდა და ისიც იცოდა, რომ „ბეჟანიანი“
ქართველებში პოპულარული ყოფილა.

ამრიგად, მივედით შემდეგ დასკვნამდე: H-404 ხელნაწერი დაწერი-
ლია 1717 წელს. მისი ავტორი ან გადამწერია გიორგი ამირალაშვილი –
ეროვნებით სომეხი. ხელნაწერი წარმოადგენს რელიგიური ტექსტების
კრებულს.

¹ H-404, 169v-170r (საქართველოს ხელნაწერთა ეროვნული ცენტრი).

² ნაკითხვა

³ კორნელი კეკელიძე, *ძველი ქართული ლიტერატურის ისტორია*, II (თბი-
ლისი, 1901), 333.

ხელნაწერის ადრესატები არიან თუმანიშვილები, კერძოდ, მწიგნობარი ოთარ თუმანიშვილი და მისი შვილი – პატარა (დ.ტ. – უმცროსი) ოთარი; აგრეთვე ისინი, ვისაც, ავტორის სიტყვებით რომ ვთქვათ: „ხუცური წიგნი არ წაუკითხავს“. ამას ადასტურებს ანდერძი. ავტორი ყოველთვის ხაზს უსვამს იმას, რომ მათ უნდა წაიკითხონ ეს ხელნაწერი, შეიტყონ ყველაფერი და იცოდნენ გრიგოლის დარიგებული. თითქოს ცდილობს თუმანიშვილებს შეახსენოს, რომ ისინი სომხები არიან. ამიტომ იგი მათ თუმანიანებად მოიხსენიებს. ამავე მიზნით არის შეტანილი წმ. გრიგოლის „ცხოვრების“ ტექსტში მარხვის წესებიც.

ავტორი თავის მშობლიურ ქალაქს არ მიუთითებს. მაგრამ ისტორიული დოკუმენტებიდან ვიცით, რომ ამირალაშვილები გორიდან იყვნენ. ეჭვგარეშეა, რომ ქართლი გიორგისთვის უცხო გარემო არ უნდა ყოფილიყო, ამიტომაც მან იცოდა ქართული ენა, მისთვის ცნობილი იყო „ბეჟანიანიც“ კი.

Diana Ter-Baghdasarova

Colophon of the Manuscript H-404 Preserved in the Georgian National Centre of Manuscripts

In the National Center of Manuscripts is preserved the manuscript H404. According to the double-page colophon of this manuscript, it was written by George Amiragashvili in the city of Yazd and sent to Kartli (according to the colophon in 1717). Yazd (Armenian – Եզդ) is one of the cities of Iran. The manuscript compiler does not name his hometown. But from the historical documents we know that Amiragashvilis were from Gori.

The main part of the manuscript is made in Georgian, but it also includes the liturgical Armenian texts. The manuscript is a compilation of religious texts.

It should be noted that since George Amiraghashvili wrote the Georgian manuscript, accordingly, we have reason to assume that the addressees are Tumanishvilis and not Tumanians. But the manuscript compiler calls them Tumanans. According to the words of Georgeon the 165r page of the manuscript we can conclude that this compilation is prepared not only for Tumanishvilis but for a particular part of Kartli population, so that they do not forget the teaching of the Gregory the Enlightener.

In the colophon are mentioned the Secretary-Scribes of Kartli – Otari and his son Otari, who brought the manuscript of George Amiraghashvili to Kartli.

The term "secretary-scribe" appears in written sources from the middle of the XV century. Tumanishvilis, as secretary-scribes, were known still in XV century. In particular, Zakaria Tumanishvili was the royal court secretary-scribe in 1454-1487. In the same period – in 1468 Murad was the secretary of the royal court. Both were compilers of documents.

Otari mentioned in colophon of the manuscript is also the representative of Tumanishvilis. However, in the manuscript H 404, the compiler describes them

as Tumanians. This gives us reason to think that he was doing it consciously, for the same purpose, what is the purpose of this manuscript: the author tries to remind Tumanishvilis that they are Armenians.

Tumanishvilis' branches were formed as a result of separating of several persons. In particular, in XVII century, as a result of separation of Birtvel Tumanishvili and his brothers – Taka, Manuchar, Davit and Jimshita three main branches were created (Taka's, Birtvel's and Jimshita's).

The secretaries mentioned in colophon of the manuscript H-404 were descendants of Birtvel II (1626-1681) Tumanishvili.

In documents of 1686 and 1689 is mentioned Zakaria's brother Otari. Junior Otari (1705-1755) is his son, who appears on position of secretary in 1755. The latter is Otar Tumanishvili mentioned in colophon of manuscript H404.

ნოდარ შენგელია მუჰიმე დავთრები*

მუჰიმე დავთრები წარმოადგენს საუკეთესო წყაროს ოსმალეთის იმპერიისა და მასში შემავალი ქვეყნების რიგი საკითხის საფუძვლიანად შესასწავლად. წყარო უთუოდ მაღალმეცნიერული ღირებულებისაა. იგი ინახება სტამბოლის მინისტრთა საბჭოს არქივში. იგი მოიცავს 285 ტომს. თითოეული ტომი განლაგებულია ამავე არქივის სამკითხველო დარბაზის სალონში და ხელმისაწვდომია დაინტერესებულ პირთათვის. პირველი ოცი ტომი ითვლება ერთგვარ შესავლად, რომელსაც თურქები მუკადებეს უწოდებენ.

ამ ტომების გაცნობის შემდეგ დავრწმუნდი, რომ ქართლის ცხოვრებითა და საქართველოს სიძველეებით არ შეიძლება მომავალში საქართველოს ისტორიის გამართვა. საჭიროა აღნიშნულ დოკუმენტებში მოცემული ცნობების გათვალისწინება. მართალია, დღეისთვის ხელზე გვაქვს ქართლის ცხოვრების ისეთი გამოცემა, რომელიც აკად. როინ მეტრეველმა გამოსცა. გაივლის ალბათ წლები და მუჰიმე დავთრებში მოცემული ცნობები სრულიად ახალი ეტაპი იქნება საქართველოს ისტორიაში. საქმე იმაშია, რომ ამ მრავალტომეულში გადმოცემული ცნობები უთუოდ დიდ სამსახურს გაუწევს ჩვენი ქვეყნის გარდასული ჟამის მეცნიერული შესწავლის საქმეს.

უნდა აღინიშნოს, რომ ამ 285 ტომში გადმოცემული ცნობები მეტად მრავალმხრივია. დოკუმენტებში ფართოდაა მსჯელობა მრავალ ისეთ საკითხზე, რომლის შესახებ საერთოდ არაა საუბარი ქართულ ნარატიულ და დოკუმენტურ წყაროებში. ამ კრებულში საუბარია როგორც ოსმალეთის იმპერიის ყოველდღიურ ცხოვრებაზე, ასევე საუბარია საქართველოს ცალკეულ სამეფო სამთავროებზეც. კერძოდ, კახეთის, იმერეთის, გურიის, სამეგრელოს, აჭარის, რაც მთავარია ტაო-კლარჯეთის ისტორიის მრავალ საინტერესო საკითხზე. კრებულში ქრონოლოგიური თანმიმდევრობითაა გადმოცემული ამბები. იგი მოიცავს პერიოდს XVI საუკუნის 50-იანი წლებიდან XVIII საუკუნის 80-იან წლებამდე. გადმოცემულია ცნობები ამათუ იმ რეგიონის საშინაო და საგარეო ურთიერთობებზე. ამიტომაც აღვნიშნე, რომ გარკვეული დროის გასვლის შემდეგ, როდესაც მოხერხდება მთელი ამ მასალის შესწავლა და სამეცნიერო მიმოქცევაში შემოტანა, როდესაც მთელი ეს უზარმაზარი მასალა ხელმისაწვდომი გახდება ქართული სამეცნიერო საზოგადოებისთვის და მას ქართველი მეცნიერები ისე თავისუფლად მოიხმარენ, როგორც ნებისმიერ ქართულ მასალას, მაშინ ნათელი გახ-

---

* სტატია იბეჭდება შოთა რუსთაველის ეროვნული სამეცნიერო ფონდის მიერ დაფინანსებული 217624 გრანტის ფარგლებში.

დება ხსენებული დოკუმენტების მაღალი მეცნიერული ღირებულება და სანდოობა.

ამ შემთხვევაში მე აღმოვჩნდი ძალიან მძიმე მდგომარეობაში. თურქეთში მივლინებული ვიყავი ორი წლით, აქედან ნახევარი წელი გავატარე ანკარის არქივებსა და ნიგნსაცავებში. მრჩებოდა წელიწადნახევარი. ამ ხნის განმავლობაში ყოვლად შეუძლებელი იყო დიდი მასალის ქსეროქსზე გადაღება და საქართველოში წამოღება. გარდა ამ დოკუმენტებისა ამ არქივსა თუ სხვა არქივსაცავებში უამრავი მასალა იყო თავმოყრილი და შეუძლებელი იყო მათი მოძიება.

დავინწყე ამ კრებულზე ინტენსიური მუშაობა. ამ საქმეში დიდ დახმარებას მიწვედა თბილისის სახელმწიფო უნივერსიტეტის რუსეთის ისტორიის კათედრის დოცენტი თამარ ფაცვანია. მისი ყოველდღიური დახმარებით შევუდექი ამ მეტად მძიმე და საშვილიშვილო საქმის შესრულებას. ერთობლივი ძალებით შეუდექით ამ კრებულში საქართველოს შესახებ დაცული ცნობების მოძიებას და მათ ქსეროქსზე გადაღებას. შიფრების მითითების დღეს ეს წყარო ხელთა გვაქვს.

მისი დამუშავება და სამეცნიერო მიმოქცევაში შემოტანა მეტად რთულია. საქმე იმაშია, რომ წყაროები დაწერილია სიაკათის ურთულესი ხელით. გარდა ამის ამ დოკუმენტების ლექსიკის ორმოცი პროცენტი არაბულია, მეორე ორმოცი პროცენტი სპარსული ლექსიკაა. მხოლოდ ოცი პროცენტია ნამდვილი ოსმალური ენით დაწერილი. საჭირო იყო კარგი ცოდნა არაბული და სპარსული ენების გრამატიკისა, ასევე საჭირო იყო აღნიშნული ენების ცოდნა. საამისოდ საჭიროა გაიზარდოს მთელი თაობა ქართველი ოსმანისტებისა, რომლებიც კარგად იქნებიან შეიარაღებულნი ხსენებული ენების ცოდნით და ყველაფერს იღონებენ იმისთვის, რომ საქართველოსში აღორძინდეს ქართული ოსმანისტიკა.

მგონია, რომ ნახევარი საქმე მაინც გავაკეთეთ ამ დოკუმენტების საქართველოში ჩამოტანით. როდესაც დადგება საკითხი ხსენებული წყაროების შესწავლისა და სამეცნიერო მიმოქცევაში შემოტანისა, მაშინ უფრო დაინტერესდება ჩვენი მომავალი თაობა და მეტ ინტერესს გამოიჩინებს ხსენებული ტიპის წყაროების შესწავლისადმი. გარდა ამ მუჰიმიმე დავთრებისა, მე მქონდა კიდევ ძალიან დიდი მისია მომეძია საქართველოს ისტორიის სხვა ტიპის წყაროები, როგორც დოკუმენტური ასევე ნარატიული ხასიათისა, ამ მხრივ არ შემინყვეტია მუშაობა და შესაბამისი ინტენსივობით გავაგრძელე მუშაობა, როგორც ამ არქივში, ასევე სტამბოლის სხვა არქივებსა და ნიგნსაცავებში. სანანებლად მრჩება ისეთი არქივები, როგორიცაა კონიის ვილაიეთის არქივები და ნიგნსაცავები, რადგან ფიზიკურად ვერ მოვახერხე იქ მუშაობა.

ის ვრცელი ინფორმაცია, რომელიც ამ მუჰიმიმე დავთრებშია წარმოდგენილი, მეტად სანდოა და რეალური მასალა საქართველოს ისტორიის მრავალი საკითხის წარმოსაჩენად. მხოლოდ რამდენიმე სტატიის გამოქვეყნება მოვახერხე¹. იგი ძალიან დიდი თემაა და მეტად

¹ ნოდარ შენგელია, ხუთი დოკუმენტი, მუჰიმიმე დავთრებიდან“ სიმონ ქართლის მეფის შესახებ. – *შოთა მესხია 90* (თბილისი, 2007), 275-295; ნოდარ შენგელია, ოთხი დოკუმენტი მუჰიმიმე დავთრებიდან თბილისის შესახებ. –

მრავალფეროვანი. რამდენიმე ათეული დოკუმენტის დედნის ტექსტის გადმონერა, დადგენა და მისი ქართულად თარგმნა მოვახერხე. ეს მანც ზღვაში წვეთია იმასთან შედარებით, რაც ამ კოლექციამია წარმოდგენილი. მინდა ეს მასალა ერთ ტომად გამოვცე. ამის შემდეგ მანც შეიძლება დაინტერესდეს მომავალი თაობა. მე ალბათ მეტს ვერ შევძლებ. ეს მასალა ძალიან დიდია. ალბათ ჩემი შემდგი თაობა მანც დაინტერესდება და აღასრულებს ჩემს მონოდებას.

რამდენჯერ უნდა ყოფილიყო მივლინებაში თბილისის სახელმწიფო უნივერსიტეტის თანამშრომელი, რომ ეს დანაკლისი შეევსო. როგორც მოგახსენეთ იგი ძალიან დიდი თემაა და დიდ მუშაობას საჭიროებს.

თურქეთის არქივებსა და წიგნსაცავებში ჩემს მიერ შეძლებისდაგვარად მოპოვებული წყაროები ჩამოვიტანე საქართველოში და მისი დიდი ნაწილი ჩავაბარე საქართველოს ცენტრალურ სახელმწიფო არქივს. ჩემ მიერ ჩამოტანილი უნიკალური წყაროები ინახება ხსენებულ არქივში.

ეს მასალა იმდენად დიდია, რომ მისი დამუშავება მთელ თაობებს ეყოფა. მაგრამ ის რაც მე მუჰიმე დავთრებიდან ამოვკრიფე მთლიანად ჩემს განკარგულებაშია. ინახება ჩემს პირად არქივში.

აქვე საგანგებოდ არ შეიძლება არ აღინიშნოს სიმონ ქართლის მეფის უდიდესი დამსახურება მისი ანტიოსმალურ კოალიციაში აქტიური მონაწილეობის თაობაზე. ჩვენს მიერ მოძიებულ ოსმალურ წყაროებში რამდენიმე ათეული ოსმალური დოკუმენტური წყარო ამ ფაქტის დასტურს წარმოადგენს. საქმე ის გახლავთ, რომ XVI საუკუნის უკანასკნელ მეოთხედში იქმნება ანტიოსმალური კოალიცია, რომლის სათავეშია ირანის შაჰი – შაჰ აბასი. მასთან არიან კავშირში სიმონ ქართლის მეფე და კახეთის მეფე ალექსანდრე. ისინი აქტიურად მუშაობენ ევროპაში ანტიოსმალური კოალიციის შესაქმნელად. მასში ჩართონ ევროპის სახელმწიფოები. პროფ. ვალერიან გაბაშვილის განმარტებითი შაჰაბასისეული კოალიციის იდეოლოგიური საფუძველი ქრისტიანობის დაცვა იყო.

ეს კოალიცია იმ მხრივაც არის საყურადღებო, რომ აქ არის საფუძველი შაჰ-აბასის ოსმალეთთან ომის განახლების დიპლომატიური სამზადისის სათავე. მის რეალურ განხორციელებასთანაა კერძოდ დაკავშირებული სიმონ ქართლის მეფის მიერ ოსმალეთთან ომის განახლება 1598 წელს¹.

დავით კობიძე 100 (თბილისი, 2008), 267-301; ვალერიან გაბაშვილი, საქართველო და ანტიოსმალური კოალიციები XVI-XVII საუკუნეებში. – ვალერიან გაბაშვილის სტატიების კრებული, ტ. 1 (თბილისი, 2016).

¹ ნოდარ შენგელია, რამდენიმე დოკუმენტი „მუჰიმე დავთრებიდან“ სიმონ ქართლის მეფის შესახებ. – *პოეტური სულის მეცნიერი, გიორგი ნადირაძე 80* (თბილისი, 2012), 272-283; ნოდარ შენგელია რამდენიმე დოკუმენტი „მუჰიმე დავთრებიდან“ სამხრეთ საქართველოს შესახებ. – *ელიზბარ ჯაველიძე - 75. ისტორიულ-ფილოლოგიური კრებული* (თბილისი, 2014),

შაჰ აბასმა, ალექსანდრე კახთა მეფემ და სიმონ ქართლის მეფემ პრაქტიკული ნაბიჯები გადადგეს და მთელ ევროპულ სახელმწიფოებს აუწყეს თავიანთი გადაწყვეტილების თაობაზე. ისინი პრაქტიკულად აუწყებდნენ რომის პაპს, ესპანეთის კოროლს და იმპერატორს. საამისოდ არაერთი საინტერესო წერილია გამოვლენილი ესპანეთის არქივში. სიმონ მეფის წერილები ესპანეთში აღმოაჩინა სიმენკას გენერალურ არქივში, ცნობილმა არმენისტმა მაკლერმა¹.

ქართველი მეფე თხოვს უმორჩილესად მათ ზავი არ დადონ არავითარ შემთხვევაში ოსმალეთის იმპერიასთან. წინააღმდეგ შემთხვევაში იშლებოდა ანტიოსმალური კოალიცია. სიმონის წერილები შედგენილი უნდა იყოს თბილისში. მომდევნო წერილში სიმონ მეფე აუწყებდა ევროპას, რომ მუდამ ერთგული იქნება ანტიოსმალური კოალიციის და თუ ისინი ევროპიდან შეუტევენ ოსმალებს, ესენი თავის მხრივ მზად არიან შეებრძოლონ ოსმალთა მოძალებას. სიმონ მეფე ამას ითხოვს თავგამოდებით. სიმონ მეფე ესპანეთის კოროლს თხოვნით მოუწოდებს არ დაუშვას იმპერატორის მიერ ზავის დადება ოსმალეთთან².

სიმონ მეფის წერილები დაწერილია 1595 წლისთვის. იგი მიმართულია რომის პაპის, კეისრის და ესპანეთის კოროლისადმი. იგი ერთხელ კიდევ მოუწოდებს კოალიციას სიმტკიცისაკენ. ამგვარად, ამჟამად ჩანს თუ როგორ იყო დაკავშირებული ქართული დიპლომატია მახლობელი აღმოსავლეთის საერთაშორისო ურთიერთობის პოლიტიკის საკითხებთან და რა მნიშვნელობა ჰქონდა ქართველი ხალხის ბრძოლას ოსმალთა დამპყრობლების წინააღმდეგ. სიმონის მრავალრიცხოვანი წერილებიდან ჩანს, რომ „ქართველ დიპლომატებს აკავშირებდათ საერთო ფორმულა“. ოსმალეთის დამარცხების გზით ქრისტიანთა გათავისუფლება, საქართველოს გამოსხნა, რასაც საქართველოს აღდგომაც უნდა მოჰყოლოდა³.

სიმონ ქართლის მეფის საქმიანობის შესახებ განსაკუთრებული წვლილი მიუძღვით მიხეილ თამარაშვილს⁴, აკად. ნიკო ბერძენიშვილს⁵ და ვალერიან გაბაშვილს⁶, რომლებმაც ბევრი იღვანეს სიმონის მიერ მიწერილი წერილებისათვის მიეკვლიათ, მაგრამ ამაოდ. თანამედროვე

173-190; ვალერიან გაბაშვილი, საქართველო და ანტიოსმალური კოალიციები XVI-XVII საუკუნეებში.

¹ Revue des Études Armeniennes. Tom Premier, Fascicule 1 (Paris, 1920), 73, 80, 89.

² ვალერიან გაბაშვილი, საქართველო და ანტიოსმალური კოალიციები XVI-XVII საუკუნეებში, 45.

³ იქვე, 47.

⁴ მიხეილ თამარაშვილი, *ისტორია კათოლიკობისა ქართველთა შორის, ნამდვილი საბუთების შეტანითა და განმარტებით, მეფერამეტე საუკუნიდან ვიდრე მეოცე საუკუნემდე* (თბილისი, 1902).

⁵ ნიკო ბერძენიშვილი, რუსეთ-საქართველოს ურთიერთობის ისტორიიდან XVI-XVII საუკუნეების მიჯნაზე. – *მასალები საქართველოსა და კავკასიის ისტორიისათვის*, (თბილისი, 1944), ნაკ. 1.

⁶ ვალერიან გაბაშვილი, საქართველო და ანტიოსმალური კოალიციები XVI-XVII საუკუნეებში, 48.

თურქი ისტორიკოსები მიიჩნევენ, რომ სასურველი იყო ბოლო ხანებში მათ გაეთვალისწინებინათ აღნიშნული წყაროს მონაცემები XVI-XVIII საუკუნეების ოსმალეთის იმპერიის ისტორიის კვლევისას. მათ მიაჩნიათ, რომ ბევრი საკითხი, სრულიად იგნორირებულია თანამედროვე თურქ მკვლევართა შრომებში. აქვე საგანგებოდ უნდა აღინიშნოს, რომ თურქულმა სამეცნიერო საზოგადოებამ გადანყვიტა ამ 285 ტომის ხელახალი გამოცემა. დღეისათვის გამოცემული აქვთ ამ ფონდის დედნისა და მისი ლათინიზირებული ვარიანტის ოცამდე ტომი. გამოცემულია როგორც დედანი, ისე მისი ლათინიზირებული ზუსტი ვარიანტი, რაც საგრძნობლად ამარტივებს ყოველ ტომზე მუშაობას. ეს ძალიან შრომატევადი საქმეა. ამ ტომების გამოცემას დიდი დრო დასჭირდება.

აქვე არ შეიძლება არ ითქვას ოსმალურ ისტორიოგრაფიაზე, ოსმალურ ისტორიკოსთა თხზულებებზე. დღეისათვის თანამედროვე თურქულ ისტორიოგრაფიაში აღიარებულია 417 ოსმალური ისტორიკოსის თხზულება. ამ ისტორიკოსთა თხზულებებში არაერთი უნიკალური ცნობაა დაცული საქართველოსა და ამიერკავკასიის შესახებ. ეს თხზულებები ინახება სტამბოლის უნივერსიტეტის მიმდებარე ტერიტორიაზე, სადაც გამოფენილია ეს წყაროები. აქვე ინახება დედნები ამ ისტორიკოსთა თხზულებებისა.

ჩვენ მოვახერხებთ მხოლოდ ამ მემატრიანეთა თხზულებებში დაცული ყველა ცნობის მიკროფირზე გადაღება და საქართველოში ჩამოტანა. იგი ძალიან მნიშვნელოვანი წყაროა ჩვენი ქვეყნის ისტორიისათვის. მე კი მისთვის დღემდე სრულებით ვერ მოვიცალე, რადგან მხოლოდ დოკუმენტურ წყაროებზე მუშაობით ვიყავი დაკავებული. ეს საკითხი მომავალი თაობის ამოცანაა. ყველა ამ ისტორიკოსთა თხზულებებში დაცული ცნობა ჩვენ ხელთაა და იგი მომავალ მკვლევარს მოეღოს.

Nodar Shengelia **Mühimme Defteri**

Mühimme Defteri is an excellent historical source by reference to the Ottoman Empire and its colonies. The documents in 285 v. are preserved in the archive of the Council of Ministers in Istanbul. Available at the reading hall of the archive, they are freely accessible. The first 20 volumes, a kind of introduction are called Mukademe. Each volume contains some 1300-1500 documents spanning from 1550's to 1780's. Arranged in chronological order, they relate not only about the day-to-day life in the capital but the situation in the countries incorporated in the Empire. Therefore, discovery and study of Mühime Defteri should be very important in terms of the history of the countries in some way connected to the Ottoman Empire. Cutting through the immense information set out in the thousands of documents in order to find the ones concerning Georgia was not an easy task. Meanwhile, the history of Georgia, a fragmented country embroiled in the internal feuds at the time is clearly depicted in several volumes. The stories

relate about the relationships between the rulers of the princedoms of the Georgian provinces of Kartli, Kakheti, Imereti, Guria, Samegrelo, Ajara and Tao-Klarjeti and their ties with the Empire.

As they familiarize themselves with the documents, the Georgian scholars will probably rank them among the valuable historical sources available in the Georgian language. (Incidentally “mühimme” means “the most important” in Georgian). After they are duly studied and freely available to the academic community, the materials will surely contribute to the Georgian historical studies, moreover inspire the younger generation scholars to examine the sources of the kind.

Apart from Mühimme Defteri I had a formidable task of finding the other sources, both the documentary and narrative depicting the Georgian history. To this end, I carried on my quest in the said and the other archives and libraries in Istanbul. By bringing the above-mentioned documents to Georgia I hopefully made a modest contribution to the historical studies. Most of the materials were transferred to the National Archive of Georgia. Some of the documents though are preserved in my personal archive and I'll do my best to translate them. Unfortunately, I'll hardly be able to do more. The materials are vast indeed and their investigation will take time and the appropriate competence.

Finally, I'd like to say that the Turkish historians are regretful about the failure to refer to the data of the source in their publications. Therefore, the Turkish Historical Society decided to publish all the 285 volumes of Mühimme Defteri, 20 original volumes and their Latinized version having been published so far. Providing the convenience I never had, the publication significantly facilitates scholarly investigation of each volume.

მანანა ჭირაქაძე

წმინდა მამა იოანე ჭყონდიდელი და ერთიანი საქართველოს პოლიტიკური ცხოვრება (თვალსაზრისი)

წმიდა მამა იოანე ჭყონდიდელი მოღვაწეობდა XI საუკუნის პირველ ნახევარში. მის შესახებ ცნობები მეტად მწირია და სამი ძირითადი წყაროდან მომდინარეობს: გიორგი მცირეს აგიოგრაფიული თხზულებიდან „გიორგი მთაწმინდელის ცხოვრება“, „ათონის ქართველთა მონასტრის საალაპე წიგნიდან“ და „წყაროსთავის სახარების“ ანდერძიდან¹. კერძოდ, ცნობილია, რომ:

1. იგი იყო ბაგრატ IV-ს (1027-1072) თანამედროვე.
2. იოანე ჭყონდიდელსა და მის ძმას პეტრე (პეტრიკოფილ) პატრიკოსს – ბაგრატ IV სამეფო კარზე განსაკუთრებული ადგილი ეკავათ – ისინი საიმპერატორო კარზე ვიზიტისას ახლდნენ ბაგრატ IV-ს (1054-57 წწ.), ხოლო შემდგომში – უფლისწულ მართას, იმპერატორ მიხეილ VII დუკაზე დაქორწინებისას (1066 წ.).
3. გარკვეულ დროს იოანეს ეპყრა ჭყონდიდის საეპისკოპოსო ტახტი. ამიტომაც იწოდება ჭყონდიდელად.
4. მას მიუღია სვიმელოზის პატივი.
5. იოანე ჭყონდიდელი არის ბაგრატ IV-ს „საკუთარი და თვისი“
6. იოანე ჭყონდიდელი და მისი ძმა პეტრე (პეტრიკოფილი) პატრიკოსი არიან გიორგი მთაწმინდელის სულიერი შვილები.
7. იოანესა და მისი ძმის ინიციატივით დაწერა გიორგი მცირემ „გიორგი მთაწმინდელის ცხოვრება“.
8. იოანესა და პეტრე პატრიკოსის მოხსენიება დაწესებულია ათონის მთის ივერთა მონასტერში 13 დეკემბერს, წმ. ევსტრატეს ხსენების დღეს.²
9. იოანე ჭყონდიდელისა და პეტრე პატრიკოსის (შემდგომში პეტრე მწიგნობართუხუცესისა და ვესტის) მესამე ძმის, „წყაროსთავის სახარების“ მომგებლის ეგნატე ხუცეს-მონაზონის ხსენება ათონის ალაპთა წიგნის მიხედვით დაწესებულია 20 დეკემბერს.³

¹ უფრო ზუსტად - „ათონის ივერიის მონასტრის 1074 წლის ხელნაწერი ალაპებით“. ალაპები შესწავლილია ნ. ბერძენიშვილისა და ელ. მეტრეველის მიერ.

² იხ. ელ. მეტრეველი, *ათონის ქართველთა მონასტრის საალაპე* (თბილისი, 1998), 137, 199.

³ ნ. ბერძენიშვილი, *ათონის ივერიის მონასტრის 1074 წლის ხელნაწერი ალაპები* (თბილისი, 2007), 120-121; ელ. მეტრეველი, *ათონის ქართველთა მონასტრის საალაპე* (თბილისი, 1998), 138.

ეს მწირი მონაცემები მაინც იძლევა რამდენიმე ვარაუდის დაშვების უფლებას:

1. იოანე ჭყონდიდელი და მისი ძმა პეტრე (პეტრიკყოფილი) პატრიკიოსი წარმოშობით უმაღლესი არისტოკრატიის წრეს უნდა ეკუთვნოდნენ,¹ რადგანაც:

ა) მათ ქართლის სამეფო კარზე ისეთი მნიშვნელოვანი ადგილი უჭირავთ, რომ ბიზანტიაში ბაგრატ IV-ს ვიზიტისას (1054-1957წწ.) მისი ამალის (resp. სამეფო დელეგაციის) წევრები არიან;

ბ) რამდენიმე წლის შემდეგ (1065-1066წწ.) ისინი აგრეთვე არიან უფლისწული მართა-მარიამის „მაყრები“, ანუ, კვლავ სამეფო დელეგაციის წევრები;

გ) იოანეს ძმა პეტრიკი ჯერ ატარებდა ერთ-ერთ მაღალ ბიზანტიურ ტიტულს – პატრიკიოსისას, რაც, სულ მცირე, ერისთავს (თუ ერისთავთერისთავს არა) უნდა უდრიდეს. შემდგომში მას მიუღია უფრო მაღალი ბიზანტიური წოდება ვესტისა, ეს კი იმის მოწმობა უნდა იყოს, რომ იგი ბიზანტიის საიმპერატორო კარზეც მნიშვნელოვან (სავარაუდოდ, დიპლომატიურ) მისიას ასრულებდა, ხოლო ქართლის სამეფო კარზე მასვე მიუღია მნიგნობართუხუცესის სახელი, რაც ბიზანტიის სამეფო კარის ოქრობეჭედის მცველისა და, ზოგადად, კანცლერის თანამდებობას უნდა უტოლდებოდეს;²

დ) იოანე ჭყონდიდელი არის ბაგრატ IV-ს განსაკუთრებული ნდობით აღჭურვილი პირი („თუსი და საკუთარი“)³, ვისაც სამეფოში შექმნილი მძიმე პოლიტიკური ვითარების დროს (1059-1060 წწ.) მეფემ დაავალა შავი მთიდან გიორგი მთანმინდელის მოწვევა საქართველოში.

2. წმიდა მამის ვინაობის შესახებ სპეციალურ ლიტერატურაში გამოთქმულია რამდენიმე თვალსაზრისი:

ა) იოანე ჭყონდიდელი, პეტრე (პეტრიკყოფილი) პატრიკიოსი და მათი მესამე ძმა, მამა ეგნატი, სანელინადო-სანინასწარმეტყველოს გამწერი, არიან კავკასისძეთა გვარისანი.⁴

¹ შდრ. „მხედველობაში მისაღებია ისიც, რომ ჭყონდიდელი სტეფანე სანანოასძეც უდავოდ დიდგვარიანთაგანი უნდა ყოფილიყო. უამისოდ მას ეპისკოპოსობას, განსაკუთრებით ჭყონდიდის ეპისკოპოსობას არავინ მიანიჭებდა“ (ნ. ბერძენიშვილი, *ათონის ივერიის მონასტრის 1074 წლის ხელნაწერი აღაპები* (თბილისი, 2007), 121).

² ივ. ჯავახიშვილის განმარტებით, „სახელწოდება მნიგნობართ-უხუცესი მშვენივრად უდრის ძველ სპარსულს, ფაჰლაურს „დაბირბედ“-ს, რომელიც აგრეთვე მნიგნობართა მთავარს ჰნიშნავდა და ერთ-ერთ მთავარი ხელისუფლის სახელო იყო. მას შაჰის მნიგნობარნი და დავთარხანა ექვემდებარებოდა და სახელმწიფოს ბეჭედი ებარა... საქართველოს მნიგნობართ-უხუცესი თავისი უფლებით ცოტა არ იყოს, ბიზანტიის სახელმწიფოს პირველ მინისტრს მიაგავდა... ის ბიზანტიელს პროტოასიკრიტს ჰგავს.“ (ივ. ჯავახიშვილი, *ქართული სამართლის ისტორია*, ტ. II, ნაკვ. 1, (თბილისი, 1928), 100).

³ გიორგი მცირე, *„ცხოვრება გიორგი მთანმინდელისა“*.

⁴ შდრ. „მე-11 საუკუნეში წყაროსთავის სავანესთან დაკავშირებულნი არიან მნიგნობრობის ცნობილი მოღვაწენი, ძმანი კავკასის-ძენი – ბერი ეგნატე,

ბ) იოანე ჭყონდიდელი იგივე იოანე ბედიელი მთავარეპისკოპოსია.¹

გ) იოანე ჭყონდიდელი უნდა იყოს წინამოადგილე გიორგი ჭყონდიდელისა.²

ეს თვალსაზრისები ქ-ნ ელენე მეტრეველის ნარკვევში „იოანე პატრიკისა და პეტრე პატრიკის იდენტიფიკაციისათვის“ გამოწვევით არის გაანალიზებული³. ჩვენ სავსებით ვიზიარებთ მის თვალსაზრისს, ვეყრდნობით მას და ამ მიმართულებით მსჯელობას არ ვაგრძელებთ.

3. ვიდრე უშუალოდ იოანე ჭყონდიდელის პიროვნების შესახებ მსჯელობას შევეუდგებოდეთ, საჭიროა იმ საგარეო და საშინაო პოლიტიკური ვითარების გახსენება, რაც X-XI საუკუნეთა მიჯნის საქართველოში სუფევდა. კერძოდ:

იოანე მარუშისძისა და დავით კუროპალატის მცდელობით სამ ქართულ ტახტზე კანონიერი მემკვიდრის – ბაგრატ III-ს დასმით (975-1014) ქვეყნის კონსოლიდაციის პოლიტიკური პრობლემა მხოლოდ ნაწილობრივ გადაიჭრა, რადგანაც **სამი დიდი პოლიტიკური გარეძალა – ბიზანტიის იმპერია, სახალიფოს ჩანაცვლებული თურქ-სელჩუკთა სასულთნო და თბილისის საამირო – ერთმანეთთან პერმანენტული შუღლის პარალელურად, დაძაბული ყურადღებით ადევნებდა თვალს საქართველოს ტერიტორიაზე მიმდინარე პოლიტიკურ პროცესებს და გარკვეულ რეაქციასაც არ აყოვნებდა, იქნებოდა ეს პირდაპირი სამხედრო ჩარევა, დივერსია, თუ სეპარატისტული მიდრეკილებების სამხედრო და ფინანსური მხარდაჭერა.** განსაკუთრებული აგრესიულობით ამ მხრივ ბიზანტიის საიმპერატორო კარი გამოირჩეოდა, რაც, ზოგადად, მისი საგარეო და საშინაო პოლიტიკის ჩვეულები იყოს.⁴

მაგალითისათვის ბასილი ბულგართმმუსრველის მიერ ბაგრატ IV-ს ძმის, დემეტრე უფლისწულის ცხუმის საერისთავოში დასმა და შემდგომი სეპარატისტული პროცესების გააქტიურებაც კმარა; ეს კი, დროის მოცემულ პერიოდში, ოდენ პიროვნული დამოკიდებულებით განპირობებული კერძო აქცია კი არ უნდა ყოფილიყო, არამედ, საქარ-

---

პეტრე ვესტი (ყოფილი პეტრიკი) და იოანე ჭყონდიდელი (ერთ-ერთი ინიციატორი გიორგი მთაწმინდელის ბიოგრაფიის დაწერისა)“ (პ. ინგოროყვამ 1954, 355). ეს ვარაუდი თავიდან გამოთქვა მარი ბროსემ – M. Brosset, *Voyage archeologique en Transcaucasie* (second rap. p.1856), 2.

¹ თ. ჟორდანიას, *ქრონიკები I* (თბილისი, 2004), 233.

² იქვე.

³ ელ. მეტრეველი, *ათონის ქართველთა მონასტრის საალაპე* (თბილისი, 1998), 126-225.

⁴ შდრ: „განუწყვეტელი ომების პირობებში მთავარ როლს დიპლომატიური ხელოვნება ასრულებდა. ლალატი, ორპირობა, ინტრიგანობა, რაც უცხოელების მიმართ განუწყვეტლივ მოიხმარებოდა, საშინაო ურთიერთობებშიც ბატონობდა, განსაკუთრებით, მაღალ წრეებში. ბიზანტიური სიცრუე ანდაზად იქცა“ (Фр. Герцберг. *История Византии* (Москва, 1896), 182).

თველოს (და არა მხოლოდ მის) მიმართ ბიზანტიის საიმპერატორო კარის საგარეო პოლიტიკის გენერალური კურსი.¹

შენიშვნა 1. ქართულ ისტორიოგრაფიაში საქართველოს პოლიტიკური კონსოლიდაციის პროცესისა და მისი მამოძრავებელი მექანიზმების შეფასება-ახსნის განსხვავებული თვალსაზრისები მოიპოვება: ერთი ნაწილი ამ პოლიტიკური პროცესის ინიციატორად იოანე მარუშისძესა და დავით კუროპალატს თვლის, ხოლო სხვანი ამ პროცესში დავით კუროპალატის როლს თუ არ გამოორიცხავენ, ყოველ შემთხვევაში, უაღრესად ამცრობენ,² რასაც გარკვეულწილად მხარს უჭერს XIX-XX საუკუნეთა მიჯნის ზოგიერთი ავტორის თვალსაზრისი (შდრ. უსპენსკი 1912; გერცბერგ 1896 და სხვ).

4. თავისთავად, ეს თეზა უკვე ბადებს სურვილს, კიდევ ერთხელ დავუბრუნდეთ ჩვენთვის საინტერესო ისტორიული პერიოდის წინაპირობებს: X საუკუნის ბოლო მეოთხედისათვის ბიზანტიის იმპერატორი ჯერ კიდევ რჩებოდა ამიერკავკასიის ქრისტიანული სამეფო-სამთავროების სიუზერენად და ყოველი ძალით ცდილობდა შეენარჩუნებინა კონტროლი საქართველოში მიმდინარე პოლიტიკურსა და სოციალურ პროცესებზე, არ დაეშვა ახლად შექმნილი ქართული სახელმწიფოს სრული დამოუკიდებლობა.³ ამ თვალსაზრისს მკაფიოდ ადასტურებს ბასილი ბულგართმმუსრველის მიერ 990 წ. ბარდა ფოკას აჯანყების მონაწილე და მისი თანამგრძნობი ქართველი დიდებულების სასტიკად დასჯა, საიმპერატორო კარზე მათი ოჯახებიანად გადასახლება და დავით კუროპალატის გარდაცვალების შემდეგ ბარდა სკლიაროსზე გა-

¹ შდრ: „გიორგი I-ის სიკვდილის შემდეგ ალდე და დემეტრე ცხოვრობდნენ ანაკოფიაში. დემეტრეს ირგვლივ შემოიკრიბა ოპოზიციური ფეოდალების გუნდი, ბალუაშთა მეთურობით, რომელმაც 1032 წლისათვის მოაწყო შეთქმულება, რათა ტახტზე დაესვათ ყრმა დემეტრე. როდესაც შეთქმულება გამჟღავნდა, დემეტრემ ანაკოფია გადასცა ბერძნებს და თავად კონსტანტინოპოლში გადაიხვეწა. „ამიერიდან აფხაზთა მეფეს მიუღეს ანაკოფია“ (ქართლის ცხოვრება I, 295). ანაკოფიის დაბრუნება იმხანად ბაგრატ IV-მ ვერ შეძლო, რადგან ჯერ თბილისის ამირას ებრძოდა, მერე ლიპარიტ ამირას. შეთქმულმა ფეოდალებმა დახმარებისათვის მიმართეს ბიზანტიელებს, მაგრამ მათ ფართო მასებში ვერ ჰპოვეს დასაყრდენი. ამიტომ ლიპარიტმა 1044-1045 წლებში დემეტრე გამოიყვანა საბერძნეთიდან, ბერძნების ჯარით, შემოვიდნენ ქართლში, დაიკავეს ატენი. ალდე გაიქცა ოსეთს, დემეტრეს შვილი დავითით“ (Г. Анчабадзе. *Из истории средневековой Абхазии* (Тбилиси, 1959), 179).

² შდრ. „ყოველივე ეს გარკვევით უნდა მიუთითებდეს, რომ საქართველოს გაერთიანების იდეა იმ სახით, როგორც მას თანამედროვე ისტორიოგრაფია აყალიბებს, IX-X საუკუნეებში არ არსებობდა და ქართული სახელმწიფოები ცხოვრობდნენ და ომობდნენ თავიანთი ეპოქის შესაბამისი წარმოდგენებისა და კანონების მიხედვით“ (ი. მარგიშვილი, *შუასაუკუნეების სამხედრო ხელოვნება და საქართველოს სამხედრო პოლიტიკური ისტორია* (თბილისი, 2012), 418).

³ ზ. პაპასქირი, *შუა საუკუნეების საქართველო საერთაშორისო არენაზე* (თბილისი, 1991), 1-2.

მარჯვების „სამადლობელოდ ბოძებული“ იმიერტაოსა და სხვა ქართული პროვინციების იარაღით წართმევა.¹

შენიშვნა 2. ბასილი რომ „სამადლობელოდ ბოძებული“ ტერიტორიების დავითისათვის სამუდამოდ მიცემას არ აპირებდა, ეს იქვე, ათიოდე წლის მანძილზე (979-989 წ.წ.) გამომჟღავნდა, როდესაც ბარდა ფოკაზე გაჯავრებულმა იმპერატორმა ჰალისის ბრძოლის ერთ-ერთი გმირი ფერის ჯოჯიკის-ძე (გიორგი I-ის დის ქმარი) სიკვდილით დასაჯა, მისი ოჯახი და სხვა ტაოელი დიდებულები, მათ შორის – ბანელ-ვალაშკერტელი ეპისკოპოსი ზაქარია კონსტანტინოპოლში გადაასახლა, ხოლო დავით კუროპალატს „სულგრძელად აპატია“ და ანდერძი გამოსძალა, რომლის ძალითაც მეფის სიკვდილის შემდეგ მთელი მისი სამეფო, „ბოძებული“ პროვინციების ჩათვლით, ბიზანტიის ხელში გადავიდოდა. ამის მერე არ გასულა დიდი დრო და ხანდაზმული მეფე დავით კუროპალატი გარდაიცვალა (როგორც ამბობენ, მონამლეს)². მსგავსი პოლიტიკური მალაყი ბიზანტიური დიპლომატიის ჩვეული ხერხი იყო.³ ეს ინფორმაცია ოდნავ სხვაგვარად გაგვაშუქებინებს ჰალისის ბრძოლაში ქართველთა მონაწილეობის მოტივს – კეთილი ნების აქცია იყო ეს, თუ ვასალური ვალდებულება? მართალია, ამ ბრძოლაში მოპოვებული ალაფით ქართველებმა ათონის წმინდა მთაზე საკუთარი მონასტრის აგების უფლება მოიპოვეს გასამრჯელოდ, რომელიც ქართული ქრისტიანული კულტურის დედაბოძად იქცა მომდევნო ათასწლეუ-

¹ ივ. ჯავახიშვილი, *ქართველი ერის ისტორია* ტ. II (თბილისი, 1963), 145.3.

² ზ. პაპასქირი, *ერთიანი ფეოდალური სახელმწიფოს წარმოქმნა და საქართველოს საგარეო პოლიტიკურ-მდგომარეობის ზოგიერთი საკითხი* (თბილისი, 1990), 221.

³ შდრ. „ბასილი II ჩაერია ქართველთა მეფის აშოტ IV-სა და მისი ძმის იოანეს დავაში ანისის ფლობის გამო და აშოტისაგან მიიღო წერილობითი დასტური, რომ იოანეს სიკვდილის შემდეგ ანისი ბიზანტიის მფლობელობაში გადავიდოდა. ეს დოკუმენტი მოიმარჯვა კონსტანტინემ 1045 წელს და ანისი ბიზანტიის საკუთრებად გამოაცხადა“ (Фр. Герцберг. *История Византии* (Москва, 1896), 227). ამ ამონარიდის აშკარა ფაქტობრივ უზუსტობასაც რომ არ მივაქციოთ ყურადღება (XI საუკუნეში მოღვაწე არარსებული ქართველთა მეფე აშოტ IV, რომელიც თავის ძმას იოანეს ედავება ანისის ფლობის გამო), აქ ჩვენთვის საინტერესოა ბასილი II-ს ძმის კონსტანტინეს მიერ ქალაქ ანისის „ანდერძისმიერი კანონიერი დაუფლები“ მოტივი, რასაც უკრიტიკოდ იღებს XIX საუკუნის მიწურულის ისტორიკოსი. ამას სხვაგვარად გადმოსცემს „ქართლის ცხოვრება“: „ლიპარიტთან მორიგების უმაღლესი სუემან ბაგრატიანთან ჟამი, მოერთო ვესტით ციხითა ანისისითა თვინიერ ამბერდისათა და მოსცეს ანელთა ანისი ბაგრატიის დედასა, რამეთუ მამეულ ეყოდეს სომეხნი, სანაქერიმ სომეხთა მეფის ასული იყო მარიამ დედოფალი, ბაგრატიის დედა“. ამ ამბის მსგავსი ცნობა არისტაკეს ლასტივერელსაც მოეპოვება: „როდესაც ბიზანტიის კეისარმა სომეხთა მეფე გაგიკი მოტყუებით თავისთან მიიწვია და შემდეგ თავის სამეფოში აღარ გაუშვა, 1045 წ. ანისი უმეფოდ დარჩა. სომეხებმა, მეტადრე ქალაქის ბერებმა, გადაწყვიტეს ქალაქი დავით დვინელისათვის ან არა „ბაგრატი აფხაზთა“ მეფისათვის მიეცათ. ედოფალს ანისში ერისთავი აბუსერი დაუდგენია გამგედ“.

ლის მანძილზე; მაგრამ თუ სასწორის ერთ პინაზე უცხო მიწაზე ეროვული კულტურის ცენტრის წარმატებული ღვაწლი დაიდება, ხოლო მეორეზე – სახელმწიფოს კუთვნილი ტერიტორიების მიტაცება და პოლიტიკური და ჰუმანიტარული ელიტის უცხოეთში გადასახლება, სულაც – სიკვდილით დასჯა, აღფრთოვანების საბაზი ბევრად უფრო მკრთალი გამოჩნდება.

5. საყოველთაოდ ცნობილია, რომ სახელმწიფოს საშინაო პოლიტიკის ვერც ერთი ცენტრიდანული მოძრაობა ვერ იარსებებს საგარეო--პოლიტიკური იმპულსებისა და ფინანსური და სამხედრო მხარდაჭერის გარეშე. ისიც ნათელია, რომ ცენტრალიზაციის პოლიტიკური პროცესი სამხედრო, სოციალურსა და იდეოლოგიურ ასპექტებთან ერთად მოქნილ, მრავალმხრივ გათვლილსა და მოზომილ დიპლომატიურ ნაბიჯებსაც მოითხოვს. **ქართული სახელმწიფოებრივი აზროვნებისა და დიპლომატიური ხელოვნების ერთ-ერთი საუკეთესო ნიმუშია X-XI საუკუნეთა მიჯნის სახელმწიფოებრივი ცენტრალიზაციის პროცესი – სამ ქართულ ტახტზე კანონიერი მემკვიდრის დასმის რთული და მრავალსაფეხურიანი დიპლომატიური პროცედურა, როდესაც ტაოს მფლობელმა დავით კუროპალატმა იშვილა და თავისი ტახტის მემკვიდრედ გამოაცხადა გურგენ ქართლის ერისთავთ-ერისთავის ვაჟი და ბაგრატ II რეგვენის შვილიშვილი ბაგრატ III (978-1014).**¹

დავით კუროპალატი თითქოს ყოყმანობდა ბაგრატის გამეფებას აფხაზეთში და მხოლოდ „დიდებულთა დაჟინებულთა თხოვნის შემდეგ დათანხმდა“. ამის მიზეზი, რა თქმა უნდა, ბიზანტიის ფაქტორი იყო: ბრმა თეოდოსი III საიმპერატორო კარის „კადრი“ იყო და მას ცალსახად უჭერდნენ მხარს. დავითს რომ თავისი „კადრი“ ხელაღებით დაესვა, ამას ბიზანტია თავის წინააღმდეგ გადადგმულ ნაბიჯად ჩამოართმევდა და შესაბამის პოლიტიკურ ეგზეკუციასაც არ დააყოვნებდა. ამიტომ „დაჰყვა იგი ფართო მასების მოთხოვნას“ და, თავად უძეომ, „იშვილა“ აფხაზეთისა და ქართლის სამეფო ტახტების კანონიერი მემკვიდრე ნორჩი ბაგრატ ბაგრატიონი. ცხადია, რომ აფხაზეთში ბაგრატის გამეფების შემდეგ მისი ფაქტობრივი გამგებელი დავით კუროპალატია. ტახტიდან გადაყენებული უსინათლო თეოდოსი ტაოში მიდის და იქ რჩება. (შდრ. ანჩაბაძე 1959, 166).

ამავდროულად, არც აფხაზეთის (ლისსგადაღმა საქართველოს) ფეოდალური ელიტის დამოკიდებულება იყო ერთგვაროვანი: ენერგიულად მოქმედებდა როგორც ქვეყნის გართიანების მომხრეთა, ასევე ამ იდეის მოწინააღმდეგე, „დამოუკიდებლობის დაკარგვის მიმართ შეურიგებელთა“ გავლენიანი ფეოდალური დაჯგუფებანი. ამ უკანასკნელთ, როგორც უკვე ითქვა, ბაღვაშთა საგვარეულო წინამძღოლობდა.

---

¹ შდრ. „მოვიდა დავით კუროპალატი, ჩამოდგა ქუახურელით. მოეგება წინა ქართლის ერისთავი იოვანე მარუშის-ძე, ალილო მისგან უფლისციხე და მიუბოძა ბაგრატსა და მამასა მისსა გურგენს, რამეთუ არა ესუა შვილი დავით კუროპალატსა და ბაგრატ ძე გურგენისა გაეზარდა შვილად თვსად.“ (ქართლის ცხოვრება I, 272¹⁷⁻²⁰).

6. X-XI საუკუნეთა საქართველოსა და ბიზანტიის პარალელური ქრონოლოგია რომ მოვიშველიოთ, შემდეგი სურათი აღგვიდგება: 959 წელს გამეფდა რომან ლაკაპინის ვაჟი რომანოზ II, რომელიც დედოფალმა თეოფანიამ მალევე მოაკვლევინა სარდალ ნიკიფორე ფოკას (963). ნიკიფორე ფოკა ეკურთხა იმპერატორად, შეირთო დედოფალი თეოფანია და მცირეწლოვანი უფლისწულების ბასილისა და კონსტანტინეს ოციციკლურ მეურვედ გამოცხადდა. 963 წელს ნიკიფორე ფოკას მფარველობით ათანასე ტრაპიზონელი ათონის მთაზე აარსებს მონასტერს, სადაც მოღვაწეობას იწყებს იოანე იბერი (ჩორდვანელი) და 973 წლიდან მოღვაწეობას იწყებს სარდალყოფილი იოანე-თორნიკე (ჩორდვანელი). 966 წელს ტაოს სამეფო ტახტზე ადის დავით დიდი კუროპალატი. 969 წელს დედოფალმა თეოფანიამ ნიკიფორე ფოკა მის ძმისწულს იოანე ციმისხს მოაკვლევინა. იოანე ციმისხი იმავე წელს ეკურთხა იმპერატორად და იმედები გაუცრუვა თეოფანიას – ნაცვლად იმისა, რომ დედოფლად დაესვა, მონასტერში გაამწესა. 970 წელს იოანე ციმისხს აუჯანყდა ნიკიფორე ფოკას ვაჟი ბარდა ფოკა (არ არის გამოირიცხული, რომ ამ ამბოხში ციმისხის მიერ მონასტერში გამწესებული თეოფანიას ხელიც ერიოს). იმპერატორმა გადასახლებიდან გამოიხმო სარდალი ბარდა სკლიაროსი და ბარდა ფოკას შეაბრძოლა.¹ ფოკა დამარცხდა და კუნძულ ქიოსზე მონასტერში შემონაზვნდა. 975 წელს გამეფდა რომანოზ II-ს ვაჟი ბასილი II მაკედონელი. იმავე 975 წელს ბასილიმ გადააყენა ბიზანტიის აზიური არმიის საყვარელი სარდალი ბარდა სკლიაროსი და მესოპოტამიის თემის გუბერნატორად გაამწესა, რაც პატივის დაკლებას ნიშნავდა; შეურაცხყოფილი ბარდა სკლიაროსი აჯანყდა, მოიმხრო თავის ერთგული ჯარები, იმპერიის კონტინენტურ ნაწილში, ანუ, აღმოსავლეთ გუბერნიაში თავი მეფედ გამოაცხადა და მიადგა კონსტანტინოპოლს. ბასილიმ აჯანყებული სკლიაროსის გასამკლავებლად ქიოსის მონასტრიდან გამოიხმო ბარდა ფოკა. 979 წელს, მდ. ჰალისის პირას, პანკალიის ველზე გაიმართა გადამწყვეტი ბრძოლა, რომელშიც მონაწილეობდა ქართული მხედრობაც, იოანე-თორნიკე ჩორდვანელის სარდლობით. დამარცხებულმა სკლიაროსმა დაიხია არაბთა ტერიტორიაზე, სადაც ის ხალიფას ბრძანებით შეიპყრეს. 980 წელს იოანე იბერი (ჩორდვანელი) ათონის მთაზე აარსებს ივერთა მონასტერს; 974-75 წ.წ. დავით კუროპალატი, იოანე მარუშისძის მოწვევით შემოდის ქართლში, იღებს უფლისციხეს, მეფედ სვამს ნორჩ ბაგრატ III ბაგრატიონს და მეურვედ უნიშნავს მშობლებს, გურგენსა და გურანდუხტს.

7. შუასაუკუნეთა ისტორიაში პოლიტიკური და საეკლესიო საქმეები ისე მჭიდროდაა ერთმანეთთან გადაჯაჭვული, რომ შეუძლებელია პოლიტიკური ისტორიიდან საეკლესიო პოლიტიკის გამოცალკევება.²

¹ ორ წარჩინებულ ფეოდალურ გვარს – ფოკებსა და სკლიაროსებს შორის მძაფრი შუღლი მძვინვარებდა, რითაც წარმატებით სარგებლობდა საიმპერატორო კარი.

² V საუკუნის ბერძენი ისტორიკოსი სოკრატე წერს: „მთავარია შევიგნოთ, რომ პოლიტიკური არეულობა აისახება ეკლესიის ისტორიაში. თუ ყურად-

XI საუკუნის შუაწლების საქართველოს ისტორიიდან ამის ერთ-ერთი ნათელი მაგალითია ბაგრატ IV-ს ნახევარძმის უფლისწულ დემეტრეს მიერ 1032 წ. ანაკოფიის ციხის ბიზანტიის კეისრისათვის გადაცემასთან ერთად კონსტანტინოპოლის საპატრიარქოსათვის ცხუმის ეპარქიის დაქვემდებარების მცდელობა, რაც მას თუ სრულად არა, ნაწილობრივ მაინც მოუხერხებია.¹

შენიშვნა 3. სავარაუდოდ, ცხუმის საერისთავო² შუა საუკუნეებში **სამეფო დომენს, ანუ, საუფლისწულოს** წარმოადგენდა. ამას მოწმობს :

ა) ვახტანგ გორგასლის მიერ უმცროსი ვაჟების ლეონისა და მირდატის დასმა ქართლის სამეფოს დასავლეთ ნაწილში, რომელიც სხვა ტერიტორიებთან ერთად მოიცავდა გვიანდელი ცხუმის საერისთავოს ტერიტორიასაც - ეგრისწყალსა და კლისურას შუა³;

ბ) იმავე სურათს ვხედავთ XI საუკუნის პირველ ნახევარშიც გიორგი I გარდაცვალების შემდეგ საქართველოს ტახტს იკავებს უფროსი ვაჟი ბაგრატ IV, ხოლო ცხუმის საერისთავო საუფლისწულოდ მიეცემა მის ნახევარძმას დემეტრეს, ვისაც ჰმართებდა უფროსი ძმის ბაგრატ IV-ს მორჩილება. ორივე შემთხვევაში „ქართლის ცხოვრებაში“ საგანგებოდ აღინიშნება, რომ ეს საერისთავო მეფის მეორე ცოლის „ნამზითვია“ (ერთ შემთხვევაში ბიზანტიის მეფის ასულისა, ხოლო მეორე

ლებით დავაკვირდებით, შეუძლებელია არ შევნიშნოთ, რომ საზოგადოებრივი არეულობა ხელჩაკიდებულია ეკლესიის არეულობასთან“.

¹ ივ. ჯავახიშვილი იმონუმებს ვ. ლატიშევს და წერს: „თუ კონსტანტინოპოლის საპატრიარქოს ეპისკოპოსთა XI ს. ნუსხები იმდროინდელ მდგომარეობას სწორად ასახავენ. ირკვევა, რომ აფხაზეთის ერთი საარქიეპისკოპოსო საყდარი სებასტოპოლისში მაშინაც კონსტანტინოპოლის მამათმთავრის სამწყსოს ეკუთვნოდა, ვითარცა ავტოკეფალი არქიეპისკოპოსი“. ივ. ჯავახიშვილი, *ქართველი ერის ისტორია* ტ. II (თბილისი, 1963) 122.

² შდრ. „ოჩამჩირისა და გალის რაიონების ტერიტორია შედიოდა **ბედიის საერისთავოში**, ოჩამჩირის ჩრდილოეთი ნაწილი, გულრიფშის, სოხუმისა და ნაწილობრივ გუდაუთის რაიონების ტერიტორია შედიოდა **ცხუმის საერისთავოში**. იმის შემდგომ, ნიკოფსიამდე – **აფხაზეთის საერისთავოში** (Г. Анчабадзе. *Из истории средневековой Абхазии* (Тбилиси, 1959), 177). „ანასტასი აპოკრისიარის (მაქსიმე აღმსარებლის ბიოგრაფის) მოგონებებიდან აშკარად ჩანს, რომ ახ. წ. VII ს. 60-იანი წლებისათვის ეგრისში მეფობა კარგა ხნის გაუქმებულია და ქვეყანას პატრიკიოსები მართავენ. რომ აფხაზეთი გამოყოფილია საკუთრივ ეგრისს და ცალკე საერისთავოს წარმოადგენს, რომელიც ბიზანტიის უშუალო ვასალია“ (დ. მუსხელიშვილი, *საქართველო IV-VIII საუკუნეებში* (თბილისი, 2003), 359).

³ კეისარმა ვახტანგს „დაუნერა ეგრისწყალსა და კლისურას შუა ქუეყანა ზითვად“ (ქართლის ცხოვრება I.177⁹⁻¹⁶); ხოლო ვახტანგმა „რქუა ძესა თჳსსა დაჩის: „შენ ხარ პირმშო ჩემი. შენდა მომიცემია გვრგვინ მეფობისა ჩემისა და ნაწილად ძმათა შენთა მიმიცემია ტაშისკარითგან და წუნდითგან ვიდრე სომხითამდე და საბერძნეთამდე, საზღუარი აფხაზეთისა, რომელ მოცემულ არს ეგრისწყალსა და კლისურას შუა, იგი თვთ ძმათა შენთა დედისა არს, იგი აქუნდეს და იყავნ შენდა ერისთავად მორჩილებასა ქუეშე ნათესავისა შენისასა“ (ქართლის ცხოვრება I: 203).

შემთხვევაში ბიზანტიის საიმპერატორო კარის მფარველობის ქვეშ მყოფი ოვსთა მეფის ასულისა). ყოველივე ამის გამო კი ბიზანტიის იმპერატორს „დაიხაც ესაქმება“, ცხუმის საერისთავოში, იმის მიუხედავად, რომ ეს ტერიტორია ქართლის მეფეს „დანერილის“ ძალით სრულ გამგებლობაში აქვს მიცემული და ის საუფლისწულო დომენია.

როგორც ჩანს, ქართლის სამეფოში სრული მშვიდობა არც V-VI საუკუნეთა მიჯნაზე იყო. ამას კარგად გრძნობდა დაჩი ვახტანგის ძე და ამიტომაც „დაევაჭრა“ ლეონ უფლისწულის გარდაცვალების შემდეგ მირდატს, ცხუმის ნაცვლად მისცა ჯავახეთი და თავად შეიერთა „გაცვლილი“ საერისთავო.¹ აშკარაა, რომ ეს სახელმწიფოებრივი სტატუსი ცხუმის საერისთავოსი კვლავ სადავო გამხდარა XI საუკუნის დასაწყისისათვის და იგი კვლავ „ნამზითვი საუფლისწულოს“ სტატუსით წარმოგვიდგება, სადაც ბიზანტიის პოლიტიკური ზენოლა შეუნიღბავად ვლინდება: უკვე საკმაოდ ღრმად ფესვგადგმული ცენტრალიზაციის პროცესის შემაფერხებელ მრავალ სხვა პოლიტიკურსა და სამხედრო-ეკონომიკური ღონისძიებებს ერთვის „ტერიტორიული დანაწევრების“ სტრატეგიაც – დემეტრე უფლისწულის მიერ ცხუმის საერისთავოს „ნებაყოფლობით“ გადაცემა საიმპერატორო კარისათვის და ცხუმის ეპარქიის დაქვემდებარება კონსტანტინოპოლის ეკლესიისათვის (რაც მას, როგორც ვახსენეთ, სრულად მაინც ვერ განუხორციელებია.)

8. როგორც ზემოთ უკვე ითქვა, იმ წლებში, როდესაც ქართველი მეფე-მთავრები ნაბიჯ-ნაბიჯ აკონწინებდნენ ერთიან სახელმწიფოს, ამბობდა ბიზანტიის ერთ-ერთი ყველაზე გავლენიანი და სახელგანთქმული სარდალი ბარდა სკლიაროსი. ამ პირობებში ბიზანტიის საიმპერატორო კარს არა სცხელოდა საქართველოში მიმდინარე პოლიტიკური პროცესებისათვის და ეს რამდენიმე ძვირფასი წელი ქართველებმა თავის სასიკეთოდ გამოიყენეს: პაპის (ბაგრატ II-სა) და მამის (გურგენის) გარდაცვალების შემდეგ აფხაზეთის ტახტზე დამკვიდრებული ბაგრატ III ქართლსაც ეუფლება და ტაო-კლარჯეთსაც, იმ მიწების ჩათვლით, რაც ბარდა სკლიაროსთან ომში დახმარებისათვის დავით კუროპალატს სამადლობლოდ მიუთვალა იმპერატორმა იოანე ციმისხმა. ამ რეალობის გათვალისწინებით გასაგები ხდება ბასილი II-ს მიერ ბარდა ფოკას ამბოხების ჩახშობის შემდეგ ქართველ და სომეხ დიდებულთა მკაცრი დასჯა, ბიზანტიაში გადასახლება და „უმემკვიდრო“ დავით კუროპალატისათვის ანდერძის გამოძალვის ნამდვილი მიზეზიცა და მიზანიც. ისიც უნდა ითქვას, რომ ბიზანტიის წინაშე მდგარი სერიოზული პრობლემის მიუხედავად, საიმპერატორო კარი მარჯვე შემთხვევას არ

¹ „ხოლო ორთავე მათგან ძეთა ვახტანგისათა, ნაშობთა ბერძნის ცოლისათა, მოკუდა, რომელსა ერქვა ლეონ და დარჩა მირდატ ოდენ. ამას დაევაჭრა ძმა მისი დაჩი: მეფემან გაუცვალა ქუეყანა და აღიღო მირდატიდგან ეგრისწყალსა და კლისურას შუა, მირდატის დედული საზღვარი საბერძნეთისა და მისცა ნაცვლად ჯავახეთი ფარავნიდან მტკუარამდე.“ (ქართლის ცხოვრება I: 205). იქნებ სწორედ ამის შემდეგ ითვლებოდა ჯავახეთი სამეფო დომენად, ანუ, საუფლისწულოდ (ალასტანად) და ამად ეწოდებოდა გიორგი-ლამას „ალასტანელი“?

უშვებდა ხელიდან, რათა ცენტრალიზაციის გზაზე შემდგარი ქართული სახელმწიფოსათვის პრობლემები შეექმნა, ძირითადად, მეფის ხელისუფლებით უკმაყოფილო ფეოდალებისა და ტახტის ფლობის პრეტენდენტების მეშვეობით.¹

9. X-XI საუკუნეთა მიჯნაზე ამ ცენტრიდანული მოძრაობის მედროშე არის ბალვამთა საგვარეულო, რომლის ღვანლი შუასაუკუნეების საქართველოს ისტორიის მანძილზე არ არის ერთგვაროვანი: თუ ბაგრატ III (988-989 წწ.) ებრძვის რატი ბალვამს, იმორჩილებს თრიალეთს, სკვირეთს, მანგლისს; ამ რატის ვაჟი ზვიადი საქართველოს სპასალარია, მისი მეორე ვაჟის – ლიპარიტის შვილი რატი 1018 წელს ბასიანში იბრძვის გიორგი I-ის სარდლად და გმირულად იღუპება. ამ დაღუპული გმირის შვილი ივანე რატის-ძე თავგამოდებით ებრძვის ბაგრატ IV-ს, ხოლო ლიპარიტ IV ივანეს-ძე ისეთი ძლევით არის შემოსილი ბიზანტიის საიმპერატორო კარისა და სელჩუკიანთა მხარდაჭერით, რომ თრიალეთთან და სამცხე-კლარჯეთთან ერთად მთელ შიდა ქართლს მისტაცებს ბაგრატ მეოთხეს და საქმეს ისე მოუქცევს, რომ „მეფე აფხაზთა და ქართველთა“ იძულებულია დედისა და ნორჩი ასულის თანხლებით ეახლოს ბიზანტიის იმპერატორს და ბალვამთან დაზავებისათვის შუამდგომლობა სთხოვოს (1054-1057 წწ.). კონსტანტინოპოლში ბაგრატის ხანგრძლივად სტუმრობის დროს საქმე ისე წარიმართა, რომ ბიზანტიის არმიის სარდალი ლიპარიტ ბალვამი ტყვედ ჩაუვარდა ალექსოს სულთან თოღრულბეგს. ამით ქართველ მეფეს ხელი გაეხსნა, სასწრაფოდ დაბრუნდა და შეუდგა თავისი სამეფოს დაშლილი საქმეების მოგვარებას. სწორედ მაშინ გაგზავნა მან შავ მთაზე „თჳსი და საკუთარი“ იოანე ჭყონდიდელი, გიორგი მთანმინდელის მოსანვევად.

10. ეგრისის საერისთავო და მისი მმართველი წრე XI საუკუნისათვის განიცდიდა ორი მიმართულებით ზეწოლას: ერთი მხრივ ბიზანტიის საიმპერატორო კარი ცდილობდა ადგილობრივ ფეოდალურ ელიტაში თავისი პოლიტიკური პოზიციების შენარჩუნებას და ამისათვის არ იშურებდა მატერიალურ ხელშეწყობას და ნოდება-თანამდებობების უხვად გაცემას, რაც ალვივებდა ანტიცენტრალისტურ მისწრაფებებს; მეორე მხრივ, ახალფეხადგმული ქართული მონარქია ცდილობდა მყარი დასაყრდენი მოეპოვებინა იმავე ადგილობრივ ფეოდალურ ელიტაში, რასაც თან ახლდა ეგრისის საერისთავოს საერო და სასულიერო ლიდერების სამეფო კარზე დანიშნაურება და გაერთიანებული სამეფოს მშენებლობაში მათი აქტიური ჩაბმვა. **შექმნილი პოლიტიკური ვითარების შესაბამის დიპლომატიურ ნაბიჯად შეიძლება მივიჩნიოთ ეგ-**

---

¹ შდრ: „დიდებული აზნაურები, უმეტესი ნაწილი მაინც, საქართველოს გაერთიანების წინააღმდეგნი იყვნენ... თუ აქამდის საქართველოს სახელმწიფო ცხოვრების უმთავრეს მოვლენად ქართველ მეფეთა ერთმანერთთან ბრძოლა იყო ბატონობისა და მეთაურობის მოსაპოვებლად, ამიერიტან, როდესაც გამარჯვება აფხაზთა მეფეებს ერგოთ, ამ მეფეთა შორის ბრძოლაში დიდებული აზნაურებიც დიდ მონაწილეობას იღებდნენ, განსაკუთრებით უმეფობას მიჩვეული ქართლის აზნაურები“ (ივ. ჯავახიშვილი, ქართველი ერის ისტორია ტ. II (თბილისი, 1963), 106).

რისის საერისთავოს მკვიდრი არისტოკრატიისა და მისი ქრისტიანული ცენტრების მიმართ განსაკუთრებული ყურადღება. ამის საუკეთესო მაგალითია იოანე ჭყონდიდელისა და მისი ძმების პეტრე ვესტისა და ევნატე ხუცესმონაზონის ღვანლი XI საუკუნის პირველი ნახევრის საქართველოს ისტორიაში.

11. XI საუკუნის შუაწლებებისათვის, სელჩუკიანთა აგრესიის გაძლიერების პირობებში, ბიზანტიის საიმპერატორო კარს დაუშდომდა საერთაშორისო-პოლიტიკური ვითარება და იძულებული გახდა გარეგნულად მაინც „დაეთბო“ ურთიერთობა საქართველოს სამეფო კართან. ამის მაჩვენებელი უნდა იყოს საიმპერატორო კარზე მომსახურე ქართველ დიდებულთა და ქართლის მეფე-ერისთავთათვის უხვად ბოძებული საკარისკაცო ტიტულები კუროპალატისა, სევასტოსისა, ნოველისიმოსისა, პატრიკიოსისა და სხვ. მისთ.¹ ამავდროულად, საიმპერატორო კარი ფხიზლად აკვირდებოდა საქართველოში მიმდინარე საშინაო პოლიტიკურ პროცესებს და არც ერთ მარჯვე შემთხვევას არ უშვებდა სეპარატისტული მიდრეკილებების ხელის შეწყობისათვის. ამის მკაფიო მაგალითი იყო ბაღვაშთა საგვარეულოს ფარული და აშკარა ხელისშეწყობა და მათი მეშვეობით ცხუმის საერისთავოს პრობიზანტიური პოლიტიკის გატარება², რაც XI-XII სს-ში პერიოდულად გააქტი-

¹ შდრ. „VII-VIII საუკუნეებში განხორციელებული არაბული ექსპანსიის რამდენიმე ძლიერი ტალღის შემდეგ ბიზანტია-სახალიფოს საზღვრები დაფიქსირდა მდინარე ჰალისზე, რის შედეგადაც იმპერიამ დაკარგა სირია-პალესტინისა და აღმოსავლეთ ანატოლიის ოლქები და, მასთან ერთად, აღმოსავლეთ-დასავლეთის სავაჭრო მაგისტრალების საკვანძო გზასაყარებზე (ერზერუმ-თეოდოსიპულსა და მელეტინა-ანტიოქიის რეგიონებზე) კონტროლი, რის შედეგადაც შესაძლებელი ხდებოდა ბიზანტიის ტერიტორიების გვერდის ავლით აღმოსავლური ნაწარმის დასავლეთში გატანა, არაბების ხელში მყოფი სირია-პალესტინის საზღვაო პორტების მეშვეობით, ეს კი იმპერიისათვის უზარმაზარი შემოსავლების დაკარგვას ნიშნავდა. გარდა ამისა, შექმნილი გეოპოლიტიკური ვითარების შედეგად უშუალო საფრთხე დაემუქრა იმპერიის მთავარ პოლიტიკურ-ეკონომიკურ ცენტრსაც – კონსტანტინოპოლს. ბუნებრივია, ასეთ ვითარებაში იმპერიის წინაშე დადგა რამდენიმე სტრატეგიული ამოცანა: მათ უნდა აღედგინათ საკუთარი მმართველობა, დაემყარებინათ კონტროლი სატრანზიტო მაგისტრალების გზასაყარებზე და, რაც მთავარია, შეექმნათ თავდაცვითი (სასაზღვრო) სისტემა აღმოსავლურ სამყაროსთან, რომელიც ბიზანტიურ იმპერიულ ინტერესებს მუდმივ საფრთხეს უქმნიდა. აღნიშნული ამოცანების მისაღწევად აფხაზთა სამეფოს, განსაკუთრებით ტაო-კლარჯეთს დიდი როლის შესრულება შეეძლო“ (*საქართველოს ისტორიის ნარკვევები*, ტ. II 527; ი. მარგიშვილი, *შუასაუკუნეების სამხედრო ხელოვნება და საქართველოს სამხედრო პოლიტიკური ისტორია* (თბილისი, 2012), 384-385).

² შდრ. „ისტორიკოსი გიორგი კედრენეს ცნობით, იმ წლიდან მოყოლებული, როცა ლიპარიტი სულთან თოღრულბეგთან ტყვეობაში იყო (1048-1051წ.), ბიზანტიის კეისარი ყოველ ღონეს ხმარობდა, რომ თავისი ერთგული და ძლიერი ქართველი მოკავშირე ტყვეობიდან დაეხსნა. ჯერ კიდევ 1048 წელს კეისარმა ნოტარი გეორგი დროზი საგანგებო საჩუქრებითა და

ურდებოდა ხოლმე, ვიდრე დავით აღმაშენებელმა არ გაკვეთა ეს „გორ-დიას კვანძი“.

შენიშვნა 4. ბიზანტიის საიმპერატორო კარი ცალი ხელით თუ უყვავებდა ქართლის სამეფოს, მეორე ხელი მზად ჰქონდა სილის გასან-გნულად. ამ პოლიტიკური ვითარების ნათელი დადასტურებია შემდეგი: 1066 წელს იმპერატორმა მიხაილ VII დუკამ ჯვარი დაინერა ბაგრატ IV ასულ მართა-მარიამზე, ხოლო 1071 წელს საიმპერატორო კარის ერთ-ერთმა უპირველესმა სამხედრო მოღვაწემ ისააკ კომნენოსმა (შემდეგომში იმპერატორად გამოცხადებული ალექსი კომნენოსის ძმამ) ცოლად შეირთო ბაგრატ IV-ს ტახტის მოცილე დემეტრე ბაგრატიონის ასული, ირინე, თავად იმპერატორი ალექსი კომნენოსი (რომელთან დანათესავების ილუზია ორგზის ტახტდაკარგულ მართა-მარიამ ბაგრატიონს ჰქონდა) კი დაქორწინდა ირინე დუკაზე.¹

12. ერთიანი საქართველოს სამეფოს მესვეურთათვის ერთ-ერთი მტკივნეული საკითხი სწორედ „აფხაზეთის“ (ლიხსგადაღმა საქართველოს) მკვიდრი ერისთავების განდგომილება იყო, რომელსაც, როგორც უკვე ითქვა, ბაღვაშთა საგვარეულო მეთაურობდა. XI საუკუნის პირველი ნახევრისათვის შექმნილ პოლიტიკურ ვითარებაში ბიზანტიის საგარეო-პოლიტიკური იმპულსებით აღძრული ცხუმის საერისთავოს (resp. საუფლისწულოს) მმართველისა და მის ირგვლივ დაჯგუფებულ ლიხსგადაღმელ აზნაურთა სეპარატისტული ქმედებების საპასუხო დიპლომატიურ ნაბიჯად შეიძლება ჩაითვალოს ბაგრატიონთა დინასტიის მიერ ეგრისის საერისთავოსა და ბედია-ცაიშ-ჭყონდიდის საეპისკოპოსო კათედრების მიმართ განსაკუთრებული ყურადღება. ამას მოწმობს ის ფაქტი, რომ საბოლოო განსასვენებელი მრავალჭირნახული მეფე ბაგრატ IV-ისა, მისივე ანდერძის თანახმად, სწორედ ჭყონდიდშია. ცხადია, იმავე პოლიტიკურ მიზნებს ისახავდა მისი პაპა ბაგრატ III, ბედიის მამულებელი, რომელიც აგრეთვე თავის აგებულ ტაძარშია დაკრძალული.

ისევე, როგორც ბაგრატ III-ის დაკრძალვა ბედიაში, ბაგრატ IV-ის მიერ ჭყონდიდის ეპარქიის მიმართ განსაკუთრებული ყურადღება, გიორგი მთაწმინდელის რეკომენდაციით მის წინამძღვრად „თუხისა და საკუთარის“ გამწესება და, ანდერძით, საუთარ საქვალედ ჭყონდიდის დასახვის აქტიც გაერთიანებული საქართველოს ხელისუფალთა სახელმწიფოებრივი ნებისა და კარდინალური პოლიტიკური კურსის მკაფიო მანი-

---

ფულით მიუგზავნა სულთანს, რომ ლიპარიტი გაეთავისუფლებინა“ (ივ. ჯავახიშვილი, *ქართველი ერის ისტორია*, ტ. II (თბილისი, 1963), 147).

¹ შტრ: „ბიზანტიური პოლიტიკის მნიშვნელოვანი ფაქტორი იყო მეზობელი ქვეყნების ერთმანეთზე გადაკიდება. საიმპერატორო ხაზინა დიდ სახსრებს ხარჯავდა პაჭანიკების მოსასყიდად, რათა მათ დაერბიათ ბულგარელები და უნგრელების მოსასყიდად, რათა მათ დაერბიათ პაჭანიკები“. (კაუდან, 1967, 33); „ლეონ VI-სა და ბასილი II-ს მეფობის დროიდან ბიზანტიელები თავის საშიშ მეზობლებს საფრთხეს უქმნიდნენ ველური ტომების შესევით. კასპიიდან კარპატებამდე ტერიტორიაზე მოსახლე ხალხები ამ პერიოდში სწორედ ბიზანტიური დიპლომატიის ობიექტებად იქცნენ“ (Фр. Герцберг. *История Византии* (Москва, 1896), 147).

ფესტაციად უნდა ჩაითვალოს. ჯერ კიდევ X საუკუნეში, გიორგი II აფხაზთა მეფე აარსებს **ჭყონდიდის საეპისკოპოსო კათედრას** და შემდგომში მას უქვემდებარებენ დანარჩენ ქართულენოვან საეპისკოპოსოებს: **მოქვს, ბედიას, ცაიშს** და ამ აქციას კონკრეტული პოლიტიკური შინაარსი მოეპოვება, რისი ნათელი დასტურია **ბერძნულენოვანი ეპარქიების საპირწონედ ქართულენოვანი ეპარქიებისათვის განსაკუთრებული სტატუსის მინიჭება**.¹ რა თქმა უნდა, ეს პოლიტიკური ვითარება XI საუკუნეშიც არა თუ გაგრძელდა, გამძაფრდა კიდევაც, რასაც დემეტრე უფლისწულის ბიზანტიაში გადაბარება, ალდე დედოფლისა და დავით უფლისწულის ოვსეთში გახიზნვა და ბალვამთა მძვინვარე წინააღმდეგობა მოჰყვა. ამ პირობების გათვალისწინებით მოულოდნელი არ უნდა იყოს იმის ვარაუდი, რომ გაერთიანებული სამეფოს მმართველს ეგრისის საერისთავოს პროქართულად განწყობილი ლიდერები „თვსად და საკუთრად“ მოეკიდებინა და სამეფო კარზე მაღალ სახელმწიფოებრივ თანამდებობებზე დაენიშნა, მაგალითად, მნიგნობართუხუცესად, **ჭყონდიდელ მთავარეპისკოპოსად** და სხვ.)

13. რა თქმა უნდა, საქართველოს სამეფო კარმა კარგად უწყობდა ბიზანტიის პოლიტიკური ზრახვებით შთაგონებული ქართველი ფეოდალების სეპარატისტულ მიდრეკილებათა რეალური მიზეზები და მოტივები და თავადაც საპასუხო დიპლომატიურ ნაბიჯებს დგამდა. ბალვამთა საგვარეულოს მიერ ინსპირირებული ლიხსიქითა სამეფოს ფეოდალური კლანების სეპარატიზმს (resp. ანტიცენტრალიზმს) უეჭველად უნდა დაპირისპირებოდა ამავე ფეოდალური წრის პროცენტრალისტური კლანის (ან კლანების) სამეფო კარზე აღზევება და მნიშვნელოვანი თანამდებობების მინიჭება. თუ გავიხსენებთ, რომ შავლიანთა გვარის წარმომადგენელმა აფხაზეთის ტახტზე მცირე ხნით „სხვებს აასწრო“ და მალევე იქნა განდევნილი ლიხსიქითა ფეოდალური კლანების მიერ (რალა თქმა უნდა, არც თუ ბიზანტიის საიმპერატორო კარის დაუხმარებლად) და, იმასაც თუ გავითვალისწინებთ, რომ ახ. წ. VII საუკუნიდან ეგრისის საერისთავოს მმართველები პატრიკიოსებად იწოდებიან² (რაც ლიხსაქეთა სამეფოს ერისთავებს თუ ერისმთავრებს უდრის), სავსებით დასაშვებია იმის ვარაუდი, რომ X-XI საუკუნეთა მიჯნაზე ცენტრალიზებული სამეფოს მესვეურებს პოლიტიკური დასაყრდენი სწორედ ამ პატრიკიოსების წრეში უნდა ეძებნათ. ამის დასტურია პეტრიკ პატრიკიოსისა და მისი ძმის იოვანეს მაღალი დიპლომატიური მისია ბიზანტიის საიმპერატორო კარზე. მათი მონაწილეობა სამეფო დე-

¹ შდრ. „არამედ ქართლად ფრიადი ქუეყანაჲ შეირაცხების, რომელსაცა შინა ქართულითა ენითა ჟამი შეინირვის და ლოცვაჲ ყოველი აღესრულების, ხოლო „კურიელსონი“ ბერძულად ითქმის“ (ქრესტომათია, 1946, 132). სხვათა შორის, ეს ერთი მაგალითიც კმარა იმისათვის, რომ ერთხელ და სამუდამოდ გადაწყდეს „აფხაზთა მეფეებისა“ და „აფხაზეთის სამეფოს“ ეთნიკური მიკუთვნებულობის საკითხი. ამ თვალსაზრისის აძლიერებს ამ პერიოდის ეგრისის არქიტექტურის (მოქვი, ბედია, ცაიში, ნაკიფი, ტყვირი, კორცხელი, ნოჯიხევი, ჯიხამკარი და სხვ.) საერთო-ქართული იერი.

² დ. მუსხელიშვილი, *საქართველო IV-VIII საუკუნეებში...*

ლეგაციის შემადგენლობაში; პეტრე პატრიკოსის უმაღლესი საკარის-კაცო თანამდებობა მნიშვნელოვანად (resp. ოქრობეჭდის მცველისა, ანუ, კანცლერისა) და ვესტისა ბაგრატ IV-ს კარზე. იმასვე ადასტურებს წყაროს მიერ იოვანეს ნოდება მეფის „საკუთარად და თვსად“, მისი ჭყონდიდელობა და სვანელოზის პატივი,¹ რომ არაფერი ითქვას იმ უმნიშვნელოვანეს დიპლომატიურ მისიაზე, რაც გიორგი მთაწმინდელის საქართველოში ჩამოყვანას ისახავდა მიზნად.

14. შეიძლება გაჩნდეს კითხვა – რატომ მანიცადამანც ეგრისის პატრიკოსთა წრის წარმომადგენლებად უნდა ვიგულისხმოთ საქართველოს სამეფო კარზე ესეოდენ აღზევებული ძმები – პეტრე პატრიკოსი, იოანე ჭყონდიდელი და ეგნატე ხუცეს-მონაზონი, რა უდგას წინ პავლე ინგოროყვას ვერსიას, ამ ძმების კავკასისძეთა გვარისათვის მიკუთვნების აღიარებას? ამ კითხვის პასუხად შეიძლება ითქვას შემდეგი: თუ გავითვალისწინებთ იმ დაძაბულ საშინაო და საგარეო პოლიტიკურ ვითარებას, რაც XI საუკუნის პირველი მესამედის ქართლის სამეფოში სუფევს და იმას, რომ ამ დაძაბულობის მთავარი საყრდენი დასავლეთ საქართველოს ფეოდალური კლანებია (მაგალითად, ვარდან სვანთა ერისთავი და მისი გუნდი, ლიპარიტ ბაღვაშის გუნდის მიერ ბიზანტიის იარაღითა და ცოცხალი ძალით დემეტრე უფლსნულის რამდენიმე გზის შემოყვანა საქართველოს მიწაზე და სხვ.), ამ ვითარებაში, დასავლეთ საქართველოს ფეოდალური კლანების ცენტრიდანულ მისწრაფებათა საპირინონედ ეგრისის ერისთავთა ცენტრისკენული პოლიტიკური ორიენტაცია გაერთიანებული საქართველოს შემდგომი განვითარებისათვის სასიცოცხლოდ მნიშვნელოვანი პრობლემის მოსაგვარებლად საქართველოს სახელმწიფოს მმართველები ყოველ ღონეს იხმარდნენ, ეგრისის სამთავროს მმართველი კლანების როგორც მატერიალური გაძლიერების, აგრეთვე, სახელმწიფოებრივი სტატუსის ამაღლებისათვის. ამას ადასტურებს ბაგრატ III-ს მიერ ბედიის ტაძრის მშენებლობა და საკუთარ საძვალედ ქცევა, ბაგრატ IV-ს მიერ ჭყონდიდის საეპისკოპოსოს მიმართ განსაკუთრებული ყურადღება, ჭყონდიდელ-მთავარეპისკოპოსის „საკუთარ მკვიდრად და თვსად“ გამოცხადება, რომელიც ბაგრატის მეფობის ადრეული წლებიდანვე აღჭურვილი იყო საგანგებო დიპლომატიური მისიითა და, სავარაუდოდ, შესაბამისი უფლებებით. ამიტომ უპრიანია დავუშვათ, რომ სწორედ ეგრისის ერისთავთა საგვარეულოს წევრი ძმები პეტრე ვესტი, იოვანე ჭყონდიდელი და ეგნატე ხუცესმონაზონი გამოდიან იმ თავდაცვითი სიმაგრის ფორპოსტად, რა-

¹ სპეციალურ ლიტერატურაში გამოთქმულია აზრი, რომ ჭყონდიდელობა სწორედ ეგრისის უმაღლესი ფეოდალური წრის პრეროგატივა იყო და სწორედ ამიტომ ანდო მას ტახტის მემკვიდრის აღზრდა გიორგი II-მ. როგორც ნ. ბერძენიშვილი სამართლიანად აღნიშნავს, „ჭყონდიდელი სტეფანე სანანოაძე რომ დიდგვაროვანი არ ყოფილიყო, მას ეპისკოპოსობას, მით უმეტეს ჭყონდიდელობას არავინ მისცემდა“ (ნ. ბერძენიშვილი, *ათონის ივერიის მონასტრის 1074 წლის ხელნაწერი აღაპები* (თბილისი, 2007), 121).

მაც მომავალი ერთიანი საქართველოს პოლიტიკური ცხოვრების დაცვა იტივრთა.

ყოველივე თქმულის გათვალისწინებით ნათელია, რატომ მიენიჭა შემდგომ ეპოქებში ჭყონდიდის ეპარქიასა და მის მმართველ ჭყონდიდელს ის დიდი სახელმწიფოებრივი ფუნქცია, განსაკუთრებით დავით აღმაშენებლის მეფობის ხანაში, რამაც, ერთი მხრივ განაპირობა ეგრისის საერისთავოს ლიდერობა შუასაუკუნეთა ერთიანი საქართველოს პოლიტიკურ ცხოვრებაში (ცოტნე დადიანის საარაკო გმირობით რომ გვირგვინდება), ხოლო მეორე მხრივ, „სხვა საქართველოების“ ფეოდალური კლანების მიმართ პირუთენელი და მიუკერძოებელი სამართლებრივი დამოკიდებულება. ამ ვითარებამ, საბედნიეროდ, XIII საუკუნის პირველ ნახევრამდე (გარნისის ბრძოლამდე) გადაავადა ფეოდალური კლანების ცენტრიდანული მოძრაობა და ერთიანი საქართველოს დაშლის ტრაგიკული პროცესი.

რაც შეეხება სამხრეთ-დასავლეთ საქართველოს ფეოდალურ კლანებს (უპირატესად ამიერსა და იმიერტაოს), დავით კურაპალატის მოკვლის შემდეგ მათ ცალსახად ბიზანტიური ორიენტაცია აირჩიეს და ნებით დაუქვემდებარეს თავიანთი მამული საიმპერატორო კარს.

Manana Chirakadze

St. Ioane Chkondideli and the Polytical Life of the United Georgian Kingdom (viewpoint)

St. Ioane Chkondideli (St. John of Chkondidi) was an archbishop and distinguished political and religious figure in the kingdom of Georgia. However, sources about his life are quite rare. From the three that are known, we learn that he was a contemporary of King Bagrat IV (1027-1072) and that he had a high political position at the royal court along with his brother Patrikios-Peter. Ioane also attained the episcopal throne of the Chkondidi eparchy, and later received the rank of Synkellos.

From the scanty information available, we can conclude that St. Ioane Chkondideli and his brothers belonged to the highest aristocracy of the Georgian kingdom and therefore occupied exalted political positions at the royal court. During the visit of Bagrat IV to the Byzantine royal palace (1054-1057), both brothers were members of the royal retinue (i.e. the governmental delegation), and a few years later they attended Princess Mary-Martha to her wedding with Mikhail VII Duka (1065-1066), again fulfilling the function of government delegates.

The older of the two brothers, Peter, had the high Byzantine title of Patrikios, which is equal to Georgian noble title of Eristavi, meaning prince or governor. Later he earned the Byzantine title of Vestarch, meaning he fulfilled an important diplomatic mission at the Byzantine court. At the Georgian royal court he received the title of Mtsignobartukhutsesi, that is, chancellor or keeper of the imperial chrysobulls.

Ioane Chkondideli was the confidant of Bagrat IV and at the King's request invited the famous hermit Giorgi Mtatsmindeli from Mount Athos to Georgia. He became the brothers' spiritual adviser, and together they established the Chronicles of St Giorgi Mtatsmindeli, composed by Giorgi Mtsire (the Younger). On Mount Athos their feast day is celebrated on December 13, the feast of St. Eustratos. A third brother, Hieromonk Ignatios, has a feast day on December 20.

The importance and range of the activities of Giorgi Chkondideli and his brothers can be better understood by a closer examination of the foreign and domestic policy of Georgia in the ninth and tenth centuries.

At the initiative of Ioane Marushidze and David III Bagrationi, young Bagrat III (975-1014), the legitimate heir of three Georgian royal houses – Kartli, Abkhazia and Tao-Klarjeti – was enthroned as the first occupant of the united Georgian throne, thus partially resolving the problem of the unification of the country.

Three magnificent empires – the Byzantine, the Turk-Seljuk Sultanate and the Tbilisi Emirate – all prone to incessant conflict – watched political processes in Georgia carefully and frequently interfered in Georgian domestic political realities. External forces encouraged all kinds of decentralizing movements, and supported attempts at coups d'état with military invasions or financial aid.

The Byzantine royal house was the most aggressive, as was its habit both in domestic and foreign policy. For example, Basil II the Bulgar Slayer (Βουλγαροκτόνος) supported the enthronement of the younger brother of Bagrat IV, Dimitrios Bagrationi, on the Tskhumi princely throne. In this historical era, this was not exceptional, as it was motivated by the personal incentive of the emperor, but it demonstrates the distinct general direction of Byzantine foreign policy towards Georgia as well as other countries. In the last quarter of the tenth century, the Byzantine emperor was still the suzerain of the Christian kingdoms and principalities in the South Caucasus and therefore tried to control political and social developments in the region in order to prevent the complete independence of the young Georgian kingdom.

This also explains Basil's brutal punishment of the Georgian and Armenian nobility in 990 for their participation in Bardas Phokas' rebellion against the Byzantine royal house.

After the death (presumably by poison) of the previous King, David II Kuropalates, Basil II fought to regain the land of Tao, which had been presented to the king by Emperor John I Tzimiskes (Ἰωάννης Α' Κομνηνός) as a reward for fighting against Bardas Skleros in 979.

Georgian adventurism was the cause of Basil's extreme cruelty. The legitimate heir to the Georgian throne, Bagrat III Bagrationi, tried to take advantage of the reduced power of the Byzantine royal house during the rebellions of Bardas Skleros. Bagrat's grandfather was Bagrat II "The Stupid," the ruler of the southern provinces of Kartli; his father was Gurgen Bagrationi, the ruler of the northern provinces; and his uncle (his mother's brother) was the blind and childless Theodosios, the ruler of the western part of Kartli – the so-called "Abkhazia." King David III Bagrationi, the ruler of Tao, adopted young Bagrat III, and thus he

became the legitimate heir of all the provinces of the Georgian kingdom and therefore the whole kingdom was involved in the Byzantine reaction.

In all historical periods, the political, social, ideological, and military aspects of centralization require flexible, well-considered, and cautious diplomatic steps.

One of the best examples of the newly-created Georgian state's thought and art of diplomacy came to pass in the late tenth and early eleventh centuries. Neither the Byzantine emperor, nor the Turk-Seljuk Sultanate, nor the Tbilisi Emirate were reconciled to the new situation. Each tried its best to destroy the new state's unity by making use of separatist circles among the Georgian nobility, who were extremely dissatisfied with their own loss of independence. This circumstance concerned mainly the western province of Abkhazia and its nobility, led by the puissant clan of Baguash Liparitides. The young Georgian monarchy worked to obtain a firm foundation among this local feudal elite.

The princes of the Egrisi kingdom suffered from dual oppression in the tenth century. On one side, the Byzantine imperial house encouraged initiatives against the centralization of the Georgian kingdoms. On the other side, the young Georgian royal house tried to find support in the local feudal elite. Therefore the Georgian royal house paid special attention to the Egrisian nobility, local aristocracy, and church centers. Consequently, aristocrats earned privileged rights at the royal court and actively helped build the united Georgian kingdom. The lives and careers of the brothers St. John Chkondideli, Vestarch Patrikios-Peter, and Hieromonk Ignatios represented such activity at beginning of the eleventh century, and it is presumed that the brothers originated from the noble Eristavi (Patrikios) family of Egrisi.

მამუკა წურწუშია

სახარებისეული პაციფიზმიდან სამართლიანი ომის იდეამდე:
ადრეული ეკლესიის დამოკიდებულება ომის მიმართ

პირველქრისტიანთა დამოკიდებულება ომისა და სამხედრო სამსახურის მიმართ კარგა ხანია, რაც სამეცნიერო დებატების საგნად არის ქცეული. ადრეული ეკლესიის მშვიდობისმოყვარეობას ამტკიცებს მრავალი მკვლევარი, რომლებიც სესილ კადუს, ჟან-მიშელ ჰორნუსისა და როლანდ ბენიტონის კვალდაკვალ, მთავარ აქცენტს აკეთებენ პაციფიზმსა და სისხლისღვრის მიუღებლობაზე ქრისტიანული ეთიკისათვის. ყველა მკვლევარი არ იზიარებს ამ შეხედულებას, მაგრამ არსებობს გარკვეული სამეცნიერო კონსენსუსი იმის თაობაზე, რომ 1) პირველი ქრისტიანები უარყოფდნენ ომსა და სამხედრო სამსახურს,¹ 2) II საუკუნის მინურულიდან, ქრისტიან მამათა სწავლების მიუხედავად, სამხედრო სამსახური სულ უფრო და უფრო მისაღები ხდება ქრისტიანებისათვის, 3) კონსტანტინეს ხანიდან მოყოლებული, შეცვლილი პოლიტიკური ვითარების შესაბამისად, ქრისტიანობა იმუშავებს „სამართლიანი ომის“ თეორიას. ამ კონსენსუსს საფუძველი ადოლფ ჰარნაკის ნაშრომმა (*Militia Christi*) დაუდო, თუმცა ზოგიერთისათვის არც ეს პოზიციაა ბოლომდე მისაღები.² ახლახანს, ა. კრაიდერმა ამ „შეთანხმებას“ კიდევ ერთი, რეგიონული თავისებურების, პუნქტი დაამატა: 4) მისი მიხედვით, სამხედრო სამსახურის მიმართ რეგიონულ განსხვავებას ჰქონდა ადგილი: ანტიმილიტარისტული განწყობები ყველაზე მძლავრი იყო იმპერიის ცენტრში და უფრო სუსტი – სასაზღვრო რაიონებში.³

პირველქრისტიანთა პაციფიზმი

ადრექრისტიანული პაციფიზმის ამოსავალი წერტილი თავად იესოს სიტყვები და მისი ქცევა იყო. მისი სწავლებიდან და ცხოვრებიდან გამომდინარე, ომი აბსოლუტურად მიუღებელი იყო მისთვის და მისი მიმდევრებისათვის. ამაზე მეტყველებს იესოს ქადაგება მთაზე („არა ჰკლა“ (მათე, 5:21), „მეორე ლოყაც მიუშვირე“ (მათე, 5:39; ლუკა, 6:29), „გიყვარდეთ თქვენი მტრები“ (მათე, 5:44; ლუკა, 6:27) და განსაცდელის

* კვლევა განხორციელდა შოთა რუსთაველის ეროვნული სამეცნიერო ფონდის ფინანსური მხარდაჭერით (გრანტი FR17_138).

¹ ქრისტიანობის გაჩენამდე არ არსებობს არცერთი მოწმობა იმის შესახებ, რომ ვინმეს თავი გაეწირა სამხედრო სამსახურის უარყოფისათვის. Roland H. Bainton, *Christian Attitudes Toward War and Peace* (New York, 1960), 53.

² George Kalantzis, *Caesar and the Lamb: Early Christian Attitudes on War and Military Service* (Eugene, OR, 2012), 4-5.

³ Alan Kreider, *Military Service in the Church Orders*. – *Journal of Religious Ethics*, 31/3 (2003), 417.

ჟამს პეტრესადმი მისი სიტყვები: „ჩააგე მახვილი ქარქაშში, რადგანაც ყველა, ვინც აიღებს მახვილს, მახვილითვე დაიღუპება. ან იქნებ გგონია, რომ არ შემიძლია შევევედრო მამას ჩემსას, და წარმომიდგენს ანგელოზთა თორმეტ ლეგიონს და უფრო მეტსაც“ (მათე, 26:52-53). როგორც ს. კადუ ნერს, იესოს „ქცევა მისი სიცოცხლის უკანასკნელ დღეს არის მისივე სწავლების საუკეთესო კომენტარი“: ის არ ცდილობს გაქცევას, არც თავად ეწინააღმდეგება და სხვასაც უკრძალავს ამას, უდრტივინველად იღებს მისთვის განკუთვნილ სასჯელს და სიკვდილის წინ ღმერთს ევედრება მისი მტრების შენდობას.¹

იესოს კვალს მისდევდნენ მისი მოწაფეებიც. პეტრე მოციქული ამქვეყნიურ მორჩილებას ქადაგებდა და მორწმუნეებს ურჩევდა დამორჩილებოდნენ მიწიერ კანონებს (I პეტრე, 2:13-14); მათი მაგალითი თავად ქრისტე უნდა ყოფილიყო, რომელიც „იტანჯა თქვენთვის და მაგალითიც დაგიტოვათ, რათა მის კვალს მიჰყვეთ“ (I პეტრე, 2:21). მასწავლებლის მსგავსად პეტრეც უარყოფდა სამაგიეროს მიგების პრინციპს: „ნუ მიაგებ ბოროტს ბოროტის წილ და ლანძღვას ლანძღვის წილ. პირიქით, აკურთხეთ...“ (I პეტრე, 3:9). პავლე მოციქულის მეორე წერილი კორინთელთა მიმართ გვიჩვენებს, რომ ქრისტიანის ყოველი ბრძოლა სულიერია („თუმცა ხორცში დავდივართ, ხორციელად არ ვიბრძვი“): „ვინაიდან ჩვენი საბრძოლო იარაღი ხორციელი არ არის, არამედ არის ღვთიური ძლიერება სიმაგრეთა დასანგრევად“ (II კორინთელთა, 10:3-4).

¹ C. John Cadoux, *The Early Christian Attitude to War. A Contribution to the History of Christian Ethics* (London, 1919), 27-28. ქრისტეს ზოგიერთი გამონათქვამი, იგავი ან საქციელი (კაპერნაუმელი ცენტურიონის ეპიზოდი (მათე, 8:5-13), ტაძრიდან ვაჭრების გარეკვა (მათე, 21:12; მარკოზი, 11:15; ლუკა, 19:45; იოანე, 2:14-15), მისი სიტყვები, სადაც ომი და ბრძოლებია აღწერილი (მათე, 24:6-7; მარკოზი, 13:7-8; ლუკა, 19:41-44, და სხვ.), რომელიც ე.წ. „მილიტარისტებს“ მოყავთ იმის დასასაბუთებლად, რომ გარკვეულ შემთხვევებში მაცხოვარი არ იყო ომისა და ძალადობის წინააღმდეგი, დანვრილებითაა განხილული და ახსნილი ს. კადუს მიერ: ისინი, უკეთეს შემთხვევაში, საერთო კონტექსტიდან ამოვარდნილ და უთქმელობაზე დაფუძნებულ არგუმენტებს (*argumentum ex silentio*) წარმოადგენენ. Cadoux, *The Early Christian Attitude to War*, 31-40. ერთი ასეთი გამონათქვამი („ნუ გგონიათ, რომ მშვიდობის მოსატანად მოვედი დედამიწაზე. მშვიდობის კი არა, მახვილის მოსატანად მოვედი“ (მათე, 10:34), როგორც სრულიად არა-მილიტარისტული, სწორად არის განმარტებული დ. თინიკაშვილის მიერაც. იხ. მისი, რამდენად უცხო იყო ბიზანტიისათვის წმინდა ომის დასავლური იდეა? – *ახლო აღმოსავლეთი და საქართველო*, X (2017), 133-35. ასევე, იხ. Adolf Harnack, *Militia Christi: The Christian Religion and the Military in the First Three Centuries*, translated and introduced by David McInnes Gracie (Philadelphia, 1981), 29, n2. ისიც გასათვალისწინებელია, რომ მახვილი აქ აშკარად მეტაფორულადაა გამოყენებული, რადგან პარალელურ ტექსტში ლუკასთან „მახვილის“ ნაცვლად „განხეთქილება“ არის გამოყენებული: „იქნებ გგონიათ, რომ მოველ, რათა მშვიდობა მომეტანა ამქვეყნად? არა, გეუბნებით თქვენ, არამედ განხეთქილება“ (ლუკა, 12:51). Bainton, *Christian Attitudes Toward War and Peace*, 56.

მოციქულთა საქმეებიდან ვიგებთ, რომ კორნელიუსი, კეისარიაში მდგომი რომაული კოჰორტის ცენტურიონი, პეტრემ მოაქცია ქრისტიანობაზე (საქმეები, 10). მოციქულები მისი პროფესიის შესახებ არაფერს ამბობენ და მას „მართალსა და ღვთისმოსიშ კაცს“ უწოდებენ (საქმეები, 10:22). აქედან გამომდინარე, ჯ. მოფატი ასკვნის, რომ, მართალია, სახარება და მოციქულები ომისაკენ არ მოუწოდებენ, მაგრამ რწმენასა და არმიას შეუთავსებლად არ თვლიანო.¹ აქ მოფატი არ ითვალისწინებს იმ გარემოებას, რომ პირველი ქრისტიანები მოქცეულეებს პროფესიის შეცვლისაკენ არ უბიძგებდნენ და ჯარისკაცებზეც ვრცელდებოდა პავლე მოციქულის მაქსიმა: „ყველა დარჩეს იმად, რადაც იქნა ხმობილი“ (1 კორინთელთა, 7:20).

დამოუკიდებელი და ავტორიტეტული მონმეც, რომელიც ქრისტიანთა წრეს არ ეკუთვნოდა, ადასტურებს, რომ მათი რელიგია მშვიდობისმოყვარე იყო. პლინიუს უმცროსი (61-113), რომელიც ბითინიისა და პონტოს პროვინციებს მართავდა, 111-12 წლებში წერილს წერს იმპერატორ ტრაიანეს, სადაც ატყობინებს მას ქრისტიანთა შესახებ. პლინიუსის წერილი არაქრისტიანის პირველი მონმობაა ქრისტიანთა შესახებ, სადაც საკმაოდ დანვრილებითაა აღწერილი მათი წეს-ჩვევები. პლინიუსი, რომელმაც საფუძვლიანი გამოძიება ჩაატარა (რაც ორი მონა ქალის, რომელიც ქრისტიანთა დიაკვნები იყვნენ, წამებით დაკითხვასაც გულისხმობდა), ატყობინებს იმპერატორს, რომ ქრისტიანთა შეკრებები მშვიდობიან ხასიათს ატარებს; ასეთი შეკრებების დროს ქრისტიანები საჯაროდ დებდნენ ფიცს, რომ სხვას ვნებას არ მიაყენებდნენ.²

ისიც ფაქტია, რომ ორიოდე გამონაკლისის გარდა (პეტრეს მიერ კეისარიაში მონათლული ცენტურიონი კორნელიუსი და პავლეს მიერ მონათლული ფილიპელი ზედამხედველი), 170 წლამდე არ მოგვეპოვება ქრისტიანი ჯარისკაცის არცერთი მაგალითი. ამ გარემოებას რამდენიმე ფაქტორი განაპირობებდა: 1) ებრაელებს, როგორც ერთი ღმერთის მსახურებს, მოპოვებული ჰქონდათ უფლება არ ემსახურათ რომაულ არმიას, სადაც მრავალმერთიანობა და წარმართული რიტუალები იყო დაკანონებული. პირველ საუკუნეში ქრისტიანთა უდიდეს უმრავლესობას ებრაელები წარმოადგენდნენ და ისინი ბუნებრივად სარგებლობდნენ ლეგიონებში სამსახურზე უარისთქმის უფლებით; 2) რომაელი ჯარისკაცი საზოგადოებრივი წესრიგის დამცველიც იყო და პოლიციელის ფუნქციებს ასრულებდა. მისი ხელით ხორციელდებოდა ქრისტიანთა წამებისა და სიკვდილით დასჯის მრავალრიცხოვანი აქტები.³ გასაკვირი არ უნდა იყოს, რომ ჯარისკაცის ფიგურა ქრისტიანთათვის საძულველი და ჯალათობასთან ასოცირებული იყო; 3) ქრისტიანები უარყოფდნენ ყოველგვარ ძალადობას და მათთვის ბუნებრივი იყო ჯარისკაცის პროფესიაზე უარის თქმა.⁴

¹ James Moffatt, War. – *Dictionary of the Apostolic Church*, ed. by James Hastings, vol. 2 (New York, 1918), 660.

² Kalantzis, *Caesar and the Lamb*, 74-75.

³ Cadoux, *The Early Christian Attitude to War*, 16, 90-95.

⁴ ქრისტიანთა მიერ ძალადობის უარყოფა ბუნებრივად აყენებდა საკითხს ბიბლიაში აღწერილი სასტიკი ომების შესახებ. აქ წამოჭრილი ეთიკური

რ. ბეინტონი პერიოდს ადრეული ეკლესიის ცხოვრებაში ქრისტიანობის დევნიდან კონსტანტინეს მეფობამდე *პაციფიზმის ხანას* უწოდებს, რომლის დროსაც არც ერთი ქრისტიანი ავტორი არ იწონებს ქრისტიანთა მონაწილეობას ომში.¹ სულ ახლახანს, რ. საიდერმა მოიყვანა მონაცემები პირველქრისტიანთა პაციფიზმის სასარგებლოდ. მისი დათვლით, ცხრა სხვადასხვა ქრისტიანი ავტორი 16 ტექსტში ამბობს, რომ მკვლელობა საძრახისია. კონსტანტინემდე არც ერთი ქრისტიანი ავტორი არ ამბობს, რომ გარკვეული გარემოებების-და გამო ქრისტიანს შეეძლო სისხლი დაედვარა.²

მართლაც, თუკი პირველ საუკუნეებში ეკლესიის მამების ნაწერებს გავეცნობით, დავინახავთ, რომ ისინი ქადაგებენ მოყვასის სიყვარულს, უარყოფენ ყოველგვარ ძალადობასა და სამხედრო სამსახურს. დაახლ. 155 წელს იუსტინე მარტვილი (100-65) გმობს ძალადობას, უარს ამბობს მტრების წინააღმდეგ ბრძოლაზე და თავის გადასარჩენად ტყუილის თქმის ნაცვლად მორწმუნეებს ურჩევს „ქრისტეს აღიარებით ნებაყოფლობით სიკვდილს“ (*First Apology*, XXXIX).³ 167 წელს ტატიანე (120-80) სიამაყით აცხადებს, რომ არ სურდა მიწიერი დიდება და „უარყოფდა სამხედრო ბრძანებას“ (*Oratio ad Graecos*, XI).⁴

176/7 წელს ათენაგორა ათენელი (133-80) მარკუს ავრელიუსსა და კომოდუსს უხსნის, რომ ქრისტიანები ძალადობას ძალადობით არ პასუხობენ, არამედ სიყვარულითა და მოთმინებით და აცნობს მათ ქრისტიანთა სწავლების ზნეობრივ საფუძვლებს: „გიყვარდეს მტერი შენი, დალოცე მანყევარი შენი, ილოცე შენსავე მდევნელისთვის“ (*Legatio Pro Christianis*, XI).⁵ ათენაგორა აღნიშნავს, რომ ქრისტიანები გლადიატორთა თამაშებსაც კი არ უყურებენ, რადგან მათი „აზრით, უყურო კა-

---

პრობლემების დაძლევა ქრისტიანს სამი გზით შეეძლო: 1) ძველი აღთქმის უარყოფის გზით, როგორც ქრისტიანულ რწმენასთან შეუთავსებელის, 2) ბიბლიური ისტორიის აღეგორიული ინტერპრეტაციით და 3) აღიარებით, რომ ძველი აღთქმის ომები მხოლოდ იმ დროისათვის იყო შესაფერისი, ამჟამად კი – დაუშვებელი. Roland H. Bainton, *The Early Church and War*. – *The Harvard Theological Review*, 39/3 (1946), 212. ამ მიდგომებს სხვადასხვა ქრისტიანი ავტორი სხვადასხვაგვარად იყენებდა. ტერტულიანე პირდაპირ ამბობს, რომ ძველი აღთქმა, ძველი კანონი ჩაანაცვლა ახალმა კანონმა. ძველი აღთქმის სისასტიკე და პრინციპი „თვალის თვალის წილ“ სახარებისეულმა გულმონყალეობამ შეცვალა (*Adversus Iudaeos*, III). Tertullian, *An Answer to the Jews*. – *The Ante-Nicene Fathers*, eds. Alexander Roberts and James Donaldson, vol. III, rev. ed. (Buffalo, 1885), 154.

¹ Bainton, *Christian Attitudes Toward War and Peace*, 66.

² *The Early Church on Killing: A Comprehensive Sourcebook on War, Abortion, and Capital Punishment*, ed. by Ronald J. Sider (Grand Rapids, 2012), 168.

³ Justin Martyr, *First Apology*. – *The Ante-Nicene Fathers*, ed. Alexander Roberts and James Donaldson, vol. I, rev. ed. (New York, 1913), 176.

⁴ Tatian, *Address to the Greeks*. – *The Ante-Nicene Fathers*, eds. Alexander Roberts and James Donaldson, vol. II, rev. ed. (Buffalo, 1885), 69.

⁵ Athenagoras, *A Plea for the Christians*. – *The Ante-Nicene Fathers*, eds. Alexander Roberts and James Donaldson, vol. II, rev. ed. (Buffalo, 1885), 134.

ცისკვლას იგივეა, რომ თავად მოკლა ის“ (*Legatio Pro Christianis*, XXXV).¹

დაახლ. 180 წელს ირინეუსს (130-202) მოჰყავს ესაიას ციტატა („და გამოჭედავენ ისინი თავიანთი მახვილებისაგან სახნისებს და შუბებისაგან – ნამგლებს, და აღარ ისწავლიან მეტად ბრძოლას“ (ესაია 2:4),² და ამბობს, რომ იესომ აღასრულა ეს წინასწარმეტყველება და მშვიდობა მოიტანა ამ ქვეყნად (*Adversus Haereses*, IV.XXXIV).³ ამ წინასწარმეტყველების აღსრულებაზე წერენ სხვა ქრისტიანი მამებიც – იუსტინე მარტვილი (*First Apology*, XXXIX), ტერტულიანე (*Adversus Judaeos*, III), ორიგენე (*Contra Celsus*, V.XXXIII) და სხვ.⁴

კლიმენტი ალექსანდრიელი (150-215), რომელმაც მდიდარი მემკვიდრეობა დატოვა, გამოკვეთილად არაფერს ამბობს არმიაში სამსახურზე. მისი ნაწერის გარკვეული ადგილები ზოგიერთ მკვლევარს აფიქრებინებს, რომ ის ვერაფერს საძრახისს ხედავდა ჯარისკაცის პროფესიაში.⁵ მართლაც, კლიმენტი ალექსანდრიელი მშვიდად საუბრობს თუ როგორი ფეხსაცმელი უნდა ეცვას სამხედროს თუ არასამხედროს (*Paedagogus*, II.12).⁶ ამავე დროს, ის ხშირად და ხაზგასმით აღნიშნავს, რომ ქრისტიანები „ომის ნაცვლად, განაფულნი არიან მშვიდობაში“ (*Paedagogus*, I.12);⁷ რომ ქრისტიანს არ უნდა ეტარებინა ბეჭედი მახვილის ან მშვილდის გამოსახულებით, რადგანაც ეს არ შეეფერებოდა მშვიდობისმოყვარეს (*Paedagogus*, III.11).⁸ კლიმენტი გარკვევით ამბობს, რომ ქრისტეს ლაშქარი „მშვიდობის ჯარისკაცებისაგან“ შედგება, რომლებიც სისხლს არ ღვრიან, იმათგან განსხვავებით, ვინც ჯარისკაცებს უხმობს და ომს აცხადებს (*Exhortation*, XI).⁹

II-III საუკუნეების მიჯნაზე მინუციუს ფელიქსი სასტიკად უარყოფს კაცისკვლას, მისთვის სისხლისღვრის ყურებაც კი მიუღებელია.¹⁰ კვიპრიანე კართაგენელისათვის (202-58) კაცისკვლა სასიკვდილო ცოდვაა.¹¹

¹ Athenagoras, *A Plea for the Christians*, 147.

² ამ წინასწარმეტყველებისათვის აგრეთვე იხ. მიქა, 4:3.

³ Irenaeus, *Against Heresies*. – *The Ante-Nicene Fathers*, eds. Alexander Roberts and James Donaldson, vol. I, rev. ed. (New York, 1913), 512.

⁴ Justin Martyr, *First Apology*, 177-76; Tertullian, *An Answer to the Jews*, 154; Origen, *Against Celsus*. – *The Ante-Nicene Fathers*, eds. Alexander Roberts and James Donaldson, vol. IV, rev. ed. (New York, 1913), 558.

⁵ Cadoux, *The Early Christian Attitude to War*, 232; Timothy S. Miller, *Introduction. – Peace and War in Byzantium. Essays in Honor of George T. Dennis, S. J.*, eds. T. S. Miller and J. Nesbitt (Washington, 1995), 9; John Helgeland, *Christians and the Roman Army A.D. 173-337*. – *Church History*, 43/2 (1974), 154.

⁶ Clement of Alexandria, *The Instructor*. – *The Ante-Nicene Fathers*, eds. Alexander Roberts and James Donaldson, vol. II, rev. ed. (Buffalo, 1885), 267.

⁷ Clement of Alexandria, *The Instructor*, 234-35.

⁸ იქვე, 286.

⁹ *The Early Church on Killing*, 35-36.

¹⁰ იქვე, 64.

¹¹ იქვე, 87.

ის ქადაგებს, რომ ქრისტიანმა არ უნდა მოკლას.¹ პაციფისტური სულის გამოხატულებად ითვლება კვიპრიანეს სტრიქონები, რომლებშიც ის ქვეყანაზე დაკანონებული ძალადობის წინააღმდეგ ილაშქრებს: „მთელი სამყარო სისხლითაა გაჟღენთილი; და მკვლელობა, რომელიც დანაშაულად ითვლება, როცა ის ინდივიდის მიერაა ჩადენილი, სათნოებად არის მიჩნეული, როდესაც მას ბევრი ჩადის“ (*Epistula*, I.6).²

III საუკუნის I ნახევარში შედგენილი *დიდასკალია*, რომელიც მოციქულთა სწავლებას გადმოგვცემს, უკრძალავს ქრისტიან ეპისკოპოსებსა და დიაკვნებს შესანიშნავი მიიღონ მკვლელებისაგან და, მათ დარად, რომაელ მოხელეთაგან, რომლებიც ომში მონაწილეობით არიან ნაბილწულნი.³ იმავე III საუკუნეში იპოლიტე რომაელმა მკაცრად გაილაშქრა რომაულ არმიაში ქრისტიანთა სამსახურის წინააღმდეგ.⁴ ორიგენე (185-254) აცხადებს, რომ „სახარებისეული მშვიდობის მოძღვრება უფლებას არ აძლევს კაცს შური იძიოს მტერზეც კი“ (*Contra Celsum*, II. XXX)⁵ და რომ ქრისტიემ აკრძალა ყოველგვარი მკვლელობა (*Contra Celsum*, III.VII).⁶ მას გულწრფელად სჯეროდა, რომ ყველა რომაელის ქრისტიანად მოქცევით ომები შეწყდებოდა (*Contra Celsum*, VIII.LXX).⁷ არნობიუს სიკელი (-330) წერს, რომ ქრისტიანისთვის „უმჯობესია ევნოს, ვიდრე სხვას მიაყენოს ზიანი, რომ ჩვენ უმალ საკუთარ სისხლს დავანთხევთ, ვიდრე ხელებსა და ნამუსს გავისვრიოთ სხვისი სისხლით“ (*Adversus Gentes*, I.6).⁸

ტერტულიანეს (160-225) ხშირად ადანაშაულებენ, რომ ძალადობისა და სამხედრო სამსახურის მიმართ მისი ნაწერები ორაზროვანია. ტერტულიანეს ადრეული ნაწერები, გარკვეულწილად, მართლაც ასეთია. 197 წელს დაწერილ ნაშრომში ის ძალადობის წინააღმდეგ გამოდის და ამბობს, რომ „ქრისტიანისათვის უმჯობესია მოკვდეს, ვიდრე მოკლას“ (*Apologeticus*, XXXVII).⁹ თუმცა, იქვე, რომის ხელისუფლებას აუწყებს, რომ ქრისტიანები თანამშრომლობენ და იბრძვიან სხვა რომაელებთან ერთად (*Apologeticus*, XLII).¹⁰ 201 წელს ტერტულიანე უკვე მკაცრად აკრიტიკებს ჯარისკაცთა ფიცს, რომელიც წინააღმდეგობაში

¹ *The Early Church on Killing*, 89.

² Cyprian, *The Epistles*. – *The Ante-Nicene Fathers*, eds. Alexander Roberts and James Donaldson, vol. V, rev. ed. (New York, 1919), 277.

³ *Didascalia et Constitutiones Apostolorum*, ed. Franz Xaver von Funk (Paderborn, 1905), IV.VI, 224.

⁴ Miller, *Introduction*, 9.

⁵ Origen, *Against Celsus*, 444.

⁶ იქვე, 467.

⁷ იქვე, 666.

⁸ Arnobius, *Adversus Gentes*. – *Ante-Nicene Christian Library*, eds. Alexander Roberts and James Donaldson, vol. XIX (Edinburgh, 1871), 9-10.

⁹ Tertullian, *Apology*. – *The Ante-Nicene Fathers*, eds. Alexander Roberts and James Donaldson, vol. III, rev. ed. (Buffalo, 1885), 45.

¹⁰ იქვე, 49.

მოდის უფლისადმი მათ ფიცთან, ისევე როგორც, ჯარისკაცთა მონაწილეობას კერპთმსახურებასა და სხვა რიტუალებში (*De Corona*, XI, XII).¹ 203-6 წლებში დაწერილ *De Idololatria*-ში,² კითხვაზე, შეეძლო თუ არა მორწმუნეს არმიაში სამსახური ან ჯარისკაცს ქრისტიანად მოქცევა, იმ შემთხვევაში თუკი მას არ უნევდა მსხვერპლშენიერვა და სისხლის დაღვრა, ტერტულიანე მგზნებარედ პასუხობს: „საღვთო ფიცისა და სამხედრო ფიცის მორიგება შეუძლებელია, ისევე როგორც ქრისტეს დროშისა და ეშმაკის დროშისა, სინათლის ბანაკისა და წყვდიადის ბანაკისა. არავის ძალუძს ორი ბატონისა მონება – ღმერთისა და კეისრისა“ (*De Idololatria*, XIX).³

ეს ორპიროვნება ადვილად შეიძლება აიხსნას იმ ისტორიული ვითარებით, რომელშიც მოუხდა მოღვაწეობა ტერტულიანეს. სუპტიმიუს სევერუსის (193-211) და მისი შვილის კარაკალას (211-17) დროს რომის იმპერიაში გაიზარდა ლეგიონერთა უფლებები, მათი ხელფასი და, საერთოდ, არმიის პრესტიჟი. სამხედრო საქმიანობაში ჩართული აღმოჩნდა საზოგადოების ფართო ფენები და არც ქრისტიანები აღმოჩნდნენ გამონაკლისი.⁴ სწორედ ამ პერიოდს ემთხვევა ტერტულიანეს ლიტერატურული საქმიანობაც. საყურადღებოა, რომ 197 წლის ნაწერებში ტერტულიანე ქრისტიანთა არმიაში ყოფნას მხოლოდ გაკვრით ახსენებს, რაც იმას ნიშნავს, რომ სამხედრო სამსახურის საკითხი ჯერ კიდევ არ ქცეულა მნიშვნელოვან მორალურ დილემად მისთვის. 201 წელს კი ტერტულიანე უკვე აშკარად გამოხატავს თავის უკმაყოფილებას ქრისტიანთა არმიაში ყოფნით, რაც განპირობებული უნდა იყოს სევერუსების რეფორმების შედეგად არმიაში ქრისტიანთა რაოდენობის გაზრდით. ტერტულიანე სამხედრო სამსახურში ხედავდა სერიოზულ საფრთხესა და ფუნდამენტურ შეუთავსებლობას ქრისტიანულ იდეალებთან.⁵

ქრისტიანთა პირველი ხსენება რომაულ არმიაში დაახლ. 173 წელს გვაქვს, როდესაც გადმოცემით XII ლეგიონის (*Legio XII Fulminata*) ქრისტიან ჯარისკაცთა ლოცვამ გერმანელებთან ბრძოლაში გამარჯვება მოუტანა რომაელებს.⁶ II საუკუნის ბოლო მეოთხედისათვის რომის იმპერიაში ქრისტიანთა რიცხვი მატულობს და ისინი შესამჩნევი

¹ Tertullian, *The Chaplet, or De Corona*. – *The Ante-Nicene Fathers*, eds. Alexander Roberts and James Donaldson, vol. III, rev. ed. (Buffalo, 1885), 100-1.

² Tertullianus, *De Idololatria*, critical text, translation and commentary by J. H. Waszink and J. C. M. Van Winden (Leiden, 1987), 10-13.

³ Tertullian, *On Idolatry*. – *The Ante-Nicene Fathers*, eds. Alexander Roberts and James Donaldson, vol. III, rev. ed. (Buffalo, 1885), 73.

⁴ საინტერესოა, რომ ღურა-ვეროპოსში რომაულ სამხედრო ბანაკში აღმოჩენილი ქრისტიანული ეკლესია სწორედ სევერუსების პერიოდს მიეკუთვნება. Miller, Introduction, 9.

⁵ Stephen Gero, *Miles Gloriosus: The Christian and Military Service According to Tertullian*. – *Church History*, 39/3 (1970), 290-94.

⁶ Cadoux, *The Early Christian Attitude to War*, 97, 229-31; Helgeland, *Christians and the Roman Army*, 157.

ხდებიან არმიაში.¹ დღემდე მოღწეული ეპიგრაფიკული მასალაც, – საფლავის ქვის წარწერები, – მოწმობს, რომ რომაულ არმიაში ქრისტიანთა ყოფნა მარკუს ავრელიუსის მმართველობის ხანაში (161-80) ხდება საგრძნობი.² სწორედ ამ ხანაში, II საუკუნის მიწურულსათვის პირველად წამოიჭრება ქრისტიანი ჯარისკაცების საკითხი.³

II-III საუკუნეებში რომის ლეგიონებში ქრისტიანთა რიცხვის ზრდის კვალდაკვალ ჩნდება მათი არგუმენტებიც, ვინც მილიტარიზმს ემხრობოდა. ასეთ ქრისტიან ავტორთა ტექსტებს ჩვენამდე არ მოუღწევია, მაგრამ მათი არსებობა შეიძლება ვივარაუდოთ ტერტულიანეს ნაშრომით *De Idolatria*, სადაც ის მკაცრად ეკამათება ამ მოსაზრებებს.⁴ ტერტულიანეს ტექსტიდან ვიგებთ, რომ ისინი იმონებდნენ ძველ ალექსანდრიის იეშუას, ახალი ალექსანდრიის ცენტურიონს, რომელმაც იწამა და, რაც მთავარია, იოანე ნათლისმცემელს, რომელმაც მასთან მისულ ჯარისკაცებს მისცა დარიგება, თუ როგორ ეცხოვრათ, მაგრამ არ აუკრძალავს მათთვის კაცისკვლა (ლუკა 3:14).⁵ ყოველივე ამისდა მიუხედავად, ტერტულიანე მათ იესოს ავტორიტეტს უპირისპირებს: „როდესაც ქრისტემ პეტრე განაიარაღა, ამით მან იარაღი აჰყარა ყველა ჯარისკაცს“ (*De Idolatria*, XIX).⁶

ტერტულიანეს გამოსვლა რომაული საზოგადოებისა და ქრისტიანობის ამ გზით განვითარების წინააღმდეგ ამო გამოდგა.⁷ პირველ ქრისტიანთა პაციფიზმი და ენთუზიაზმი უძღური აღმოჩნდა ისტორიული რეალობის წინაშე.

ჯ. ჩილდრესი აღნიშნავს, რომ ქრისტიანებს ომში მონაწილეობისაკენ სამი მორალური დილემა უბიძგებდა: 1) იმის შეგნება, რომ მოყვა-

¹ Edward A. Ryan, *The Rejection of Military Service by the Early Christians*. – *Theological Studies*, 13 (1952), 12-13.

² John F. Shean, *Soldiering for God: Christianity and the Roman Army* (Leiden, 2010), 185.

³ Jean-Michel Hornus, *It Is Not Lawful for Me to Fight: Early Christian Attitudes Toward War, Violence, and the State*, translated by Alan Kreider and Oliver Coburn, rev. ed. (Scottsdale, 1980), 122; Moffatt, *War*, 660; Gero, “Miles Gloriosus”: The Christian and Military Service According to Tertullian, 285.

⁴ Kreider, *Military Service in the Church Orders*, 423-24. III საუკუნის პირველ ათწლეულში დაწერილი ტერტულიანეს *De Corona* და *De Idolatria* არის უადრესი მოწმობები იმისა, რომ მონათლული ქრისტიანები ჯარისკაცები ხდებიან. მანამდე ცნობილი ყველა ქრისტიანი ჯარისკაცი უკვე არმიაში ყოფნისას მოიქცა. Cadoux, *The Early Christian Attitude to War*, 236.

⁵ Tertullian, *On Idolatry*, 73. აქ ჰარნაკი უთითებს მნიშვნელოვან გარემოებაზე, რომ ბოლოს და ბოლოს, ამას არა ქრისტე, არამედ მისი წინამორბედი ამბობს. Harnack, *Militia Christi*, 71.

⁶ Tertullian, *On Idolatry*, 73.

⁷ ახასიათებს რა ქრისტიანთა მოძალებას რომის არმიაში, ს. გერო თავის ნაშრომს ეფექტური შედარებით ასრულებს: „...ეკლესიას არ მიუყვია თავისი სული კონსტანტინესათვის. გაცილებით ადრე, მას უკვე მიყვია სული ჰეროდესის სეპტიმიუს სევერუსისა და კარაკალასათვის“. Gero, “Miles Gloriosus”: The Christian and Military Service According to Tertullian, 298.

სის სიყვარული ბოროტებისაგან მის დაცვასაც მოითხოვდა, 2) რომ უმოქმედობა დანაშაული იყო, და 3) II საუკუნის ქრისტიანთა კრიტიკოსის ცელსუსის მონოდება, რომელიც ურჩევდა ქრისტიანებს დაფიქრებულიყვნენ იმის თაობაზე, თუ რა მოხდებოდა, ყველას რომ სამხედრო სამსახურისათვის აერიდებინა თავი.¹

ორიგენე გრძნობდა ქრისტიანთა პასუხისმგებლობას იმპერატორისა და საზოგადოების წინაშე, რადგანაც აღიარებდა, რომ ქრისტიანობის გავრცელება დამოკიდებული იყო *Pax Romana*-ზე, რომაული მშვიდობის შენარჩუნება კი ძალადობაზე იყო დამყარებული (*Contra Celsum*, II.XXX).² მაგრამ, მისი აზრით, ქრისტიანები ყველაზე უკეთ ემსახურებოდნენ იმპერატორს თავიანთი ლოცვებით, შეადგენდნენ რა ქრისტეს ლაშქარს (*militia Christi*) (*Contra Celsum*, VIII.LXXIII).³ ორიგენეს პასუხი ცელსუსის კითხვაზე იმ შემთხვევაშია მისაღები, თუკი ქრისტიანები უმცირესობას წარმოადგენენ ქვეყანაში.⁴ სხვა შემთხვევაში, ცელსუსის მიერ წამოჭრილი დილემა რეალისტური პასუხის გარეშე რჩება.⁵

ჯ. ჰელგელენდი ცდილობს დაამტკიცოს, რომ პაციფიზმი არ ახასიათებდა ადრეულ ქრისტიანობასაც: მთავარი მიზეზი, რის გამოც ეკლესიის მამები უარს ამბობდნენ ლეგიონებში სამსახურზე, გახლდათ წარმართული რელიგია და რიტუალები, რომლებშიც მონაწილეობა ქრისტიანს ეკრძალებოდა. ის ილაშქრებს ე.წ. „პოლიციური თეორიის“⁶ წინააღმდეგ და მართებულად აჩვენებს, რომ ეს „პოლიციური“ თანამდებობები სულაც არ იყო მშვიდობიანი და პოლიციელი უფრო მეტი მოძალადე შეიძლება ყოფილიყო, ვიდრე ჯარისკაცი.⁷

¹ James F. Childress, Moral Discourse about War in the Early Church. – *Journal of Religious Ethics*, 12/1 (1984), 2, 15.

² Origen, *Against Celsus*, 444.

³ იქვე, 667-68.

⁴ Childress, *Moral Discourse about War in the Early Church*, 8-10.

⁵ ე. რაიანი თვლის, რომ არმიაში ქრისტიანთა მცირე რიცხვის გამო 170 წლამდე პრობლემა არ არსებობდა. მორწმუნეთა რიცხვის ზრდამ ქრისტიანთა წინაშე სამხედრო სამსახურის პრობლემა დააყენა. ერთი მხრივ, საეკლესიო ავტორიტეტებს მშვიდობა სურდათ და გარეშე მტრებთან ბრძოლაში იმპერიის წარმატებისათვის ლოცულობდნენ, მეორე მხრივ კი, ჯარისკაცის ცხოვრების ძალადობრივი რეალიები შეუძლებელს ხდიდა მასთან შეგუებას. ეკლესიამ პრაქტიკული გზა გამონახა და უკეთეს მომავალს დაელოდა, რომელიც ქრისტიანობის ლეგალიზაციისა და შემდეგ სახელმწიფო რელიგიად აღიარებისას დადგა. არმიაში ქრისტიანთა სამსახურს ხელს აღარაფერი უშლიდა. Ryan, *The Rejection of Military Service by the Early Christians*, 30-31.

⁶ ამ თეორიის მიხედვით, რომაულ არმიაში ყოფნა სულაც არ გულისხმობდა აუცილებლად ჯარისკაცად ყოფნას და მას უფრო მშვიდობიანი, პოლიციური ხასიათი შეიძლება ჰქონოდა. Cadoux, *The Early Christian Attitude to War*, 16; Bainton, *Christian Attitudes Toward War and Peace*, 79-81.

⁷ Helgeland, *Christians and the Roman Army*, 156, 162-63.

პირველი დანამდვილებითი მოწმობა რომაელი ჯარისკაცის მარტვილობის შესახებ III საუკუნეში გვაქვს: 260 წელს კეისარიაში თავი მოკვეთეს მარინუსს, რომელმაც ცენტურიონად დანიინაურებისას მსხვერპლშენივებაზე უარი თქვა. 295 წელს ჩრდილოეთ აფრიკაში ენამა ახალწვეული მაქსიმილიანე, რომელმაც, როგორც ქრისტიანმა, უარი განაცხადა სამხედრო სამსახურზე. საინტერესოა, რომ მაქსიმილიანეს გადარწმუნებას ამაოდ ცდილობდა რომაელი პროკონსული იმ არგუმენტით, რომ ქრისტიანები იმპერატორის უშუალო წინამძღოლობის ქვეშ მსახურობდნენ არმიაში. ეს ნიშნავს, რომ ქრისტიანთა საკმარისი რიცხვი უკვე მსახურობდა რომაულ არმიაში და ეს საიდუმლოს არ წარმოადგენდა. 298 წელს ცენტურიონი მარცელუსი დასაჯეს სამხედრო სარტყლის შეხსნისა და ხმამაღალი განცხადებისათვის, რომ ის მარადიული მეუფის იესო ქრისტეს ჯარისკაცი იყო და ამიერიდან წყვეტდა როგორც რომის იმპერატორთა, ისე მათი ღმერთების მსახურებას. იხილავს რა ჯარისკაცთა მარტვილობის შემთხვევებს რომის არმიაში, ჯ. ჰელგელენდი ამბობს, რომ მთავარი მიზეზი იყო წარმართულ რელიგიურ რიტუალებში მონაწილეობაზე და არა სისხლის ღვრაზე უარისთქმა.¹ მართლაც, მარინუსიცა და მარცელუსიც გამოცდილი, ცენტურიონის რანგს მიღწეული ჯარისკაცები იყვნენ და საეჭვოა, რომ მათ მოწინააღმდეგის სისხლში არ ჰქონოდათ ხელი გასვრილი.

საწინააღმდეგო აზრი გააჩნია ჟან-მიშელ ჰორნუსს, რომელიც ცდილობს პაციფისტური პოზიციიდან დაასაბუთოს ჯარისკაცი-მარტვილების მიერ სამხედრო სამსახურის უარყოფა, რისი მთავარი მიზეზიც იყო უარისთქმა ომსა და კაცისკვლაზე, რომლებიც განუყოფელი იყო სამხედრო სამსახურისაგან.² ამ შეხედულებას იზიარებს ს. კადუც, რომელიც აქცენტს აკეთებს მარცელუსის სიტყვებზე: „მე ძირს ვყრი იარაღს, რადგან ქრისტიანს, რომელიც ქრისტეს მსახურებს, არ შეშვენის ხორციელი ზიანის მიყენება“.³ გ. კალანძისის მიხედვით, ომისა და სამხედრო სამსახურის უარყოფაში კერპთაყვანისმცემლობა არ იყო ერთადერთი და, ხშირად, არც მთავარი მოტივი; დიდი მნიშვნელობა ჰქონდა ისეთ მცნებებს, როგორიცაა „არა კაც ჰკლა“, „გიყვარდეს მტერი შენი“ და „დალოცე მანყევარი შენი“.⁴

რ. ბეინტონი შენიშნავს, რომ კონსტანტინემდელ პერიოდში ეკლესია არ დაუშვებდა ქრისტიანთა ჯარში ყოფნას, წარმართულ რელიგიურ რიტუალებში მონაწილეობა გვერდაუვლელი რომ ყოფილიყო.⁵ ამ მოსაზრების საფუძვლიანობაზე უნდა მიუთითებდეს ცნობილი ეპიზოდი, დიოკლეტიანეს ხანაში მსხვერპლშენივრვის დროს ქრისტიანი ჯარისკაცების მიერ ჯვრის ნიშნის გამოსახვა, რაც მათი დევნის საბაბი გახდა.

¹ Helgeland, Christians and the Roman Army, 158-61.

² Hornus, *It Is Not Lawful for Me to Fight*, 132-33.

³ Cadoux, *The Early Christian Attitude to War*, 152.

⁴ Kalantzis, *Caesar and the Lamb*, 51, 69.

⁵ Bainton, *Christian Attitudes Toward War and Peace*, 74.

შედეგად, ჰარნაკი ასკვნის, რომ გარკვეული კომპრომისის სახით ქრისტიანები მონაწილეობას იღებდნენ წარმართულ რიტუალებში.¹

ჯ. მეგივერნს ეკუთვნის საყურადღებო დაკვირვება სამხედრო სამსახურზე უარისთქმის პრინციპებზე: „როდესაც საქმე ეხება უარის თქმას სისხლისღვრაზე, ის განიხილება, როგორც სამხედრო სამსახურის განუყოფელი ნაწილი და, შესაბამისად, ფუნდამენტური სახის დაბრკოლება... მაშინ როდესაც კერპთაყვანისმცემლობის გამო უარისთქმა არაფუნდამენტურია, მისი მოგვარება შეიძლება“. ალბათ, უნდა დავეთანხმოთ ავტორის დასკვნას, რომ არცერთი ამ პრინციპის აბსოლუტურის კატეგორიაში აყვანა არ შეიძლება და ორივე მნიშვნელოვანია.²

მკვლევრებმა ყურადღება მიაქციეს იმ ფაქტსაც, რომ ადრექრისტიანულ ნაწერებში შეინიშნება სამხედრო ტერმინოლოგია. ცნობილია, რომ პავლემ პირველმა დაიწყო საომარი და სამხედრო შედარებების გამოყენება ქრისტიანული რწმენის სხვადასხვა ასპექტის დასასურათებლად.³ საომარი რიტორიკის მატება ქრისტიანთა, განსაკუთრებით კი ლათინურენოვან ავტორთა ნაწერებში III საუკუნის შუახანებიდან შეიმჩნევა. ამ მხრივ განსაკუთრებით გამოირჩევა კვიპრიანე კართაგენელის ნაწერები.⁴

ა. ჰარნაკი აღნიშნავს ერთ საყურადღებო გარემოებას, რომ სამხედრო ცხოვრების ელემენტები რელიგიაში თავდაპირველად სიმბოლოების სახით აღწევს, მაგრამ ამ სიმბოლურ ელემენტებს საკუთარი ლოგიკა გააჩნიათ: სამხედრო სიმბოლოები თავდაპირველად შეუმჩნეველად, შემდეგ კი სულ უფრო ცხადად, იქცევა თავისთავად საგნად და სულიერი იარაღი მიწიერი ხდება.⁵ მაგალითისათვის, ერთი და იგივე ლათინური სიტყვის – *sacramentum* – გამოყენება ჯარისკაცის ფიცისა და ქრისტიანული რიტუალების აღსანიშნავად ხელს უწყობდა სამხედრო ცნებების შემოტანას ქრისტიანობაში.⁶ თუმცა, ისიც სათქმელია, რომ ტერტულიანე, რომელიც ამ გამოთქმას იყენებდა, ყოველთვის უპირისპირებდა ერთმანეთს ამ ორ ცნებას.⁷ ამავე დროს, მხოლოდ სიმ-

¹ Harnack, *Militia Christi*, 93-95. ცნობილია, რომ „სამოციქულო გადმოცემანი“ არ უკრძალავდა კათაკმეველ ჯარისკაცს გუნდრუკი ეკმია რომის ღმერთებისათვის. Kreider, *Military Service in the Church Orders*, 423.

² James Megivern, *Early Christianity and Military Service. – Perspectives in Religious Studies*, 12/3 (1985), 180.

³ ქრისტიანების, როგორც ქრისტეს ჯარისკაცებზე ალუზია პავლე მოციქულის წერილებში შეიძლება ვიპოვოთ, სადაც ის თანამოაზრეებს თანამებრძოლებს უწოდებს (ფილიპელთა, 2:25; ფილიმონი, 1:2).

⁴ Cadoux, *The Early Christian Attitude to War*, 161-63, 166-67; Harnack, *Militia Christi*, 60; Helgeland, *Christians and the Roman Army*, 154.

⁵ Harnack, *Militia Christi*, 32.

⁶ Cadoux, *The Early Christian Attitude to War*, 165.

⁷ Hornus, *It Is Not Lawful for Me to Fight*, 93. ს. კადუს მახვილგონივრული შენიშვნით, ქრისტიანი მწერლების მიერ რიგ შემთხვევებში წარმართთა მიერ მახვილის გამოყენების გამართლება, სულაც არ ნიშნავს იმას, რომ

ბოლოები სულაც არ განაპირობებენ ადამიანთა ქცევას და მათ ხშირად იყენებენ საპირისპირო მნიშვნელობითაც, რაზეც მონუმობს თანამედროვე პაციფისტური ორგანიზაციები, რომლებიც მშვიდობისათვის „ბრძოლაში“ და საკუთარ სახელწოდებებშიც კი სამხედრო ტერმინოლოგიას იყენებენ.¹ აკი მიუთითებდა კიდეც ჟ.-მ. ჰორნუსი, რომ ქრისტიანები ძველ აღთქმას სახარებისეული სიყვარულის პოზიციიდან კითხულობდნენ და მათთან საბრძოლო თუ სამხედრო ამბები და გამოწვევები შინაარს-დაცლილი და სისასტიკე-გამოცლილი იყო.²

საგულისხმოა, რომ ადრექრისტიანულ მარტიროლოგიაში ქრისტიანთა მხრიდან ძალადობა დაშვებული იყო კოსმიური ომის კონტექსტში. I საუკუნის დამლევადან, გარემომცველ ძალადობას ადრეულმა ეკლესიამ დაუპირისპირა კოსმიური ომის ნარატივი. II-III საუკუნეებში ამ კულტურამ მონამეთა კულტი წარმოშვა.³ ტერტულიანეს მიხედვით, რომ მონამე არის ჯარისკაცი, რომელიც ფიცის ქვეშ მსახურობს და რომელმაც უნდა აღასრულოს სამხედრო ფიცი, რომელიც თავის მეთაურს, ქრისტეს მისცა (*Scorpiace*, IV).⁴ კვიპრიანე კართაგენელი წერს, რომ ქრისტეს ჯარისკაცი მისი მცნებებითა და შეგონებებით არის განვრთნილი და ბრძოლისათვის მზად, ხოლო მორწმუნეები ქრისტეს ჯარისკაცებია ზეციურ ბანაკში (*Epistula*, VIII);⁵ მონამესათვის, როგორც უფლის ჯარისკაცისათვის, ზეციური კარიბჭე ღიაა (*Epistula*, LV.3),⁶ მაშინ როდესაც ყველა მართლმორწმუნეს საშინელი სამსჯავრო უნდა გაეველო. IV საუკუნეში ოქტატუს მილეველი ქრისტიანთა დევნას აღიქვამდა როგორც ქრისტიანული ომის ფორმას, ხოლო მარტვილს როგორც – წმინდა მეომარს.⁷ მარტვილთა მონამეობრივი აღსასრული უიარალო ომის აქტს წარმოადგენდა, რომელიც მონინააღმდეგის განკითხვასაც გულისხმობდა. ქრისტიანს არ სჭირდებოდა იარაღი, რადგან თავად მარტვილობა იყო გამარჯვება და შურისძიების აქტიც. ეკლესიის მამებს მიაჩნდათ, რომ ისინი, ვინც მათ ახლა ტანჯავდა, განწირულნი იყვნენ საშინელი სამაგიეროსათვის განკითხვის დღეს.⁸

ისინი ამართლებენ თავად ქრისტიანთა მიერ მახვილის გამოყენებას. Cadoux, *The Early Christian Attitude to War*, 215.

¹ David McInnes Gracie, Translator's Introduction. – *Militia Christi: The Christian Religion and the Military in the First Three Centuries*, 20.

² Hornus, *It Is Not Lawful for Me to Fight*, 90.

³ Jonathan Koscheski, The Earliest Christian War: Second- and Third-Century Martyrdom and the Creation of Cosmic Warriors. – *Journal of Religious Ethics*, 39/1 (2011), 121-22.

⁴ Tertullian, *Scorpiace*. – *The Ante-Nicene Fathers*, eds. Alexander Roberts and James Donaldson, vol. III, rev. ed. (Buffalo, 1885), 637.

⁵ Cyprian, *The Epistles*, 288.

⁶ იქვე, 348.

⁷ Optatus, *Against the Donatists*, translated and edited by Mark Edwards (Liverpool, 1997), 3.8.

⁸ Koscheski, The Earliest Christian War: Second- and Third-Century Martyrdom and the Creation of Cosmic Warriors, 116-17.

რომის იმპერიაში საჯარო სიკვდილით დასჯა რიტუალური მსხვერპლშენივით მოსახლეობის გაერთიანებასა და იმპერიის ძალ-მოსილების დემონსტრირებას ემსახურებოდა. ეს გარემოება არ გამო-პარვიათ ქრისტეს არმიის ჯარისკაცებს, რომლებიც ძალის სიმბოლურ დემონსტრირებას ესწრაფოდნენ. სწორედ ამ დასჯების დროს დაუპირისპირდა საჯაროდ ქრისტიანული კონტრკულტურული ნარატივი ტრადიციულ რომაულს და მასზე მორალური და ზეციური უპირატე-სობის პრეტენზია განაცხადა. სანყალ დამნაშავეთა ნაცვლად მამაც და მხიარულ მონამეთა ხილვა, რომლებიც ნებით ნირავდნენ სიცოცხლეს რწმენისათვის, შოკისმომგვრელი სანახაობა გახლდათ რომაელთათვის და არაფრით არ ჯდებოდა ადამიანის ქცევის მათეულ გაგებაში. ეს შთაგონებული მონამეები ქრისტეს ჯარისკაცები იყვნენ, რომლებიც მზად იყვნენ თავი დაედოთ სატანის წინააღმდეგ კოსმიურ ომში.¹

ადრეული ეკლესიისათვის ომის იდეა სავსებით უცხოც არ ყოფი-ლა, რადგანაც მიიჩნეოდა, რომ ბოლო ჟამს თავად უფალი გაუძღვებო-და ზეციურ ძალებს ბოროტების დასათრგუნად. ქრისტიანი მონამეე-ბის ჯარისკაცებად აღქმა გარდუვალი იყო. დევნის გაძლიერებასთან ერთად მარტვილები სულ უფრო მეტად ემსგავსებოდნენ ეკლესიის წი-ნამბრძოლებს სატანასთან ჭიდილში.² II და III საუკუნეების მარტირო-ლოგიებში მონამე იდეალიზირებულია, როგორც ქრისტიანი ჯარისკა-ცი კოსმიურ ბრძოლაში, რომელსაც ესქატოლოგიური პატივი ელის. ამ შეხედულებებმა მოამზადეს იდეოლოგიური საფუძვლები მიწიერი ქრისტიანული არმიის ჩამოსაყალიბებლად IV საუკუნეში. მას შემდეგ რაც ქრისტიანულმა რელიგიამ გაბატონებული მდგომარეობა მოიპოვა რომის იმპერიაში, დაიწყო ღმერთის სამეფოს გაიგივება ისეთ მიწიერ ინსტიტუტებთან, როგორიც იყო რომი ევსები კესარიელის და ეკლესია ნეტარი ავგუსტინეს შრომებში. შესაბამისად, ბრძოლა წმინდა რომის ან ეკლესიის დასაცავად დიდნილად გაგებული იქნა, როგორც ბრძოლა ღმერთის სამეფოს დასაცავად.³

ევსები კესარიელისათვის (260-340) კონსტანტინე დიდის მმართვე-ლობის ხანა ახალი იერუსალიმის დასაწყისს მოასწავებდა.⁴ თავის აპოლოგიაში „კონსტანტინეს ცხოვრება“ ევსები წერს, რომ „ღმერთმა აქცია კონსტანტინე თავისი მეფეების ნიმუშად... მისი მეშვეობით გან-მინდა კაცობრიობა მრავალღმერთიანობისაგან და დასვა ის ყველა ერის მასწავლებლად“.⁵ კონსტანტინეს მმართველობისას რომის იმპე-რია აღარ იყო ბაბილონის მეძავი, რომელიც ქრისტიანობას ებრძოდა. შეცვლილი ვითარება მოითხოვდა ეჩვენებინათ, რომ ომი ღვთიური გა-

¹ Koscheski, *The Earliest Christian War...*, 119-20.

² Moffatt, *War*, 656.

³ Koscheski, *The Earliest Christian War: Second- and Third-Century Martyrdom and the Creation of Cosmic Warriors*, 105-6.

⁴ Helgeland, *Christians and the Roman Army*, 155.

⁵ Eusebius, *Life of Constantine*, introduction, translation, and commentary by Averil Cameron and Stuart G. Hall (Oxford, 1999), 69.

ნაზრახის ნაწილი იყო, იმპერატორი კი უფლის მიერ იყო არჩეული ქვეყნიერების დასაპყრობად და მოსაქცევად.¹

313 წელს, მილანის ედიქტით ქრისტიანობა იმპერიაში ლეგალური გახდა. მომდევნო წელსვე, არლის საეკლესიო კრებამ (314) თანადგომა გამოუცხადა ხელისუფლებას და არმიიდან დეზერტირები ეკლესიიდან მოკვეთა.² ჯ. შინის მტკიცებით, კონსტანტინეს დროს არმიამ იმდენად ბევრი ქრისტიანი მსახურობდა, რომ ამან მნიშვნელოვანწილად განაპირობა მილანის ედიქტით ქრისტიანული რელიგიის აღიარება. მისი აზრით, მცდარია მოსაზრება, თითქოს რომის იმპერატორებს ამ ხანაში ისეთი ძალა ჰქონდათ, რომ შეეძლოთ არმიისათვის თავს მოეხვიათ უცხო რელიგია, რომელიც მათ არ სურდათ. ავტორის დასკვნით, ასეთი იმპერატორები დიდხანს ვერ გაატანდნენ.³ ჯ. შინს უნდა დავეთანხმოთ იმაში, რომ IV საუკუნის დასაწყისისთვის ქრისტიანთა რაოდენობა რომაულ არმიამი მართლაც საგრძნობი იყო, მაგრამ ალბათ, არც მთლად ამდენი. ეს რომ ასე ყოფილიყო, თავად ავტორისეული ლოგიკით, 303-13 წლებში ქრისტიანთა დიდი დევნა უზრალოდ შეუძლებელი გახდებოდა ლეგიონებში ბევრი ქრისტიანის ყოფნის გამო.⁴

V საუკუნეში ქრისტიანები უკვე ისეთ უმრავლესობას წარმოადგენდნენ რომაულ არმიამი, რომ 416 წლის კანონით, რომელიც თეოდოსიუსის კოდექსშია ასახული (*Codex Theodosianus*), წარმართებს სამხედრო სამსახურიც კი აეკრძალათ.⁵ ამ კონტექსტში განსაკუთრებით საინტერესოა სიტყვა *paganus*-ის მნიშვნელობის ცვლილება: თავდაპირველად ის, ჯარისკაცისაგან განსხვავებით, სამოქალაქო პირს აღნიშნავდა, IV საუკუნეში კი წარმართს, არაქრისტიანს, რაც უჩვენებს თუ ქრისტიანის, როგორც ქრისტეს ჯარისკაცის იდეამ როგორ დაიპყრო ლათინი ქრისტიანების გონება.⁶

კონსტანტინეს ეპოქაში ქრისტიანული ეკლესიის დამოკიდებულების შეცვლას ომისადმი მრავალი ისტორიკოსი აღნიშნავს და მას ხელისუფლების წინაშე ეკლესიის კაპიტულაციასა და მარცხს უწოდებს.⁷ რ.

¹ Nicholas Kauffman, *Nonnus' Dionysiaca and Late-Antique Discourse on Warfare. – Greek, Roman, and Byzantine Studies*, 56 (2016), 745.

² Moffatt, *War, 670-71*; Ryan, *The Rejection of Military Service by the Early Christians*, 28.

³ Shean, *Soldiering for God: Christianity and the Roman Army*, 7-8.

⁴ თავად ჯ. შინიც აღიარებს, რომ კონსტანტინემ და მომდევნო იმპერატორებმა სხვადასხვა ეფექტური მეთოდებით (ქრისტიანული სიმბოლოებისა და მსახურების დანერგვა, ქრისტიანთა დანინაურება, ფორმალურად გაქრისტიანებული ბარბაროსების არმიამი მიღება) დააჩქარეს არმიის ქრისტიანიზაცია. Shean, *Soldiering for God: Christianity and the Roman Army*, 19.

⁵ *The Theodosian Code and Novels and the Sirmondian Constitutions*, a translation with commentary, glossary, and bibliography by Clyde Pharr (Princeton, 1952), 16.10.21.

⁶ Cadoux, *The Early Christian Attitude to War*, 167.

⁷ იქვე, 257-59, 264-65.

ბეინტონი, ა. ჰარნაკი და ს. კადუ კონსტანტინეს მმართველობაში ეკლესიის პოზიციას ომის მიმართ ახასიათებენ როგორც ეკლესიის ისტორიაში პაციფისტური პერიოდის დასასრულსა და რადიკალურ ცვლილებას ქრისტიანული რწმენის ფუძემდებლური დებულების საკითხში.¹

ამ ცვლილებისათვის თვალის გადავლება შეიძლება ეკლესიის განგებებშიც, რომლებშიც თანადროული ეპოქის რეალიებია ასახული. „სამოციქულო გადმოცემებმა“ ჩვენამდე მოაღწია ლათინურ, კოპტურ, არაბულ და ეთიოპურ ვარიანტებში. მათი ნაწილი II საუკუნის შუახანებს ეკუთვნის, ნაწილი კი IV საუკუნეს. მეთექვსმეტე თავის ეთიოპური ვერსია, რომელიც უადრესი და უფრო ხისტი ჩანს, ნათლობას უკრძალავს ყველა ჯარისკაცს, განურჩევლად იმისა, თქვეს თუ არა მათ კაცის კვლაზე უარი. უფრო შემწყნარებელია კოპტური და არაბული ვერსიები, რომლებიც უშვებენ დაბალი რანგის იმ ჯარისკაცთა ნათლობას, რომელთაც უარი თქვეს სისხლისღვრაზე.²

IV საუკუნის შუახანების „იპოლიტეს კანონები“ ძველებურად კრძალავს კაცისკვლას ქრისტიან ჯარისკაცთა მიერ, მაგრამ უკვე შეგუებულია რეალობას და იმ შემთხვევაში თუ ეს მაინც მოხდა, დამნაშავეს უკრძალავს წმინდა საიდუმლოებების აღსრულებას, მანამ სანამ სასჯელით, ცრემლითა და ვაებით არ განიწმინდება.³

IV საუკუნის მიწურულის „მოციქულთა განწესებანის“ შედარება წინარე ეპოქის ტექსტებთან კარგად გვიჩვენებს იმ ცვლილებებს, რომელიც ქრისტიანულმა მოძღვრებამ განიცადა ომთან და ძალადობასთან მიმართებაში. მაგალითად, ცნობილი მეორე ლოყის შემვერის პოსტულატს „მოციქულთა განწესებანი“ ამატებს: „იმიტომ კი არა, რომ შურისგება ცუდია, არამედ მოთმინება უფრო საპატიოა“; თუ „დიდაქე“ ამბობს, რომ „არა კაც ჰკლა“,⁴ „მოციქულთა განწესებანი“ განმარტავს: „არა იმიტომ, რომ ყველა მკვლელია ბოროტებაა, არამედ მხოლოდ უდანაშაულოს; ხოლო სამართლიანი მკვლელია მაგისტრატების ხელთა“. „მოციქულთა განწესებანი“ სიცოცხლის მოსპობის საკითხში ემიჯნება ეკლესიის ადრინდელ განგებებს. ის თავის წიაღში იღებდა არა მარტო მათ, ვინც ჯერ ჯარში მსახურობდა და შემდეგ გახდა ქრისტიანი, არამედ უფლებას აძლევდა ქრისტიანებს არმიაში შესულიყვნენ და უსიტყვოდ ეგუებოდა იმას, რომ მათ შეეძლოთ სისხლის დაღვრა.⁵

ჟ.-მ. ჰორნუსი აღნიშნავს, რომ ეკლესია თანდათანობით თმობდა პოზიციას: მან ჯერ მომნაწიე ჯარისკაცს აპატიო, შემდეგ არამოძალადე ჯარისკაცი შეინყნარა, ბოლოს კი მკვლელ ჯარისკაცსაც შეუნდო.⁶

¹ Bainton, *Christian Attitudes Toward War and Peace*, 85; Harnack, *Militia Christi*, 100; Cadoux, *The Early Christian Attitude to War*, 264-65.

² Kreider, *Military Service in the Church Orders*, 419-21.

³ იქვე, 425-26.

⁴ *The Early Church on Killing*, 19.

⁵ Kreider, *Military Service in the Church Orders*, 428-29, 434.

⁶ Hornus, *It Is Not Lawful for Me to Fight*, 213.

V საუკუნეში ქრისტიანებს სამხედრო სამსახური აღარ ეკრძალებოდათ, თუმცა ყოფილ ჯარისკაცებს მღვდლობა არ შეეძლოთ.

თავის ადრეულ ნაშრომებში ლაქტანციუსი (250-325) მკაცრად ილაშქრებს სისხლისღვრის წინააღმდეგ. 303-11 წლებში ის წერს: „როდესაც ღმერთი კაცის კვლას გვიკრძალავს, ის არა მარტო აშკარა ძალმომრეობას კრძალავს, რაც კაცთა კანონებითაც არ არის დაშვებული, არამედ ის გვიკრძალავს იმის ჩადენასაც, რაც კანონიერად ითვლება კაცთა შორის. მართალი ადამიანისათვის არც ომში მონაწილეობაა კანონიერი... და არც სხვისი სიკვდილით დასჯის მოთხოვნა, რადგან სულერთია, კაცს სიტყვით მოკლავ თუ მახვილით, რადგან თავად კაცის კვლა არის აკრძალული“ (*Institutiones Divinae*, VI.20).² გვიანდელი ნაწერი, როდესაც ლაქტანციუსი უკვე კონსტანტინე დიდის მრჩეველია, სხვა პათოსითაა გამსჭვალული: „სიმამაცე კარგია, როდესაც შენი ქვეყნის დასაცავად იბრძვი, მაგრამ ბოროტებაა, თუ მის წინააღმდეგ გამოდიხარ“ (*Epitome Divinarum Institutionum*, LXI).³ 320 წლის ნაწერში ის, მართალია, ილაშქრებს სიკვდილით დასჯისა და გლადიატორთა ბრძოლების წინააღმდეგ, მაგრამ არაფერს ამბობს ომებზე.⁴

კიდევ უფრო ნათლად გამოხატავს თავის პოზიციას ათანასე დიდი (297-373), ალექსანდრიის პატრიარქი: „კაცის კვლა სწორი არ არის, მაგრამ ომში ის არათუ ნებადართულია, არამედ საქებიცაა“.⁵ ამავე აზრისაა ისიდორე პელუსიელი (V ს.), რომელიც აცხადებდა, რომ მკვლელობა ცოდვაა, მაგრამ სამართლიან ომში კაცის კვლა ცოდვა არ არის.⁶

ოფიციალური ეკლესიის ეს პოზიცია ყველას არ გაუზიარებია და ჩვენ კვლავ ვხვდებით ქრისტიანების მიერ სამხედრო სამსახურის უარყოფას წმ. მარტინ ტურელის მიერ; სამხედრო სამსახურს აკრიტიკებდნენ წმ. გრიგოლ ნაზიანზელი და იოანე ოქროპირი.⁷

თავის უარყოფით დამოკიდებულებას არ მალავს ბასილი კესარიელიც (330-79). ამფილოქე იკონიელისადმი მიწერილ კანონიკურ წერილებში ის სამი წლით უკრძალავს ზიარებას ჯარისკაცს, რომელსაც სისხლში ჰქონდა ხელები გასვრილი: „ჩვენს მამებს ომში ჩადენილი მკვლელობა მკვლელობად არ მიაჩნდათ, რადგან, როგორც მგონია, გამონაკლისს უშვებდნენ მათთვის, ვინც იბრძოდა სინმინდისა და ჭეშმარიტი რწმენისათვის. ალბათ უკეთესია, ვურჩიოთ მათ, ვისაც ხელები აქვს გასვრილი, მხოლოდ სამი წლით თავი შეიკავონ ზიარებისაგან“

¹ Childress, *Moral Discourse about War in the Early Church*, 12.

² Lactantius, *Divine Institutes*. – *The Ante-Nicene Fathers*, eds. Alexander Roberts and James Donaldson, vol. VII, rev. ed. (Buffalo, 1886), 187.

³ Lactantius, *Epitome of the Divine Institutes*. – *The Ante-Nicene Fathers*, eds. Alexander Roberts and James Donaldson, vol. VII, rev. ed. (Buffalo, 1886), 248. *The Early Church on Killing*, 104, 115.

⁴ St. Athanasius, *Letters*. – *A Select Library of the Nicene and Post-Nicene Fathers of the Christian Church*, ed. by Philip Schaff and Henry Wace, vol. IV (New York, 1892), 557.

⁵ Childress, *Moral Discourse about War in the Early Church*, 14.

⁶ Cadoux, *The Early Christian Attitude to War*, 259-61.

(CLXXXVIII.13).¹ რატომ უსვამს ხაზს „მხოლოდ სამ წელს“ ბასილი დიდი? საქმე იმაშია, რომ, ჩვეულებრივ, განზრახ ჩადენილი მკვლევლობისათვის ბასილი 20 წლით კრძალავს ზიარებას (CCXVII.56),² ხოლო ჯარისკაცის შემთხვევაში მხოლოდ სამი წლით ითხოვს მის განკანონებას. ბასილისათვის ცხადია, რომ ომში მომხდარი მკვლევლობა მკვლევობაა, ჯარისკაცებს კი განზრახ მკვლევლობის ჩამდენებად თვლის, რადგანაც მათი მიზანი მონინაალმდეგის მოკვლაა (CLXXXVIII.8).³ ამავე დროს, მან კარგად იცის, რომ ქრისტიანთა მონანილეობას ომებში უკვე ეგუება ეკლესია და მკვლევლობის გამო ჯარისკაცისათვის სასჯელის დადება არაფერეჟეტურია. ამისდა მიუხედავად, ბასილი მაინც გამოხატავს თავის დამოკიდებულებას სისხლისღვრისადმი და თუმცა, შედარებით მსუბუქი სასჯელით, მაგრამ მაინც სჯის ჯარისკაცებს.

ქრისტიანობის სახელმწიფო რელიგიად აღიარებით რომის სახელმწიფომ მოქალაქეებზე კონტროლის ისეთ დონეს მიაღწია, რომელსაც მხოლოდ XX საუკუნის ტოტალიტარულმა რეჟიმებმა გადაამეტეს. მორჩილების გარდა, მოქალაქეს ქრისტიანობაც უნდა ერწმუნა, რომელიც რომის ხელისუფლებისაგან განუყოფელი გახდა. ხელისუფლებას არა მარტო ეკლესიის მატერიალური უზრუნველყოფა ევალებოდა, არამედ მისი მთლიანობის დაცვა და მწვალებელთა განადგურება. სახელმწიფოს მოვალეობად იქცა ქრისტიანული ეკლესიის გავლენის გაფართოება და იმპერიის საზღვრებს გარეთ მყოფ ქრისტიანთა დაცვა. თუმცა, ამ მოვლენას თავისი უარყოფითი მხარეც ჰქონდა: როგორც კი ეკლესიამ გადაწყვიტა მხარი დაეჭირა რომის სახელმწიფოსათვის ქრისტიანთა სხვადასხვა ჯგუფების დევნის საქმეში, მაშინვე დაკარგა მორალური ავტორიტეტი. ასეთმა პოლიტიკამ გამოიწვია დაუსრულებელი კონფლიქტი რეგიონულ ქრისტიანულ მოძრაობებთან, რომელიც დღემდე გრძელდება.⁴

ქრისტიანული „სამართლიანი ომი“

ქრისტიანობამდელმა დასავლეთის ცივილიზაციამ ხანგრძლივი გზა გაიარა, სანამ ბერძნულ-რომაულ ტრადიციაში ჩამოყალიბდებოდა მეტნაკლებად მისაღები „სამართლიანი ომის“ კონცეფცია, რომლის დროსაც ძალადობა გამართლებულია მშვიდობის, ნესრიგისა და სამართლიანობის დასაცავად.

ძველბერძნულ საზოგადოებაში გაბატონებული პოლიტიკური რეალიზმი და მორალი თუკიდიდესთან შეგვიძლია ამოვიკითხოთ. პელოპონესის ომში ათენელები მონინაალმდეგეს ასე მიმართავენ: „დასაბამიდან, სამართალი მხოლოდ თანაბარი ძალის მქონეთა შორის არის შე-

¹ St. Basil, Letters. – *A Select Library of the Nicene and Post-Nicene Fathers of the Christian Church*, ed. by Philip Schaff and Henry Wace, vol. VIII (New York, 1895), 228.

² St. Basil, Letters, 256.

³ იქვე, 226.

⁴ Shean, *Soldiering for God: Christianity and the Roman Army*, 27-28.

საძლებელი და ძლიერი იმას სჩადის რაც სურს, სუსტი კი იძულებულია ითმინოს“.¹ ასეთ ვითარებაში, როდესაც მხოლოდ ძლიერს შეუძლია სამართალზე აპელირება, სუსტს კი არაფრის უფლება არ აქვს, ყოველგვარ სამართლიანობაზე საუბარი ზედმეტია.

ძვ.წ. IV საუკუნეში პლატონის შრომებში პირველად გვხვდება ომი, როგორც ეთიკური დილემა. ის ანსხვავებს ბერძნებს შორის მიმდინარე ომებსა და ბარბაროსებთან წარმოებულ ომებს. პლატონი თვლის, რომ ამ ორ ომს შორის მნიშვნელოვანი სხვაობაა: ბარბაროსებთან ომი ბუნებრივი, მართებული მდგომარეობაა და მას ომი უნდა ეწოდოს, მაშინ როდესაც ბერძნებს შორის ომი არაბუნებრივია და მას უთანხმოება უნდა ერქვას. ამ შემთხვევაში საბრძოლო მოქმედებებს შეზღუდული და დამზოგავი სახე უნდა ჰქონდეს. არისტოტელე ეთანხმებოდა პლატონს, რომ შიდა-ბერძნული ომები უბედურება იყო, ხოლო ბარბაროსებთან ომი – ბუნებრივი და ლეგიტიმური. მთავრობა ვალდებული იყო ყოფილიყო ძლიერი და დაეცვა თავისი მოქალაქეები. ამასთანავე, ომი თვითმიზანი არ იყო. არისტოტელე აცხადებდა, რომ“ჩვენ ვომობთ მშვიდობისათვის“.² მასვე ეკუთვნის ტერმინი „სამართლიანი ომი“, რომელსაც იყენებდა ბარბაროსებთან ბერძნების ომების აღსანიშნავად.³

რომეელთა წვლილი „სამართლიანი ომის“ თეორიის ჩამოყალიბებაში მდგომარეობდა ომის სამართლიანი მიზეზების კონცეფციის შემუშავებაში.⁴ სამართლიანი ომის რომაული კონცეფცია სრულყოფილად ჩამოყალიბებული ციციერონის (106-43) შრომებში. ის ყურადღებას ამახვილებდა ორ კრიტერიუმზე: სამართლიან მიზეზსა და ლეგიტიმურ ხელისუფლებაზე. ციციერონის მტკიცებით, სამართლიანობა და ომი ერთმანეთთან უნდა ყოფილიყო დაკავშირებული.⁵ რომაული იურიდიული აზრი მოითხოვდა სამართლიანობის ანუ ომამდელი მდგომარეობის (*status quo ante bellum*) აღდგენას. ომის გამოცხადების უფლება მხოლოდ საჯარო ხელისუფლებას ჰქონდა. ციციერონმა მკაფიოდ ჩამოაყალიბა, რომ სამართლიანი ომის წარმოებისათვის შესაბამისი მიზეზი უნდა არსებობდეს. სამართლიანი მიზეზის ცნება სამი უფლებიდან წარმოდგებოდა: 1) თავის დაცვისა და მოგერიების უფლება, 2) დაკარგული საკუთრების დაბრუნების უფლება, და 3) მიყენებული ზიანისათვის დასჯისა და შურისგების უფლება.⁶ ციციერონმა გააფართოვა სა-

¹ Thucydides, *The Peloponnesian War*, translated with an introduction by Rex Warner (Harmondsworth, 1916), 5:89, 360.

² Rory Cox, *The Ethics of War up to Thomas Aquinas*. – *The Oxford Handbook of Ethics of War*, ed. by Seth Lazar and Helen Frowe (Oxford, 2018), 102-3.

³ Frederick H. Russell, *The Just War in the Middle Ages* (Cambridge, 1975), 3-4.

⁴ Russell, *The Just War in the Middle Ages*, 4.

⁵ ციციერონი ამბობს, რომ არცერთი ომი არ შეიძლება ჩაითვალოს სამართლიანად, თუკი მას წინ არ უძღვის მონინალმდევის მიერ ჩადენილი დანაშაული. John Mark Mattox, *Saint Augustine and the Theory of Just War* (London, 2006), 15.

⁶ Cox, *The Ethics of War up to Thomas Aquinas*, 104.

მართლიანი მიზეზის ცნების ფარგლები მასში მოწინააღმდეგის დასჯის ჩართვით, რაც მან თავისი არასწორი ქმედებით დაიმსახურა.¹

ქრისტიანული სამართლიანი ომის იდეა IV-V საუკუნეებში ყალიბდება ამბროსი მედიოლანელისა და ნეტარი ავგუსტინეს ნაწერებში. ამბროსი მედიოლანელი (340-97), ალბათ, პირველი იყო, ვინც ომის ქრისტიანული ეტიკა შეიმუშავა. მას ეკუთვნის დებულებები, რომ ომის მიზეზი სამართლიანი უნდა ყოფილიყო და რომ მღვდელსა და ბერს ომში მონაწილეობა არ უნდა მიეღო.² ამბროსი მედიოლანელი შინაომებისა და აჯანყებების წინააღმდეგ გამოდიოდა, მაგრამ მისაღებად მიიჩნევდა ბარბაროსებთან ომს. ამ უკანასკნელთ ბუნებრივ მტრებად თვლიდა, ხოლო მათ წინააღმდეგ ომს – ლეგიტიმურად. მეტიც, გარეშე მტრებზე გამარჯვებას, იმპერიის უსაფრთხოებასთან ერთად, ორთოდოქსული ქრისტიანობის გამარჯვებად და გავრცობად აღიქვამდა. ომი უნდა ყოფილიყო თავდაცვითი, შეთანხმებები უნდა შესრულებულიყო, მტერი არ უნდა დაემარცხებინათ უღირსი ხერხებით და დამარცხებული უნდა შეენწყალებინათ. ამბროსის მიხედვით, ასეთი ომი არათუ სამართლიანი, არამედ ქების ღირსიც იყო.³

უდანაშაულოს დაცვის მორალურმა ვალდებულებამ ამბროსი მიიყვანა თავდაცვითი ძალადობის, როგორც ქრისტიანული გულმონყალების აქტის, შენდობამდე.⁴ ის წერდა: „ადამიანი, რომელსაც შეუძლია და არ დაიცავს ვნებისაგან მოყვასს, ისევე სცოდავს, როგორც ვნების მიმყენებელი“.⁵ ამავე დროს, გასათვალისწინებელია, რომ თავისი შენდობა ამბროსის არ განუვრცია იმ შემთხვევებზე, როდესაც ქრისტიანს საკუთარი თავის დაცვა უწევდა.⁶ სხვაზე ძალადობა საკუთარი თავის გადასარჩენად იყო ეგოისტური და არა ძმური სიყვარულის გამოვლინება, ქრისტიანისათვის კი უმჯობესი იყო ზეციური ხსნა მოეპოვებინა, ვიდრე მიწიერი სხეული გადაერჩინა.⁷

ლ. სვიფტის შეფასებით, მიუხედავად იმისა, რომ სახარებისეულ მცნებებს მიმართავს, მოყვასის სიყვარულის მხედრულ სულთან მორიგების ცდით ამბროსი საკმაოდ დაშორდა პირველი საუკუნეების პაციფისტურ ტენდენციებს და დაუახლოვდა ავგუსტინეს სამართლიანი ომის იდეებს.⁸ მართლაც, ეს იყო მნიშვნელოვანი ცვლილება ქრისტიანულ აზროვნებაში, როდესაც გარკვეული ტიპის ძალადობა პირველად ჩაითვალა მორალურად დასაშვებად.

¹ Russell, *The Just War in the Middle Ages*, 5.

² Bainton, *Christian Attitudes Toward War and Peace*, 89-91.

³ Louis J. Swift, St. Ambrose on Violence and War. – *Transactions and Proceedings of the American Philological Association*, 101 (1970), 534.

⁴ Ambrose, *De Officiis*, edited with an introduction, translation, and commentary by Ivor J. Davidson, vol. I (Oxford, 2002), I, 28:136.

⁵ Ambrose, *De Officiis*, I, 36:179.

⁶ Swift, St. Ambrose on Violence and War, 537.

⁷ Ambrose, *De Officiis*, I, 28:131; III, 4:27.

⁸ Swift, St. Ambrose on Violence and War, 541-42.

ნეტარი ავგუსტინეს (354-430) შეხედულებების ჩამოყალიბება ომზე ორი მძლავრი იმპერატივის ზემოქმედების ქვეშ მიმდინარეობდა: მას უწევდა ამ თემაზე კამათი მანიქეველებთან, რომელთა მიმდევარიც ადრე თავად იყო, და მას უნდა გაემართლებინა ქრისტიანთა მონაწილეობა რომის იმპერიის ომებში.¹ ისიც გასათვალისწინებელია, რომ ამ დროს რომს უკვე უჭირდა ბარბაროსთა შემოსევებისაგან თავის დაცვა და რომაულ მშვიდობას რბევა-გაჩანაგება ენაცვლებოდა.

მანიქეველთა მოძღვრება კოსმოლოგიურ დუალიზმს ქადაგებდა, სადაც სამყარო კეთილისა (სინათლისა) და ბოროტის (სიბნელის) ბრძოლის ასპარეზი იყო. ცნობილი მანიქეველი ღვთისმეტყველის ფაუსტუს მილეველის მტკიცებით, რადგან მოსეს მისმა ღმერთმა ომის დაწყება უბრძანა, გამოდის, ის თავად იყო ბოროტების წყარო. ავგუსტინე პასუხობდა, რომ მოსეს ომები სამართლიანი იყო და სამაგიეროს მიაგებდა მათ, ვინც ამას იმსახურებდა (*Contra Faustum Manichaeum*, XXII.69-74, 78).² ძველ აღთქმაზე დაყრდნობით, ავგუსტინე ამბობდა, რომ ღმერთის განგებით ომებში დამარცხებულები მათი ცოდვებისათვის ისჯებოდნენ (*De civitate Dei*, XIX.15).³

ავგუსტინეს სამართლიანი ომის პრინციპები საკმაოდ დავალეზული ციციერონისაგან, რომელსაც ის ხშირად იმონებს. სამართლიანი ომის თაობაზე ციციერონის რიგი მოსაზრებები მხოლოდ ავგუსტინეს ნაწერებშია შემორჩენილი.⁴ ავგუსტინე აღნიშნავს, რომ ომის დროს მნიშვნელოვანია მისი მიზეზი და თუ ვინ აცხადებს მას, რისი უფლებაც აქვს ლეგიტიმურ მმართველს (*Contra Faustum Manichaeum*, XXII.75).⁵ მისი მიხედვით, ომის სამართლიანობას ოთხი ძირითადი კრიტერიუმი განსაზღვრავდა: 1. ომი ლეგიტიმურ მმართველს უნდა გამოეცხადებინა; 2. ომის მიზეზი დასაბუთებული და მორალურად მისაღები უნდა ყოფილიყო; 3. ომი გარდაუვალი იყო და სამართლიანი მიზნის მიღწევა სხვა გზით არ ხერხდებოდა, და 4. ომის წარმოება მისაღები მეთოდებით ხდებოდა.⁶ ავგუსტინეს სამართლიანი ომის დოქტრინა ყოველ-

¹ Frederick H. Russell, *Love and Hate in Medieval Warfare: The Contribution of Saint Augustine*. – *Nottingham Medieval Studies*, 31 (1987), 110.

² St. Augustin, *The Writings Against the Manichaeans and Against the Donatists*. – *A Select Library of the Nicene and Post-Nicene Fathers of the Christian Church*, ed. by Philip Schaff, vol. IV (Buffalo, 1887), 298-301, 303.

³ St. Augustin, *City of God*. – *A Select Library of the Nicene and Post-Nicene Fathers of the Christian Church*, ed. by Philip Schaff, vol. II (Buffalo, 1887), 411.

⁴ Mattox, *Saint Augustine and the Theory of Just War*, 14.

⁵ St. Augustin, *Reply to Faustus the Manichaean*, 301.

⁶ J. A. Brundage, *Holy War and the Medieval Lawyers*. – *The Holy War*, ed. T. P. Murphy (Columbus, OH, 1976), 101-2; Bainton, *Christian Attitudes Toward War and Peace*, 95-97; Russell, *Love and Hate in Medieval Warfare: The Contribution of Saint Augustine*, 114. როგორც ხედავთ, ავგუსტინე ეთანხმება ციციერონის ისეთ ფუნდამენტურ დებულებებს, როგორცაა ომის დაწყების სამართლიანი მიზეზი და ომის გამოცხადება ლეგიტიმური ხელისუფლების მიერ. მომდევნო ხანის ქრისტიანი ავტორებიც იზიარებენ ამ სულისკვეთებას და

დღიურ რეალობასთან ქრისტიანთა ადაპტაციის კარგი საშუალება გამოდგა. ის „პირველი ავტორიტეტული სწავლება იმის შესახებ, რომ შესაძლოა იმსახურო არმიაში და ამავე დროს ემსახურო ღმერთსაც“.¹

თავის დაცვისას მომხდურის მოკვლის თაობაზე ავგუსტინეს მონაზრებანი შეიცავს მსჯელობას ორი ტიპის სამართალზე: წარმავალსა და მარადიულზე. წარმავალი ანუ მინიერი, სახელმწიფოს სამართალი დასაშვებად მიიჩნევს თავდამსხმელის მოკვლას და ამას ავგუსტინეც სამართლიანად თვლის, რადგან უდანაშაულოსთვის ვნების მიყენებაზე უმჯობესი თავდამსხმელის სიკვდილია. თუმცა, მისი აზრით, ეს არ შეეფერება ქრისტიანს, რომლისგანაც მოყვასის სიყვარული მეორე ლოყის მიშვერას მოითხოვს. ავგუსტინესათვის უმჯობესია ქრისტიანმა თავისი სიცოცხლე ჩააგდოს საფრთხეში, ვიდრე მოგერიების ცდისას საფრთხე შეუქმნას თავდამსხმელის სიცოცხლეს.²

როგორც ქრისტიანს, ავგუსტინეს სძულს ომი. მისთვის უდავოა, რომ ყველა ხალხს სურს მშვიდობა. მაგრამ მშვიდობის დასამყარებლად ზოგჯერ ძალის გამოყენებაა საჭირო.³ 418 წელს დანერილ წერილში ავგუსტინე უხსნის რომაული ჩრდილოეთ აფრიკის მმართველ ბონიფაციუსს, რომ უფლის მსახურება სამხედრო სამსახურითაც შეიძლება და ადარებს ლოცვით უხილავი მტრის წინააღმდეგ ბრძოლას ხილული ბარბაროსების წინააღმდეგ იარაღით ბრძოლას. რადგანაც ომი მშვიდობისათვის წარმოებს, მის უარყოფელთა წინააღმდეგ დასაშვებია ძალადობის გამოყენება.⁴

ავგუსტინესათვის „ომის მთავარი სიავე არის ძალადობის წყურვილი, შურისმგებლის სისასტიკე, მრისხანე და უღმობელი შულლი, გამამაგებელი წინააღმდეგობა, ძალაუფლების სურვილი“ ანუ ყველა ის ცოდვა, რისკენაც საომარი მოქმედებები უბიძგებს ადამიანს და არა

ციცერონისეულ დაკარგული საკუთრების დაბრუნების უფლებასაც გამოკვეთენ თავიანთ თხზულებებში. ისიდორე სევილიელი (560-636) წერდა, რომ „სამართლიანია ომი, რომელსაც ოფიციალურად აცხადებენ და აწარმოებენ წართმეული საკუთრების დასაბრუნებლად ან მტრის მოსაგერიებლად. უსამართლოა ომი, რომელსაც იწყებენ არა კანონიერი მიზეზის, არამედ მძვინვარების გამო“. Isidore of Seville, *The Etymologies of Isidore of Seville*, translated, with introduction and notes, by Stephen A. Barney, W. J. Lewis, J. A. Beach, Oliver Berghof (Cambridge, 2006), XVIII, I:2.

¹ Stanley Windass, *Christianity versus Violence: A Social and Historical Study of War and Christianity* (London, 1964), 23.

² Richard Shelly Hartigan, Saint Augustine on War and Killing: The Problem of the Innocent. – *Journal of the History of Ideas*, 27/2 (1966), 196-97; Russell, *The Just War in the Middle Ages*, 18. ავგუსტინეს მოძღვრებაში ჩვენ ვერ ვიპოვით აქტიური წინააღმდეგობისაკენ მონოდებას. ის პასიურ მორჩილებას ქადაგებს: თუკი ქრისტიანს აიძულებენ ისეთი რამის ჩადენას, რაც მის რწმენას ეწინააღმდეგება, მან უარი უნდა თქვას შესრულებაზე და მარტვილის მოთმინებით მიიღოს სასჯელი. John Langan, *The Elements of St. Augustine's Just War Theory*. – *Journal of Religious Ethics*, 12/1 (1984), 31.

³ Hartigan, Saint Augustine on War and Killing, 198.

⁴ Langan, *The Elements of St. Augustine's Just War Theory*, 26.

მათი სიკვდილი, ვინც ისედაც მალე უნდა მოკვდეს (*Contra Faustum Manichaeum*, XXII.74).¹ მისთვის ნამდვილი მშვიდობა სამართლიანობაზე დამყარებული სიმშვიდეა, როდესაც ჰარმონია სუფევს ადამიანთა შორის და ადამიანსა და ღმერთს შორის (*De civitate Dei*, XIX.13).² ასეთი მშვიდობის მისაღწევად დაწყებული ომი სამართლიანია. ავგუსტინეს მოძღვრებაში იურიდიულ და ზნეობრივ წესრიგს შორის ისეთი კავშირი არსებობს, რომ პირველის დარღვევა ზნეობრივი ცოდვის ჩადენასაც გულისხმობს. ერი, რომელიც სხვის კანონიერ უფლებას არღვევს, ზნეობრივ კანონსაც შეურაცხყოფს. სწორედ ამიტომ, ავგუსტინეს სამართლიანი ომი მონოდეულია აღადგინოს დარღვეული ზნეობრივი წესრიგი. ასეთი მიზანი ამართლებს ძალადობას.³

ავგუსტინეს „სამართლიანი ომი“ არ ანსხვავებდა თავდაცვითსა და შეტევით, აგრესიულ ომებს,⁴ მაგრამ ის პირველი იყო ვინც ე.წ. „სამხედრო აუცილებლობის დოქტრინის“ თავისი ვერსია შემოგვთავაზა: ჯარს მხოლოდ მიზნის მიღწევისათვის აუცილებელი ძალადობა უნდა ჩაედინა.⁵ მისთვის ჯარისკაცად ყოფნა კი არ იყო ცოდვა, არამედ ის ბოროტება და შურისგების ნყურვილი, რაც ხშირად ახლდა არმიასი სამსახურს. თუკი ბოროტების ჩამდენის დასჯა და ამით მისი შემდგომი სიავის აღკვეთა, მიკერძოებისა და კმაყოფილების გარეშე ხდებოდა, ეს ფასდებოდა როგორც მოყვასისადმი სიყვარულის აქტი.⁶ ავგუსტინე ამბობს, რომ კანონი ავალებს ჯარისკაცს მოკლას მონინალმდევე, რის გამოც ის ვერ ჩაითვლება მკვლელად. ავგუსტინე ითხოვს, რომ ქრისტიანმა ჯარისკაცმა მოკლას აუცილებლობის და არა სიამოვნების გამო. გამოდის, თუკი ქრისტიანი კლავს გულისწყრომის გარეშე, ის არათუ არღვევს ღმერთის კანონს, არამედ იცავს მას სამაგიეროს მიზლის აქტიში მონაწილეობით. სწორედ აქ, ავგუსტინეს დიდი ძალისხმევა მოარიგოს ომი და კაცისკვლა სახარებისეულ მოყვასის სიყვარულთან, კარგავს თანმიმდევრულობას. ავგუსტინემ იცის, რომ მონინალმდევის რიგებში, მშვიდობიან მოსახლეობაში უდანაშაულო პირებიც არიან, თუმცა მას არ სჯერა, რომ ასეთნი მრავლად იქნებიან. მისთვის ინდივიდუალური და საზოგადოებრივი ზნეობა ერთმანეთზე გადაჯაჭვულია და მიაჩნია, რომ უსამართლო ხალხი ვერ იქნება განებივრებული სამართლიანი მოქალაქეებით.⁷ ამასთანავე, ზნეობრივ დაცემას ავგუსტინე ფიზიკურ სიკვდილს ამჯობინებს. თუკი სამართლიანმა ომმა უდანაშაულო ადამიანები შეიწირა, ეს დასანანია, მაგრამ არა დასაგმობი, რადგანაც ამ ცხოვრებაში ღმერთი ხშირად მოუვლენს განსაცდელს

¹ St. Augustin, Reply to Faustus the Manichaeon, 301.

² St. Augustin, City of God, 409.

³ Hartigan, Saint Augustine on War and Killing, 199; Langan, The Elements of St. Augustine's Just War Theory, 25.

⁴ Russell, *The Just War in the Middle Ages*, 21.

⁵ Mattox, *Saint Augustine and the Theory of Just War*, 61.

⁶ Russell, Love and Hate in Medieval Warfare: The Contribution of Saint Augustine, 111.

⁷ Hartigan, Saint Augustine on War and Killing, 200-2.

უდანაშაულოს, „თუმცა მარადისობაში ისინი აიცილებენ სასჯელს“ (*De civitate Dei*, I.9). მისი თვალთახედვით, სხეულის მოსპობა შესაძლოა უკეთესიც კი ყოფილიყო ცოდვილის სულისათვის.¹

ჯ. ლანგანი უდანაშაულო მშვიდობიანი მოსახლეობის მიმართ ავგუსტინეს პოზიციას იმით ხსნის, რომ 1) თუკი მოსეს ომებში ღმერთის სამართალი არ ითხოვდა უდანაშაულოთა შეწყალებას, რატომ უნდა მოეთხოვა ეს ავგუსტინეს? 2) მსხვერპლის მინიმალური შესაძლო დავინახოთ ავგუსტინეს მონოდეებში, არ მიეცათ ომის დროს გასაქანი ადამიანური ვნებებისათვის.² თუკი მეორე შემთხვევაში ავტორს უნდა დავეთანხმოთ, ვერ გავიზიარებთ მისი პირველი არგუმენტის ძალას. ასეთ გარემოებებში ღმერთზე აპელირება რომ გამართლებული არ იყო და უფრო მტკიცე ზნეობრივი პოზიციის ჩამოყალიბება იყო საჭირო, ეს მომდევნო საუკუნეებში ქრისტიანების მიერ წარმოებულმა ომების სისასტიკემაც აჩვენა.

ავგუსტინესათვის უდანაშაულოთა ხვედრი არ არის მნიშვნელოვანი, მისთვის მთავარია დაცული იყოს სამართლიანი ომის პირობები და დადასტურებული იყოს მონინაალმდეგის ზნეობრივი ბრალეულობა. ამიტომაც წერდა რ. ბენეტონი, რომ ავგუსტინეს ეთიკა ძალადობის გასამართლებლად გამოიყენებოდა, რადგანაც მართალსა და მტყუანს არჩევდნენ არა ჩადენილის, არამედ პოზიციის მიხედვით.³

რ. ჰარტიგანი აღნიშნავს იმ შეუთავსებლობას, რომელიც ახასიათებს ავგუსტინეს შეხედულებებს საზოგადო და კერძო ზნეობაზე, ისე რომ, ერთგან ბოროტის ვნებაც კი აკრძალულია და მეორეგან, უდანაშაულოს მოკვლაც შეიძლება. ავტორს უნდა დავეთანხმოთ შეფასებაში, რომ ეს შეუთავსებლობა დღესაც ძირს უთხრის ქრისტიანულ ეთიკას.⁴

ავგუსტინეს ნაწერებში საღვთო ომის ნაწამძღვრების პოვნაც შეიძლება. მისი შეხედულება, რომ ზოგიერთი ომი ღმერთის მიერაა ნაბრძანები, ცვლის ომის მიზეზების შინაარსს და აფართოებს მის ფარგლებს. ზეციური განკარგულება ომის ყველა სხვა გამომწვევ მიზეზს აღემატება და ამართლებს ომში მონაწილეობას.⁵ მანიქეველებთან კამათში ავგუსტინე ამართლებს მოსეს და ამბობს, რომ ის ომებს ღმერთის ბრძანებით აწარმოებდა და ეს სისასტიკის კი არა, მორჩილების გამოვლინება იყო (*Contra Faustum Manichaeum*, XXII.74).⁶ თუკი ომი მიმდინარეობს ღმერთის ბრძანების შესაბამისად, ასეთი ომი სამართლიანია.

¹ Bainton, *Christian Attitudes Toward War and Peace*, 92.

² Langan, *The Elements of St. Augustine's Just War Theory*, 32.

³ Bainton, *Christian Attitudes Toward War and Peace*, 92. აქედან შორს არ არის იმ სულისკვეთებამდე, რომლითაც სულდგმულობდა ალბიგოური ჯვაროსნული ლაშქარი 1209 წელს ბეზიეს ხოცვა-ჟლეტის დროს: კითხვაზე თუ როგორ გაერჩიათ კათოლიკე და ერეტიკოსი, შაპის ლეგატმა უპასუხა, – «ყველანი დახოცეთ. ღმერთი იცნობს თავისიანს». *Caesarii Heisterbacensis, Dialogus Miraculorum*, ed. Joseph Strange, vol. I (Cologne, 1851), 302.

⁴ Hartigan, *Saint Augustine on War and Killing*, 204.

⁵ Mattox, *Saint Augustine and the Theory of Just War*, 48-49.

⁶ St. Augustin, *Reply to Faustus the Manichaean*, 301.

შეუძლებელია იმის დადგენა, ვინც უფლის ბრძანებით აწარმოებს ომს, რადგანაც ღმერთი ყოველთვის მართალია (*Contra Faustum Manichaeum*, XXII.75).¹ შემთხვევითი არ არის, რომ ავეუსტინეს “სამართლიანი ომის” კონცეფციამ მომავალში გზა გაუხსნა საღვთო და ჯვაროსნულ ომებს, რომლებიც ყოველგვარი „ბოროტების“ წინააღმდეგ იყვნენ მიმართულნი.²

Mamuka Tsursumia

From the Pacifism of the Gospel to the Idea of the Just War: The Attitude of the Early Church to the War

The attitude of the early Christians towards the war and military service has been a point of scholarly debate for a long time. There is a certain scholarly consensus concerning the following: 1) The first Christians rejected the idea of war and military service; 2) From the end of the 2nd century, despite the teachings of the Christian fathers, military service gradually became acceptable to the Christians; 3) starting from the rule of Constantine, following the changes in the political situation, Christianity elaborates a Just War theory; 4) there were regional variations concerning the attitude to military service: anti-military feelings were stronger in the centre and milder in the border regions.

The basis of the early Christian pacifism was the words by Jesus and his behaviour. Clearly, Jesus found the idea of war absolutely unacceptable. Jesus' followers were also dedicated to this rule. Peter the Apostle preached obedience in this world and rejected the principle of revenge. Paul the Apostle claimed that the battle of a Christian is spiritual.

R. Bainton refers to the period of the early church from the persecution of Christianity to the rule of Constantinople as *the age of pacifism* during which not a single Christian author accepts the participation of Christians in battle. According to the figure provided by R. Sider, nine different authors say in 16 texts that murder has to be condemned. Until Constantine no Christian author says that a Christian can shed blood due to certain circumstances.

When reading the works by the church fathers of the first centuries, it becomes obvious that they preach to love one's neighbour and reject any manifestation of violence and military service. In approximately 155 Justin Martyr (100-65) repudiates violence, refuses to fight against adversaries and advises the believers to die voluntarily recognising Christ rather than lie in order to save their own lives. (*First Apology*, XXXIX). In 167 Tatian (120-80) declares proudly that he did not desire earthly glory and “declined military command” (*Oratio ad Graecos*, XI).

---

¹ St. Augustin, Reply to Faustus the Manichaeon, 301.

² Russell, *The Just War in the Middle Ages*, 20.

In 176/7 Athenagoras (133-90) explains to Marcus Aurelius and his son, Commodus that Christians do not respond to violence with violence but with love and patience and acquaints them with the moral principles of the Christian doctrine: “love your enemies, bless them that curse you, pray for them that persecute you” (*Legatio Pro Christianis*, XI). Athenagoras points out that Christians did not watch the gladiators’ fight as to them “deeming that to see a man put to death is much the same as killing him” (*Legatio Pro Christianis*, XXXV).

In about 180 Irenaeus (130-202) cites Isaiah (“and they shall break down their swords into ploughshares, and their spears into pruning-hooks, and they shall no longer learn to fight” (Isaiah 2:4), and adds that Jesus accomplished this prophecy and brought peace to the world (*Adversus Haereses*, IV.XXXIV).

As frequently emphasised by Clement of Alexandria (150-215), Christians believe that “for it is not in war, but in peace, that we are trained” (*Paedagogus*, I.12). In addition, a Christian could not wear a ring with the symbol of a sword or a bow as they did not match the spirit of pacifism (*Paedagogus*, III.11).

At the junction of the 2nd-3rd centuries Minucius Felix rejects a manslaughter and to him even watching this act is unacceptable. For Cyprian (202-58) killing a man is a deadly sin. Moreover, the words of Cyprian against violence are considered to be representative of the pacifist attitude: “The whole world is wet with mutual blood; and murder, which in the case of an individual is admitted to be a crime, but is called a virtue when it is committed wholesale” (*Epistula*, I.6).

The Didascalia, compiled in the first half of 3rd century, forbids Christian episcopos and deacons to take offerings from both murderers and Roman officials who are defiled by participating in wars. In the same century Hippolytus of Rome strictly condemned Christians serving in the Roman army. Origen (185-254) declares that “Gospel doctrine of peace does not permit men to take vengeance even upon enemies” (*Contra Celsum*, II.XXX) and that Christ had banned all types of murder. (*Contra Celsum*, III.VII). Arnobius (-330) writes that for a Christian “it is better to suffer wrong than to inflict it, that we should rather shed our own blood than stain our hands and our conscience with that of another” (*Adversus Gentes*, I.6).

Tertullian (160-225) was frequently blamed for expressing ambiguous ideas towards violence and military service. Indeed, his earlier writings, to some extent, give grounds for such conclusions. In the work written in 197 Tertullian goes against violence and considers that “better to be slain than to slay” (*Apologeticus*, XXXVII). However, in the same work he declares to the Roman government that Christians collaborate and fight together with other Roman citizens (*Apologeticus*, XLII). In 201 Tertullian severely criticises the oath given by soldiers which is in contrast to the oath given to God. The author also is against the participation of soldiers in idolatrous and other rituals (*De Corona*, XI, XII). In *De Idololatria*, written in 203-206 responding to the question whether a believer was able to serve in the army if he did not have to offer sacrifice or shed blood, Tertullian answers ardently: “There is no agreement

between the divine and the human sacrament, the standard of Christ and the standard of the devil, the camp of light and the camp of darkness. One soul cannot serve to two masters – God and Caesar” (*De Idololatria*, XIX).

This ambiguity can easily be explained by the historical situation in which Tertullian lived. It is also worth noting that in works written in 197 the author makes only a cursory mention about Christian’s serving in the army which means the issue of military service had not yet acquired significant importance. However, in 201 Tertullian already openly expresses his dissatisfaction with Christians doing military service which must have been conditioned by the increase in the number of Christians in the army as a result of the Severan reforms. Tertullian saw serious threat and fundamental discrepancy of military service with Christian ideals.

The first mention of Christians in the Roman army dates back to approximately the year 173 when, according to the story, the prayer of the Christian soldiers of the *Legio XII Fulminata* brought victory to the Romans fighting against Germans. For the last quarter of the 2nd century the number of Christians in the Roman Empire increases and they become visible in the army. The epigraphic material, inscriptions on gravestones, confirms that existence of Christians became visible in the Roman army during the rule of Marcus Aurelius (161-80). In the end of the 2nd century the issue of Christian soldiers first becomes acute.

In the 2nd-3rd cc along with the increase in the number of Christians in Roman legions, their arguments also appear. The works of Christian authors who sided with militarism have not reached us. However, their existence may be supposed based on the work by Tertullian, *De Idolatria*, in which he strictly opposes these opinions. From the text by Tertullian we learn that these authors base their judgement on Joshua from the old testament and Centurion from the new testament who became a believer and more importantly, John the Baptist, who advised the soldiers how to live, but never forbade them to kill (Luke 3:14). Despite all this, Tertullian contradicts them Jesus: “the Lord afterward, in disarming Peter, unbelted every soldier” (*De Idololatria*, XIX).

The protest expressed by Tertullian against the development of Roman society and Christianity in this way proved to be futile. Pacifism of early Christians and their enthusiasm proved to be unable to cope with historical reality.

J. Childress names three moral dilemmas which drove the Christians towards participating in war: 1) the recognition of prevention of harm as a requirement of neighbour-love; 2) the related sense of responsibility for omissions; 3) the test proposed by Celsus to the Christians was to think about the consequences if all the people abstaining from military service.

A number of historians note the change in the attitude of the Christian church to war and refer to this fact as a capitulation of the Church before the State. Bainton, Harnack and Cadoux characterise the position of the Church towards the war as the end of pacifism and the period of radical changes regarding the foundations of the Christian faith.

In his early works Lactantius (250-325) protests vehemently against shedding blood. Specifically, in 303-11 he writes: “For when God forbids us to kill, He not only prohibits us from open violence, which is not even allowed by the public laws, but He warns us against the commission of those things which are esteemed lawful among men. Thus it will be neither lawful for a just man to engage in warfare... nor to accuse any one of a capital charge, because it makes no difference whether you put a man to death by word by sword since it is the act of putting to death itself which is prohibited” (*Institutiones Divinae*, VI.20). In a later work, written when Lactantius is already an advisor to Constantine the Great, he displays a different approach: “And as for bravery, if you fight in defence of your country, it is good, if against your country, is an evil” (*Epitome Divinarum Institutionum*, LXI). In the manuscript of 320 he goes against capital punishment although he says nothing about wars.

St. Athanasius (297-373), Patriarch of Alexandria, expresses his position even more clearly: “it is not right to kill, yet in war it is lawful and praiseworthy to destroy the enemy.” The same opinion is maintained by Isidore of Pelusium (5th c.) who declared that murdering a man is a sin whereas killing a man in war is not.

This position of the official church was not shared by many: St. Martin of Tours rejects the idea that Christians can serve in the army; the same approach is practised by St. Gregory of Nazianzus, John Chrysostom, and Basil the Great.

It took a long time for the pre-Christian Western civilization to develop a more or less acceptable concept of Just War into Greek and Roman tradition. This theory maintains that violence can be justified in order to defend peace, order and justice.

The war as an ethical dilemma is first mentioned in Plato’s work in 4th century BC. He differentiates the wars between the Greeks on the one hand and the wars against the Barbarians on the other. Plato believes that there is an important difference between these two wars: the war against Barbarians is a natural, justifiable phenomenon and is to be called “the war” whereas a war between Greeks is unnatural and should be labelled as a discord. In the latter case military actions must be restricted and sparing. Aristotle agreed with Plato in that internal Greek wars were disastrous whereas the wars against Barbarians – natural and legitimate. Aristotle is the author of the term “the just war” employed to designate wars conducted by the Greeks against the Barbarians.

The Roman theory of the just war is well-described in works by Cicero (106-43). The author paid attention to two criteria: the just cause and legitimate government. According to Cicero, justice and war should be connected. Roman legal thought called for the restoration of justice or the pre-war state (*status quo ante bellum*).

The idea of Christian just war was formed in the 4th-5th centuries in the works of Ambrosius of Milan and Saint Augustine. Ambrosius (340-97) was the first to have elaborated Christian ethics of the war. He is the author of statements that the cause of the war had to be just and that priests and monks did not have the right to participate in it. Ambrosius was against internal wars and rebellions

although found the wars against the Barbarians quite acceptable. He considered the latter natural enemies and the war against them was referred to as a legitimate war. Moreover, victory against intruders and invaders, along with the security of the Empire, was perceived as a victory of Orthodox Christianity and its spreading. The war had to be defensive and the agreements had to be followed, the enemy had to be beaten by employing fair strategies and when beaten, the enemies had to be pardoned. According to Ambrosius, such wars are not only just, but worth praising as well.

The principles of the just war introduced by St. Augustine (354-430) are heavily indebted to Cicero's works which he frequently refers to. Augustine indicates that the reasons for the declaration of war are important and only legitimate rulers are authorised to unleash them (*Contra Faustum Manichaeum*, XXII.75). Augustine believed that the justness of the war was determined by the following four criteria: 1) Declaration of the war by a legitimate ruler; 2) Justified and morally acceptable reason for the war; 3) Inevitability of the war, that is, there must be no other way of achieving the legitimate objective; 4) War must be fought by acceptable means.

As a true Christian, Augustine hated war and found it indisputable that all people desire peace. However, he also states that in order to maintain peace it is sometimes necessary to employ force. In a letter of 418 Augustine explains to Boniface, ruler of the Roman North Africa, that it is possible to serve God through military service and compares fighting against invisible enemies by means of prayers to taking up arms against visible Barbarians. As long as the war is for peace, it is acceptable to use force against the party rejecting it.

Although the theory of the just war described by Augustine did not differentiate defensive or offensive wars, he was the first to put forward a new version of the so called 'the doctrine of military necessity': the army was supposed to be violent only if it was absolutely necessary to achieve the goal.

It is possible to find the pre-requisites of the Holy War in Augustine's writings. Moreover, his opinion regarding the proposition that some of the wars are ordered by God changes the contents of the reasons for the war and broadens its borders. The divine order from heaven exceeds all the other reasons causing the war and justifies participation in it. In the debates against Manichaeans, Augustine justified Moses as, according to the author, Moses conducted the wars only by the order of God which was the manifestation of obedience and not that of ruthlessness (*Contra Faustum Manichaeum*, XXII.74). If the war progresses following the order from God, it is just. It is not possible to blame those who conduct the war by the order of God as God is always right (*Contra Faustum Manichaeum*, XXII.75). It is not accidental that later the theory of the just war opened the way to holy wars and crusades which were aimed against all the "evil" in the world.

ირმა ხოსიტაშვილი

მე-17 საუკუნის სომეხი ავტორი იაკობ კარინელი ერთი ისტორიული ფაქტის შესახებ

იაკობ კარინელი მე-17 საუკუნის სომეხი ჟამთააღმწერელი და ქალაქ კარინის (დღევანდელი ერზრუმი, თურქეთი) ღვთისმშობლის ტაძრის წინამძღვარია. ჩვენამდე მოღწეულ მის თხზულებებს შორის არის „ჟამთააღმწერლობა“¹, მამამისის, ქალაქ კარინის ხუცესის, გეორგის ბიოგრაფია,² „კეთილად ნაგები ქალაქი კარინი“³ და 1653 წლის კარინის ღვთისმშობლის სახელობის ეკლესიის გაძარცვის ისტორია.⁴

ავტორის შესახებ მცირე ბიოგრაფიულ ცნობებს მისსავე თხზულებებში ვხვდებით. ამ ცნობებზე დაყრდნობით ვიცით, რომ იგი დაიბადა 1618 წელს „კეთილად ნაგებ თეოდუსოპოლისში“, რომელსაც მოგვიანებით კარინი უწოდეს. ავტორის გარდაცვალების შესახებ ცნობები არ მოგვეპოვება. დაზუსტებით ვიცით, რომ იგი ჯერ კიდევ 1672 წელს ცოცხალი ყოფილა, რადგან უკანასკნელი მოვლენა, რომელსაც ავტორი „ჟამთააღმწერლობაში“ ასახელებს ამ წელს მომხდარა.

იაკობ კარინელის მამა კარინში ერთ-ერთი მონასტრის არქიმანდრიტი იყო, რომლის შესახებაც ცოტა უფრო ქვემოთ გვექნება საუბარი. თავად იაკობს კი, იმ დროისათვის ღვთისმეტყველებასა და სომხურ ისტორიოგრაფიაში საუკეთესო განათლება მიუღია. მისივე ცნობით, 1641 წელს, ეჩმიადინში, მას მღვდლად ხელი დაასხა კათოლიკოსმა ფილიპე I ალბაკელმა (1633-1655 წწ.), რის შემდეგაც, იგი კარინში მამამისთან დაბრუნდა.

კარინის ღვთისმშობლის სახელობის ეკლესიის გაძარცვის ისტორია შემონახულია მ. მაშტოცის სახელობის ძველ ხელნაწერთა კვლევითი ინსტიტუტის – მატენადარანის კოლექციაში №2995⁵ (1752 წ.) და 6483⁶ (1757 წ.). თუ აღნიშნული ხელნაწერთა გადანერის წლებს შორის მცირე პერიოდს გათვალისწინებით, შეგვიძლია ვიფიქროთ, რომ აღნიშნული ისტორია იმ პერიოდისათვის საკმაოდ პოპულარი ყოფილა.

---

¹   სანტრ ძამანასკაგრიოქიონსერ XIII-XVIII იქ., ჯაკიქუან ყ.ა., ჯ. 1, 1951, სქსან, 239-244:

²   იქვე, სანტრ ძამანასკაგრიოქიონსერ..., ჯ. 1, სქ 246-149:

³   სანტრ ძამანასკაგრიოქიონსერ XIII-XVIII იქ., ჯაკიქუან ყ.ა., ჯ. 2, 1956, 541-582:

⁴   ყარაყაქსი ჟოსთანსანგ, სქლადქი ყქერქს ჯაქიგ, (ყაღარჯაყასო, 1903), 53-60:

⁵   ჰიღვასკ ღქნსადყავ სჯაჯოიგქი ანქან მათსნაღარანქი, ჯ. 1, სქსან, 450:

⁶   ჰიღვასკ ღქნსადყავ სჯაჯოიგქი ანქან მათსნაღარანქი, ჯ. 2, სქსან, 164:

ეკლესიის გაძარცვის ისტორია 1903 წელს გამოაქვეყნა კ. კოსტანინანცმა.¹ ხელნაწერებში დაცული ცნობა გამოცემული ტექსტისგან მცირე ვარიანტული ცვლილებებით სხვაობს, რაც გვაფიქრებინებს, რომ კ.კოსტანინანცი ტექსტის გამოცემისას კიდევ სხვა წუსხით სარგებლობდა, შესავალში კი ამის შესახებ არაფერს ამბობს.

ახლა რაც შეეხება თავად ამ ისტორიას. თხზულებაში გვხვდება როგორც გარდამავალი გრაზარის (საშუალო სომხური ენა), ასევე აშხარაზარის (თანამედროვე აღმოსავლური სომხური ენა) ნიშნები, ავტორი იყენებს თურქული ლექსიკაც, ყველა ეს კომპონენტი კი დამახასიათებელია სომხური ენის კარინული დიალექტისათვის. იმისათვის, რომ ტექსტზე მცირე წარმოდგენა შეგვექმნას მოვიტანთ მის მოკლე შინაარსს.

ღვთისმშობლის ეკლესიის გაძარცვის ისტორია ერთ საინტერესო მაგალითს წარმოგვიდგენს მე-17 საუკუნის სომხური ეკლესიისა და ოსმალეთის იმპერიის ურთიერთობიდან.

თხზულების დასაწყისში ავტორი იმ პერიოდს აზუსტებს, როცა ეს ფაქტი მოხდა: „თურქთა ბატონობის ჟამს, სტამბოლის იმპერიის თვითმპყრობელი დიდი სულთნის მაჰმედის დროს, რომელიც გაბატონებული იყო ვიდრე ყარსამდე და კალზვანამდე, ივნისის თვის პირველს, წმ. განმანათლებლის მარხვაში, ხუთშაბათის ღამეს მოხდა ეს შემთხვევა...“² ცნობაში დასახელებული სულთანი არის მეჰმედ IV (1642-1693 წწ.), ხოლო რაც შეეხება მარხვას, ეს არის მცირე მარხვა, რომელიც წინ უძღვის „წმ. გრიგორ განმანათლებლის ნაწილთა პოვნის“ დღესასწაულს. სხვანაირად მას „ზაფხულის მარხვასაც“ უწოდებენ.

შემდეგ კარინელი უშუალოდ იწყებს მოყოლას თუ როგორ შეიპარნენ ქურდები ეკლესიაში ფანჯრიდან, ჩარდახის მხრიდან. ამ დროს ტაძარში 5 მცველი იყო, რომლებსაც ეძინათ და ქურდების შემოსვლა ვერ გაიგეს. მძარცველებმა მრავალი ჭურჭელი, ჯვარი, ბარძიმი და ვერცხლის საცეცხლო, სახარება, შესამოსელი წაიღეს. სანამ ისინი აგროვებდნენ ნივთებს, ეკლესიის მცველები გამოფხიზლდნენ, გაიქცნენ გარეთ და ყვირილი დაიწყეს უბანში. ქურდები გაიქცნენ.

დილას ინათა თუ არა, ცუდი ამბის მაცნენი ტირილით მოვიდნენ მთავარ ხუცესთან ტერ გეორგთან, რომელიც იყო იაკობის მამა და მოახსენეს ღამით მომხდარი ძარცვის შესახებ. ხუცესი, მრევლი და სამღვდლოება მოგროვდნენ ტაძრის კართან, ღმერთს დახმარება სთხოვეს და გაემართნენ არაზრუმის ფაშასთან მურთაზთან. ავტორიამ უკანასკნელის მიმართ დადებითად არის განწყობილი და ეს შეინიშნება მის დახასიათებაშიც „[ფაშა] იყო მშვენიერი შესახედაობისა და საშუალო სიმაღლის“. მან მოუხმინა მომჩივნებს და გამოიკითხა ქურდობის დეტალები. მათ კი მოახსენეს, რომ ქურდები თურქები იყვნენ, რიცხვით ათნი. მაშინ განრისხდა იგი და უბრძანა თავის მსაჯულთუხუცესს და

¹ ყარაყაყი უთათანსანს, *სტეჟაჟიქი ვლექსი ჯაჟიგ*, (ყარაყაყაყაი, 1903), 53-60:

² ყარაყაყი უთათანსანს, *სტეჟაჟიქი...*, 54:

სხვა მხედართმთავრებს, რომ სასწრაფოდ მიეშურებინათ ნაჰანგის ოთხივე მხარეს და მოეძებნათ ისინი სხვა გავარებში და იქვე დაავალა, რომ თუ ვერ იპოვნინდნენ ქურდებს, ბოროტმოქმედთა ნაცვლად მათ დასჯიდა სასტიკი სიკვდილით. ფაშამ ასეთივე ბრძანება ქალაქშიც გასცა. გამობრუნდნენ მომჩივნენი და ის ღამე ლოცვა-ვედრებაში გაათენეს.

მესამე დღეს, შაბათს, მზის ამოსვლისთანავე სასიხარულო ხმა მოვიდა ფაშასთან, რომ ქურდები დაუჭერიათ სულ 12 სული, კელის ქვეყანაში, ლაკზის ხეობის სოფელში, რომელსაც ღზლქანს უწოდებენ. ამ ამბით გახარებულმა სომხებმა მადლობა შესწირეს ღმერთს დახმარებისთვის. აღნიშნული ხეობის შესახებ იაკობი თავის „კეთილად ნაგებ ქალაქ კარინშიც“ წერს და ამბობს, რომ „ლაკზის ხეობაში არის საქებარი დაბები, მრავალი სოფლით, აყვავებული და მინდვრებიანი... დაბა-ქალაქ კელის აქვს პატარა ციხე-სიმაგრე. ახლა აქ არის რეზიდენცია, ორი მონასტერი, სადაც მონაზვნები ცხოვრობენ, [მის გვერდით კი] არის მრავალი სომხური სოფელი, გავარს კი ღზლქანს უწოდებენ“.¹

კვირა დღეს ფაშამ მოიწვია დივანი, მოიყვანეს თორმეტივე ქურდი. მათი მეთაური იყო მეფის მსახური, დიდებული, რომელსაც 3 სოფელი ეპყრა სამართავად და ზედმეტსახელად პარმაზს უწოდებდნენ, ხოლო მეორე იყო მოლა, სახელად შაჰანი. უთხრა მათ ფაშამ, რომ ისინი ცნობილი ადამიანები იყვნენ, სულთნის სახელით მოქმედებდნენ, ამიტომ სიმართლე ეთქვათ ეს საქმე მათი ჩადენილი იყო თუ არა. მათ უარყვეს დანაშაული. მაშინ ბრძანა ფაშამ მათი დასჯა, მაგრამ შეშინებულმა მოლა შაჰანმა აღიარა დანაშაული და ისიც უთხრა, თუ სად ინახავდნენ მოპარულ ნივთებს. ხოლო მისი თანამზრახველები შეეცადნენ, რომ თავი ემართლებინათ და თქვეს: მოლამ გვასწავლა, რომ „სომხის თხა და ეკლესიის ქონება თურქისათვის ალალია, ამისათვის მოვიქეცით ასე“.²

განრისხებულმა ფაშამ ლაშქარი გაგზავნა ლაკზში და გააყოლა ერთ-ერთი ქურდი მოპარული ნივთების წამოსაღებად. როდესაც დააბრუნეს ნივთები, ფაშამ დივანთან მოუხმო სამღვდელეობას მათ გადასაცემად ათასი ათასობით თურქის წინაშე და უთხრა: „თქვენი ჯვრები ძლიერია, ერთი რომ არ დაიკარგა, მეორე, რომ სახელი გამითქვა, რადგან ამდენი ქურდი დავიჭირე. ჩემთვის ამ ქვეყანაში ადამიანი ღირებულება, მოდით და თქვენი ნივთები აიღეთ.“³ ქურდთაგან ექვსს მარჯვენა ხელი მოაჭრეს, ხოლო თორმეტივე სხვა წამებით აწამეს. ფაშას ამ საქმისათვის ერთი მონეტა არ აუღია. როგორც თავად იაკობი წერს, ეს ამბავი 3-4 დღის მანძილზე გრძელდებოდა. მისივე თქმით, ამ ამბით „ამაღლდა რქა სომეხთა“ და გამოუთქმელი და ენით აუნერელი სიხარული იყო მათ შორის.

ანდერძის ბოლოს ბერისათვის დამახასიათებელი თავმდაბლობით წერს იაკობი, რომ მან უღირსმა და ცოდვებით სავსემ, დაწერა ეს ის-

¹ შანრ ძამანსაკაყიოქიონსერ..., ჯაკიქას ყ.ა., 2. 2, 550:

² ყიუსანსანგყ., *Sheqeqhe*..., 58:

³ იქვე, 58.

ტორია მომავალი თაობისა და ამ მონასტრის მსახურთათვის, რათა იცოდნენ და ფრთხილად იყვნენ. სულ ბოლოს კი აზუსტებს თუ როდის მოხდა ეს ამბავი: „ეს იყო ჩვენი წელთაღრიცხვის 1102 წელს, წმ. ეჩმიაძინის უფალ ფილიპეს, სამგზის სანატრელი კათოლიკოსის მამამთავრობისას და ქალაქ კარინის ვარდაპეტის სარგისის დროს, რომელმაც აღმშენებლობით მრავალჯერ გაამშვენა ჩვენი მონასტერი“.¹

ამრიგად, ეს მომხდარა 1653² წელს, სომეხთა კათოლიკოსის ფილიპე I-ის (1633-1655 წწ.) დროს, რომელმაც აკურთხა იაკობი მღვდლად ეჩმიაძინში და ქალაქ კარინის მმართველის სარგის ვარდაპეტის დროს, რომელიც ყოფილა ამ მონასტრის ხელახლა მაშენებელი.

რითია ეს ისტორია ჩვენთვის მნიშვნელოვანი და საინტერესო? პირველ რიგში იმით, რომ ასახელებს ისტორიულ პირებს, თურქთა და სომეხთა საერო თუ სასულიერო მოღვაწეებს. ისტორია ხომ წყაროთა საფუძველზე დგება და ამიტომ ასეთ წყაროებს პირველადი მნიშვნელობა აქვს. მეორე და ასევე ძალიან მნიშვნელოვანი ფაქტორი ამ ისტორიისა არის მოვლენათა დანვრილებითი აღწერა, რაც მაშინდელი ოსმალთა თურქეთის სოციალურ-პოლიტიკური მდგომარეობის ნათელ სურათს გვაძლევს.

გარდა ამისა, როგორც უკვე ზემოთ აღვნიშნეთ, იაკობს სხვა თხზულებებთან ერთად დაუწერია „კეთილად ნაგები ქალაქი კარინი“, რომელშიც ქალაქ კარინის იგივე ერზურუმის დაარსებისა და შემდგომი ისტორიის გარდა, მოცემულია მთელი „ზემო სომხეთის“ იგივე ერზურუმის ვილაიეთის ისტორიულ-გეოგრაფიული აღწერა, მისი პოლიტიკური და სოციალური მდგომარეობა. ამის გამო აღნიშნული წყარო მეტად მნიშვნელოვანია ამ პერიოდის ისტორიის შესასწავლად.

ერზურუმი საუკუნეთა განმავლობაში ოსმალეთის იმპერიის ჩრდილო-აღმოსავლეთის საზღვარზე მდებარე მთავარ ციხე-ბურჯს წარმოადგენდა. ის იყო ოსმალთათვის მთავარი დასაყრდენი არამარტო საქართველოს, არამედ აღმოსავლეთ სომხეთსა და ირანზე იერიშის მისატანად.

დაარსების დღიდან კარინი-თეოდოსიოპოლისი-არზურუმი-ერზურუმი, იმის გამო რომ მდებარეობდა მცირე აზიასა და სპარსეთის დამაკავშირებელ მთავარ გზაზე, ისორიულად ის დასავლეთ სომხეთის ყველაზე დიდი ქალაქი იყო, ახლა კი ის აღმოსავლეთ თურქეთის ერთ-ერთ მთავარ ქალაქს წარმოადგენს.

1049 წელს სელჩუკთა მიერ ქალაქ არნის დანგრევის შემდეგ ქალაქის მოსახლეობა თეოდოსიოპოლისში გადავიდა, რის შემდეგაც ქალაქს არზან არ-რუმ – იგივე რომის არზანი ეწოდა, ეს არის არაბული სახელი, საიდანაც უკვე მოგვიანებით წარმოიშვა სახელი ერზურუმი.

როგორც ვიცით, მთელი XVI-XVII საუკუნეების განმავლობაში ყიზილბაშურ ირანსა და ოსმალეთს შორის გამუდმებული ომი წარმოებდა. ამ ომის ასპარეზი კი საკუთრივ ამ ქვეყნებისა, საქართველო და

¹ Կոստանեսტ Կ., *Տեղագիր...*, 60-61:

² სომხური წელთაღრიცხვის გამოთვლისას ტექსტში მოცემულ თარიღს ვუმატებთ 551/2 წელს.

სომხეთიც იყო, რამაც მძიმე კვალი დაამჩნია ამ ქვეყნების შემდგომ განვითარებას.

XVI საუკუნის I ნახევარში ოსმალეთის იმპერია მსოფლიოში ერთ-ერთი ყველაზე ძლიერი სახელმწიფო იყო. ამ დროიდან ძლიერდება ოსმალეთის შეტევა ირანის, ამიერკავკასიისა და არაბული ქვეყნების წინააღმდეგ. ოსმალეთს განსაკუთრებით აინტერესებდა ამიერკავკასიის დაპყრობა, რადგან მისი ხელში ჩაგდება, ოსმალეთს საშუალება ეძლეოდა უშუალოდ დაეწყო შეტევა ჩრდილო-დასავლეთიდან საკუთრივ ირანის წინააღმდეგ. გარდა ამისა, ოსმალეთისთვის განსაკუთრებულად დიდი მნიშვნელობა ჰქონდა ამიერკავკასიაზე გამავალი სავაჭრო გზების ხელში ჩადგებას, მისი ბუნებრივი რესურსებისა და სიმდიდრის ხელში ჩაგდებას.

ოსმალეთი ახალი ტერიტორიების დაპყრობის შემდეგ დაპყრობილ ადგილებს სანჯაყებად ყოფდა, აღწერდა და კანუნ-ნამეს (კანონთა წიგნები) ადგენდა. ამ ღონისძიების გატარებით სულთანს სურდა დაპყრობილი ქვეყნის ინკორპორაცია, აქ „ოსმალობის“ (ოსმალური სოციალურ-პოლიტიკური სისტემის) დამყარება. იაკობი თავის „კეთილადნაგებ კარინში“ აღწერს ოსმალეთის მმართველობის სისტემას და იქვე დასძენს, რომ განსხვავებით ქრისტიანებისა და ებრაელებისაგან, რომლებიც ამპარტავანნი არიან და მეფეს უპირისპირდებიან, თურქები ერთგულნი არიან მთავრობისა და ყველა იმხანი და ბეგლართბეგი მეფეს ემორჩილება. ეს იყო შედეგი მკაცრი პოლიტიკური მმართველობისა. თუმცა, როდესაც ირან-ოსმალეთის ომებს ეხება, ავტორი წერს, რომ სპარსელები თურქებზე არანაკლები ბარბაროსები აღმოჩნდნენ. საქმე ისაა, რომ გამუდმებული ომების ფონზე დასავლეთსა თუ აღმოსავლეთში, ოსმალეთის სულთანი ქვეყნების დამორჩილებისას რიგ შემთხვევებში იძულებული იყო კომპრომისზე წასულიყო. ოსმალები დასახული მიზნის ერთბაშად განხორციელებას ვერ ახერხებდნენ და დაპყრობილი ქვეყნების გაოსმალების პროცესი საუკუნეთა მანძილზე გრძელდებოდა.

თუ განვიხილავთ საქართველოს მაგალითს, დავინახავთ, რომ ოსმალეთის მთავრობა მოქნილსა და ფრთხილ პოლიტიკას ახორციელებდა ქართველი ფეოდალების მიმართ. გამაჰმადიანებულ ქართველებს იგი პრივილეგიებულ მდგომარეობაში აყენებდა, მაგრამ ამავე დროს, ჩანს, ითმენდა ზოგიერთი ფეოდალის ქრისტიანობას. ასეთ პოლიტიკას უნდა დაექსაქსა ადგილობრივი ფეოდალური ძალები, ათაბაგისთვის უნდა ჩამოეშორებინა ქრისტიანობის დამცველი აზნაურები და გადაეყვანა ისინი ოსმალეთის მხარეზე. ოსმალეთის ასეთი პოლიტიკა გამოკვეული იყო იმით, რომ გაეთიშა მოწინააღმდეგე, გარკვეული შეღავათებისა და პრივილეგიების შენარჩუნების გზით, მიემხრო გაბატონებული ფენის ერთი ნაწილი და მათი შემწეობით დაემორჩილებინა ქვეყანა. დამახასიათებელია, რომ ამ პრივილეგიებსა და შეღავათებს ოსმალეთის სულთანი სამარადისოდ არ იძლეოდა და დროთა განმავლობაში, ქვეყნის დამორჩილების შემდეგ, მათ თანდათანობით აუქმებდა.

რაც შეეხება სომხური თემისა და ოსმალთა ურთიერთობას, იაკობი რამდენჯერმე აღნიშნავს, რომ სახელმწიფოში უზენაესი სამართა-

ლი მოქმედებს. ამის შესახებ უფრო დანვრილებით იგი თავის თხზულებაში „კეთილად ნაგები ქალაქი კარინი“ საუბრობს: „დედაქალაქ არზრუმში მჯდომ ფაშების ხელისუფლებისა და ბრძანების ქვეშ იმყოფება ირგვლივ მდებარე ციხე და გავარი... ვერავინ გაბედავს ამათ ნებას წინ აღუდგეს, ვერც ბატონი, ვერც იშხანი ან მოსამართლე, არამედ ყველანი მათ ემორჩილებიან. თუ ვინმე შეუპოვარი გამოჩდება მაშინვე მახვილის ლუკმად აქცევენ მასაც და მისიანებსაც.“¹ ამგვარად, ხელისუფლება მკაცრია, მაგრამ სამართლიანი. ჩვენი ისტორიის მაგალითზეც ვხედავთ, რომ გაძარცვული ტაძრის სამღვდელოება და ერი დაუფიქრებლად მიდიან ფაშასთან, უშიშრად გამოდიან მომჩივანთა როლში და იმედი აქვთ სამართლიანი გადაწყვეტილებისა. იაკობ კარინელის მონათხრობის თანახმად, ფაშა დაინტერესებულია, რომ სამართალი აღსრულდეს და მისი სომეხი ქვეშევრდომები კმაყოფილები დარჩნენ. მათთვის სამართლის გასაჩენად, ფაშა ძალიან მკაცრად სჯის დამნაშავეებს, შეიძლება ითქვას, სამაგალითოდაც, – არც თანამდებობის პირს დაინდობს და არც სასულიერო პირს. ამ მხრივ, თითქოს იდეალური სურათი იხატება მაჰმადიანი მბრძანებლისა და ქრისტიანი სომხების მშვიდობიანი, სამართლიანობის ნიშნით აღბეჭდილი ურთიერთობებისა, მაგრამ ამავე ისტორიიდან კარგად ჩანს, რომ საქმე მთლად ასე არ უნდა ყოფილიყო. „მოლამ გვასწავლა, რომ სომხის თხა და ეკლესიის ქონება თურქისათვის ალალია, ამისათვის მოვიქეციოთ ასე“, – ასე სცადას ქურდებმა თავის მართლება და ამ სიტყვებიდან ჩანს, რომ სულ ცოტა, ქალაქის რელიგიურ ლიდერთა მხრიდან სწორედ სომხების მიმართ (როგორც ეთნიკური ჯგუფის და არა როგორც რელიგიურის) გარკვეული აგრესია არსებობდა. საინტერესოდ გვეჩვენება იმის ხაზგასმაც, რომ ფაშამ ასეთი სამართალი სრულიად უსასყიდლოდ გააჩინა.

ამ მცირე ისტორიისა და მასში დაცული მინიშნებების საფუძველზე, ერზრუმში სომხური თემის ყოფა-ცხოვრების შემდეგი სურათი გვეხატება: ქალაქში სომხებს საკმაო გავლენა აქვთ, რაც თურქულ მოსახლეობას აღიზიანებს, ცხადია, პირველ რიგში რელიგიურ პირებს. ისინი აგულიანებენ მოსახლეობის სხვადასხვა ფენის წარმომადგენლებს და ვანდალურ აქტს ახორციელებენ – ძარცვავენ სომხურ ეკლესიას. სომხები მიდიან ფაშასთან და *მოითხოვენ* სამართალს. ფაშა იმდენად დაინტერესებულია ამ კონფლიქტის სამართლიანად მოგვარებით, რომ სომეხთა დასაცავად სასტიკად სჯის ყველა დამნაშავეს, მიუხედავად მათი ეთნიკური, რელიგიური და სოციალური კუთვნილებისა, თანაც უარს ამბობს გასამრჯელოზე.

ძნელაა, ზუსტად განვსაზღვროთ როგორ აღიქვს ასეთი ფაქტი სომხებმა – როგორც იშვიათი გამონაკლისი ოსმალთა მმართველებისა და სომეხი ქვეშევრდომების ურთიერთობაში, ან როგორც სანიმუშო მაგალითი სომეხთა გამარჯვებისა და მათი გავლენის დადასტურებისა, მაგრამ ის კი ცხადია, რომ ეს ამბავი მათ იმდენად მნიშვნელოვნად მიაჩნდათ, რომ ცალკე ისტორიად წერდნენ და თაობიდან თაობას გადასცემდნენ.

¹ Հակոբյան Վ.Ա., Մանր..., Հ. 2, էջ 560:

Irma Khositashvili

**The Armenian Historian Jacob of Karin (17th c.)
on the One Historical Fact**

Armenian author Jacob of Karin (17th c.) has written several compositions. Among them are “Chronicles”, “Beautifully built city of Karin” and the story of robbery of Holy Virgin’s church in Karin. It is worth to mention that in the composition “Beautifully built city of Karin” one can find sources not only about the city and region of Karin, but also there are given materials of its surrounding regions and about Georgia as well.

The author is eyewitness of the events happening in the story, therefore, the socio-political picture of Ottoman Empire drawn in this composition bears much importance and credibility.

The story about the robbery of the Holy Virgin’s church given in this paper represents a clear example of interrelations between Armenian church and Ottoman Empire in the 17th century.

The story is preserved at the collection of the Scientific Research Institute of Ancient Manuscripts named after M. Mashtots (Matenadaran): Manuscript N 2995 is written in 1752 and while second Ms. N 6483 in 1757. The text was published by K. Kostanyants in Vagharshapat, in 1903.

As Jacob of Karin writes this case happened in 1653, in the times of the Sultan of the Ottoman Empire Mehmed IV (1648-1687), Catholic Patriarch of Armenians Philipos I of Aghbak (1633-1655) and a governor of City of Karin Sargis Vardapet who at the same time was a rebuilder the above mentioned church.

Among the several events described in detail in the composition, there are some interesting aspects worth to mention. For the reason of the Armenian church robbery in Ottoman Empire the Armenian community makes complaints. The complaints were rejected by the local Turkish cleric. On the contrary, he even motivated robbers. Despite such unfair behavior Armenian community and clergy does not give up and goes to the higher leader of the region to judge, to unearth truth and execute justify. As Jacob writes in his another composition “Beautifully Built City of Karin”, Ottomans had supreme justify in their empire, unlike Christians and Hebrews who were always opposite to their leader. So, here, in this case also, the governor of the region helps the community, executes justify, put to death robbers and do not takes any present from thankful Armenians.

This is story of victory of good over evil, story of justice and about Christians and Muslims living together in peace. That is reason why this story was so pleasing and important to tell others, so, they used to write it as a separate narrative and give generation to generation.

თარგმანი

Translation

მალექ მოჰამად რაჰიმი, ხოტბა ფერეიდუნშაჰრისა¹
თარგმანი სპარსულიდან ნომადი ბართაიასი

აღმატება ყოველგვარ ძალას აღწერა შენი სილამაზისა,
ან ვინ აღწეროს ნიავე დილის და ბულბულების გალობა შენი.
ქალაქი კოხტა, საამო ჰავით, შინ არ გაჩერებს, გარეთ რომ გინვევს,
ქალაქი ნინსვლის, განვითარების, კულტურისა და კეთილდღეობის.
რა საამოა, ო, რა ტკბილია, გაზაფხული და ზაფხული შენი,
ხოლო ზამთარში, ყინვა და ქარში, ჩაღულუნებულ სახლებში ყოფნა.
რა თვალწარმტაცად მოედინება სარაბის მთიდან ყინულის წყალი
და გაზაფხულზე მის შემოგარენს ო, რა საამოდ ელამუნება.
ან რა ლამაზად მიმოფანტულან ყაყაჩოები შენს მიწოდორ-ველად.
ყვავილები კი როგორ ქარგავენ ნაირფერებად ფერდობებს მთისას.
ღვთის წყალობაა ფოშქუჰისა თუ, რუზარუსა თუ ნიზანის ტყენი,
მთა შაჰანისა, ათასნაირი ბალახითა და ყვავილით სავესე.
ანდა კაშხალი პიტნოვანისა და წყაროები დარბანდის ცივი,
ან სამალავი ციხე მეფისა – გამოქვაბული ეშქაფთ თელესი.
ან ჰამთადის მთა ასე ლამაზი და ათეშქადე კიროს მეფისა,
ან მთა ფარდუნის თვალისმომჭრელი და თანგე ჰანა ყვავილოვანი.
ქოთანის მთები გასაოცარი, გულისწარმტაცი თავის გვირაბით,
ვაშლოვანში კი არაფერი სჯობს კაშხალის პირას სიცხეში ყოფნას.
რა შეედრება ან ქარუნის წყალს ო, მიმდინარეს ისპაჰანისკენ,
და ანდა კიდევ თორეზის კაშხალს, ულამზესი თავისი ხედით.
სოკო, რევანდი და ნიახური რამდენიც გინდა, იმდენი არის,
დახატულია ო, მერე როგორ ხალიჩა მინის ფერებით მისით.
გაზაფხულობით არეულია აქ ერთმანეთში ფერები როგორ
და ყველაფერი, თვალისმომჭრელად, გახვეულია ფერებში ცისა.
ხარ კურთხეული სამოთხე მართლა,
მიმოქარგული ვარდ-ყვავილებით,
ისე კარგია აქ ყველაფერი, ლამის ზღაპარში მგონია თავი.

---

¹ მალექ მოჰამად რაჰიმი ფერეიდნელი ქართველია, ის 85 წელისაა გადაცი-
ლებული, ავტორია ფერეიდნელ ქართველებზე სამი წიგნისა, აგრეთვე მის
კალამს ეკუთვნის ერთი პოეტური კრებული.

قصيدة النمر والجدع (الشعبية)

ترجمت من الجورجية أ.د. نينو إيجيادزه

ლექსი ვეფხისა და მოყმისა (ხალხური)¹

თარგმანი არაბულად ნინო ეჯიბაძისა

قال الجدع النضر: مررت عبر آكام الصخرات،
للفت حول طرق الجلاميد أجاهد الاصطيادات،
لاقيت فوق الصخور قطيع تيس جبلي الآتي،
أصبت تيسا كبيرا منهم جعلت قرنيه تعج في الغابات.
عثر على وجار نمر وقد اقترب الليل من انتصافات،
طار النمر هاجما علي يبرق بالأعين الالالهيات.

تعارك النمر والجدع فتزلزلت الأراضي تزلزلات،
انهدمت الصخور، تكسرت قضبان الغابات،
ولم تبق فرصة للجدع، الوقت ليمارس المحاولات،
فشل الترس قصاد النمر فبير الجلاميد سريع الحركات،
نزع منه بالمخالب ثبان الدرع المزين بالزردات،
فأمسك بسيفه الجدع الماهر القبضات،
وقطع السيف الفرساوي حينئذ وكان الوقت للهورات،
وتدهور النمر في منحدر الصخر يصبغ الرمال حمر اوات
وبقي الجدع نازقا وهو على قيد الحيات،
يدهن الرمل أحمر الدم السائل تسايلات.
من يبلغ أمه، تجالسها كاشفات البخت من البصارات.
لم تصرف سهوم صيادينا بوحدات!

مشت الأم تيكي بنزف قلبها دامعا:
صادف ابني نمر وكان الملعون غاضبا
واسود النهار المشمس لابني بالبرثن وللنمر سيفا
ولم يكن ابني جبانا ولا النمر كان عاقلا،
وقُتِل الاثنان وما كان أحدهما خازيا.

ربطت تيكي الجروح المقرحة ببرائين النمر.
يا بني، لم تمت بل انهمكت جهدا فتبخم،
كيف فك ثوبك المزرد ذلك اللعين،
هرا سيفك في القتال إنك له قوة نظير،
لم يعطك فرصة وأنت صارته دون تمهيل،
لم يسترك الترس وقد مسكته مرات دون قليل،
ولا النمر تغطي ببرثنه إن سيفك قطع عظمه العظيم،

¹ წინამდებარე თარგმანში არაა დაცული სალექსო საზომი, მაგრამ წარმოდგენილია გარითმვის ელემენტები. რიგ შემთხვევაში გამოყენებულია არაბულ ლექსთწყობაში მოქმედი წესი, რომლის მიხედვითაც სალექსო ბნკარედის ბოლო სიტყვის თენვინი არ იკითხება.

لن أناحيك مزيدا من هذا، فيما يفيد الرثى الكثير،
لم تعبّب في الجيش ولا في ألفة كنت ذليل،
مع السلامة، أرسم عليك علامة الصليب.
أهى تلك عتبة القبر،
قد ربيت ابنا يقاتل البيز!

حلمت بابنها وهي في النوم
كأن البير يهاجمه بنزع زرداته من الثوب
أو كأنه يجعل النمر رأسا على عقب في القلب،
حلمت ها بتلك الأحلام وهي تفيق في مرارة اليكاء.

ثم فكرت: كيف للابن أن يتربى دون الأم!
وربما والدة النمر ترثى مثلي بالدمع المر،
أتي إليها أعزبها في ويلها والمحنة والحزن،
أخليها تحكي عن ابنها وأنا أحكي لها عن ابني العمر،
ربما تشجن هي الأخرى في المقتول سيفا بالعنف!

**სელჩუკ ალთუნი,¹ ბიზანტიის სულთანი
თარგმანი თურქულიდან ნანა კაჭარავასი**

ალფა (ნაწყვეტი)

სახელს რომ მეკითხებოდნენ, ყოველთვის მის არაბულ მნიშვნელობასაც ვუხსნიდი ხოლმე და როცა ბოლო მარცვალს შეცდომით წარმოთქვამდნენ, სირცხვილით ვინვოდი. ერთხელაც ახსნა-განმარტება რომ მოვითხოვე, დიდი პაპის სახელიაო, დაიჩვილა ბებიჩემმა – დედაჩემის დედამ. ჩემი წინაპრები ტრაპიზონში საგარეო ვაჭრობას ეწეოდნენ და ამ გზით შავიზღვისპირეთის ყველაზე შეძლებული გვარი გამხდარან. ყელში ამომივიდა იმის მოსმენა, ყირიმის ომის მომდევნო განუკითხაობის პერიოდში როგორ გავფლანგეთ მამაპაპისეული ქონება.

ტრაპიზონში ლიცეუმის დამთავრების შემდეგ დედაჩემი სტამბოლის უნივერსიტეტის იურიდიულ ფაკულტეტზე ჩაირიცხა, რაც ბაბუაჩემის სტამბოლში გადმოსახლების საბაბი გამხდარა. ჩვენები გალათას რაიონში ცხოვრობდნენ და შიშლიში² საქმიან ეზოს მართავდნენ. დედაჩემმა ადვოკატობის უფლება ვერ მიიღო. ოჯახის ერთადერთ ქალიშვილს მათივე მდგმური ამერიკელი ჟურნალისტი შეუყვარდა, რაც ბებიჩემისა და ბაბუაჩემის ბოლო კინკლაობის მიზეზი გამხდარა. ბოლოს და ბოლოს დედაჩემი მამამისის ნებართვით გათხოვდა პოლ ჰეკეტზე, რომელიც ერთ-ერთი დიდი ჟურნალის წარმომადგენელი ყოფილა. მომდევნო წელს კი მე დავიბადე ფონდის საავადმყოფოში, რომელიც ჩვენი სახლიდან სამოცდაათიოდე ნაბიჯში მდებარეობდა. ორი წლისა რომ ვიყავი, ბაბუაჩემი გარდაიცვალა, ხოლო ოთხი თვის შემდეგ

¹ თანამედროვე მწერალი სელჩუკ ალთუნი დაიბადა 1950 წელს ართვინის რაიონ სოფ. შავშათში. დაწყებითი და საშუალო განათლება დიარბაქირისა და სამსუნის კოლეჯებში მიიღო. 1973 წელს დაამთავრა ბოსფორის უნივერსიტეტის ეკონომიკის ფაკულტეტი, 1974 წელს კი – მაგისტრატურა იმავე სპეციალობით. კერძო სექტორში საფინანსო განყოფილებებს ხელმძღვანელობდა; ამასთანავე, თორმეტი წელი იყო მმართველი საბჭოს წევრი და ხუთი წელი – მისი თავმჯდომარე. გამოქვეყნებული ნიგნები: მარტოობა თან მდევს (რომანი, 2001), ახლოს ხარ, შორს რომ არ იყო (რომანი, 2002), ტყვიის ლაზათი (რომანი, 2003), სიმღერები, რომლებიც დედაჩემს არ უსწავლებია (რომანი, 2005), ნიგნისათვის (ესეები, 2006), ეს იყო წლების წინ (რომანი, 2008), ნიგნისათვის 2 (ესეები, 2006). სელჩუკ ალთუნი მთარგმნელობით მუშაობასაც ეწევა. ინგლისურად თარგმნილია მისი ორი რომანი. თურქეთში მისი ნიგნების გაყიდვით შემოსული თანხა მთლიანად ირცხება მომავალი ლიტერატორების განათლების ფონდში, რომელიც ფუნქციონირებს ბილქენტის უნივერსიტეტში. მწერლის საზღვარგარეთ მიღებული ჰონორარები კი ხმარდება ხარისხიანი ნიგნების საგამომცემლო პროექტებს.

² შიშლი – სტამბოლის უბანი.

დედაჩემი და მამაჩემი დაშორდნენ. პოლ ჰეკეტი თავის ქვეყანაში დაბრუნდა და მის შესახებ საერთოდ აღარაფერი გვსმენია. ჩვენ კი ბებიაჩემთან გადავსახლდით, რომელიც ჩვენი კარის მეზობელი იყო.

ლიცეუმის დამთავრებამდე ერთად ვცხოვრობდით. ბებიაჩემს „ოჯახის უფროსის“ საჩქე ეპყრა ხელთ, მე და დედაჩემი კი „მუდმივად გაბუტული“ და-ძმასავით ვიყავით. ნუთუ მამაჩემის ერთი ფოტოსურათი მაინც არ გაქვთ სახლში-მეთქი, რომ ვიკითხავდი, ბებიაჩემი უკმეხად მპასუხობდა, როცა იმ ოხრის ნახვა მოგიხდებოდა, სარკეში ჩაიხედეთ. უხეირო მამაჩემის წყალობით, მაღლობა ღმერთს, თვალეზგადმოკარკლულ, ცხენის სახიან, ხუჭუჭთმიან დედაჩემს არ დავემსგავსე. დროთა განმავლობაში დედაჩემს ელეგენტურობა ემატებოდა და ამასთან, უფრო და უფრო უმწიფრებოდა. ამიტომ, ბუნებრივია, სილამაზის სალონებიდან არ გამოდიოდა. ხარბი და მიზანსწრაფული იყო; თავისი საქმის კარგ მცოდნეს პირფერობით საქმის გაჩარხვაში ბადალი არ ჰყავდა. თითქოს საქმიან ეზოში ოცდაათობმეტი და ჩვენს კორპუსში თორმეტი მდგმური არ კმაროდა, ქვედა ქუჩაზე ჩალის ფასად სამი შენობა კიდევ შეიძინა.

პოლ ჰეკეტს მომხიბლავ კანადელ გოგონასთან ურთიერთობა გაუბამს, რის გამოც ჩვენების ბუდე მალევე დანგრეულა. რვა წლისა ვიყავი, როდესაც ბებიაჩემის მითითებით, ჩვენი სახლის შვეიცარმა ეს ამბავი გამანდო. დედაჩემს დილაობით ჩემს დანახვაზე აყრიალებდა. ასე გაგრძელდა მანამ, სანამ პოლ ჰეკეტის გარდაცვალების ამბავი არ მოვიდა. მოხუც ებრაელ ფსიქოლოგთანაც კი ნამიყვანეს, რომელიც იფიცებოდა, რომ ეს იყო დედაჩემის რეფლექსი ყოფილი ქმრის მიმართ.

ჩემთვის სათამაშოს არასოდეს ყიდულობდა, დაბადების დღეებს არ მიხდიდა და ჩემი სწავლა საერთოდ არ აინტერესებდა. ერთხანს ვეჭვობდი, რომ ეს ყოფილ ქმარზე წარმოსახვითი შურისძიება იყო. გაკვეთილების მომზადებაში დახმარება რომ დამჭირდებოდა, გალათას ბატონად ცნობილ ეუჯენიო ჯენიალესთან გავრბოდი. ეს ლევანტენი¹, რომელსაც ანატოლიიდან გადმოსახლებულები ენგინ ბაბას² ეძახდნენ, პენსიაზე გასული ხელოვნების ისტორიის პროფესორი გახლდათ. ამ ბრძენმა კაცმა, რომელიც მუდმივად სამოცი წლისას ჰგავდა, შემასწავლა ენციკლოპედიის კითხვა, ლექსიკონის გამოყენება, მიტოვებული ქვის შენობების ფასადების მიხედვით სტილის ამოცნობა, ზღვისათვის ბრძანების გაცემა და ცის ტატნობისათვის გამოცანების შეკითხვა.

დაწყებით სკოლაში რომ შევედი, იმ წელს, ეუჯენიომ ალკუნის ფიტული მიყიდა. სხვა სათამაშო აღარ მაინტერესებდა. 20 სმ სიგრძის ჩიტს პრიალა ცისფერი ზურგითა და კუდით, მუქი მწვანე ფრთებით, თეთრი ყელითა და წვეტიანი ნისკარტით, არ ვიცი ვისი გავლენით, ტრისტანი დავარქვი.

¹ ლევანტენი – ოსმალეთის იმპერიის ქრისტიანი მოსახლეობა.

² ბაბა – მამა (თურქ.).

ჰაჯი ალის ქუჩის ყველაზე მიმზიდველი შენობა ისპილანდიდის კორპუსია¹. მის სიმაღლეზე აზიდული დაღლილი შენობები თითქოს მას დაყრდნობიან, მოპირდაპირე რიგი კი წინ გადმოხრილა – გეგონება, რელიგიურ რიტუალს ასრულებსო. ქვის შენობის სულ ზედა სართულზე ორი ფართო ბინა ყოველთვის ჩვენ გვეკავა. ძველებური ლიფტის მეშვედე სართულის ღილაკს თითის წვერებზე შემდგარი რომ ვეპოტივნებოდი ხოლმე, ვიცოდი, სახეზე სიგრილე მომელამუნებოდა. სასტუმრო ოთახში შესულ სტუმარს ბოსფორიდან ოქროს რქამდე² გადაჭიმული ზღვა ეგებებოდა, რომლის ფონს ბიზანტიური და ოსმალური ძეგლები ქმნიდა. ეს ნისლიანი პანორამა ჩემი სათამაშო არენა გახლდათ. მეცადინეობას რომ ვამთავრებდი, აივნის ფანჯარას მივეწებებოდი და ზღვაზე გემების მოძრაობას ვაკონტროლებდი, თითქოს ხელში პულტი მეჭირა. მარმარილოს ზღვას სათამაშო აუზად წარმოვიდგენდი; ზღვაში უამრავი სატვირთო გემი, მეთევზეთა ნავი და სამგზავრო წყლის ავტობუსი ჩანდა. მათ შორის სასიყვარულო თავგადასავლებს ვიგონებდი. მზე ზღვის თავზე პროჟექტორივით რომ გამოაჭყიტებდა, ტალღების ორ მონინაალმდეგე ჯგუფს შორის საომარ მოქმედებებს ვინყებდი. ზღვიდან ბოსფორისაკენ მომავალი ტალღების არმიას – მარმარა, ხოლო მონინაალმდეგე აჯანყებულებს არამრამი ერქვა. ბრძოლას მთელი თავისი ეფექტებით ვანარმოებდი, ტრისტანისკო კი ამ დროს ჩემს უბეში კანკალებდა. თოლიები გალათას უბნის შენობების სახურავების ბუნებრივ მორთულობას წარმოადგენენ. გალათას უბანში კი, მოგეხსენებათ, ყველაზე ახალი შენობა სულ მცირე, 150 წლისაა. ტრისტანის პროტესტის მიუხედავად, აივანს შემოჩვეულ უკუდო თოლიას დავუმეგობრდი. მას არტი დავარქევი. მაგრამ ერთხელ დავინახე, როგორ კენკავდა თავისივე სკინტლს, გავებუტე და თავი ვეგეტერიანულად გამოვაცხადე. პირადობის მონმობაში დედაჩემის გვარი (ასილი) მენერა, მაგრამ მას ყოველთვის სახელით მივმართავდი.

– აქილე, დიდი მადლობა, ბავშვობაში ბავშვურად რომ მექცევოდი, – ვუთხარი იმ დღეს, ლიცეუმის დიპლომი რომ ავიღე, – თორემ საკუთარ თვითკმარობას ასე ადრე გემოს ვერ გავუგებდი.

ჩემი იღბლიანი სიმბოლო, გალათას კოშკი³, თუ მომენატრებოდა, სამზარეულოში გავრბოდი, მაქმანებიან ფარდას გადავწევდი და 70 მეტრი სიმაღლის ცილინდრისებური ძეგლი ჩემკენ გამოეშურებოდა. როცა კი კოშკის კონუსისებრ ქუდს თვალს გავუსწორებდი, მაშინვე ნაყინი მინდებოდა ხოლმე. თურქულ ლიტერატურასა და ხელოვნებაზე ხელი მქონდა ჩაქნეული, რადგან კოშკის აივნებიდან დღემდე არცერთი პოეტი ან მხატვარი არ გადმომხტარიყო. მაშინ, როცა მე დურბინდით მისტიკურ სახეებს ვეძებდი, რობოტად ქცეული გიდი უსიცოცხლო ტუ-

¹ თურქეთში მრავალბინიან საცხოვრებელ სახლებს ხშირად მეპატრონეების გვარები აქვთ და ისინი ქალაქში ცნობილი ისტორიული სახლებია. „ისპილანდიდი“ თემიქიქის უბანში მდებარეობს.

² ოქროს რქა – ყურე, რომელიც ევროპულ სტამბოლს ორ ნაწილად ყოფს.

³ გალათას კოშკი – ისტორიული ძეგლი ევროპულ სტამბოლში. ქალაქის ერთ-ერთი სიმბოლო.

რისტოა ჯგუფს გალათას კოშკის ისტორიას აცნობდა: 528 წელს ბიზანტიის იმპერატორმა, იუსტინიანემ, ხისგან ააგებინა; 1348 წელს გენუელებმა ქვის კოშკი აღმართეს, ხოლო 1510 წელს ოსმალებმა გაამაგრეს. მის ქვებს გულისყურით რომ ვათვალიერებდი, დროის გვირაბიდან თითქოს სამგანზომილებიან საფარიზე გავდიოდი. ეუჯენიო ხშირად ამბობდა ხოლმე, გალათას კოშკი შუამავალია ბიზანტიასა და ოსმალეთს შორისო.

ჩემი სულიერი მამა, ბერბიჭა ეუჯენიო ჯენიალე, ალბერტოს წყალობით გავიცანი. უნივერსიტეტამდე მე და ალბერტო ლონგო ერთსა და იმავე სკოლებში ვსწავლობდით. იგი, დედამისი და მისი უფროსი და, ელზა, გალათას უბნის დიდებულ სახლში, „დოლანში“¹, ცხოვრობდნენ და ეუჯენიოს მეზობლები იყვნენ. ალბერტოს იტალიელ მამას წარმოშობით ქიოსელი² დედა მიუტოვებია და თვითონ მეღბურნში დასახლებულა. მაგრამ ალბერტო ზაფხულობით ერთ თვეს მაინც თავის გემის კაპიტან მამასთან ატარებდა. დედამისი ერთ-ერთ სასტუმროში მთავარ ბუღალტრად მუშაობდა. ჩემს სახელს უკუღმა ამბობდა და იცინოდა ხოლმე. მწვანეთვალეა ელზა ორი წლით ჩემზე უფროსი იყო და ჩემი პირველი სიყვარული გახლდათ. როცა კინოში მივდიოდი, ხელკავს გამომდებდა და ლოყაზე მჩქმეტდა ხოლმე, ამიტომ მეგონა, რომ ისიც ჩემზე იყო შეყვარებული. იმ წელს, როცა ლიცეუმში სწავლა უნდა გაეგრძელებინა, წყენვაში, მამიდამისთან გადავიდა; მერე თავის თავში აღმოუჩენია, რომ ლესბოსელია და ვენეციაში დასახლებულა.

ოქჩუ მუსას დაწყებითი სკოლა, რომელიც ჩვენი სახლიდან 222 ნაბიჯში მდებარეობდა, თავიდანვე მომეწონა. ჩემი სკოლა მთელ ქუჩაზე განსაკუთრებულ თეატრალურ განწყობას ქმნიდა. დაწყებით კლასებში საუკეთესო მოსწავლე ვიყავი, რითიც ბებიაჩემის გულის მოგებას ვცდილობდი. ლიცეუმში დამსახურებული სიგელით კი უხიაგ გოგონებზე შთაბეჭდილების მოხდენა მინდოდა, მაგრამ ამაოდ. ელზას მერე აღარავინ მყვარებია. არც თავბრუდამხვევი ფლირტი მქონია ვინმესთან. მძულდა კაცები, რომლებიც ქალების მოსათაფლად ათასგვარ ოინბაზობას მიმართავდნენ. მაგრამ განსაკუთრებით ქალების უარისა მეშინოდა. ბებიაჩემს მიაჩნდა, რომ საშინლად ამაყი ვიყავი. სულ მთლად ბაბუამისის ასლიაო, ამბობდა ხშირად.

შემდეგ ავსტრიულ ლიცეუმში შევედი, რომელიც ჩვენგან 155 ნაბიჯში მდებარეობდა. ეუჯენიომ ჩემი არჩევანი რომ შეიტყო, გერმანულსა და ინგლისურს კარგად ისწავლიო, მითხრა და გაჩუმიდა. მამინ მოდამი იყო, სკოლა ციხეს ჰგვანებოდა. ჩემი აზრით, ძველ ფილმებში ნაჩვენებ დევშირმეთა³ საავადმყოფოებს ჰგავდა. ყოველთვის მაოცებდნენ ისინი, ვისაც უცხო ენის გაკვეთილები ეჯავრებოდა. ჩემთვის ყო-

¹ საცხოვრებელი სახლი „დოლანი“ ტაქსიმზე მდებარეობს.

² ქიოსი – ბერძნული კუნძული ეგეოსის ზღვაში.

³ გადასახადის სახეობა ოსმალეთის იმპერიაში არამუსლიმი მოსახლეობისათვის, რომელიც ქრისტიანული ოჯახებიდან ბიჭების იძულებით მოკრებას გულისხმობდა მათგან სულთნის პირადი მსახურების მომზადების მიზნით.

ველი ახალი სიტყვა მოზაიკური კროსვორდის თითო უჯრის ამოხსნას უდრიდა და მადას უფრო მიღვიძებდა. ბატონი თ.ბ., რომელიც წამდაუნუმ ელიას კანტის¹ აფორიზმებს იშველიებდა, ჩემი საყვარელი მასწავლებელი იყო.

– იცოდე, თუ თავგადაკლული მოჭადრაკე დადგები, მე არ დამაბრალო, – მითხრა, ჭადრაკის თამაშს რომ მასწავლიდა.

პოლიგლოტს მეძახდა და მის მიერ მონიჭებული ეს წოდება არ შემირცხვენია. დაარსებიდან 111-ე წელს სკოლა რომ დავამთავრე, ფრანგული და იტალიური სრულყოფილად ვიცოდი და გალათას კოშკის გვერდით მდებარე წყაროს წარწერის ამოსაკითხად ოსმალურიც შევისწავლე.

ბებიაჩემი დავარწმუნე, სავალდებულოა-მეთქი და „ბრიტანიკა“² ვაყიდვინე თურქულად. დღეში ხუთ გვერდს ვკითხულობდი და 22 ტომი სულ სტრიქონ-სტრიქონ გადავებულებულე. რვა წელიწადი მოვუნდი. საშუალო სკოლის მესამე კლასში ვსწავლობდი; ენციკლოპედიაში ენტომოლოგიაზე სტატიას ჩავკირკიტებდი, ჩემი ოთახის კარი პირველად ზარ-ზეიმით რომ გაიღო. აქილეს ქარაგმული ღიმილის დანახვაზე გამაჟრჟოლა.

მამაშენი მომკვდარაო, მითხრა და მის ტონში აშკარად იგრძნობოდა სამძიმრის გამოხატვით მიღებული სიამოვნება.

„მწერების 700 ათასზე მეტი სახეობაა ცნობილი და თითქმის ამდენივე უცნობი სახეობა არსებობს...“ დავინტერესდი, ეს ახალი ამბავი საიდან გაეგო.

– როგორ? – ვიკითხე მხოლოდ.

– ყურძენი ჭამე და მეზაღეს ნუ კითხულობო, – მიპასუხა აქილემ. ძარღვებში სისხლი გამეყინა.

მამაჩემის გარდაცვალება ჩვენი შერიგების მიზეზი გახდა. ამოისუნთქა, დაწყნარდა; დედობის თამაში არ დაუნყია, მაგრამ მაგრძნობინა, რომ საჭიროების შემთხვევაში დახმარებისათვის მზადყოფი უფროსი და მყავდა. მეც ყველაფერი ვაპატიე.

ქმრის გარდაცვალების შემდეგ ბებიაჩემმა ჰაჯი³ მოიხადა. ჰაჯი ულვიეო, რომ მიმართავდნენ, კრიალოსანს უფრო მონდომებით მარცვლავდა, პირზე ნათელი გადასდიოდა. ტელევიზორში ძველ თურქულ ფილმებს არ ტოვებდა. იმის მოსასმენად, უარყოფითი გმირების როლის შემსრულებლებს წყევლა-კრულვას როგორ უგზავნიდა, ერთხანს იმ უვარგის ფილმებს მეც აქტიურად ვუყურებდი. ბებიაჩემი ქართული წარმოშობისა გახლდათ. მისი გულის საამებლად სადღესასწაულო ნამაზს მეც ვასრულებდი, რამაზანის თვის დასაწყისსა და ბოლოში მარხვას ვინახავდი. „აღმოსავლეთის კუთხესავით“ მორთული ჩვენი ტუალეტის ფანჯრიდან თოფკაფის სასახლე მოჩანდა. ჰაჯი ულვიე მაფ-

¹ ელიას კანტი (1905 – 1994) – ავსტრიელი მწერალი, დრამატურგი, კულტუროლოგი.

² ენციკლოპედიის სახელწოდება.

³ ჰაჯი – მექაში მუსლიმთა წმინდა ადგილების მოსალოცად წასვლა და ამის შემდეგ მიღებული საპატიო წოდება.

რობილებდა, კუჭში გასვლისას სასახლისკენ არავითარ შემთხვევაში არ გაიხედო. ამიტომ წლების განმავლობაში საკუთარ ტუალეტში წესიერად ვერ მომისაქმებია.

გალათადან თოფჰანეში¹ გადასვლისას ისეთი მღელვარება გვეუფლებოდა, თითქოს მეზობელ ქალაქში ჩავდიოდით. ლიცეუმის წლებში უდიდესი გასართობი ადგილი ორი უბნის საზღვარზე მდებარე კაფე „ნეზიჰი“ იყო. ნიკოტინის სუნით გაჟღენთილ ამ კაფეში, სადაც მუდამ ძველი ჩაი ჰქონდათ, ქრთამის გარეშე ვერ მოხვდებოდით. ქარაფმუტა ოფიციატს ერთ კოლოფ სიგარეტს ვჩუქნიდით და იწყებოდა თავდავიწყება. ყავახანა „ნეზიჰი“ მძლოლი, პენსიონრები და ნერვიულ უმუშევართა საზოგადოება ბანქოსა და ნიძლავის მოყვარული ხალხი იყო. მე და ალბერტო „ფიშტის“² რომ ვთამაშობდით, იმას ვნატრობდით, ჩხუბი ამტყდარიყო და სეირისათვის გვეყურებინა. ერთხელაც, ერთი თავზეხელაღებული ახალგაზრდა რატომღაც ჩვენი მაგიდისაკენ ღრიალით გამოუქანა, – თქვე გალათას გიაურო ნაბიჭვებო! უცებ ჩვენ შორის ასე 30-ოდე წლის ჩაფსკვნილი კაცი ჩადგა, თავდამსხმელს ყურში ხელი სტაცა, კარისკენ წაათრია და გარეთ გააგდო. ასე გავიცანით ქერა ისქენდერ ელბასანი, ზედმეტსახელად ალბანელი. მისი ცოლი მშობიარობას გადაჰყოლია, ბაქირქოიდან, სიმამრის სახლიდან გალათაში გადმოსახლებულა. დახურულ ბაზარში ვერცხლის დუქნის თანამფლობელი იყო, მაგრამ მე იქ ფეხი არ მიმიდგამს. ყავახანის მუდმივ მუშტრებს, რომელთაც ის ანტიკვარიატის გადამყიდველი ეგონათ, ყურადღებას არ ვაქცევდი. მოსმენა იცოდა, თავისებური აქცენტი ჰქონდა, ცოტას და გარკვევით ლაპარაკობდა. ღვინის სარდაფში პირველად მან შემიყვანა. მისი მოყვანილი სლავური წარმოშობის ექთანს ჩემი პირველი ქალი იყო. ამასობაში, ისქენდერ აბი³ ჩვენი მოპირდაპირე სახლის, „ინდიგოს“ პირველ სართულზე გადმოვიდა, თანდათან ჩემი მესაიდუმლე და მფარველი გახდა. აქილე მას „გალათას ლატაკ რაინდს“ ეძახდა.

ბიზანტიამ გენუელები გალათაში იმისათვის დაასახლა, რომ ლოჯისტიკური სამსახური გაენიათ. ჩვენ რვაასი წლის წინ გენუის აისბერგს მონყვეტილი და კონსტანტინოპოლს მიწებებული ხალხი ვართო, ამბობდა ხოლმე ეუფენიო. ალბათ ამიტომაც გავოცდი, გენუა რომ ვნახე – სულ სხვანაირი წარმომედგინა. გალათაში მოსახლეობის უმცირესობის საშუალო და მაღალშემოსავლიანი ფენა ცხოვრობდა. ბებიაჩემი ამბობდა, ჩვენ რომ გადმოვედით, უბანი მოჩვენებების ბანაკს ჰგავდაო. ნახევრად გავერანებულ სახლებში ჩასახლებულმა აღმოსავლელმა ემიგრანტებმა გამოაცოცხლეს იქაურობა. 1990-იან წლებში ესთეტიკური და პრაქტიკული პლიუსები შესამჩნევი გახდა. ქვის შენობები, რომლებიც დროს არ ეპუებოდა, კერძო სკოლების უცხოელმა მასწავლებლებმა, მწერლებმა, მხატვრებმა, ხელოვანებმა და, ზოგადად, ბო-

¹ თოფჰანე, ბაქირქოი – სტამბოლის უბნები.

² ფიშტი – ერთგვარი ბანქოს თამაში.

³ აბი – უფროსი ძმა (თურქ.); თავაზიანი მიმართვა ასაკით ოდნავ უფროსი მამაკაცისადმი.

ჰემური სულის მქონე პროფესიონალებმა დაიპყრეს (კიდევ კარგი, მოზაიკის ახალ ქვებს ჩვენი ბუნებრივი ნყოფა არ დაურღვევია).

გალათას კოშკის ქუჩაზე დიარბაქირელ¹ დევრანს ბუფეტი „ტიგროსი“ ჰქონდა. ხმები დადიოდა, რომ პოლიტპატიმარი იყო და ხუთი წელი ციხეში წამებაში გაატარა. მართალია, უცხიმო და შეუქმნავი კერძები ჰქონდა, თვითონაც კარგად იცოდა, რომ ახალგაზრდები მის ბუფეტში სწორედ მისი შეხედულებების გამო დადიოდნენ. შესასვლელიდან მარცხნივ, მაღლა დიდი პანო ეკიდა წარწერით „ნაპერნკალი“. დევრან აბი იქ სოციალისტი მოაზროვნეების გამონათქვამებს აქვეყნებდა, ლექსებსა და რეალისტურ ნაწარმოებებს გვაცნობდა. მის მიერ შემოთავაზებულმა ერთ-ერთმა წიგნმა შემარიგა პოეზიასთან, რომელსაც ლიცეუმში ცივად ვეკიდებოდი. აჰმეთ არიფის² ლექსის („შენზე დარდით ბორკილები გავცვით“) წყალობით ყოველ ცისმარე დილას ლექსის კითხვით ვინყებდი. პოეზიის მთელი ბიბლიოთეკა შევქმენი. ლექსების კითხვისას განტოლების ამოხსნით მიღებულ სიამოვნებას განვიცდიდი; წარმოსახვით ჭადრაკის დაფაზე დავსრიალებდი, ცაზე რომ ეკიდა და, ვინ იცის, რამდენი უჯრისაგან შედგებოდა. როდესაც პოეზიის სიჩუმეში ვიძირებოდი, ოთახში ბებიჩემიც რომ შემოსულიყო, საყვედურით ვისტუმრებდი. მე-17 საუკუნის სახალხო პოეტის, ყარაჯაოღლანის პოეზიაში დაღეძილი ეროტიზმი საოცრად აღმაგზნებდა. პოეტის ლექსების ზოგიერთი სტრიქონის კითხვისას მასტურბაციას რომ ვენეოდი, ისქედდერისთვისაც კი არ გამიმხელია. ლიცეუმში დანერგილ ლექსებს მხოლოდ სელჩუკ ალთუნს ვაჩვენებდი ხოლმე. იგი ეუფენიოს მეგობარი იყო და მწერლობაზე მეტად თავის ბიბლიოფილობას ანიჭებდა უპირატესობას.

– მთლად უიმედო არ არის, – ასე შემიფასა ლექსები, რის შემდეგაც ბედი თარგმანში ვცაღდე.

მონტალესა და კავაფისის ჩემი თარგმანების შავი, სამუშაო ვარიანტი ჩემში ისეთ შეგრძნებას იწვევდა, თითქოს აბრემუმის ხალიჩას ქვემოდან ვუყურებდი.

– ამ პოეტების სულები შენთან ურთიერთობას გაურბიან. რას იზამ?! – მითხრა ეუფენიომ.

„ტიგროსის“ ქვეშ სამაკლერო ფირმაა. წინათ იქ მესაათე პანაიოტ სტილიანიდისის დუქანი იყო. მე რომ საშუალო სკოლაში ვსწავლობდი, ოსტატი პანაიოტი 70 წლისა იქნებოდა, თავის სახელოსნოში მარტო მუშაობდა. საათის შეკეთება თითქმის აღარავის უნდოდა. ანტიკვარიატის დუქნების ზოგიერთი მფლობელის გამოგზავნილ ჯიუტ საათებს უკირკიტებდა ხოლმე. როდესაც გაიგო, რომ ტრაპიზონელი ვიყავი, „პონტოს მარცვლი“ შემარქვა. მიხაროდა, მუშაობისას ყურების უფლებას რომ მაძლევდა. მის დუქანში ანტიკური, უძველესი კედლისა თუ მაგიდის საათების შეჯიბრი სულს მიფორიაქებდა. თვალზე ლუპას რომ მოირგებდა და ხელში პინცეტს მოიმარჯვებდა, სუნთქვა მეკვროდა. საათის მექანიზმი თვითმფრინავის მართვის პულტზე ნაკლებად რთუ-

¹ დიარბაქირი – ქალაქი თურქეთის სამხრეთ-აღმოსავლეთში.

² აჰმედ არიფი (1927-1991) – თურქი პოეტი და ჟურნალისტი.

ლი როდი მეჩვენებოდა. პინცეტის შეხებით მისი ამუშავება კი ისეთივე ფანტასტიკა იყო, როგორიც მუმიის გაცოცხლება. როდესაც ინებებდა და რამე წვრილმანით დამასაქმებდა, პანიკა მენწყებოდა ხოლმე. ამაზე ჩუმად ეცინებოდა. სამუშაო მაგიდის შუაგულში ფრანგული ანტიკვარული საათი ედგა. მისი ლითონის გალიიდან ჭრელ-ჭრელი ჩიტის გამოფრენასა და აქეთ-იქით ფრთხილს პირდაფრენილი ვუცქერდი. მამამისის სახსოვარი საათი მაჩუქა და ზუსტად ხუთ დღეში გარდაიცვალა – ოსტატ პანაიოტს თავის დუქანში მუშაობისას გული გაუჩერდა. შვილი არ ჰყავდა; მესაათე სტილიანი დისების ოთხი თაობის უკანასკნელი რგოლი იყო. ოსტატის სიკვდილის შემდეგ მისმა ცოლმა ბინა დედაჩემს მიჰყიდა და თავისი ქმრის საათებით კუნძულ ქიოსზე დაბრუნდა. გალათას კოშკსა და ბერექეთზადეს წყაროს შორის დაფა ჰკიდია, რომელსაც ასეთი წარწერა აქვს:

ისააკ რუსო (1672-1747)

სასახლის კარის გამორჩენილი მესაათე.

ფილოსოფოს ჟან-ჟაკ რუსოს მამა.

1705-1711 წლებში გალათაში ცხოვრობდა.

აბრას რომ ჩაუფული ხოლმე, ასე მგონია, ფაშფაშა პანაიოტი პონტოს მარცვალთ, დამიძახებს.

როცა მეკითხებოდნენ, რომ გაიზრდები, რა უნდა გამოხვიდეო, მაშინვე ავენთებოდი, მესაათე-მეთქი. ბებიჩემის შეკითხვაზე, რის შესწავლას აპირებო, სემიოლოგიის-მეთქი, მივუგე და გავჩუმდი. ბოლონის უნივერსიტეტში ჩაბარებასა და უმბერტო ეკოს სტუდენტობაზე ვოცნებობდი. როცა ჰაჯი ულვიემ გაიგო, რომ სემიოლოგია ნიშნების ენას სწავლობდა, შვილო, შენ არანორმალური ხომ არა ხარო, მითხრა. საქმეში დედაჩემიც ჩაერთო. თუ საინჟინრო ან ეკონომიკურ ფაკულტეტს ავირჩევდი, სასწავლებლად ამერიკაში გამიშვებდნენ. ეუჯენიოს ხელმძღვანელობით, რომელსაც დოქტორის ხარისხი ბერკლის უნივერსიტეტში ჰქონდა მიღებული, ერთ დუჟინ უნივერსიტეტს მივმართე. სელჩუკ ალთუნის დაჟინებული მოთხოვნით ჩემს სიას ელიტარული კოლეჯში უნივერსიტეტიც დავამატე. წერილი, რომელიც იტყობინებოდა, რომ კოლეჯში უნივერსიტეტის ეკონომიკის ფაკულტეტზე ჩავირიცხე, იმ დღეს ალბათ სამჯერ მაინც ნავიკითხე.

ჩემი უნივერსიტეტი რომ ნიუ-იორკში მდებარეობდა, პირველად აპლიკაციის შევსებისას შევიტყვე. ოთხი წლის განმავლობაში თითქოს ქალაქური ენციკლოპედიის სტატიების მიხედვით ვიცხოვრე. ნიუ-იორკში დროს თავდაჯერებული მდიდრები და გულადი ღარიბები ატარებენ; დანარჩენები ობივატელის ფილოსოფიით კმაყოფილდებიან.

არ ვიცი, მე დამემართა რამე იქ ჩემს ქვეყანას? სტამბოლის თვითმფრინავში რომ ვიჯექი, იმაზე ვფიქრობდი, იქ რა შემამფოთებელი ამბები დამხვდებოდა. უამრავ ჩემს თანამემამულეს ყოველდღიური უკანონობა უფრო ნაკლებად აღელვებს, ვიდრე თავისი გუნდის კარში გაშვებული პენალტი, ამიტომ გაზეთსაც კი არ კითხულობენ. სამაგიეროდ, უგემოვნო სატელევიზიო სერიალებს არნახული სიამოვნებით უცქერენ. მათი არჩეული პარლამენტის შესახებაც ჩემი აზრი მქონდა.

მაგრამ უნივერსიტეტის დამთავრებისთანავე ჩემს ქალაქს დავუბრუნდი. თითქოს დეგრადაციის კოეფიციენტს მე დავწვედი. ერთ-ერთი მსხვილი ბანკის ფონდების მართვის განყოფილებაში დავინყე მუშაობა. სქელკანიან მოხელეებსა და ხეპრე უფროსებს ვერ ვიტანდი. სიმართლე გითხრათ, არც ბრძანების მიღება მომწონდა. პირველივე თვის დასასრულს სამსახურიდან რომ წამოვვდი, დარწმუნებული ვიყავი, ბებიჩემი იტყოდა, პირნავარდნილი ბა-ბუ-ა-მი-სი-აო.

ეკონომიკის სფეროში აკადემიური კარიერა უნდა მეცადა. ჰაჯი ულვიეს უყვარდა გუბერნატორი/გენერალი/პროფესორის მსგავსი ნოდებები. იმ პირობით, რომ პროფესორი გავხდებოდი, საზღვარგარეთ ჩემს განათლებას დააფინანსებდა. კოლუმბიის უნივერსიტეტში ჩემი საყვარელი ლექტორი საელ არპი იყო, წარმოშობით ბალათელი ოჯახის შვილი, რომელსაც ლონდონის ეკონომიკის სკოლა ჰქონდა დამთავრებული. მეც საბუთები იქაური დოქტორანტურის პროგრამაზე შევიტანე. ზამთრის სემესტრიდან ჩავირიცხე, ამიტომ არდადეგები სამ თვეს გამიგრძელდა. ორი თვით იტალიაში გავემგზავრე. ვენეციაში ელზას შევეუარე, რომელიც იქ ხელოვნების გალერეას ხელმძღვანელობდა. საღებავის გამხსნელის სუნიტ აქოთებულ მხატვარ ქალთან ერთად ცხოვრობდა. მათი სახლი ფერიების კოშკს ჩამოჰგავდა. ელზამ მითხრა, ხმელთაშუაზღვის ანტიკური დროის უძველესი გვარის წარმომადგენელს მაგონებ, ქალების სინსილის გაქრობა რომ უნდათო.

ვესტუმრე ალბერტოსაც, რომელიც იმ ნელს, ლიცუემში რომ დავამთავრე, ავსტრალიაში გადასახლდა. სიდნეის ერთ-ერთ ლიცუემში ქიმიას ასწავლიდა. ექვსი წლით უფროსი მისი ცოლი კი საავადმყოფოში, ადამიანური რესურსების მართვის განყოფილებაში მუშაობდა. მათ უსულო სახლში ერთი კვირა ძლივს გავძელი. მარტოდმარტო მატარებლით ადელაიდაში გავემგზავრე. ორი დღე გავატარე ერთ მყუდრო, წყნარ სადგურში, რომელსაც არარატი ერქვა.

ტრისტანის წყალობით ასობით ფრინველის ლათინური სახელწოდება ვიცოდი. ჩვენს ზღვებში ოცდაშვიდი სახეობის ზვიგენი არსებობდა. რადგან აკვარიუმი არ მიყიდა, ზვიგენების სახელების სულ სხაპას-ხუპით ჩამოთვლით ბებიჩემი ხელში მყავდა შეკლული. ადამიანებს რაც უკეთ ვეცნობოდი, ცხოველებს მით უფრო პატივს ვცემდი. ბავშვები მიყვარდა, განსაკუთრებით – წვინტილიანი კაპასი გოგონები. მათხოვარი ბავშვებისათვის ფულის მისაცემად ზოგჯერ თუნელის* მოედანზე გავდიოდი. ბებიჩემი ხშირად მეუბნებოდა, მე თუ ჩემს ქონებას ბავშვთა დაცვის ორგანიზაციას არ ვუანდერძებ, ამ სისულელეს შენ ჩაიდენო.

სიდნიდან ალექსანდრიაში გავემგზავრე. დავათვალიერე ადგილები, სადაც კავაფის იმალებოდა. ზეპირად წავიკითხე მისი ლექსი, „მზეთუნახავი“, რომელსაც მან სათაური თურქულად დაარქვა. შუა შემოდგომაზე სტამბოლში დავბრუნდი. ერთმა ლიცუემელმა ამხანაგმა ძალით ვილაცის ქორწილში წამიყვანა. მოვიწყინე. იაფფასიანმა ღვი-

---

* სტამბოლის უბანი.

ნომ თავი ამატკივა. სახლში წასვლამდე გალათას კოშკის ძირში სკამზე ჩამოვჯექი და აღმოსავლეთიდან გადმოსახლებულ ბავშვებს გამოველაპარაკე. იმ იღების ილჩები¹ ჩამოვუთვალე, საიდანაც იყვნენ წარმოშობით, მაგრამ ამით მათზე შთაბეჭდილება მაინც ვერ მოვახდინე. სასიამოვნო საღამო იდგა. მარტოობით დავტკბები და გუნებაზე მოვალ-მეთქი, ავდექი და შემოდგომის მსუბუქ ნიავეს ავედევნე. ქუჩაზე, სადაც ველოსიპედიც კი ვერ შეეტეოდა, შევკრთი: ნახევრად მიტოვებული სახლის წინ, სადაც მხოლოდ ერთ სართულზე ერთ სინათლე, შვიდი-რვა წლის გოგონა იჯდა და ტიროდა. ერთი ზომით პატარა თხელი სპორტული შარვალი ეცვა, ფეხშიშველი იყო; კანკალებდა და თვალებიდან მარგალიტივით ცრემლებს აფრქვევდა. რა საყვარელია-მეთქი, გამიელვა თავში. გული დამეფლითა. პიჯაკი გავიხადე და მოვახურე. ზეითუნისთვალემა შავტუხა ჩვენი დევრან აბის შვილი – ჰაიალი აღმოჩნდა. პატარაობისას ცხონებულ მამამისს ბუფეტში ხშირად დაჰყავდა. ძალიან საყვარელი იყო. დამინახავდა თუ არა, გამოიქცეოდა და ფეხებზე მომეხვეოდა ხოლმე. დევრანი ორი წლის წინ, ჩემი ნიუ-იორკში ყოფნისას, კიბოთი გარდაიცვალა. ცოლი გათხოვილა მის ერთ ძველ ამხანაგზე, რომელსაც თვითონ დევრანი რენეგატს ეძახდა. როგორც ჰაიალმა მიაბო, დედამისი გუშინ საავადმყოფოში გარდაცვლილა და მამინაცვალს კი იგი სახლიდან გამოუგდია.

რამდენჯერმე დავრეკე იმ უღირსი კაცის კარზე ზარი, თუმცა ვიცოდი, პასუხს არავინ გამცემდა. შემდეგ ისევ აკანკალებულ პატარა გოგოს მივუბრუნდი და ვუთხარი:

– ჰაიალ, ამაღამ ჩვენთან დარჩი და ხვალ, ღვთის შეწევნით, იმ ლოთი კაცის ხელიდან გამოგიხსნი.

ბავშვი ზურგზე მოვიკიდე. ერთხანს კიდეც სლუკუნებდა. შემდეგ ჩამოეძინა. მისი სხეულის სითბოსა და პატარა გულისცემას ველარ გავუძელი და მეც თვალებიდან ცრემლები წამსკდა. ყველა უსაქმურად მთვლიდა და ჯერჯერობით სიკეთე არავისთვის გამეკეთებინა. დედაჩემმა ამ სიურპრიზის შესახებ მაშინ გაიგო, ტელევიზორში გასართობ პროგრამას რომ უყურებდა:

– ქალბატონო აქილე, ეს პრინცესა დღეიდან ჩემი დაიკოა.

მეორე დღეს ისქენდერ აბისთან ერთად ჰაიალის დედა დავასაფლავეთ. მამინაცვალმა ფულის სანაცვლოდ ბავშვის მეურვეობა გადმომცა. გალათადანაც უნდა გადასულიყო.

ჰაიალი მამამისივით გონიერი იყო. ფსიქოლოგის დახმარების გარეშე შეძლო ამ ტრავმის გადატანა. ჭკვიანი და მომხიბლავი ქალიშვილი დადგა. ავსტრიულ ლიცეუმში სწავლობს და მომავალში უნდა, ბავშვთა ექიმი გაშროვიდეს. თმას შუაზე იყოფს, აქაოდა, შენ ასე მოგწონსო. ბებიაჩემს – „ჰაჯი ბებოს“ და დედაჩემს კი – „დედა აქილეს“ ეძახის. ჰაჯი ბეო ბაბუაჩემის საფლავზე დაჰყავს; გონენში, სანატორიუმშიც ჰყავდა და ართვინში ბებიაჩემის დასაც ესტუმრნენ. საოცარია, ადათნესები ადამიანს აკვანშივე უჯდება სისხლში?! სანამ შენ ცოლს არ

¹ ილი – მსხვილი ადმინისტრაციული ერთეული თურქეთში. ყოველი ილი ილჩეებისაგან შედგება.

ითხოვ, ჩემი რიგი არ დადგებაო, დაიჩემა. დედა აქილე, ჩემი უფროსი ძმის გამო შინაბერა უნდა დავრჩეო? – დარდობდა.

ბრიტანეთის მუზეუმის მეზობელ შენობაში ოთხი წელი გავატარე. ჩემი სახლიდან უნივერსიტეტამდე ფეხით თხუთმეტი წუთის სავალი იყო. აგურის შენობის ფასადი ლეგოს სათამაშოებს მაგონებდა. ამ სახლში რომ გადმოვედი, მაშინლა შევამჩნიე შესასვლელთან დაფა, რომელიც იუნყებოდა, რომ აქ ნობელის პრემიის ლაურეატს, ბერტრან რასელს უცხოვრია. ერთ-ერთ ყურბან-ბაირამზე დედაჩემი და ჰაიალი მესტუმრნენ. ჰაიალმა დაიჟინა და იგი ლონდონის ზოოპარკში წავიყვანე. რადგან ტყვეობის სიმბოლოდ მიმაჩნია, მანამდე ცირკშიც არ ვყოფილვარ. ლომის გალიაში რამე მომეჩვენა? ახალგაზრდა ძუ ლომმა თვალი თვალში გამიყარა. ერთმანეთი მოთმინებით ვათვალიერეთ, შემდეგ ის გალიის კიდეს მოუახლოვდა და თავი გამოყო, თითქოს უნდოდა მივფერებოდი, თავზე ხელი გადამესვა. მისი ოჯახიც თანაგრძნობით მიყურებდა. ისეთი პოზა ეჭირათ, თითქოს ჩემი ერთი ნიშანი და მსხვერპლს თავს დაესხმოდნენ. ვეფხვები და ავაზები კი შორიდან კუდის ქიცინით მომესალმნენ. შემდეგ თვეში მათ ისევ ვესტუმრე. ისევ გულთბილად მიმიღეს. კეთილშობილი კატისებრნი ნამდვილ მეგობარს ერთი შეხედვით ცნობენ-მეთქი, გავიფიქრე და ტრისტანი მოვისაკლისე.

ექვსი წელია, კვირაში ორჯერ ბოსფორის უნივერსიტეტში ლექციებს ვკითხულობ. გასულ წელს დოცენტი რომ გავხდი, ახლა ეს რას ნიშნავსო, დაინტერესდა ბებია. თუ პროფესორობა გენერლობაა, ახლა მე პოლკოვნიკის რანგში ვარ-მეთქი, ავუხსენი. ყოჩაღ შენო, შემაქო ბებიამ. კვირაში ჰასის უნივერსიტეტში დავინწყე სიარული, რადგან ოქროს რქის უბანში მდებარე ეს ძველი შენობა არა და არ მბეზრდება. ვიცი, რომ ახლანდელი სტუდენტები ფულს იშოვიან თუ არა, უშუალობას კარგავენ, ამიტომ გულს მითბობს მათი მომართვა – „ჰოჯამ“¹. დანარჩენ დროს ლექსებს ვკითხულობ, სემიოლოგიაში ვმუშაობ, ჭადრაკს ვთამაშობ ან სუდოკუს კროსვორდებს ვადგენ. შემთხვევით ქალაქში თუ გამოვედი, მაფრთხობს ვეებერთელა, ანონილი, უშნო შენობები; ჯინსებამოცმული, რობოტებად ქცეული ადამიანების დანახვაზე ძალიან ვნუხვარ. როგორც ტრისტანსაც გამოვუტყდი, მზად ვარ, გვერდში დავუდგე და ვიბრძოლო ლიდერობის წესიერ კანდიდატთან ერთად, რომელიც ქვეყანას იხსნის სრული დეგრადაციისაგან. ამის გარდა, გალათადან გადასვლის სხვა მიზეზს ვერ ვხედავ.

იმ გაზაფხულზე, ნიუ-იორკიდან რომ დავბრუნდი, დედაჩემის ბინაში გადავედი და ამგვარად, ბებიაჩემის კარის მეზობელი გავხდი. სახლი სულ გალათას კომკიდან გამოტანილი ანტიკვარული ნივთებით მოვანწყე. საწერი მაგიდა, საყვარელი სავარძელი, ჟურნალის მაგიდები, ფაიფურის სტატუეტები – ყველა ჩემი ოჯახის წევრი იყო. ისინი ტრისტანს ვავაცანი. ეს რომ ეუფენიომ გაიგო, მითხრა, ჩემს ნაცნობებში ერთადერთი ანიმისტი ხარო. მისაღებ ოთახში თაროებისაგან დარჩენილ ლურსმნებზე რუკები დავკიდე. ზოგი ბაბუაჩემის ნაქონია. იმ

¹ ჰოჯა – მასწავლებელი, მოძღვარი. ლექტორისადმი მიმართვის ფორმა უნივერსიტეტებში.

ქმნილებებს შორის, რომლებიც ბებიაჩემმაც კი არ იცოდა, რომელი დიდი პაპის დანატოვარი იყო, განსაკუთრებულ ყურადღებას იპყრობდა სებასტიან მიუნსტერის მიერ 1559 წელს დამზადებული რუკა-გრაფიურა. საბუთი, რომელსაც ჰაიალი თავის ერთგვერდიან კომიქსებს ამსგავსებდა, ოსმალეთამდელი პერიოდის სტამბოლისა და გალათას მდგომარეობას ასახავდა. გარდა იმისა, რომ რუკაზე ცხადად არ ჩანდა, რამდენი მხრიდან ერტყა გალავანი ჩვენს უბანს, აკვედუკის მეზობლად აღმართული გალათას კოშკი ჰორმონებით გატენილ შუქურას ჰგავდა.

ბებიაჩემისთვის დაცინცლული ფულით (სახელმძღვანელოების საყიდლად მჭირდება-მეთქი) ანტიკური ატლასები შევიძინე. მათი კარგად შესწავლის მიზნით ლათინური ენის კურსებზეც ვიარე. იმ რუკებზე არაპოეტური სახელის მქონე ქალაქი არ შემხვედრია. მათი კირკიტი მიტაცებდა და გალავანს მიღმა გადავყავდი. თითქოს გაკვეთილს ვსწავლობდი, შეცდომებით დახუნძლული კაცობრიობის თავგადასავალს უფრო ცოცხლად ვგრძნობდი. ექვს სხვდასხვა ენაზე ვიმეორებდი, ნამდვილი ლაჩარი ვარ-მეთქი და ამით მათ გულს ვტკეენდი.

ალბერტო, რომელსაც დედამისი გონების გასახსნელად ყოველ სალამოს ნახევარ საათს კლასიკურ მუსიკას ასმენინებდა, დროს იხელთებდა თუ არა, ყველაფერს ჩემგან იწერდა. კლასიკური მუსიკის დოგმატურ იავნანათა თაიგულს პოპულარული მუსიკის კონსერვატიულ სახეობას ვამსგავსებდი. ქალაქის მუსიკალური ინსტრუმენტების დუქნების უმრავლესობა თავმოყრილი იყო გალიფ დედეს გამზირზე, რომელიც გალათას ისთიქლალის პროსპექტთან¹ აერთებდა. ვიტრინებში გამოფენილმა საკრავებმა ანტიმუსიკალური ნოტები არ გადმომაფრქვიონ-მეთქი, მათ შორის სწრაფად ჩავივლიდი ხოლმე. ეს რომ ჰაიალს მოვუყევი, მითხრა, ძმაო, როცა მაცინებ, ამავე დროს ცდილობ კიდეც დამაფიქროო? ჩემი მუსიკა ჩვენი უბნის ლაბირინთებში მუდმივი ქარის ქროლვა, თოლიების ყივილი, გემების, ეზანის² ხმა, ზარების რეკვა, პატარა გოგონების კისკისა, ბუნებრივი და გულწრფელი. სიმფონიური მუსიკის მოსმენა თუ მომინდება, ხა-ა-ა-ნგრძლივ მოგზაურობაში გავემგზავრები.

ბინების გაქირავებით შემოსული თანხა ბებიაჩემის საბანკო ანგარიშზე იყრის თავს. ხარჯების გამოკლების შემდეგ თანხის ნახევარი – თურქულ ლირებში, მეორე ნახევარი კი დოლარში ჩვენ სამის სახელზე გახსნილ ვადიან ანაბარზე გროვდება. მე და დედაჩემს ამ ანაბრების ხელის ხლების უფლება არა გვაქვს. ბებია ყოველ თვე ანგარიშზე 7 500 დოლარს მირიცხავს. ეს თანხა პრემიერ-მინისტრის ხელფასის მიხედვით იცვლება. დარწმუნებული ვარ, დედაჩემის ხელფასის ინდექსაცია პრეზიდენტის ჯამაგირის მიხედვით რეგულირდება. ჰაიალი სახარჯო თანხის მიღებისას ვალდებულია, ჰაჯი ბებოს ხელზე ემთხვიოს. მაჯის საათებს ვაგროვებ და თემატურ მოგზაურობებს ვანყო. ფულის მოგროვება არაფერში მჭირდება, რაც ჩემი თავისუფლების წყაროა. სტუდენტობისას ციხესიმაგრეების, ძველი ხიდების, შუქურების დასათვა-

¹ ისთიქლალი – სტამბოლის ცენტრალური ქუჩა.

² ეზანი – მუსლიმთათვის მოწოდება ნამაზისკენ (ლოცვისაკენ).

ლიერებლად ანატოლია კიდით კიდემდე მოვიარე. სად არ ვყოფილვარ! მესაათეთა ვიტრინების სანახავად – ჟენევაში, მკვლელი ვეშაპების სანახავად ტარიფაში ვიყავი, ფრინველთა სამოთხე რურიგჰეაჟ-ში მოვინახულე, სკაროსებს ომანში გავეცანი, ერთ ტრავესტიტ მოჭადრაკესთან სათამაშოდ ოდესაშიც კი ჩავედი. ნამიბიაში, ჰარნასის ნაკრძალში მარიეტასა და შალკთან ერთად პიკნიკს რომ ვმართავდი და ჩვენი ჯგუფის ერთი მდუმარე ქალბატონი ვერ ვიცანი, ყველას გაუკვირდა. მარიეტა და შალკი ორი ნახევრად შინაური ლომია, ხოლო იისფერთვალემა ლამაზმანი ჰოლივუდის ვარსკვლავი, ანჯელინა ჯოლი ყოფილა.

ჰაიალს უყვარს გალათას ხიდზე მეთევზეთა ცქერა. როცა შეყვარებულიდან ნაჩხუბარია, მე ვახლავარ ხოლმე. სტამბოლის მუნიციპალიტეტის მიერ ხიდის სვეტებზე გამოკიდებული უცნაური ალმები გვამცნობს, რომ დღეს 2008 წლის 29 მაისია – სტამბოლის დაპყრობის 555-ე წლისთავი! ე.ი. ხვალ 33 წლისა ვხდები. ეს ტრადიციული ალმები მახსენებს ჩემს დაბადების დღეებს, რომელთაც არასოდეს აღვნიშნავდით. ოსკარ უაილდს უთქვამს, 25 წლის შემდეგ ყველა ერთი ასაკისააო.

ტელეფონის ჯიხურიდან მადამ ოლგას უნდა დავურეკო, რომელსაც ხელგაშლილი გალათელი ვგონივარ: იმის გამო კი არა, ერთდროულად ორ ქალთან რომ ვწევარ, არამედ მისი თანამემამულის, იოსებ ბროდსკის ლექსი რომ წაფუკითხე. მას შემდეგ პენსიონერი მასწავლებელი ოლგა, ჩემო სულთანოო, ასე მომმართავს.

აიშე კულინი,¹ სამი ბეის სული
თარგმანი თურქულიდან მერი ნიკლაურისა

სამი ბეის სულმა სხეული დატოვა, მალლა-მალლა წავიდა, ჭერში შეჩერდა და სარეცელთან შეკრებილ ახლობლებს გადახედა: ცოლი მაქმანიანი ცხვირსახოცით იმშრალედა ცრემლით დანამულ ლანვეებს. უმცროსი ვაჟი გარდაცვლილი მამის მაჯიდან ოქროს საათის მოხსნას ცდილობდა, უფროსი მაგიდასთან იჯდა და ნეკროლოგის წერით იყო დაკავებული. ჰათიჯე ჰანუმი და რაიფ ეფენდი მიცვალებულის სულის მოსახსენიებელ ლოცვას აღავლენდნენ.

სულმა ზემოდან დახედა საკუთარ სხეულს; გაუკვირდა; საოცრად შეცვლილი მოჩვენა... არ ჰგავდა სარკეში ნანახს. სამი ბეის თვალწინ წარმოუდგა მთელი განვლილი ცხოვრება; სამოცდათექვსმეტი წლის მოგონებები, ოცნება, გატაცება, სიყვარული, იმედგაცრუება, მრისხანება...

ნოემბრის ცივი საღამო იყო; სამის სულმა ჭერიდან ფანჯარასთან გადაინაცვლა... ბინდით მოცულ არემარეს მოავლო თვალი; გადაწყვიტა, ვიდრე სააქაოს სამუდამოდ დატოვებდა, ერთხელ კიდევ შეეველო საყვარელ უბანში; მოენახულებინა ადგილები, სადაც ბავშვობა და ყმანვილკაცობა გაატარა.

მანქანების ანთებული ფარები სიბნელეში ციცინათელებივით მიუყვებოდნენ ფართო ქუჩას. „რა საშინლად მოქმედებს ტრანსპორტის გაუთავებელი მოძრაობა ადამიანზე!“ – გაიფიქრა ერთი წამით. მერე საუთარ თავზე გაეცინა... ჯერ კიდევ ვერ შეეგუა სიკვდილს; ვერც დროის ცნებას დააღწია თავი.

გარეთ გასვლამდე ერთხელ კიდევ გადახედა ოთახს, სადაც მისი სხეული ესვენა. უმცროს ვაჟს ვისკით სავსე ჭიქა ეჭირა ხელში: „თქვენც დაგისხამთ, ნერვებს უხდება, ცოტათი მაინც დამშვიდდებით“ – მიმართა დამნუხრებულ დედინაცვალს. სამი ბეის ეგონა, მისი გარდაცვალების შემდეგ გერები და დედინაცვალი თვალებს დასთხრიდნენ ერთმანეთს. ახლა დამშვიდდა; მიხვდა, მათ გამო არ უნდა ენერვიულა.

---

¹ თანამედროვე თურქი მწერალი ქალი აიშე კულინი ცნობილია როგორც რომანისტი, ნოველისტი და პუბლიცისტი. მისი ნაწარმოებების საფუძველზე შეიქმნა არა ერთი სატელევიზიო თუ სრულმეტრაჟიანი ფილმის სცენარი. წლების მანძილზე მუშაობდა სხვადასხვა ლიტერატურულ ჟურნალსა და გაზეთში რედაქტორად. მისი რომანები და ნოველები თარგმნილია მრავალ ენაზე; დიდი პოპულარობით სარგებლობს არა მარტო თურქეთში, არამედ უცხოეთშიც. მიღებული აქვს მრავალი ჯილდო. აიშე კულინის სახელი აღმოჩნდა იმ სამ მწერალს შორის, რომელთა ნაწარმოებებს ყველაზე მეტი მკითხველი ჰყავს თურქეთში.

ახალგაზრდობის წლები გაახსენდა სამი ბეის ...მონატრება უხილავი ძალით მიაქანებდა მოგონებებში...

ისტინიეს ფერდობზე შეიგრძნო საკუთარი თავი. ბუმბულივით მსუბუქად მიუყვებოდა აღმართს. წვიმა და ნოემბრის სიცივე სულ არ აწუხებდა. ისე მიჰქროდა, თითქოს მთელი ძალით უზბიძგებდნენ საოცნებო ადგილისკენ.

საყვარელი სიმღერის სიტყვები გაახსენდა: „გაფრინდით, წეროებო, იალალები გადაიარეთ, სატრფო შემირჩიეთ“...

„ჰაი გიდი, სიყვარულით გადარეულო! ფული არ გაქვს, არაფერი გაგაჩნია და ცოლის შერთვას აპირებ“ – თქვა სამიმ და მეგობარს არყიანი ჭიქა გაუწოდა. ჭიქები ერთმანეთს მიუჭახუნეს. „გაფრინდით, წეროებო, სატრფო შემირჩიეთ“...გრძნობით წარმოთქვამდა მომღერალი ქალი, რომელიც მათ მაგიდას არ შორდებოდა. „ამან უკვე შეარჩია სატრფო“, მიმართა ნაზიმმა ფაშფაშა მომღერალს და თავიდან რომ მოეშორებინა, ფული გაუწოდა.

„გოგო ლამაზია, თუ დროზე არ შეირთავ, სხვა დაისაკუთრებს“ – უთხრა მეგობარმა. „შენ კი შვებულებას აიღებ და ჩამოხვალ. თუ გვერდით არ მეყოლები, ნიშნობა არ შედგება, იცოდე!“ – გააფრთხილა სამიმ ნაზმი.

ერთი კვირის შემდეგ ნაზმი ჯარში მიდიოდა. სამიმ პირველი ხელფასით გამოსამშვიდობებელ ვახშამზე სამიკიტნოში დაპატიჟა ბავშვობის მეგობარი.

ზღვას მთვარის სუსტი შუქი ელამუნებოდა...

სამი ცდილობდა დაოჯახებამდე პრობლემები მოეგვარებინა; გამდიდრებაზეც კი ოცნებობდა. ბუნებით ოპტიმისტს საკუთარი თავის რწმენა არასოდეს ღალატობდა. იქნებ წვრილმანის დუქანიც კი გაეხსნა, ვიდრე ნაზმი ჯარიდან დაბრუნდებოდა; მერე ერთად იმუშავებდნენ ... რატომაც არა! ისინი ხომ შრომისმოყვარე, პრინციპული, მიზანდასახული ახალგაზრდები იყვნენ;

თაფლივით ტკბილი იყო პირველი ხელფასით ნაყიდი არაყი და თევზი. როგორი ამაყი იყო მაშინ სამი...

ღალმართზე დიდი სიჩქარით მომავალი მანქანის შუქმა პირდაპირ თვალებში შეანათა სამი ბეის; შეწუხდა; ხელების ქნევით ანიშნა, შუქისთვის დაენია, მაგრამ ამოდ...მძლოლი მას ვერ ხედავდა; თითქოს იქ არც იმყოფებოდა. ერთმა მანქანამ ძალზე ახლოს ჩაუარა. სამი ბეი დაიხარა და სალონში შეიხედა. უკანა სავარძელში ჩაფლულ კაცს თვალი თვალში გაუყარა. გაშრა, გაოცდა სამი ბეი; მერსედესის უკანა სავარძელში საკუთარი თავი დაინახა. გვერდით კარაკულის ქურქში გახვეული მეორე ცოლი ეჯდა. ბავშვობის მეგობარი ნაზმი წინა სავარძელში, მძლოლის გვერდით მოკალათებულიყო. კონცერტზე მიდიოდნენ. „ცოტა მოუჩქარე, შვილო, მეგობრები არ ვალოდინოთ“ – მიმართა სამი ბეიმ მძლოლს. მერე წინ გადაიხარა და ნაზმის ჩაულაპარაკა: „აი, ჩვენც დავლიპიანდით, მეგობარო. ყოველდღე წვეულება, ღონისძიება, კოქტილი“ ...სიტყვა „კოქტილის“ სწორად წარმოთქმა, როგორც იქნა, ისწავლა, მაგრამ საშინლად არ მოსწონდა სასმელიანი ჭიქით ხელში საა-

თობით დგომა და საუბარი, თეფშით ჩამოტარებული საკვებით წახემსება. მაგრამ რა ექნა, სოციალური ცხოვრების წესი მოითხოვდა...

პირველი ცოლის გარდაცვალების შემდეგ სამი ბეის ფინანსური მდგომარეობა საკმაოდ გაუმჯობესდა. მეორე ცოლი ბიზნესმენტა წრიდან შეირთო; ლამაზი, მიმზიდველი, საქმის მცოდნე ქალი იყო. ასაკოვანი ქმარი რომ მოუკვდა, ახალგაზრდა, მდიდარმა ქვრივმა ახალი ცხოვრების დაწყება გადაწყვიტა; თავისი ბედი სამუდამოდ დაუკავშირა სამი ბეის.

მეორე ქორწინების შემდეგ ძირეულად შეიცვალა სამის ცხოვრება... სახლი, სამოსი, მანერები, მეგობრები, ურთიერთობები, აზრები, პოლიტიკური შეხედულებები; პირის გემოც კი... ყველაფერი შეიცვალა; არყის ნაცვლად უკვე ვისკის მიირთმევდა, გუფთის ნაცვლად – ბონფილეს. წელიწადში რამდენჯერმე ცოლთან ერთად უცხოეთში მიდიოდა სამოგზაუროდ. ახლა მის კარადაში უცხოური პიჯაკების მთელი წყება ეკიდა. უცხოური ნარმოებისა იყო მისი ჰალსტუხები და სპორტული ტანსაცმელიც.

ცოლმა თავისი ორი ვაჟი საზღვარგარეთ გაუშვა განათლების მისაღებად. ყვითელ პრესაში ხშირად იწერებოდა მათი ოჯახის შესახებ.

სამი ბეი თითქოს კმაყოფილი იყო ახალი ცხოვრებით, მაგრამ პირველ ცოლს ვერ ივინყებდა; ხშირად ესიზმრებოდა ... მის მუხლებზე ედო თავი... ან ცივ არაყს სვამდა და ახლა უკვე სათავსო ოთახში მიგდებულ საზს უკრავდა; უზომოდ ბედნიერი იყო. რომ გაელვიებოდა, თვალს არ ახელდა; სურდა, სიზმარი დიდხანს გაგრძელებულიყო.

„ჩვენი წრე ფართოა; წვეულებებზე უარს ვერ ვიტყვით, ნაზმი ბეი; თუმცა ამ ბოლო დროს ტერორიზმის საფრთხის გამო ცხოვრება ჩაკვდა. ხალხს სახლიდან გასვლის ეშინია. რა დროს რა მოხდება, ბომბი სად აფეთქდება არავინ იცის“ – ჩაერთო საუბარში სამი ბეის მეუღლე. „აფეთქებები უმეტესად თავშეყრის ადგილებში ხდება“ – გააგრძელა ნაზმი – „არ ვიცი, რა ეშველება ამ საქმეს“. ნაზმის არ უნდოდა ბავშვობის მეგობრის სიმდიდრესა და ფუფუნებაზე გაემახვილებინა ყურადღება. ისე, უბრალოდ ლაპარაკობდა, რალაც რომ ეთქვა.

„რა ეშველება? არ უნდა დაინდო ეგენი; უნდა ჩამოახრჩო, მემარჯვენე იქნება თუ მემარცხენე. მეერე ნახავ, როგორ მონესრიგდება ყველაფერი. მაგ მანანალების გამო აირია ცხოვრება. ყოველ დღე ქუჩაში გამოდიან, თითქოს რამე გაეგებოდეთ. თურმე საზოგადოებრივი წყობა არ მოსწონთ, სისტემა უნდა შეცვალონ; თოკზე უნდა ჩამოკიდო ყველა, თოკზე!“ – აღშფოთებას ვერ მალავდა სამი.

ცოლმა გვერდით გაინია: „ისევ ქურქის კალთაზე დამჯდარხარ“... უსაყვედურა ქმარს. მეერე ნაზმის მიუბრუნდა: „ყურადღებას ნუ მიაქცევთ; ეს სულ ასეა. გაუთავებლად ბრაზობს. ეჯევითმა რომ გაიმარჯვა, ღამე არ ეძინა, ხელისუფლებაში მემარცხენეები მოდიანო. მეერე რა მოხდა? – აღორძინდა, გამოცოცხლდა ცხოვრება... მათი წყალობით ჩვენი სიმდიდრე კიდევ უფრო გაიზარდა“.

ცოლის ყბედობამ გაალიზინა სამი ბეი, მაგრამ ხმა არ ამოუღია. იცოდა, ქალი პასუხის გარეშე არ დატოვებდა. უნებურად თავისი ჩუმი

და მორჩილი პირველი ცოლი გაახსენდა... ასეთ საქმეებში საერთოდ არ ერეოდა. თვალზე ცრემლი მოადგა.

მერსედესი ჯადოსნური სიჩქარით მიფრინავდა გზაზე...

სამი ბეის სული ფათიჰის უბანში დაეშვა. ჯერ ბავშვობას დაუბრუნდა, მერე ახალგაზრდობაში გადავიდა. ხან კუმკაფის სანაპიროზე კრისტალურ ზღვაში ბანაობდა, ხან მენვრილმანის დუქანში ხედავდა საკუთარ თავს; ბიზნესში გადადგმულ პირველ ნაბიჯებს იხსენებდა. ყველაზე მეტ სიმშვიდესა და სიხარულს პირველი ცოლის გვერდით ყოფნა ანიჭებდა. თვალწინ წარმოუდგა მასთან ერთად გატარებული ბედნიერი ცხოვრება... შვილების დაბადება; მათი პირველი ნაბიჯები... სკოლაში შეყვანის დღე... ოჯახთან ერთად ზღვაზე გატარებული არდადეგები... მერე მოგონებები ხანჯალივით ესობოდა გულში; ცოლის კუბოს მიაცილებდა მძიმე ნაბიჯებით... სამუდამოდ ემშვიდობებოდა პირველ სიყვარულს...

ახლა თბილ, ხალხით სავსე დარბაზში შეიგრძნო საკუთარი თავი სამი ბეიმ. ხელში ვისკის ჭიქა ეჭირა. თეფშიდან, რომელიც ოფიციალტმა ჩამოატარა, ნაფშვენით მორთული ნამცხვრის ნაჭერი აიღო; არ ესაიამონა; კუჭის წყლულმა შეახსენა თავი.

რესპუბლიკის პრეზიდენტის არჩევა ვერ ხერხდებოდა; ქვეყანაში შექმნილმა გაურკვეველობამ ბაზარზე ცუდად იმოქმედა. „ძლიერი მთავრობა გვეჭირდება, ძმაო“, – ამბობდა ერთი სათვალისანი კაცი- „პოლიცია არ არსებობს, რომ დაგვიცვას; ქურდები და ავაზაკები თავისუფლად დათარეშობენ“. „სახელმწიფო არის, რომ პოლიცია იყოს?! – ავტორიტეტია საჭირო, ბატონო, ავტორიტეტი! დიდმა ათათურქმა უზარმაზარი ერი დააჩოქა“ – გააგრძელა სხვამ. „მან ბრძოლა მოიგო. ძალას სამხედრო წარმატება აძლევდა“ – თქვა მაღალმა, გამხდარმა კაცმა.

სამი ბეის კუჭი ეწვოდა... არ უყვარდა კოქტილი...

„სამი, საყვარელო, ერთი ვისკი კიდევ მომიტანე, ძალიან ცივი იყოს“ – შეახსენა ცოლმა.

დიდი სასტუმროს სამეჯლისო დარბაზის მინები ისე იყო დაორთქლილი, შიგნით მყოფთა აჩრდილები მოჩვენებებივით აირეკლებოდა. სამი ბეის სულმა ორთქლი ხელით ნაშალა; ცდილობდა დარბაზში მყოფები დაენახა. მერე გადაიფიქრა: „აქ დროის დაკარგვა არ ღირს; ნავალ, ყვავილების პასაჟს მოვინახულებ“, – ჩაილაპარაკა თავისთვის.

ანარქისტულ მოვლენებზე, სამთავრობო კრიზისზე, ბიზნესის პრობლემებზე მოგონებები სამეჯლისო დარბაზის კედელთან დატოვა, სასტუმროს ზურგი შეაქცია და პასაჟისკენ გაემართა. ისე სწრაფად და მსუბუქად მიდიოდა, თითქოს ფრთები შეასხესო.

შემჰანეს აღმართს მიუყვებოდა; ერთ კედელთან თავმოყრილი ახალგაზრდების ჯგუფი დაინახა. „ნეტავ რას აკეთებენ ამ ბნელ ღამეში?!“ – გაიფიქრა. „ალბათ, როგორც ყოველთვის, უაზრო ლოზუნგებს წერენ. როგორ არ მოებზრდათ!“ ახალგაზრდები კედელზე საღებავით წერდნენ.

სამი ბეის გაუკვირდა, სათვალის გარეშე რომ წაიკითხა: „წყეულნიც იყოს...“ კედელზე ჩამოჯდა და ნაწერის დასრულებას დაელოდა.

უცებ მანქანა გაჩერდა. „გაიქეციო!“ – იყვირა ერთმა ახალგაზრდამ. მანქანის ფანჯარაში იარაღის ლულა გამოჩნდა. „რას შვრები! არ ესროლო, თუ ღმერთი გწამს!“ დაიყვირა სამიმ. ტენიან ჰაერში სროლის ხმა გაისმა.

„მომკლეს!“ – ამოიკვნესა ახალგაზრდამ. სამი ბეი კედლიდან ჩამოხტა და წასასვლელად გამზადებულ მანქანას წინ გადაუდგა: „მკვლელებო, მკვლელებო!“ – დაიყვირა სასონარკვეთილი ხმით. მანქანა ღრჭიალით შემობრუნდა, მის მკლავებს შორის გაიარა და სწრაფად გაშორდა იქაურობას. მომაკვდავი ახალგაზრდის გარდა არავინ ჩანდა; ყველანი გაქცეულიყვნენ. სამი ბეიმ დაჭრილის თავთან დაიჩოქა: „არ მოკვდე, შვილო, გაუძელი! ახლავე საავადმყოფოში წაგიყვან. როგორ იქნება, მანქანამ არ გამოიაროს. მთავარია, არ დანებდე!“

ოცი წლის ახალგაზრდის სისხლი ღვარივით მიედინებოდა ტროტუარზე. სამი ბეი ჭრილობაზე ხელს აჭერდა; ცდილობდა, სისხლი შეეჩერებინა. უცებ წყვილი შუქი გამოჩნდა სიბნელეში. სამი ბეი მანქანისკენ გაიქცა. ხელი დაუქნია; ანიშნა გაჩერებულყო. თან მთელი ხმით ყვიროდა: „გაჩერდით! ახალგაზრდა კვდება, დაეხმარეთ, გევედრებით!“ . მას ვერავინ ხედავდა... მანქანამ სწრაფად ჩაუქროლა... მანქანაში მჯდომი კაცი ცოლთან ერთად კონცერტიდან ბრუნდებოდა. დაჭრილი რომ დაინახა, მძღოლს მიმართა: „ნადი, შვილო, ამ შუალამისას შარი არ ავიკიდოთ“. მერე წინა სავარძელში მჯდომი მეგობრისკენ გადაიხარა: „დღეს ყოველ კუთხეში დაჭრილი ან მთვრალი წევს; რომელ ერთს განვდები, ჩემო კარგო?!“

* * *

სამი ბეის სული დაჭრილს მიუბრუნდა. თავზე ხელი გადაუსვა: „ჯერ ძალიან ახალგაზრდა ხარ, შვილო, არ მოკვდე, გაუძელი! როგორ შეიძლება, კედლის წარწერის გამო მოკლან ადამიანი!“ სამი უიმედოდ დასცქეროდა მომაკვდავი ახალგაზრდის შიშით სავსე თვალებს; უცებ ყურში ჩაესმა ძალიან ნაცნობი ხმა: „თოკზე უნდა ჩამოკიდო!.. უნდა ჩამოახრჩო!.. ყურებზე ხელები აიფარა; არ უნდოდა გაეგონა სიტყვები, რომელსაც სიცოცხლეში ხშირად იმეორებდა. კარგა ხანს იდგა გაოგნებული. მერე დაჭრილს თავქვეშ უაკეტი ამოუდო; „გაუძელი, შვილო, გევედრები, გაუძელი! აუცილებლად გამოივლის ვინმე გულიანი ადამიანი; დაგინახავს და საავადმყოფოში წაგიყვანს“ – ჩასძახოდა მთრთოლვარე ხმით.

სამი ბეის სულს ლამაზი მოგონებებით ტკბობის სურვილი დაეკარგა; პასაჟის მონახულება გადაიფიქრა... მძიმე-მძიმედ დაეშვა იმ ადგილისკენ, სადაც სიკვდილი ელოდებოდა. წამით შეჩერდა, კედელს შეხედა; წარწერა დაუმთავრებელი იყო...

რეცენზია

Review

ჯემალ შარაშენიძე

**მამუკა წურწუშია, შუა საუკუნეების ქართული ლაშქარი (900-1700):
ორგანიზაცია, ტაქტიკა, შეიარაღება (თბილისი, 2016)**

მამუკა წურწუშიას ნაშრომი „შუა საუკუნეების ქართული ლაშქარი (900-1700): ორგანიზაცია, ტაქტიკა, შეიარაღება“ ჩვენს სამხედრო ლიტერატურაში ერთბაშად გამოჩნდა უმნიშვნელოვანეს მონოგრაფიულ გამოკვლევად, რომელიც ქართული ლაშქრის ტაქტიკისა და შეიარაღების კომპლექსური შესწავლის პირველ და უაღრესად წარმატებულ ცდას წარმოადგენს.

საერთოდ ცნობილია, რომ ქართული სამხედრო საქმის ცალკეულ საკითხებზე საუბრისას ყველა მკვლევარი უჩივის სათანადო წყაროების სიმცირე-სიმწირეს. მამუკა წურწუშიამ გვიჩვენა, რომ ჩვენი ეს ჩივილი ხშირად არც თუ ისე საფუძვლიანი ყოფილა. მან არა მარტო გამოავლინა რამდენიმე ახალი ნარატიული ცნობა, არამედ ქართული სამხედრო ხელოვნების კუთხით საოცარი მახვილგონიერებით აგვიმეტყველა აქამდე არსებული არაერთი წყარო თუ ქრონიკალური ჩანაწერი, რომელთაც გვერდით ამოუყენა მთელი დასტა სხვა ხასიათის მასალები – ეპიგრაფიკული, იკონოგრაფიული (ფერწერული, ჭედური, ფრესკული), მატერიალური კულტურის ძეგლები და ნუმისმატიკური მასალაც კი, რომელთაც დღემდე ან არ ექცეოდა სათანადო ყურადღება, ანდა საკმაო მახვილგონიერობით არ იყო გააანალიზებული. პირადად მე წარმოდგენილი ნაშრომის ერთ-ერთ უაღრესად დადებით მხარედ სწორედ ეს გარემოება მიმაჩნია. მეორე, ასევე განსაკუთრებულ მომენტად, მესახება ამ მრავალფეროვანი და მრავალპლანიანი მასალის ავტორისეული გააზრების დიდი ხელოვნება, კერძოდ, მაკვირვებს საკითხების ძირისძირობამდე ჩაღრმავების მისეული ოსტატობა, როცა იგი ერთი შეხედვით თითქოს უმნიშვნელო და უმცირეს დეტალებს არა მარტო გამოავლენს და ნათლად წარმოაჩენს, არამედ იძლევა ძირითადთან მათი აუცილებელი მიმართებისა და მისადაგების დასაბუთებას. მკვლევრის ნიჭის ეს ვირტუოზულობა სრულად ვლინდება ქართველი მეომრის შეიარაღების ცალკეულ დეტალებზე საუბრის დროს. აქვე იმასაც დავძენ, რომ ნაშრომის უაღრესად საყურადღებო ნაწილია სწორედ ის მონაკვეთი, რომელიც ქართული თავდაცვითი საჭურვლისა და შეტევითი იარაღის აქამდე არნახული სისრულით განხილვა-გააანალიზების სამაგალითო ნიმუშს წარმოადგენს.

მკითხველს ამთავითვე ვთხოვ, რომ ნუ დამძრახავს ჩემი საუბრისას სიტყვა „პირველის“ ხშირი ხმარებისათვის. ეს სიტყვა ნაშრომში

განხილულ თითქმის ყველა საკითხს მიესადაგება. ეს იმიტომ, რომ ავტორი ან პირველად წარმოაჩენს საერთოდ დღემდე ყურადღება მიუქცეველ და ამდენად ჩვენთვის უცნობ არა ერთ დეტალს, ანდა პირველად გვიჩვენებს მას მთელი სისრულითა და სიღრმით, რასაც ამდენ ხანს მხოლოდ ფიზიკური თვალთ ვუყურებდით, მაგრამ მიზეზთა გამო სხვათა და სხვათა გონების თვალს სათანადოდ ველარ მივადევნებდით. აღნიშნულის საილუსტრაციოდ ჩვენ შევეცდებით წარმოვანინოთ ნაშრომში განხილული მხოლოდ ზოგიერთი საკითხი, დანარჩენებზე კი ზოგადად მივანიშნებთ თქვენი ყურადღების დაზოგვის მიზნით.

ქართული ლაშქრის სოციალური შემადგენლობის პრობლემების არსში გარკვეულობის შეტანის კუთხით ერთ-ერთ მნიშვნელოვან მომენტად მიგვაჩნია ავტორის მიერ მოლაშქრის როლისა და დანიშნულების გაანალიზება: ჩვენს ისტორიოგრაფიაში თითქმის დღემდე მიმდინარეობდა კამათი იმის შესახებ, თუ ვინ შეიძლებოდა ყოფილიყო მოლაშქრე – ქვედა ფენებიდან ეკონომიკურად დანიშნურებული მსახური თუ მდაბიორ-მოლაშქრე. მ. წურნუშიამ დამაჯერებლად უჩვენა, რომ ფეოდალურ საქართველოში მოლაშქრე იყო მძიმედ შეჭურვილი ცხენოსანი მეზრძოლი, რომელიც ძვირადღირებულ თავდაცვით და შეტევით აღჭურვილობას ფლობდა. ლაშქრად გასვლისთვის მას აუცილებლად უნდა ჰყოლოდა რამდენიმე ცხენი – საბრძოლო, სათადარიგო (მარქაფა) და სატვირთო (სატალახო). ამას ემატებოდა სალაშქრო კარავიც მომსახურე პერსონალითურთ. ასეთი პიროვნება შეიძლება ყოფილიყო მხოლოდ მსხვილ ფეოდალებზე დამოკიდებული მინისმფლობელი ან მსახური, რომელსაც საკმაო ეკონომიკური შესაძლებლობა უნდა ჰქონოდა მძიმე აღჭურვილობის შესაძენად და სალაშქროდ მუდმივად მზადყოფნისთვის საჭირო ვარჯიშობა-წვრთნისთვისაც.

აღნიშნული მომენტები ქართულ ისტორიოგრაფიაში ასე სრულყოფილად პირველადაა წარმოჩენილი ავტორის მიერ, რის შედეგადაც ამიერიდან საბოლოოდ გადაწყვეტილად უნდა ჩაითვალოს კამათი მსახურისა და მდაბიორ-მოლაშქრის შესახებ.

ქართულ ისტორიოგრაფიაში ასევე პირველადაა მკვეთრად ხაზგასმული გლეხობის როლი ქართულ ფეოდალურ სამხედრო ორგანიზაციაში. ავტორი დამაჯერებლად ასაბუთებს, რომ მსუბუქად (ფარით, შუბით, ან მარტივი მშვილდით, დალიანდაგებულნი ქსოვილის აბჯრითა და, შეიძლება, მუზარადითაც) აღჭურვილი ქვეითთა რაზმები ძირითადად სწორედ გლეხობის გარკვეული კატეგორიისგან კომპლექტდებოდა.

წყაროები გარკვევით მიუთითებენ იმაზე, რომ გლეხობას ევალებოდა ზოგადად ლაშქრობა-ნადირობა. იგი უშუალოდ მონაწილეობდა როგორც საველე, ასევე სააღყო ბრძოლებში ანდა მოლაშქრე ბატონის მრავალმხრივ მომსახურეობას ეწეოდა მთელი ლაშქრობის განმავლობაში.

დიდგორის ბრძოლიდან მოკიდებული გვიან შუასაუკუნეებამდე აღნიშნულ გარემოებებზე წყაროთა სარწმუნოებას ზოგიერთი მკვლევარი გარკვეულწილად აღიარებდა კიდევ, მაგრამ საკმაო სისრულით დასაბუთებულ ხაზგასმას გლეხობის არც თუ ისე მცირე როლზე ქარ-

თულ სამხედრო ორგანიზაციაში პირველად მხოლოდ წინამდებარე ნაშრომში ვხვდებით.

საყურადღებოდ მიგვაჩნია ავტორის არა ერთი დასაბუთებული მსჯელობა ფეოდალური საქართველოს სამხედრო ორგანიზაციის მთელ რიგ სხვა საკითხებზეც, რომელთაგანაც სიახლე-სისრულის თვალსაზრისით გამორჩეულია ავტორის შეხედულება დავით აღმაშენებლის დროინდელი ქართული მუდმივი ჯარის შემადგენელი ნაწილების – ტაძრეულისა და მონასპის თაობაზე.

ავტორი ჩვენს ისტორიოგრაფიაში პირველად ისე მკვეთრად და ნათლად გამიჯნავს ჯარის ამ ორ ნაწილს ერთმანეთისაგან, რომ უკვე არავითარი ეჭვი აღარ რჩება მონასპისაგან ტაძრეულის აშკარა განცალკევებულობაში, რაც ამდენ ხანს ხშირად აღრეულად წარმოიდგინებოდა.

უფრო ვრცელია ავტორის საუბარი მონასპის ირგვლივ. იგი ეთანხმება მის წინამორბედ მკვლევრებს მონასპის არსებობის ქრონოლოგიური ჩარჩოების განსაზღვრაში; მის მიერაც ეს ჩარჩოები შემოისაზღვრება დავით აღმაშენებლისა და თამარის მეფობათა სამანებით. ლოგიკურად სწორად გვეჩვენება მონასპის რაზმის 1500-2000 კაცით დაკომპლექტების ავტორისეული მტკიცებაც ადრე 5000-ით მისი შემადგენლობის განსაზღვრის საპირისპიროდ. პრინციპში მისაღებად მიგვაჩნია მოსაზრება იმის შესახებაც, რომ დავითის დროიდანვე მონასპის სამსახურის ანაზღაურება, ალბათ, ოქროთი ხდებოდა, მაგრამ აქ, ვფიქრობთ, აჯობებდა დაგვემატიბინა სიტყვა „ნაწილობრივ“ და აი, რატომ: მონასპის სამსახურის ანაზღაურება, მოსალოდნელია, ძირითადად მაინც მიწით ხდებოდა (ყივჩალების შემთხვევაში, მათზე საძოვრების გადაცემით). ამის პირდაპირი და უტყუარი ცნობები არ გავაჩნია, მაგრამ, ვფიქრობთ, მათი სამსახურის ოქროთი ანაზღაურების კატეგორიული მტკიცებულებისათვის მოხმობილი ერთადერთი შემთხვევა მონასპის წარმომადგენლის საფლავში ოქროს ფულის აღმოჩენისა, არც თუ ისე მტკიცე საბუთად გამოიყურება.

ნაშრომის ერთ-ერთი თავი „ქართული ლაშქრის ტაქტიკა შუა საუკუნეებში“ საუკეთესო ნაწილთაგანია მთელი გამოკვლევისა. აქ განსაკუთრებული მნიშვნელობის მქონეა ავტორის მსჯელობა ქართველი მეომრის ბრძოლის ტაქტიკურ ხერხებზე *წაგრძელებული შუბით*. ამის შესახებ ჩვენს ისტორიოგრაფიაში დღემდე ერთი სიტყვაც არაა ნათქვამი – წაგრძელებული შუბის შესახებ ჩვენ არაფერი ვიცოდით!

წაგრძელებული შუბით ბრძოლის ხერხის წარმომოხილსა და ევროპულ გარემოში მისი გამოყენების წესის მიმოხილვის შემდეგ ავტორს ქართულ სამყაროში გადმოყვავართ და თანმიმდევრულად გვიჩვენებს ბრძოლის აღნიშნული ხერხის ჩვენში დანერგვა-ათვისების ეტაპობრივი განვითარების სურათს IX-X საუკუნეებიდან მოყოლებული XVII საუკუნით დასრულებული პერიოდის მთელ მანძილზე.

ავტორის მართებული მტკიცებით წაგრძელებული შუბით ბრძოლის წესის დანერგვას (არა მასობრივად, არამედ ჯერ მხოლოდ ინდივიდუალურად) ჩვენში ადგილი უნდა ჰქონოდა IX საუკუნიდან მაინც, რისი დასტურიცაა მარტვილის ტაძრის აღმოსავლეთის ფასადზე მო-

თავსებული X საუკუნის დროინდელი რელიეფური გამოსახულება, ხოლო ბრძოლის ამ წესის მასობრივად გამოყენება და, აქედან გამომდინარე, შოკური შეტევითი ტაქტიკის დანერგვა, ავტორის მოსაზრებით, უკვე მომხდარ ფაქტად უნდა წარმოგვიდგებოდეს დიდგორის ბრძოლაში მაინც.

XII-XIII საუკუნეთა მიჯნიდან კი ჩვენში ამ ტაქტიკის მასობრივად გავრცელებაში ეჭვის შეტანა უკვე აღარ შეიძლება „ვეფხისტყაოსნისა“ და მემატრიანეთა მიერ მონოდეზული პირდაპირი და უტყუარი ცნობების წყალობით.

სათანადო წყაროების ცნობათა ახლებურად ალაპარაკების შედეგად დამაჯერებლადაა წარმოჩენილი შუბოსან ცხენოსანთა რაზმის მიერ კიდეც ერთი ტაქტიკური ხერხის დანერგვა XIV საუკუნიდან, რაც ქართველთა მიერ მონინალმდეგის რიგების ბოლომდე გარღვევასა და ბრძოლითვე უკან გამოსვლას გულისხმობს. ამ ტაქტიკური ხერხის ინდივიდუალურ დონეზე განხორციელების მაგალითს ჩვენში წყარო ჯერ კიდეც X საუკუნისათვის ადასტურებს.

საგანგებოდ აღნიშვნისა და ხაზგასმის ღირსად მიგვაჩნია შემდეგი გარემოება: ნაგრძელებული შუბით ბრძოლის წესის მაღალ დონეზე თავისებისა და ქართული სამხედრო საქმეში მისი საყოველთაოდ დანერგვა-გამოყენების ფაქტების შესახებ არსებულ ქართულ წერილობით წყაროებსა თუ იკონოგრაფიულ მასალას ნაკითხვით ჩვენ ყველანი ვკითხულობდით ამდენხანს, მაგრამ მათი გაგება, ამტყვევლება და მაღალ დონეზე გააზრება პირველად სწორედ მამუკა წურწუშიამ შეძლო. ეს არის მისი დიდი დამსახურება!

ნაშრომის მეორე ნაწილი თავდაცვითი და შეტევითი იარაღების მიმოხილვისადმია მიძღვენილი. სიახლეების კალეიდოსკოპი თუ გნებავთ იხილოთ, მას აქ, ამ გვერდებზე უხვად იპოვით. აქ თითქმის ყველაფერი ახალია – თავდაცვით-შეტევითი საჭურველის ცალკეული კომპონენტების აღწერილობიდან დაწყებული, მათი ფუნქციური თავისებურებებისა და თავისთავადობის დამადასტურებელი ნიშნების ღრმა ანალიზით დამთავრებული. თავდაპირველად ქართული მუზარადების შესახებ ვიტყვით რამდენიმე სიტყვას.

თავდასაცავი უმნიშვნელოვანესი საჭურველის – მუზარადების შემორჩენილი სამუზეუმო ექსპონატების გამოწვლილვითი შესწავლისა და იკონოგრაფიული მასალების მონაცემების ურთიერთ შედარება-შეპირისპირების გზით ავტორი აღადგენს ქართული მუზარადების ტიპებს და ცალკეულ ვარიაციებს.

ავტორი თითქმის იუველირის თვალთ უკვირდება მუზარადის ცალკეულ დეტალებს, ძირითადისაგან გამოყოფს ერთი შეხედვით თითქოსდა უმნიშვნელო ნიუანსებს, აღადგენს მუზარადების ვიზუალურ-კონსტრუქციული სრულყოფის ერთიანი ევოლუციური პროცესის გრძელ ჯაჭვში (X-XIV საუკუნეების მანძილზე) დაფიქსირებულ გარდამავალ ფორმებს; თვალნათლივ უჩვენებს თუ როგორ და რა პერიოდში განვითარდა სეგმენტურ-კონუსური მუზარადისგან ლითონის ერთი ნაჭრისაგან გამოჭედილი სფეროკონუსური მუზარადი. ამ უკანასკნელის მატერიალურ დადასტურებას წარმოადგენს ე.წ. ჯალალ

ად-დინის მუზარადი. ევოლუციის პროცესში მისი შემდგომი საფეხურია ე.წ. ბაყათარის მუზარადი, რომლისგანაც საბოლოოდ მივიღეთ ვაველის მუზარადი.

ეს უკანასკნელი ავტორმა გამოავლინა პოლონეთში ვაველის მუზეუმის ექსპონატებს შორის. მისივე თქმით, იგი XIV საუკუნით თარიღდება. ეს არის მთელი რიგი კონსტრუქციული სრულყოფის შედეგად ბაყათარის მუზარადისაგან ტრანსფორმირებული თავსარქმელი, რომელსაც მოძრავი საცხვირე და მხრებამდე ჩამოშვებული გრძელი ზარადი გააჩნდა.

ამავე ტიპისაა სანკტ-პეტერბურგის ერმიტაჟში დაცული, იდეალურად მთლიანააქვდი ფოლადის მუზარადიც, რომელიც ავტორის ვარაუდით, ვაველის მუზარადის არამარტო კბილაა, არამედ, შეიძლება, მისი ტყუპისცალიც იყოს. ორივე ეს მუზარადი ორ შესანიშნავ მარგალიტად გამოიყურება ქართული თავდაცვითი საჭურვლის მდიდარ კოლექციაში.

ავტორის დიდი დამსახურებაა ამ ორი ექსპონატის გამოვლენა, მეცნიერულ მიმოქცევაში მათი პირველად შემოტანა, შესწავლა და მათთვის კუთვნილი ადგილის მიჩენა ქართული მუზარადების კონსტრუქციული სრულყოფის ერთიან ჭრილში.

ავტორმა დოკუმენტურად დაასაბუთა, რომ ვაველურ-ერმიტაჟული ტიპის უნიკალური მუზარადები საქართველოში ფართოდ იყო გავრცელებული და საკმაოდ პოპულარულიც თვით XVIII საუკუნემდე. ამას ადასტურებს XIV-XVII საუკუნეების მასალა – ქართული „დავითისა“ და მამუკა თავაქარიშვილის მინიატურებისა თუ კასტელის ჩანახატების მონაცემები. ჩვენ ამ მასალებს ვიცნობდით, მაგრამ ისინი დღემდე ნახევრად უტყვი, მხოლოდ ვიზუალური მასალა იყო ყველასათვის, რადგანაც არ ვიცნობდით მათზე დატანილი მუზარადების ტიპს, კონსტრუქციული თავისებურებების უნიკალურობას, თავდაცვისათვის ვარგის ძალიან ბევრ სასარგებლო-სასიკეთო ნიშანსა და თუნდაც ესთეტიკური მიმზიდველობის საიდუმლოებას. ყველაფერი ეს პირველად მამუკა ნურნუმიამ გამოავლინა, შეისწავლა და ჩვენამდე საცნაურად მოიტანა საოცრად გამჭვირვალე, ლალი ქართული თხრობით.

თავდაცვითი თავსაბურავების – ჩაბალახისა და ჩაჩქანის სრულყოფილი აღწერილობის შემდეგ ავტორი რამდენიმე სიტყვით ჩერდება მუზარადის ერთი ტიპის – *რკინის ქუდის* მოკლე დახასიათებაზე. XII-XIII საუკუნეების მანძილზე ევროპაში საკმაოდ პოპულარული რკინის ქუდის საქართველოს სინამდვილეში დაფიქსირება (XIII-XIV საუკუნეების მანძილზე) ჩვენი ავტორის დამსახურებათა სიაში ჩაინერება.

საკმაოდ ჩინიტერესო და უაღრესად შინაარსიანი ავტორის მსჯელობა X-XIII საუკუნეების მანძილზე ქართველი მეომრების მიერ გამოყენებული აბჯრის ორი სახეობის – ქერცლოვანისა და ლამელარულის დროში ურთიერთმონაცვლეობის საკითხის ირგვლივ. დადგენილია, რომ აღნიშნულ ხანაში ბიზანტიისა და საქართველოში გავრცელებული აბჯრის აღნიშნული ტიპებს შორის საუკეთესო თავდაცვითი თვისებებით სწორედ ქართული ლამელარული აბჯარი გამოირჩეოდა შემდეგი თავისებურებებით: პირველი – მას ფირფიტების ასახმელი თასმები

დამალული ჰქონდა, რაც გამორიცხავდა ხმლის დარტყმის შედეგად მათი დაზიანებისა და ფირფიტის ჩამოშლის შესაძლებლობასა და, მეორეც: ფირფიტებს ქვედა ბოლოებზე და უკან ტყავი ჰქონდათ შემოკეცილი, რაც გაუმჯობესებულ კონსტრუქციაზე მიუთითებს.

ამ ტიპის აბჯრები ფართოდ იყო გავრცელებული საქართველოსა და ბიზანტიაში. ქართული ჭედური ხატების მონაცემთა სკრუპულოზურმა შესწავლამ ავტორს საშუალება მისცა ეჩვენებინა ქართული აბჯრის ორიგინალობა და პირვანდელობა – იგი დროში წინ უსწრებდა რიგ შესაბამის ბიზანტიურ აბჯრებს.

ავტორმა ასევე გაარკვია და შეასწორა დღემდე მცდარად აღქმული წარმოდგენა აბჯრის ერთ-ერთ სახეობაზე – ბეგთარზე. მან ხაზგასმით მიუთითა, რომ ტერმინი „ბეგთარი“ ჩვენში ჯაჭვ-ფირფიტოვან, კომბინირებულ აბჯარს გულისხმობს. ბეგთარი იგივე ჯაჭვის პერანგს წარმოადგენდა, რომელიც მონყვლად ადგილებში (მკერდი, ზურგი) გაძლიერებული იყო რკინის ფირფიტებით, რომელთაც ჯაჭვის ქსოვისას ჩაამატებდნენ სათანადო ადგილებში, რაც ჯაჭვის ქსოვის ხანგრძლივ პროცესს გარკვეულწილად ამცირებდა კიდეც.

ავტორმა ისიც გაარკვია, რომ საბარკული სრულიადაც არ წარმოადგენდა ბარკლის დამცავ ლითონის ფირფიტას; იგი მთლიანი ჯაჭვისა იყო, რომელიც შარვლის ტოტივით ფარავდა ფეხის როგორც წინა, ასევე უკანა ნაწილსაც. მას ჩვეულებრივ თასმით იკრავდნენ უკან.

ასევე, მან უჩვენა, რომ არ არის სწორი დღემდე ჩვენში დამკვიდრებული წარმოდგენა ქაფ/ქაშქანის შესახებ. იკონოგრაფიული მასალის მოხმობით ავტორი დამაჯერებლად უჩვენებს, რომ წარმოადგენდა მხრის დამცავ, მომრგვალებული ფორმის ლითონის ფირფიტას, რომელსაც აბჯარზე ღვედებით იმაგრებდნენ.

ჩვენს განსაკუთრებულ ყურადღებას იპყრობს შეტევითი იარაღისადმი მიძღვნილი საკმაოდ მოზრდილი თავი, რომელიც გამოირჩევა აღნიშნული ჯგუფის იარაღების შესახებ არსებული წერილობითი თუ იკონოგრაფიული მასალების მონაცემთა მაქსიმალური სისრულით მოხმობის თვალსაზრისით. სანიმუშოა ცალკეული იარაღის აღწერილობა და მათი მოხმარების ხერხების მრავალფეროვნებაზე ხაზგასმა, დადგენილია ჩვენში მათი დანერგვა-მოქმედების ქრონოლოგიური ჩარჩოები და ევოლუციური განვითარების ეტაპები. ეს უკანასკნელი გარემოება განსაკუთრებული სისრულითაა ნაჩვენები ქართული მახვილის ეტაპობრივი სრულყოფა-განვითარების მაგალითზე.

ქართული მახვილის განვითარებაში ავტორი გამოჰყოფს სამ ეტაპს, რომელიც X-XII საუკუნეების მანძილზე მიმდინარეობდა, ვიდრე მახვილი (იგივე შვეტი (სწორი) ხმალი ორღესური პირითა და ტარით) XIII საუკუნიდან თანდათანობით არ შეცვალა მოხრილმა ხმალმა. თავის მხრივ, მოხრილი ხმალიც განიცდიდა სრულყოფა-განვითარებას XIII-XIV საუკუნეების განმავლობაში.

შუბსა და ხმალთან ერთად ქართველი მებრძოლის საჭურველში ერთ-ერთ ეფექტურ დასარტყმელ (საცემ) იარაღს ლახტი წარმოადგენდა. იგი კეტის ერთ ბოლოზე დამაგრებული ლითონის (ან სხვა მასალის) მასიური (ფრთებით ან უფრთო) თავის მქონე დასარტყმელი იარაღი

იყო. წყაროებში ხშირად ნახსენები ლახტი საცხებიტ იმსახურებს ავტორის იმ დიდ ყურადღებას, რაც აღნიშნული იარაღისადმი მიძღვნილი ნარკვევიდან ჩანს.

საქართველოში დადასტურებულ ლახტებს შორის ავტორს ორი ტიპის ლახტი აქვს გამოყოფილი: ჩვეულებრივი ლახტი (ფრთიანი) და გურზი (დიდი უფრო ლახტი). ქართველი მხედარი ბრძოლას ჩვეულებრივ შუბით იწყებდა. მისი გაცუდებისას ხმაღზე გადადიოდა; ამის შემდეგ ბოლო იმედი მისთვის ლახტი იყო. წერილობითი წყაროები გვანვდიან ცნობებს იმის შესახებაც, რომ შუბით ბრძოლის შემდეგ მეომარი პირდაპირ ლახტზე/გურზზე გადადიოდა, მისი გატეხვის შემდეგ კი ბრძოლაში ხმალი ებმებოდა. ყველა შემთხვევაში ლახტი ერთ-ერთ მთავარ როლს თამაშობდა ბრძოლაში.

დისტანციური ბრძოლის იარაღებიდან ავტორი განსაკუთრებულ ყურადღებას დამსახურებულად უთმობს მშვილდს და მის მთავარ კომპონენტს – ისარს. იკონოგრაფიული მასალის მოხმობით ავტორი გვიჩვენებს, რომ საქართველოში X-XIII საუკუნეების მანძილზე ყველაზე სრულყოფილი, ე.წ. კომპოზიტიური (შედგენილი) მშვილდის სხვადასხვა ტიპებს იყენებდნენ, რომელთა შორისაც XIII საუკუნის შუა ხანებიდან მონღოლური მშვილდი იკავებს გამორჩეულ ადგილს.

ნაშრომში დანვრილებითაა აღწერილი ისრის სხვადასხვა ჯგუფები და ტიპები საერთოდ და ქართული განსაკუთრებით. ქართველები, მათდა სასახელოდ, შუა საუკუნეებში გავრცელებული საუკეთესო ისრებით სარგებლობდნენ, რომელთაც ახასიათებდა სროლის მაქსიმალური სიზუსტე, სისწრაფე, სიშორე და ამოცანის შესაბამისად, აბჯრიანი თუ უაბჯრო მონინალმდეგის დაზიანების სხვადასხვანაირი ეფექტურობა.

ბოლოს, ორიოდე სიტყვით მინდა შევეხო მართლაც რომ საუკეთესოდ დანერილ ნაშრომის შემაჯამებელ თავს, სადაც ავტორის მიერ იარაღის ცალკეული სახეობები პირველად არის გაერთიანებული შეიარაღების ერთიან კომპლექსში, გამოყოფილია მისი განვითარების ოთხი პერიოდი და გამოვლენილია ამ პერიოდების ძირითადი კანონზომიერებები. ნიშანდობლივია ის გარემოება, რომ ავტორი, საერთოდ გავრცელებული აზრის საწინააღმდეგოდ, უაღრესი დამაჯერებლობით უჩვენებს (და სხვათა შორის, აქაც პირველად), რომ შუა საუკუნეების მანძილზე ქართული აღჭურვილობა სრულიადაც არ რჩებოდა უცვლელ მდგომარეობაში; პირიქით, „ის მუდმივად ვითარდებოდა, განიცდიდა სხვადასხვა გავლენებს და ეპოქებისდა მიხედვით იცვლებოდა“ გაუმჯობესება-სრულყოფის მიმართულებით.

ამ სიტყვების სისწორეში დარწმუნებისათვის არ იკმარებს ნაშრომის შესაბამის გვერდებზე ქართველი მეომრის აღჭურვილობის დინამიკურ ჭრილში ჩვენების ავტორისეული ოსტატობის ჩემეული გადმოცემა. ნაშრომის ეს ნაწილი (და, რა თქმა უნდა, სხვაც) დაინტერესებულმა პირმა თავად უნდა წაიკითხოს.

ასეთია ჩემეული, ერთობ მაღალი წარმოდგენა მამუკა წურწუმისა ნაშრომზე, რომელიც ჩემი შეფასებით მნიშვნელოვან გარღვევას წარმოადგენს ქართულ სამხედრო ლიტერატურაში. ქართული სამხედრო ხელოვნების კვლევის საქმე ამ ნაშრომით ერთბაშად აღმოჩნდა უთ-

ვალსაჩინოეს კვარცხლბეკზე და შეიქმნა მტკიცე ფუნდამენტი მისი შემდგომი წინსვლისათვის.

ამით ვამთავრებ ჩემი შთაბეჭდილებების გადმოცემას მამუკა ნურ-ნუმიას ნაშრომზე „შუა საუკუნეების ქართული ლაშქარი (900-1700): ორგანიზაცია, ტაქტიკა, შეიარაღება“. რაიმე არსებითი შენიშვნა არ გამაჩნია, მაქვს მხოლოდ სურვილი იმისა, რომ აღნიშნული ნაშრომი რაც შეიძლება მეტმა იხილოს იმაში დასარწმუნებულად, თუ რა მაღალ ნიშნულზე დგას უკვე ქართული სამხედრო ხელოვნების კვლევის საქმე.

ნანა ხაზარაძე, ნანა ბახსოლიანი
ხეთური ლექსიკოლოგიის დიდი შენაძენი

XX-XXI საუკუნეების ქართული ხეთოლოგიური სკოლის დიდ წარმატებებში ისტორიის მეცნიერებათა დოქტორს, პროფესორ ირინე ტატიშვილს ლომის წილი ეკუთვნის.

ირინე ტატიშვილის ხეთოლოგიური სკრუპულოზური ძიებების შედეგებმა ქართველ და უცხოელ სპეციალისტთა ყურადღება ჯერ კიდევ გასული საუკუნის 80-იანი წლების დასაწყისში დაიმსახურა. მხედველობაშია ავტორის მიერ ხეთური სამშენებლო რიტუალისადმი მიძღვნილი, სხვადასხვა ენაზე გამოქვეყნებული სამეცნიერო სტატიები საქართველოსა და მის ფარგლებს გარეთ, მეცნიერთა საერთაშორისო ფორუმებზე წაკითხული მოხსენებები (Хеттский храмовый строительный ритуал (КВо IV 1) მაცნე: ისტორიის, არქეოლოგიის, ეთნოგრაფიისა და ხელოვნების ისტორიის სერია 1, 1983, 123-133; კერის დადგმის ხეთური რიტუალი (KUB XXIX 1 II 37-IV 29), არქეოლოგიური ძიებანი, თბილისი, 1986, 133-146; Структура и назначение хаттско-хеттских строительных ритуалов, *Всесоюзная научно-методическая конференция: Древневосточная культура и вопросы ее преподавания на историческом факультете*, Даугавпилс, 1985, 58-59; Новый хеттский храмовый строительный ритуал (КВо XV 24), არქეოლოგიური ძიებანი, თბილისი, 1986, 133-146; ხათურ-ხეთური სამშენებლო რიტუალების პერსონალი, ისტორიულ-წყაროთმცოდნეობითი ძიებანი, თბილისი, 1989, 3-10. ამ მიმართულებით კვლევა მეცნიერმა შემდეგ წლებშიც განაგრძო (ხეთური სამშენებლო რიტუალი, ენა და კულტურა 2, 2001, 137-140).

ირინე ტატიშვილმა დიდი ამაგი დასდო ხეთური რელიგიის სხვადასხვა ურთულესი ასპექტების შესწავლასაც. ამ თვალსაზრისით, უპირველეს ყოვლისა, მისი ავტორობით გამოქვეყნებული ცნობილი მონოგრაფია „ხეთური რელიგია“, თბილისი, 2001, 204 გვ., რედ. ლ. გორდეზიანი, პროგრამა ლოგოსი, უნდა მოვიხსენიოთ და რასაკვირველია, ამავე პრობლემატიკისადმი მიძღვნილი საქართველოში და მის ფარგლებს გარეთ გამოქვეყნებული მრავალრიცხოვანი ნაშრომი, რომელთა შორისაა *Les divinités hatties dans le panthéon hittite*, *Caucasica* 5, Tbilisi, 2002, 109-112; ხეთების კოსმოლოგიის საკითხები, ენა და კულტურა 3, 2002, 141-147; *Quelques remarques sur la formation du panthéon hittite*, *Bulletin of the AGIBAS I*, Tbilisi, 2003, 18-19; *Quelques réflexions sur l'évolution de la pensée religieuse chez les Hittites*, *Phasis, Greek and Roman Studies* 7, 2004, 93-107; *Sur un aspect de l'activité religieuse de Muwatalli II*, *Acts of the International Congress of Hittitology*, Ankara, 2005, 715-720; *Aietes – Son of Helios (For the Study of Hittite-Georgian Religious Parallels)*, *Phasis, Greek and Roman Studies* 10, 2007, 182-192; *Hittite Elements in the Iberian*

State Cult of Armaz, ARMAGAN, Istanbul, 267-274; Transformations of the Relationship between Hittite Kings and Deities, IXth International Congress of Hittitology, Çorum 1-7 September 2014, 2017, 133-140).

განსაკუთრებულ ინტერესს ურთულებს ტექსტოლოგიურ ძიებათა საფუძველზე მეცნიერის ის პუბლიკაციები იმსახურებს, რომლებიც ხეთი მეფეების რელიგიურ რწმენა-წარმოდგენებს რელიგიურად წარმოაჩენს. მაგალითად, მურსილი II-ის ლოცვა და ჰიმნი მზის ქალღმერთისადმი, ენა და კულტურა I, თბილისი, 2000, 100-102; მუვათალის ლოცვა ამინდის ღვთაება ფიხასასისადმი, ენა და კულტურა I, 2000, 102-108; ქანთუცილის ლოცვა, მიხეილ მამფორიასა და გერმან სიმონიძისადმი მიძღვნილი კრებული, თბილისი, 2005, 93-96; მეფე ხათუსილი III-ის „ბოროტი“ ღვთაება, ისტორიისა და ეთნოლოგიის ინსტიტუტის შრომები VIII, თბილისი, 2008, 32-39.

მეცნიერის ინტერესების ფართო არეალში, სავსებით ბუნებრივია, ხეთი მეფე-დედოფალთა მოღვაწეობის ამსახველი წერილობითი პირველწყაროების მოძიება და ანალიზიც შედის («Some Remarks on a Passage of the Apology of Hattusili III», Y. Cohen, A. Gilan & J. L. Miller (eds.), *Pax Hethitica, Studies on the Hittites and their Neighbours in Honour of Itamar Singer*, Wiesbaden, 2010, 356-361).

ხეთური რელიგიის ისტორიის რეკონსტრუქციისათვის არანაკლებ მნიშვნელოვანია ირინე ტატიშვილის მიერ შესრულებული მთარგმნელობითი სამუშაოების შედეგები, კერძოდ, მურსილი II-ის ვრცელი ანალები, ძველი აღმოსავლეთის ხალხთა ისტორიის ქრესტომათია, თბილისი, 1990, 188-192; ამბავი ქანესის დედოფლისა და მისი შვილების, ძველი აღმოსავლეთის ხალხთა ისტორიის ქრესტომათია, თბილისი, 1990, 176-177; ხათუსილი III-ის ავტობიოგრაფია, იქვე; იშთარის საგალობელი, აღმოსავლეთმცოდნეობა 2, თბილისი, 2013, 233-239.

ფასდაუდებელია წლების მანძილზე ირინე ტატიშვილის მიერ ჩატარებული ხეთური ლექსიკოლოგიური ძიებანი (იხ. მაგალითად, *Zur ^Fhalentu-Frage*», *Heidelberger Studien zum Alten Orient 6 (XXXIX Rencontre Assyriologique Internationale: Assyrien im Wandel der Zeiten)*, Hrsg. v. H. Waetzoldt & H. Hauptmann, Heidelberg, 1997, 181-183). სწორედ მან, საქართველოში პირველმა, თავდაუზოგავი შრომის შედეგად 2006-2014 წლებში ქართულ მეცნიერებას ხეთურ-ქართული ლექსიკონი შესძინა, რომელსაც ცალკე ნაკვეთებად შუმეროგრამებისა და აქადოგრამების ნაკვეთები ერთვის.

რომ არა ეს გამოცემა, დღეს ხელთ არ გვექნებოდა ფუნდამენტური ქართულ-ხეთური ლექსიკონი, თბილისი, 2017, 260 გვ., რედ. ლ. გორდეზინი, პროგრამა ლოგოსი, რომელსაც, ფაქტობრივად, ანალოგი არც ქართულ და მხოლოდ ორი გამონაკლისით (Hoffner H. A., *An English-Hittite Glossary*, *Revue Hittite et Asianique*, Paris, 25, fasc. 80, 1967, 6-99; Ünal A., *Hittitçe Türkçe, Türkçe Hittitçe Büyük Sözlük*, Ankara, 2016), არც უცხოურ სამეცნიერო ლიტერატურაში არ ეძებნება.

ავტორის მიერ ქართულ-ხეთური ლექსიკონის შედგენისას ფართოდაა გათვალისწინებული ევროპელი და ამერიკელი ცნობილი მეც-

ნიერების ი. ფრიდრიხის, ა. კამენჰუბერის, ჰ. ჰოფნერის, ჰ. ოტენის, ი. ფუჰველის, კ. მელჩერტის, კ. რიმშნაიდერის, ქ. რუსთერის, პ. ნევეს, ი. თიშლერის, ჯ. ბლექის, ნ. პოსტგეითის და სხვათა ლექსიკოლოგიური გამოცემები.

ქართულ-ხეთური ლექსიკონი ანბანურ-სემანტიკური პრინციპითაა აგებული. ლექსიკონის წინასიტყვაობაში სავსებით სრულყოფილადაა წარმოდგენილი ამ პრინციპების რაობა (იხ. გვ. 5).

ქართულ-ხეთური ლექსიკონით დაინტერესებულ პირებს ცალკეული ლექსემების მოძიებისას საშუალება ეძლევათ გაეცნონ ანატომიური, არქიტექტურული, ასტრონომიული, ბოტანიკური, იურიდიული, სამედიცინო, რელიგიური, ტექნიკური, სოციალური და ა. შ. სემანტიკის ტერმინებს. ასევე, ამ ლექსემების გრამატიკულ ფორმებს (სქესი, ბრუნვა, გვარი, კავშირი, ზმნა, ზმნისწინი, ნაცვალსახელი, დრო, არსებითი სახელი, რიცხვი), უცხოენოვან ნასესხობებს (ხათურ, აქადურ, ბაბილონურ, სურიტულ და სხვ). ზემოაღნიშნულის საილუსტრაციოდ, სარეცენზიო ლექსიკონიდან რამდენიმე ხეთურ ლექსემას გამოვყოფთ, რომელიც სრულყოფილადაა წარმოჩენილი:

დრო meḥur (n.)

meyani-/ miyani-/ mēni-/ meyan(n)a-/ miyana- (c.) დროის მონაკვეთი, პერიოდი

adannaš meḥur ჭამის დრო

kuit imma kuit meḥur ნებისმიერ დროს

^DUTU-aš uppuwaš meḥur მზის ამოსვლის დრო

apedani meḥuni იმ დროს

UL meḥur/meḥuni უდროოდ, უდროო დროს

ištarna pai- დროს გასვლა (სიტყვასიტყვით: რისიმე შორის გასვლა)

peda- (II) დროს (გარკვეული მონაკვეთის) გატარება

EDĀNU დადგენილი/ დანიშნული/ დათქმული დრო

დროის ერთეულები:

gipessar (n.) (= AMMATU(M)) (= დაახლ. 10 ნუთი); შდრ. სიგრძის, ფართობის ერთეულები

lammār/lamn- (n.) (დროის მცირე ერთეული: ნუთი, წამი?)

wakšur (n.) (დროის მცირე ერთეული); შდრ. სანყაო ერთეულები

ექიმი ^{LU/MUNUS} A.ZU; შდრ. მაგი, მისანი

^{LU} A.ZU SAG მთავარი ექიმი/მაგი

^{LU} A.ZU TUR დამხმარე ექიმი/მაგი

ვაშლი (ხე, ნაყოფი) ^{GIŠ}šam(a)lu-(n) (= ^{GIŠ}HAŠHUR-lu; ხათ. šawa_{a,t}, *wa_{a,t})

šam(m)alliya-(I), šam(m)alešš (= ხათ. wet, wit) ვაშლივით/ვაშლის ხესავით აყვავება(?), (ვაშლივით) ამჟავება(?)

^{GIŠ}HAŠHUR.KUR.RA (= SUPURGILLU) მთის ვაშლი (=კომში)

ḥatan ^{GIŠ}HAŠHUR.KUR.RA გამხმარი მთის ვაშლი (=კომშის ჩირი)

ხელი ^(UZU)keššar-(c.) /keššara/i- (c.) (= ŠU; ^(UZU)QĀTUM)

kišraš galulupeš ხელის თითები

keššaraš pedan (/ŠU-aš AŠRA) კვერთხის სახელური/ტარი (სიტყვა-სიტყვით: ხელის ადგილი)
 kišarta ep- (მფარველობის ნიშნად) ხელის ჩაკიდება
 keššaruš/ŠU^{HLA} arahzanda ħark- (I) ხელების შემოხვევა (=დაცვა, მფარველობა, მოვლა, მოფრთხილება)
 kiššeran pai- (II) (მეგობრობის ნიშნად) ხელის განოდება
 parā šalik ხელის გაშვება (რაიმესკენ)
 ŠU-aš waštul- წინასწარგანუზრახველი დანაშაული (სიტყვა-სიტყვით: ხელის ცოდვა/დანაშაული)
 ZAG-az kiššaraz მარჯვენა ხელით

ქალბატონი ირინე ტატიშვილი ამ შესანიშნავი გამოცემის წინასიტყვაობაში აღნიშნავს: „ხეთების თქმით, „ენა ხიდია“ (lalaš-wa ar-mizzi), რომლითაც ადამიანები უკავშირდებიან არა მარტო ერთმანეთს, არამედ ღვთაებებს.

ვისურვებდი, რომ ეს ლექსიკონი ერთ-ერთი ასეთი ხიდი აღმოჩნდეს ლეგენდარული ხეთების სამყაროსთან დასაკავშირებლად და შეძლოს ამ ბრწყინვალე ცივილიზაციის შემქმნელი ადამიანების ხმის ჩვენამდე მოწვდენა“.

ვფიქრობთ, რომ ზემომოყვანილი სავსებით სრულყოფილად წარმოაჩენს ქალბატონ ირინე ტატიშვილის ავტორობით გამოქვეყნებული ქართულ-ხეთური ლექსიკონის უდიდეს მნიშვნელობას. უდავოა, რომ იგი სრულიად ახალ ასპარეზს უქმნის არა მხოლოდ სპეციალისტებს, არამედ ახალ თაობას, რომელიც ჯერ კიდევ იდუმალებით მოსილი ძველადმოსავლური სამყაროს შესწავლითაა დაინტერესებული. პოლიტიკური, ეკონომიკური, სოციალური, ეთნო-კულტურული, დემოგრაფიული, კლიმატური კატაკლიზმებით აღსავსე ჩვენს ქვეყანაში ამ დონის ლექსიკოგრაფიული ნაშრომის გამოქვეყნება იმ ნათელ სხივს წარმოადგენს, რომელიც ქართული მეცნიერების განვითარების შემდგომი წინსვლისა და წარმატებების იმედის განცდას გვისახავს.

ბესიკ ხურცილავა

საყურადღებო და საჭირო ნაშრომი წმინდა მინის ქართული სამონასტრო თემის წარსულის შესასწავლად

მიმდინარე წლის დასაწყისში შოთა რუსთაველის ეროვნული სამეცნიერო ფონდის პროექტის ფარგლებში გამოიცა ცნობილი აღმოსავლეთმცოდნე-ისტორიკოსის, ივანე ჯავახიშვილის სახელობის ჭუმანიტარულ მეცნიერებათა ფაკულტეტის აღმოსავლეთმცოდნეობის ინსტიტუტის ხელმძღვანელის, ისტორიის მეცნიერებათა დოქტორის, პროფესორ გოჩა ჯაფარიძის მრავალმხრივ საყურადღებო სამეცნიერო ნაშრომი: „ქართველთა სავანეები და სამონასტრო თემი წმინდა მინაზე XI-XVIII საუკუნეებში“ (არაბული ნარატიული და დოკუმენტური წყაროების მიხედვით, გამომცემლობა „მერიდიანი“, 364 გვ.). ნიგნი მოიცავს შესავალს, ოთხ დამოუკიდებელ თავს, არაბული საბუთების დანართს, ბიბლიოგრაფიასა და საძიებელს; მას ახლავს ვრცელი ინგლისური რეზიუმეც. თამამად შეიძლება ითქვას, რომ გ. ჯაფარიძის ნაშრომი მაღალ აკადემიურ დონეზეა გამოცემული.

გ. ჯაფარიძე კარგად ცნობილი სახეა თანამედროვე ქართულ მეცნიერებაში. მის კალამს ეკუთვნის ასზე მეტი სამეცნიერო ნაშრომი, რომელთა თემატიკა მრავალფეროვნებით გამოირჩევა და მოიცავს საქართველოსა და ისლამური სამყაროს ისტორიული კონტაქტების, ისლამური და ქართული ნუმიზმატიკის, მეტროლოგიის, ქრონოლოგიის, ვექსილოლოგიის, ონომასტიკის, დიპლომატიის ისტორიისა და დიპლომატიკის პრობლემების კვლევას. მკვლევარმა დიდი წვლილი შეიტანა ეგვიპტეში ქართველი მამლუქების მოღვაწეობის ისტორიის შესწავლაში. უკანასკნელ პერიოდში ის აქტიურად იკვლევს წმინდა მინაზე ქართველთა მოღვაწეობის სხვადასხვა ასპექტს; ინტენსიურად აქვეყნებს სამეცნიერო სტატიებს აღნიშნულ თემაზე.

წმინდა მინის ქართული მატერიალურ-კულტურული მემკვიდრეობის შესწავლასა და კვლევას ხანგრძლივი ისტორია აქვს. ნიგნის ავტორი პირველ თავში (გვ. 10-38) მისთვის ჩვეული კეთილსინდისიერებით უთითებს მოცემული თემის ირგვლივ არსებულ ძველ და უახლეს კვლევებზე, მათ ავტორებზე; იქვე (გვ. 21-38) საუბრობს დოკუმენტური წყაროებისა და მათი იერუსალიმური, სინას და სომხური კოლექციების შესახებ, არაბულ ნარატიულ წყაროებზე და სხვ.

ნიგნის მეორე თავი (გვ. 39-121) ეთმობა წმინდა მინის ქართულ ეკლესია-მონასტრებს. მათი უმრავლესობა ცნობილია მოცემული თემით დაინტერესებული სპეციალისტებისათვის. მაგრამ, ნიგნის ავტორის სასახელოდ უნდა ითქვას, რომ ის ნაშრომის სწორედ ამ ნაწილში სთავაზობს მკითხველს განსაკუთრებით ბევრ სიახლესა და აქამდე ნაკლებად ცნობილ მასალას. ამის საშუალებას მას არაბული ნარატიული და დოკუმენტური წყაროების საფუძვლიანი ცოდნა აძლევს.

იერუსალიმის ჯვარის მონასტერი წმინდამინელ ქართველთა უმთავრესი სამონასტრო კერა იყო დღიდან მისი დაარსებისა. ცხადია, ამ სავანის წარსულის კვლევას წიგნის ავტორი გვერდს ვერ აუვლიდა. წიგნის ამ ნაწილში იგი ყურადღებას უპირატესად მონასტრის არსებობის საწყის ეტაპზე აკეთებს; ამუშევს მისი დაარსების პერიპეტიებს იმ დროს შექმნილი პოლიტიკური ვითარებისა და პირობების ჭრილში. ძალიან საინტერესო, ფაქტობრივი მასალითაა დატვირთული თხრობა ჯვრის მონასტრის წარსულზე მამლუქთა ბატონობის პერიოდში. მართალია, ჯვარის მონასტრის ადრეული ისტორიის საკითხები წიგნში განსახილველად აღებულ პერიოდთან კავშირში არ არის, მაგრამ გ. ჯაფარიძე უყურადღებოდ მაინც არ სტოვებს ა. იკონომოპულოსის მიერ ადგილზე ჩატარებული არქეოლოგიური გათხრების შედეგებს და სავსებით მართებულად მიუთითებს მეორე ბერძენი მკვლევრის ვ. ცაფერისის მხრიდან მათ სუბიექტურ, არასწორ ინტერპრეტაციებზე (ეს ფაქტი უნინ ზ. სხირტლაძისა და ნ. ხუციშვილის მიერაც აღინიშნა).

წიგნის ავტორი მოკლედ ეხება ჯვარის ტაძრის ხუროთმოძღვრულ ასპექტებსაც; მოჰყავს წმინდა მინის სიძველეთა ცნობილი მკვლევრის დ. პრინგლის საგულისხმო მოსაზრება ჯვარისა და აინ ქარიმის წმ. იოანე ნათლისმცემლის ტაძრების ხუროთმოძღვრების დიდი მსგავსების შესახებ და მიიჩნევს, რომ ეს საკითხი ქართველი ხელოვნებათმცოდნეების მსჯელობის საგნად უნდა იქცეს. თუ გავითვალისწინებთ იმას, რომ აინ ქარიმის ტაძრის ამჟამინდელი მფლობელების – ფრანცისკელების წრეში გავრცელებული ტრადიციის თანახმად, ეს ტაძარი და მონასტრის სავარგულები უნინ ქართველებს ეკუთვნოდათ და მათ ეს ადგილი ჯერ ქირით დაიჭირეს, შემდეგ კი მთლიანად შეისყიდეს, გ. ჯაფარიძის მიერ დასმული საკითხი ანგარიშგასაწევად გვესახება.

წიგნში მოცემული ზოგიერთი საკვანძო საკითხის (მაგალითად, მუსლიმთა მიერ მიტაცებული ჯვარის მონასტრის დაბრუნების თარიღის შესახებ და სხვ.) კვლევა მის ავტორს ახლო წარსულში უკვე ჰქონდა წარმოდგენილი თავის სამეცნიერო წერილებში. ეს მასალა, ცხადია, გვხვდება მის ამჟამინდელ ნაშრომშიც. გარკვეულწილად წიგნში ის შევსებულიცაა და სისტემატიზირებულიც.

გ. ჯაფარიძის წიგნში მკითხველს შესაძლებლობა ეძლევა იხილოს მისი ნაკვლევით დეტალურად და დეტალურად მონასტრების შესახებ. თამამად შეიძლება ითქვას, რომ მკვლევარმა ნათელი მოჰფინა ამ მანამდე ბუნდოვან პრობლემას. კერძოდ, როგორც მან ეს გამოარკვია, ერთი და მეორეც რამდენჯერმე იხსენიება XII-XVII სს-ის არაბულ დოკუმენტებში „დაირ თუფაჰას“ და „დაირ ატ-ტავავის“ სახელწოდებებით. გ. ჯაფარიძე ამ, ან უკვე გამქრალი მონასტრების შესაძლო ადგილმდებარეობას ზოგადად იერუსალიმის ფარგლებში ვარაუდობს (დერეთუფას შემთხვევაში, არაბული წყაროების ცნობებზე დაყრდნობით, კონკრეტულადაც უთითებს ლათინთა პატრიარქის ყოფილი სახლის, ამჟამინდელი ხანაკა ას-სალაჰიას მეჩეთის მიმდებარე მიდამოზე), დამაჯერებლად მსჯელობს მათ ქართულ კუთვნილებაზე, სახელთა ეტიმოლოგიებზე და სხვ.

გ. ჯაფარიძესვე ეკუთვნის აქამდე უცნობი დედათა მონასტრის – „ახალის“ გამოვლენაც. მისი სახელი, წიგნის ავტორის შენიშვნით, დამონებულია ერთ არაბულ საბუთშიც „დაირ ალ-ჯადიდის“ სახელწოდებით, რაც ქართული „ახალი მონასტრის“ არაბული შესატყვისია. მასვე მეცნიერულ მიმოქცევაში შემოაქვს აქამდე უცნობი კიდევ ორი ყოფილი ქართული მონასტრის არაბული სახელწოდებებიც: „დაირ ჯამავარდი“ და „დაირ ილიუნა“. მათი იდენტიფიკაციისა და ადგილმდებარეობის საკითხი მაკონტროლებელი მასალის სიმწირის მიზეზით მკვლევარმა ამჯერად ღიად დატოვა; თუმცა, იგრძნობა, რომ ის ამ საკითხს მომავალში კვლავ დაუბრუნდება. გარდა ამისა, მეცნიერი დამატებით საუბრობს იერიქონში ცდუნების მთის მონასტრისა და ბეთლემში შობის ტაძარში ქართველთა მოღვაწეობის ისტორიაზეც. წარმოდგენილ ნაშრომში არაბული დოკუმენტების საფუძველზე დადგინდა აგრეთვე სხვა ქართული სავანეების – წმ. სიმეონის (იმავე კატამონის), სუეტის (იმავე ამუდის), პრეტორიუმის, წმ. თეკლას, წმ. გიორგის, წმ. ეკატერინეს, წმ. დემეტერს, წმ. თევდორეს, წმ. ნიკოლოზის, წმ. ბასილის, წმ. ანგელოზთა, წმ. ანას, წმ. აბრაამის, მირქმის ეკლესია-მონასტრების ადგილმდებარეობა, მოქმედების დრო და ხანგრძლივობა, შიდა და გარეგნული სახე, მონასტრების აღდგენა-შეკეთების საკითხები, სავანეების ინფრასტრუქტურა.

ნაშრომის მესამე (გვ.122-148) და მეოთხე (გვ.139-182) თავები ეთმობა წმინდა მიწის ქართულ სამონასტრო თემთან დაკავშირებულ ასპექტებს მამლუქი სულტანებისა და ოსმალთა ბატონობის დროს. წიგნის ავტორი უნიკალური არაბული დოკუმენტების მოხმობით აქ განიხილავს საკითხთა საკმაოდ ფართო სპექტრს. კერძოდ, ქართული სამონასტრო თემის სტრუქტურის რაობას, სამონასტრო მეურნეობას, მემკვიდრეობას, ვალდებულებებს, გადასახადებს, მამლუქ სულტანთა ქართული კოლონიისადმი დამოკიდებულების ხასიათს, ქართველთა სტატუსს წმინდა მიწაზე, დაპირისპირებას წმ. იაკობის მონასტრის კუთვნილების საკითხში სომხურ რელიგიურ თემთან, ხოლო გოლგოთისა და ამუდის მონასტრისთვის ფრანცისკელებთან. ავტორი აგრეთვე მიმოიხილავს ქართველთაგან ჯვრის მონასტრის დაკარგვის წინაპირობებსა და მიზეზებს.

წიგნში დამონებული პირველწყაროები უნიკალურია თავისი შინაარსით. მკვლევარს უაღრესად შრომატევადი სამუშაო აქვს გაწეული მოცემული ეპოქის არაბული ნარატიული და დოკუმენტური წყაროების შესწავლა-დამუშავებისა და მათი ქართულად თარგმნის საქმეში. მონოგრაფიის დანართში შევიდა სინას მთის წმ. ეკატერინეს მონასტრისა და იერუსალიმის წიგნსაცავებში მოძიებული არაბული დოკუმენტების მნიშვნელოვანი ნაწილი – 32 დოკუმენტი სრული სახით (მოხდა მოძიებული დოკუმენტების კლასიფიკაცია, ტექსტის გაშიფვრა-რედაქტირება), ქართული თარგმანითა და კომენტარებით(გვ. 186-289).

ეს დოკუმენტები ეხება წმინდა მიწაზე ქართული სამონასტრო თემისა და ქართული სავანეების შესახებ ინფორმაციას XIII-XVII სს-ში. დოკუმენტების ნაწილი ცალკეული ამონარიდების სახით დამონებულია მონოგრაფიის ცალკეულ თავებში, თემატურად. ცხადია, ეს მასა-

ლა ქართველი ისტორიკოსებისათვის ფრიად ღირებულია და მათი სამეცნიერო მიმოქცევაში შემოტანა პროფ. გ. ჯაფარიძის დამსახურებათა ნუსხაში უნდა შევიტანოთ. წიგნში გვხვდება რიგი საკითხებისა, რომლებიც დანარჩენ პრობლემებთან შედარებით უფრო ღრმად არის დამუშავებული. მაგალითად, ხალიფა ომარის სიგელი ქრისტიანთა, მათ შორის ქართველთა უფლებების შესახებ, რომლის ავთენტურობა სადავოა (მოტანილია სრულად სიგელის თავდაპირველი და გვიანდელი ვარიანტები არაბულ და ქართულ ენებზე) და სხვ.

განსახილველი ნაშრომის მნიშვნელობისა და ძირითად ღირებულებათა შესახებ გაცილებით მეტის თქმაც შეგვეძლო. წიგნში იმდენი სიახლე ან ახლებურად გააზრებული პრობლემაა წარმოდგენილი, რომ ჩვენი აზრით, ერთი კონკრეტულისთვის კი არა, ბარე ორი სამეცნიერო ნაშრომისთვისაც იქნებოდა საკმარისი. ჩვენ მხოლოდ ნაწილზე გავამახვილეთ ყურადღება. წმინდა მიწის ქართულ სიძველეთა მკვლევრებს, მეცნიერებსა თუ ამ თემით დაინტერესებულ მკითხველებს წიგნის გაცნობის შემთხვევაში თავად ექნებათ საშუალება დარწმუნდნენ იმაში, თუ რარიგ საჭირო სამეცნიერო ნაშრომი შეიძინა ქართულმა (და არა მარტო!) ისტორიოგრაფიამ გ. ჯაფარიძის მიერ წარმოდგენილი მონოგრაფიის სახით. მოკლედ რომ ვთქვათ, ეს არის ფრიად საჭირო წიგნი, რომლის ავტორს ალაღად ეკუთვნის ჩვენგან მადლობა განუელი დიდი შრომისათვის.

დასასრულ, გამოვთქვამთ ერთდროულად იმის სურვილსა და იმედს, რომ პროფ. გ. ჯაფარიძის ეს მშვენიერი ნაშრომი აუცილებლად გახდება ხელმისაწვდომი საზღვარგარეთელი სპეციალისტებისთვისაც. ამ ამოცანის წარმატებით გადაჭრის საშუალებას იძლევა ნაშრომის ვრცელი ინგლისური რეზიუმე (გვ. 290-343). ცხადია, ეს წიგნი, უპირველეს ყოვლისა, ქართველი მკითხველის პირად ბიბლიოთეკას გაამდიდრებს.

გამოცემაზე მუშაობდნენ:

ნათია დვალი
ნანა კატაბავა
მარიამ ებრალიძე

Prepared for publication by:

Natia Dvali
Nana Katchabava
Mariam Ebralidze

0179 თბილისი, ი. ჭავჭავაძის გამზირი 14
14, Ilia Tchavtchavadze Avenue, Tbilisi 0179
Tel: 995 (32) 225 14 32
www.press.tsu.edu.ge

